

LYCHNOS

ÅRSBOK FÖR IDÉ- OCH LÄRDOMSHISTORIA

ANNUAL OF THE SWEDISH
HISTORY OF SCIENCE SOCIETY

2021

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet med stöd av Vetenskapsrådet;
Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs
universitet; Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet;
Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet;
Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet;
Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet.

REDAKTÖR/EDITOR

David Dunér, professor, Lunds universitet

RECENSIONSREDAKTÖR/REVIEW EDITOR

Ingrid Dunér, doktorand, Lunds universitet

REDAKTIONSKOMMITTÉ/EDITORIAL BOARD

Charlotte Christensen-Nugues, docent, Lunds universitet; Jonas
Hansson, docent, Lunds universitet; Thomas Kaiserfeld, professor,
Lunds universitet

NATIONELLT RÅD/ADVISORY BOARD

Victoria Fareld, docent, Stockholms universitet; Bosse Holmqvist,
professor emeritus, Stockholms universitet; Thomas Karlsohn,
professor, Uppsala universitet; Lena Lennerhed, professor emerita;
Katarina Leppänen, professor, Göteborgs universitet; Christer
Nordlund, professor, Umeå universitet; Sven Widmalm, professor,
Uppsala universitet

INTERNATIONELLT RÅD/INTERNATIONAL ADVISORY BOARD

Marco Beretta, professor, Università di Bologna; Annabel Brett,
professor, University of Cambridge; Sylvain Briens, professor,
Université Paris-Sorbonne; Karel Davids, professor, Vrije Universiteit
Amsterdam; Kasper Risbjerg Eskildsen, associate professor, Roskilde
Universitet; Mikael Hård, professor, Technische Universität Darmstadt;
Ludmilla Jordanova, professor, Durham University; Ellen Krefting,
professor, Universitetet i Oslo; Petteri Pietikäinen, professor, Oulun
yliopisto; Marek Tamm, professor, Tallinna ülikool; Stéphane Tirard,
professor, Université de Nantes; Silvia Waisse, professor, Pontifícia
Universidade Católica de São Paulo

REDAKTIONENS ADRESS/ADDRESS

Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet, Lux, Box 192,
221 00 Lund, Sverige/Sweden

Innehåll

Från redaktionen 9

Artiklar/Articles

ANDREAS RYDBERG

Georg Friedrich Meier and the promotion
of the philosopher in the German civic Enlightenment 15

Abstract: The true philosopher in eighteenth-century Germany

ISAK HAMMAR

Från vitterhet till vetenskap.
En studie över Kungl. Vetenskapsakademiens
lärdomsklass under 1800-talet 37

Abstract: From belles-lettres to science. A study of the “learned class”
in the Swedish Royal Academy of Science during the nineteenth century

LAURI KALLIO

Thiodolf Rein, Hermann Lotze
and the rise of empiricism in Finland 63

Abstract: Thiodolf Rein, Hermann Lotze and the rise
of empiricism in Finland

CARL-FILIP SMEDBERG

En marknad för klass.
Marknads- och opinionsundersökningar
som skillnadsmaskiner 1930–1960 91

Abstract: A market for class. Market research
and opinion surveys as difference machines, 1930–1960

Tema/Thematic Issue:
Känslor/Emotions

- KRISTIINA SAVIN, STAFFAN BERGWIK & LEIF RUNEFELT
Inledning: Känslohistoria 117
- MARGARETHA NORDQUIST
Sankt Eriks vrede.
Oförrätter, minne och politiska känslor
i den senmedeltida *Karlskrönikan* 125
Abstract: The wrath of Saint Erik. Injustice, memory,
and political emotions in late-medieval *Karlskrönikan*
- SOFIA WARKANDER
Passionens politik och makt.
Kärlek, våld och alternativ historiografi
i Madame de Villedieus *Les Annales galantes* (1670)
och *Les Désordres de l'amour* (1675) 141
Abstract: The politics of passion and power. Love, violence and alternative
historiography in Madame de Villedieu's *Les Annales galantes* (1670)
and *Les Désordres de l'amour* (1675)
- TRINE OUTZEN
Sjælens sygdom? Melankoli, metodisme og vanvid.
Frygten for religiøs melankoli og dens praksis
i 1700-tallets England 157
Abstract: A disease of the soul? Melancholy, Methodism and madmen.
The fear of the practice of religious melancholy in eighteenth-century England
- SARA EKSTRÖM
Att styra som en filosof.
Gustav III:s känslopolitik genom
Gustav Vasa-skulpturens invigning 175
Abstract: Governing as a philosopher. The inauguration of
the Gustav Vasa sculpture as a tool for Gustav III's politics of emotion
- MAYA NOMOTO
Mellan förakt och fascination.
Om nostalgi och ambivalens i Pierre Lotis
Madame Chrysanthème (1887) 193
Abstract: Between contempt and fascination.
Nostalgia and ambivalence in Pierre Loti's *Madame Chrysanthème* (1887)

ANNE HEDÉN

Svenskar i österled 1918.

Känslor, narrativ och legitimitet i det finska inbördeskriget 207

Abstract: Swedes going east.

Emotions, narrative and legitimacy in the Finnish civil war in 1918

JOSEPHINE SELANDER

Zen as self-help.

Neo-Freudians, Buddhist Modernism
and emotion management in 1950s America 227

Abstract: Zen as self-help. Neo-Freudians, Buddhist Modernism
and emotion management in 1950s America

KAROLINA ENQUIST KÄLLGREN

Consolation of philosophy.

Exemplarity of character and objects as a source of comfort
in the works of Walter Benjamin and María Zambrano 243

Abstract: Consolation of philosophy.

Exemplarity of character and objects as a source of comfort
in the works of Walter Benjamin and María Zambrano

PÄR WIKMAN

The haunted people's home.

Fear and sorrow in the Swedish welfare state 259

Abstract: The haunted people's home.

Fear and sorrow in the Swedish welfare state

ANNELIE DRÅKMAN

Alla som känner glädje är kreativa?

En första skiss av den epistemiska dygden autentisk kreativitet 275

Abstract: Anyone who feels joy is creative?

A first sketch of the epistemic virtue authentic creativity

MARI EYICE

Commentary: When feelings grow cold.

What to do next in the history of emotions? 295

Miscellanea

- JOHAN NORDSTRÖM
Föredrag om Sigfrid Aronus Forsius hållet
vid Lärdomshistoriska samfundets årsmöte i Rikssalen 12/5 1935 311
- MICHAEL GODHE & MAGNUS RODELL
Att förstå globaliseringen utifrån ett samtidshistoriskt perspektiv 329
- TOMAS WEDIN
Tidskriften *Le Débat* 1980–2020 337

Avhandlingsrecensioner/Dissertation Reviews

- Peter Bennesved: *Sheltered society. Civilian air raid shelters in Sweden – from idea to materiality, 1918–1940 and beyond*
(Thomas Kaiserfeld) 345
- Jesper Meijling: *Marknadisering. En idé och dess former inom sjukvård och järnväg 1970–2000* (Per Wisselgren) 352
- Hampus Östh Gustafsson: *Folkhemmets styvbarn. Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Thomas Kaiserfeld) 359

Essärecensioner/Essay Reviews

- Lucy Bolton: *Contemporary cinema and the philosophy of Iris Murdoch* (Frits Gåvertsson) 369
- Cora Diamond: *Reading Wittgenstein with Anscombe going on to ethics* (Frits Gåvertsson) 369

Bokrecensioner/Book Reviews

- Jonas Ahlskog: *The primacy of method in historical research. Philosophy of history and the perspective of meaning*
(Bruno Hamnell) 375
- Aristoteles: *Första analytiken* (Frits Gåvertsson) 377
- Francis Bacon: *Novum Organum* (David Dunér) 379
- Boel Berner: *Strange blood. The rise and fall of lamb blood transfusion in 19th century medicine and beyond* (Helena Ek) 382
- John Björkman, Victoria Fareld & Anna Källén (red.):
Eros, philia, agape. Kärlekens kulturhistoria. En vänbok till Inga Sanner (Brita Planck) 384

Maja Bondestam (red.): <i>Exceptional bodies in early modern culture. Concepts of monstrosity before the advent of the normal</i> (Jonnie Eriksson)	386
Maja Bondestam: <i>Människans metamorfos. Ålder och den mognande kroppens politik, 1580–1850</i> (Sven-Eric Liedman)	388
Eileen Hunt Botting: <i>Wollstonecraft, Mill och kvinnors mänskliga rättigheter</i> (Elisabeth Mansén)	390
Anders Burman: <i>Dissensus. Drömmar och mardrömmar i demokratins idéhistoria</i> (Henrik Brissman)	393
Anders Burman & Tore Lund (red.): <i>Efter Viktor Rydberg. Receptionshistoriska studier</i> (Alfred Sjödin)	395
Sven Dupré, Anna Harris, Julia Kursell, Patricia Lulof & Maartje Stols-Witlox (red.): <i>Reconstruction, replication and re-enactment in the humanities and social sciences</i> (Hjalmar Fors)	397
Bo G. Eriksson, Oscar Ekholm & Bengt Wanselius: <i>Expedition Vanadis. En etnografisk världsomsegling 1883–1885</i> (David Dunér)	400
Hjalmar Fors: <i>Upplysningens element. Materia och världsbild under 1600- och 1700-talet</i> (Erik Hamberg)	403
Carl Frängsmyr: <i>Akademiska interiörer</i> (Fredrik Tersmeden)	405
Nils Gilje: <i>Hermeneutik som metod. En historisk introduktion</i> (Martin Wiklund)	407
Peter E. Gordon: <i>Migrants in the profane. Critical theory and the question of secularization</i> (Hjalmar Falk)	409
Olof Hallonsten: <i>The campaign. How a European Big Science facility ended up on the peripheral farmlands of Southern Sweden</i> (Thomas Kaiserfeld)	412
Nils Hansson & Jonatan Wistrand (red.): <i>Explorations in Baltic medical history, 1850–2015</i> (Jan Eric Olsén)	414
Ann-Katrin Hatje & Gunnar Artéus (red.): <i>Forskarliv. Självporträtt av samtida svenska historiker</i> (Anton Jansson)	416
Jonny Hjelm & Christer Nordlund (red.): <i>Ingen självklarhet. Om demokratins framväxt och utmaningar</i> (Henrik Brissman)	419
Peter Josephson & Leif Runefelt (red.): <i>Historiska typer</i> (Henrik Rosengren)	421
Arne Jönsson, Valborg Lindgårde, Daniel Möller & Arsenii Vetushko-Kalevich (red.): <i>Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidigmodern tid</i> (Vera Sundin)	423
Karoline Kjesrud & Mikael Males (red.): <i>Faith and knowledge in late medieval and early modern Scandinavia</i> (Charlotte Christensen-Nugues)	425

Catrin Lundström & Tobias Hübinette: <i>Vit melankoli. En analys av en nation i kris</i> (Klas Grinell)	427
Mats-Ola Nilsson: <i>Den ousägliga sorgens gemenskap. Bataille, Blanchot, Levinas</i> (Jonas Hansson)	430
August Nordenskiöld: <i>Alkemi, utopi, kärleksmagi. Tryckta och otryckta skrifter 1776–1792 om guldmakeri, swedenborgianism, simning, idealsamhällen, bergskonst, mänskliga rättigheter och diverse andra ämnen</i> (David Dunér)	432
Åke Norström: <i>Vården och staten. Källor till hälso- och sjukvårdens historia från medeltiden till 1967</i> (David Dunér)	435
Mathias Persson: <i>Det villrådiga samhället. Kungliga Vetenskapsakademiens politiska och ekonomiska ideologi, 1739–1792</i> (Andreas Hellerstedt)	437
Crister Skoglund: <i>Kreativitet, fantasi och bildning. Idéhistoriska essäer</i> (Gunnar Broberg)	440
Erik Zillén: <i>Fabelbruk i svensk tidigmodernitet. En genrehistorisk studie</i> (Karin Dirke)	442
Joachim Östlund: <i>Vid världens ände. Sultanens sändebud och hans berättelse om 1700-talets Sverige</i> (Leos Müller)	444
Notiser och meddelanden/Notes and communications	447

Från redaktionen

Utan *Historia litteraria*, det vill säga lärdomshistorien, ”skulle världshistorien likna en staty av cyklopen Polyfemus *utan öga*”, sade Johan Nordström under sin installationsföreläsning den 4 mars 1933 (*Lychnos* 1967–1968, 21). Något väsentligt skulle saknas, det utmärkande för människan, hennes tankar, idéer, lärdom och andliga liv. Därför behövs ämnet idé- och lärdoms historia för att ge en fullständig beskrivning av människans historia. Med liknelsen, som han hade hämtat från Francis Bacon, ville Nordström poängtera det som han fann vara en orimlig proportion i de historiska skildringarna. Där fanns utförliga berättelser ”om politiska aktioner av ofta ytterst begränsade följder”, samtidigt som de sällan innehöll något annat än korta notiser ”om forskningens bragder, om vetenskapens storverk och triumfer, som bidragit att omskapa människan och världen.” (*ibid.*, 27)

Denna polyfemiska historiesyn låg bakom bildande av Lärdoms historiska samfundet, där världshistorien inte bara skulle skildras likt en blind människoötande jätte med starka armar och ben, utan också med ett öga, med idéer och lärdom. Bildandet av Samfundet lördagen den 12 maj 1934 blev en riksnyhet. *Uppsala Nya Tidning* och *Dagens Nyheter* rapporterade följande vardag, måndagen den 14 maj, om instiftandet. Första sammanträdet hölls senare samma år lördagen den 17 november i Gustavianums hörsal. *Uppsala Nya Tidning* avgav en berättelse den 19 november från mötet i detta sällskap för den andliga odlingens historia, om planerna att ge ut ”en årsskrift, innehållande uppsatser i enkannerligen svensk lärdoms- och idéhistoria, bibliografier över till denna hörande skrifter, meddelanden om viktigare utländska boknyheter inom vetenskapernas historia och om denna disciplins ställning och förhållande vid främmande universitet och skolor jämte övriga upplysningar, som med hänsyn till Samfundets syften och verksamhet kunna vara påkallade.” Medicinaren Olof Hult höll ett föredrag om Paracelsus liv och gärning, som framfördes ”med stor elegans och konstnärlighet” och avtackades med starka applåder. Supé följde å övre Gästis, där Johan Nordström vid sitt middagstal inskräppte att lärdoms historien ”skall ge oss den samlade bilden av det mänskliga intellektets årtusendelånga strävanden framåt och uppåt.” Den allmänna historien i

skolböckerna, menade han, innehöll efemära tilldragelser, ”gränser som flyttats i ett århundrade och flyttats tillbaka i det nästa”. Men ”de processer av människoandens aktivitet och ädla kämpande, som verkligen fört framåt och fått för alla tider bestående värde, skjutits å sido i flyktiga notiser.”

Samfundet blev en succé mycket tack vare Nordströms idoga arbete. I en intervju i *Dagens Nyheter* den 14 februari 1935 sade han att de sänt ut 10 000 inbjudningar och redan hade 1 100 medlemmar, främst läkare och läroverkslärare. Antalet medlemmar passerade 3 000 år 1937 och var ännu kring 1950 det största lärdomshistoriska sällskapet i världen. Det kan jämföras med dagens antal betalande medlemmar som knappt uppgår till 300. Nordström skriver den 25 maj 1935 från Kyrkogårdsgatan 25 i Uppsala till George Sarton vid Harvard, tillika redaktör för tidskriften *Isis*, och berättar om planerna på en årsskrift som bland annat skulle innehålla en fullständig bibliografi över svensk vetenskapshistorisk litteratur (UUB, G194h:40). Nödvändiga tillgångar fanns för att ge ut årsskriften som beräknades komma ut med en första volym i början av nästföljande år. Nordström ber om några rader från Sarton: ”dans lesuelles ’Isis’ enverrait une petite salutation à sa jeune soeur suédoise!”

Svaret på frågan varför årsskriften kom att heta *Lychnos* (se *Lychnos* 2019, 7–8; 2020, 9–10) finns på Carolina Rediviva. I Lärdomshistoriska samfundets arkiv (UUB, NC 250) finns en kartong (549 I:2) med diverse osorterade papper, bland annat universitetsbibliotekarien Axel Nelsons förslag till titelblad för *Lychnos* 1936. I ett kuvert med påskriften ”Lychnos” hittade jag vidare en lapp som tycks ha varit koncept till ett förord, betitlad ”Praeludium”. Det var skrivet på sekreterarens papper, således av Nordström, den tillkommande redaktören för Lärdomshistoriska samfundets årsskrift. Texten berättar om hur några vänner hade församlats för att diskutera vad årsskriften skulle få för namn. Åtskilliga förslag kastades fram. Boreas (det vill säga nordanvinden) ansågs för nationellt. ”Fax föreslog en av mina lärda vänner – fackla. Dagen därpå Lychnos”. Nordströms lärda vän som kom med namnförslaget var sannolikt den nyss nämnde Axel Nelson. Saken var avgjord. Namnet tycktes gott, det är grekiska och betyder lampa, studielampa: ”symbolen för kristenhetens naturliga studier. Men ock för lampan, vars sken skall lysa för någon – forskningen skulle lysa – etc. Det är ett vackert men ej för anspråksfullt namn”. Lampan skulle också bli en vacker vinjett. Preludiet avslutas med orden: ”Må nu vår låga inte snart slockna.”

Första årgången av *Lychnos* gavs ut 1936 och mottogs med exklamationer. Sarton meddelade i brev den 4 juni 1936 till Nordström att han i förrgår hade tagit emot årsboken och första volymen i skriftserien, och utropade: ”Splendide!” (UUB, G194h:35). *Lychnos* hyllades följaktligen i *Isis* 26:1

(1936). I *Svenska Dagbladet* skrev Gustaf Stridsberg den 6 december 1937 om ett lärdomshistoriskt storverk som präglades av en harmonisk sam-mangjutning av humanism och naturvetenskap. Stämningen åren innan världskriget anas: ”Det är mot ett tätande mörker på intellektets och vetandets arbetsplatser, som allt vad *Lychnos* representerar i våra dagar måste kämpa. [...] Därför blir lärdomshistorien en ledstjärna bland villo-blossen och en sådan granskningsverksamhet som åligger *Lychnos* en vakthållning på helgedomens murar.”

Den bok som ni nu håller i er hand är tredje och sista volymen av *Lychnos* från redaktionen i Lund för denna gång. Oljelampan i denna lärdoms-historiska, olympiska stafett lämnas nu över till redaktionen i Umeå, som får hålla lågan levande ännu en tid.

David Dunér

Lund 8 november 2021

Artiklar / Articles

Georg Friedrich Meier and the promotion of the philosopher in the German civic Enlightenment

ANDREAS RYDBERG*

In recent decades historians of philosophy have used the concept of persona to analyse socially recognizable types or offices in historically specific contexts.¹ In an anthology on the philosopher in early modern Europe the editors thus argue that philosophical problems are integral to the practices through which philosophers are formed; “For this reason, disputes over philosophical problems quickly become disputes over what is to count as philosophy and what it is to be a philosopher.”² Against this background a number of influential early modern philosophers have been depicted as engaged in a battle over the meaning of philosophy and what it meant to be and live as a philosopher. Francis Bacon thus played a vital role in launching the natural philosopher as a new kind of sage, René Descartes pitted the technocrat as a controlling manipulator of nature against the scholastic, and Gottfried Wilhelm Leibniz challenged the confessional theologian through his account of the self-purifying metaphysical sage.³

This article contributes to this strand of research by focusing on the influential but surprisingly unknown eighteenth-century German philosopher Georg Friedrich Meier and his portrait of the true and the fashionable philosopher.⁴ The article makes three principal points. First, it argues that when Meier published his writings on the true and the fashionable philosopher in 1745, he did so in relation to a decades-long debate concerning philosophy and the philosopher that is sometimes referred to as the Wolff affair. As a result, the philosopher and philosophical identity

*PhD in History of Science and Ideas, Department of History of Science and Ideas, Uppsala University, Sweden, andreas.rydberg@idehist.uu.se

formation were very much in the air. Second, it shows that Meier's sometimes humorous and mocking account of the philosopher reflects his place within a new generation of intellectuals who in the wake of the Wolff affair used what we might think of as the infotainment genres of the emerging public sphere to communicate ideals, norms and patterns of behaviour. To use comical and exaggerated types was a successful strategy for reaching a broader spectrum of reading middle-class men and women. Third, it makes the case that underlying the comical accounts of the philosopher was a serious moral message regarding philosophy as an exercise-oriented culture of the soul or *cultura animi*. While this view of philosophy also permeated Wolffian thought, the case of Meier provides important clues as to how it fed into and became part of a new middle-class identity.

The true philosopher in the wake of the Wolff affair

Meier's ideal of the true philosopher took form in the wake of the so-called Wolff affair.⁵ The philosopher Christian Wolff became professor in mathematics at the newly founded Halle University in 1706.⁶ After a modest start he became something of a public intellectual when he began the publication of a series of textbooks referred to as the *German Philosophy* in the 1710s.⁷ The *German Philosophy* united all disciplines under the umbrella of a universal philosophical method. Grand in scope and ambition, this approach soon put Wolff on a conflict course with the university theologians. In 1720 the situation became acute, as Wolff published major treatises on metaphysics and ethics in which he made bold and potentially challenging claims. In the following year he further provoked the theologians by claiming in a prorektor speech that the Chinese were fully capable of leading moral lives quite independently of revelation. The speech became the last straw, and after having pursued a successful campaign against Wolff, the theologians convinced King Friedrich Wilhelm I to expel him from Prussia in November 1723.⁸ Contrary to expectations, however, the expulsion made Wolff into something of a cause célèbre, and the Wolffian philosophy became an attractive option for many young students. In response to this development the theologians continued their efforts, which eventually bore fruit when the king banned the teaching and selling of Wolff's ethics and metaphysics in 1727.⁹ The ban effectively suppressed the open teaching of the Wolffian philosophy while giving it an allure that contributed to its further growth as a more-or-less underground movement. While this continued to be the case into the early 1730s, the winds gradually changed in favour of the Wolffians. In 1734 the ban was lifted, and in 1736 a royal commission undertook an examination of Wolff's writings with the result that he was cleared of all

charges and the Wolffian philosophy reinstated at the university. When Frederick the Great, who actively supported the early German Enlightenment, acceded to the throne in 1740, one of his first actions was to recall and reinstall Wolff as professor at Halle University.¹⁰

While it can be debated whether history is always written by the winners, the Wolffians certainly managed to establish what became the standard narrative of the affair for the next two centuries, as a struggle of reason against religious superstition.¹¹ Without delving further into the many complex aspects and reversals of the Wolff affair, it here suffices to say that it spotlighted and promoted the figure of the Wolffian philosopher. Given that Meier, who was himself a Wolffian philosopher, wrote *Abbildung eines wahren Weltweisen* (Portrait of a true philosopher, 1745) at a time when Wolff had come out as the victor, one might have expected him to sail with the wind. Instead, however, he raised a warning finger:

Our present times can rightfully be called philosophical times. Philosophy is starting to become a fashion. The external society of philosophers is already spread far and wide. And, which is unfortunate, most people learn philosophy in such a way that they content themselves with unimportant and merely illusory parts of philosophers, without adopting the nature and essence of a true philosopher. They do not stop at this, which would be enduring. Instead, they commit wrongs and follies and believe that they have the right to do so as philosophers.¹²

It was against the background of a philosophy that had outgrown itself and become proud and corrupted that Meier deemed it necessary to provide a template that would both show “how the true philosophers differ from their apes” and “provide a pattern that one must follow if one wants to become a righteous philosopher.”¹³ While the *Abbildung eines wahren Weltweisen* provided the road map, the more specific character of the “apes” was the subject of Meier’s anonymously published *Gründliche Anweisung wie jemand ein neumodischer Weltweiser werden könne* (Thorough instruction on how to become a fashionable philosopher, 1745).¹⁴

I say, a fashionable philosopher is a philosophical snob. A snob is a man who performs none of the actions that are imposed on him by nature. Instead, he prefers to perform actions, to embrace a way of living, expressions, gestures, words, and to order his whole behaviour in such a way that it goes against nature. Put concisely, he is an ass to the lyre.¹⁵

To become such a person Meier encouraged his readers to follow a number of rules. The fashionable philosopher should thus speak and write Latin, preferably introducing, and claiming the superiority of, new Latin

words. He should conceive of himself as a most brilliant person and always make sure to smile, showing a good face quite independent of his actual mood.

Peter is an excellent example of this rule. Mr. Peter shows everywhere great courage and determination through his expressions, gestures, and words, even if his mood is rather different. He gives all people the impression that he is about to carry out the most important things. He wants to reform the sciences, to discover new truths, to write books, and so on. But when it comes to it, he either lacks inspiration, or very important obstacles have come in the way.¹⁶

It is worth noticing at this point that Meier's satiric style was foreign to Wolff and the orthodox Wolffians, whose accounts of the philosopher were typically deadly serious, with strokes of personal attacks and biting criticism but rarely with entertaining irony. That Meier used this style was neither an expression of an eccentric personality nor a pure matter of genre, but reflected a larger shift connected to a new generation of intellectuals who spearheaded new ways of writing and communicating, often by using the new media forms of the emerging public sphere. To understand this crucial aspect of Meier's account of the philosopher it is necessary to take a closer look at the more immediate context of Meier and his circle.

The true and the fashionable philosopher in the German civic Enlightenment

Meier was born in March 1718 in Ammendorf, close to Halle.¹⁷ In the late 1720s he was sent to Halle to receive his basic education at August Hermann Francke's orphanage. Founded by Francke in the second half of the 1690s, the orphanage developed into a key institution that in 1727 engaged thousands of people and included numerous institutions and facilities.¹⁸ While the orphanage has traditionally been considered a Pietist stronghold with little room for philosophy and science, recent scholars have shown that practices in mathematics, natural philosophy and craft were vital and well incorporated in the curriculum.¹⁹ One of the things that Francke did in order to implement science in the orphanage's pedagogical program was to engage the leading mathematician Christoph Semler.²⁰ Semler established a cabinet of curiosity where students could observe and engage with natural objects as well as with concrete models and devices used to teach mathematics and natural philosophy. In addition, Semler turned his own house into a school and workshop filled with equipment. It was in this setting that Meier would find his home when he came to Halle as a boy. He studied with Semler from the late 1720s and

would eventually be taken in more permanently in 1730.²¹ It was through Semler's teaching that Meier first came into contact with Wolff's writings on mathematics, which were not included in the ban. "So, I developed very early a love of the scientific way of thinking, and in my thirteenth year I could demonstrate all the propositions in Wolff's excerpt of the mathematical sciences, which regarded arithmetic, geometry, and trigonometry."²² Having first discovered Wolff's mathematics, Meier's interest gradually came to include metaphysics and ethics as well. In 1735 Meier started his academic studies, which included, among other subjects, logic, metaphysics, ethics, natural law and theology. At this time, he also started following the lectures of the Baumgarten brothers, whom he knew from his time at the orphanage. Together with the Baumgartens and a handful of other intellectuals, Meier would form a new generation of highly eclectic Hallean philosophers.²³

Characteristic for the new generation was that the members had all absorbed both the Pietist culture around Francke and the Wolffian philosophy. Rather than taking sides, however, the members combined features of both to fuel the exploration of the beautiful and sensible. In the dissertation *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus* (Reflections on poetry, 1735), Alexander Gottlieb Baumgarten thus broke with the dominant epistemology of Wolff and many others by arguing that sensual knowledge, rather than being of value only as a stepping stone to higher forms of knowledge, possessed a unique richness or extensive clearness that qualified it as the basis of aesthetics or the science of perception.²⁴ In the second half of the 1730s this reassessment became the epistemological basis of literary reform.²⁵ While poets and writers such as Meier's close friend Samuel Gotthold Lange and Immanuel Jakob Pyra had first gravitated towards pious expressions of God's presence, the Pietist bent was gradually replaced by considerably lighter topics of the happy Epicurean life.²⁶ Rather than capturing God's presence, the aim of the Epicurean "carpe diem" poetry was to celebrate the present moment in all its sensible richness. In the 1740s the originally literary ideal became part of a broader attempt—communicated in published collections of edited letters, moral weeklies, journals and other key media of the emerging public sphere—to explore, shape and communicate the new ideal to reading middle-class men and women.²⁷ As a consequence, the focal point shifted from specialized questions of aesthetic and literary style to broader topics of middle-class sociability, friendship and selfhood.

As a key figure in this development Meier adopted the new literary style, addressed relevant topics and advanced some of the genres of the emerging public sphere. Most notably, together with his close friend Lange, he edited no fewer than four moral weeklies published continuously from

1748 to 1768.²⁸ A typical feature of the moral weekly was the treatment of serious topics of middle-class morality, identity and selfhood in a humorous tone, often accentuated through the use of character types.²⁹ In a contribution in the weekly *Der Gesellige* (The sociable), on how minor events impact our daily life, Meier and Lange used characters to illustrate the role of small details in storytelling:

Cajus has a special gift for lively story telling; He knows how to convey a minor and indifferent event to the whole society with gestures and the raising of his voice in such a way that everyone takes a special part in it. The young Curius not only imitates the expressions, but also the voice and tone of everyone; and he does this so naturally that when I was last time standing outside a room to visit some friends, I did not open the door because he imitated a man whose presence I had not suspected; a loud laugh relieved me of my mistake.³⁰

In another related part on jesting Meier and Lange stressed that “the gift of fiery and happy jokes is indisputably one of the shimmering decorations of a good companion.”³¹ The authors further argued that a good sociable joke must be “fiery” and made without “malice, enmity, pride or ambition.”³² The short piece on jesting in *Der Gesellige* reflects Meier’s *Gedancken von Schertzen* (Thoughts on jesting, 1744). In a manner typical of the infotainment project, Meier stressed that it had been composed to improve the otherwise rowdy taste that dominated German society.³³ In the treatise Meier emphasized that humour is intimately connected to the ability to correctly represent things and the relations between them.³⁴ A joke thus becomes laughable when it takes a well-known phenomenon and either changes a detail or establishes an unexpected likeness with another radically different phenomenon.³⁵ When made successfully it gives rise to a sudden drastic change in imagination that we experience as enjoyable.

Meier’s analysis of jesting provides an important background especially to his account of the fashionable philosopher.³⁶ What Meier did was to heavily exaggerate the current situation of the triumphant Wolffian philosophy by painting the ironic picture of a city ruled by mad philosophers. His rules for how to become such a philosopher were not taken out of the blue but were the opposites of the rules that the true philosopher should follow. Hence, the fashionable philosopher should speak gladly and often about himself, and never admit a mistake. To improve his chances of winning the quarrels that this would inevitably give rise to, he should make sure to learn fashionable key terms such as “monad, sufficient reason, preestablished harmony, best world and so on.”³⁷ In addition to sharpening his verbal arsenal, he should also be a fierce writer who does not hesitate to steal ideas from others and present them as his own. He marks

those who are of other opinions as heretics, although he himself uses his knowledge mainly to point out alleged but sophistic contradictions and to make fun of these.³⁸

Meier further escalates the farcical account by painting the picture of how he himself once lived downstairs from two fashionable philosophers who “struck the table so violently that I could not hold my thoughts together. I often feared for my life, as the stamping of their feet caused large pieces of lime to fall off the walls.”³⁹ When he confronted his tormentors, they reacted in a way typical to fashionable philosophers: “They yelled straight in my face so that I could better smell what these gentlemen had eaten than I could understand what they said.”⁴⁰ In order to avoid situations like these, Meier suggests that “in every considerable city in Germany should be selected a territory or a street that could be called the Quarter of the Snobs or Snob Street.”⁴¹ Having their own quarter or street, the fashionable philosophers would be free to live out their passions as they wish. “In this street they may make noise, yell, scream, and offend as they like, that would not concern anyone else [...]. The words absurd, stupid, foolish, however, listen up, definition, demonstration would be heard endlessly with a crushing emphasis.”⁴²

Taken out of its context Meier’s portrait of the fashionable philosopher may appear as merely entertaining fiction. Situated in the context of his theory of jesting, however, it comes into view as an application of its principles. Hence, what made the account effective was precisely its way of connecting to but tweaking the real state of affairs. That is, only by tapping into people’s experience and conceptions of the Wolffian philosopher would the text cause the desired end: an enjoyable contrast effect in readers’ minds.

To summarize so far, Meier’s account of the philosopher did not constitute an extension of the Wolff affair, but in style and topic it rather reflected the new generation of writers to which Meier belonged. Working in the intersection between philosophy and aesthetics, academic writing and literature, they explored and communicated topics of identity and selfhood to the reading middle class, often by using the infotainment genres of the emerging public sphere. Meier was a key figure in this development, whose success was also reflected through his popularity at the university. Having defended his dissertation in 1739, Meier started teaching on a broad range of philosophical subjects, sometimes attracting an audience of around three hundred persons.⁴³ That the now aged Wolff, who occupied a chair in natural law, reportedly remarked that “the aesthete [Meier] will ruin everything in philosophy” is indicative of the generational change.⁴⁴

Philosophical *cultura animi* in the age of infotainment

Taken out of its contexts Meier's discourse on the philosopher may appear as mere entertainment without any deeper message or underlying ambition whatsoever. As scholars have pointed out, however, the jesting and sometimes farcical appeal was a rather brilliant strategy to reach out and morally educate the reading middle class.⁴⁵ This tendency is particularly striking in the case of Meier, whose production included several multi-volume treatises on metaphysics, ethics, aesthetics and theology. As Meier worked in parallel on lighter texts such as those published in the moral weeklies, he typically picked out and popularized aspects of the heavier academic works.⁴⁶

If Meier and his colleagues used infotainment to morally educate the middle class, what message were they communicating and what was the overall context? In Meier's case a central context is that of philosophy as a culture of the soul or *cultura animi*. Drawing on the French historian of philosophy Pierre Hadot's reading of ancient philosophy as a way of life organized around spiritual exercise, recent historians have argued that this view also applies to much early modern philosophy.⁴⁷ The *cultura animi* approach to philosophy as a regimen of a soul perceived as diseased and perturbed by the passions thus constituted the immediate contexts of Bacon's discussion of the idols of the mind and of the new natural philosophy more broadly.⁴⁸ In a similar vein, Descartes arguably developed his epistemology in direct relation to the Christian spiritual exercises that he had been trained in during his time as a child and student at the Jesuit school in La Flèche.⁴⁹ A third, and in this context particularly relevant, case is Leibniz.⁵⁰ According to Leibniz, man is obliged to contribute to the fulfilment of God's great plan for a perfect universe. By perfecting the self through philosophy and science, the philosopher contributed to this vision in a double sense: first, by making himself more perfect (thereby increasing the perfection of the world), and second, by making the knowledge of the world more perfect and complete (by adding new and more perfect knowledge).⁵¹ Leibniz's metaphysics of perfection constitutes the immediate context for Wolff's philosophy. In the *Vernünfftige Gedancken von der Menschen Thun und Lassen* (German ethics, 1720) Wolff thus argued that "nature obliges us to do what makes us and our state more perfect and to avoid that which makes us and our state imperfect."⁵² To follow this precept the philosopher shall systematically cultivate and perfect especially the higher cognitive faculties, for instance by training and refining the ability to form clear and distinct concepts and definitions and to conduct scientific demonstrations.⁵³ He should also maintain a regimen

of systematic daily self-examinations through which he maintains a systematic plan and evaluates progress and failures.⁵⁴

Although Baumgarten and Meier were reformers rather than orthodox Wolffians, the overall project was nevertheless that of philosophy as the systematic, exercise-oriented perfection of the self. What Baumgarten did when he made sensual knowledge into a basis for aesthetics as the science of sensual knowledge was not to break with the idea of perfection but rather to open up philosophical and aesthetic or sensual knowledge as two distinct realms of perfection.⁵⁵ Whereas the philosopher focused on the higher cognitive faculties, the aesthetician or poet perfected the sensual and partly also the affectual faculties. While the traditional *cultura animi* typically conceptualized the senses and the passions as obstacles to knowledge and often as the very roots of evil, the poet must learn how to embrace and channel the passions into poetic creativity. In the monumental *Aesthetica* (Aesthetics, 1750/1758), Baumgarten thus stressed that “The general character of the happy aesthetician... requires... AESTHETIC ENTHUSIASM (the wonderful excitement and ignition of the soul, the inner force, ecstasy, rage, enthusiasm and divine inspiration).”⁵⁶

In the case of Meier, it is strikingly clear that he contributed to both endeavours. In the preface to *Theoretische Lehre von den Gemüthsbewegungen überhaupt* (Theoretical doctrine of the emotions in general, 1744) Meier thus stated that his ambition was to provide a systematic scientific account of the role of the emotions in aesthetics.⁵⁷ He stressed that the practical part of this doctrine “teaches us when we need to awaken a passion, to nourish, to increase, to decrease, to still and to prevent.”⁵⁸ In his later three-volume work *Anfangsgründe aller schönen Wissenschaften* (Basic premises of all the fine arts and sciences, 1748–1750), which was essentially a popularization of Baumgarten’s aesthetics, he stressed the ethical function of aesthetics:

It is one of the most noble duties that we have to observe towards our soul that we must improve all our sensual powers of the soul. But now it is a wretched morality which tells us what to do, but not how we can accomplish it. If, then, the philosophical moral doctrine is to be complete, one must know how to improve the sensual part of the soul. This, however, is what aesthetics do.⁵⁹

The perfection of the sensual soul was, furthermore, also the immediate context of both *Gedancken von Schertzen* and *Abbildung eines Kunstrichters* (Portrait of an art critic, 1745).⁶⁰ That the latter was published parallel to the *Abbildung eines wahren Weltweisen* is indicative of the way in which the perfection of the intellectual and the sensual soul corresponded to the cultivation of two different personae.

While Meier's aesthetical writings focused on the sensual soul, the perfection of the higher cognitive faculties was at the core of his philosophical writings. This is striking in terms of both the negative mirror image provided in the *Gründliche Anweisung* and the positive account of the *Abbildung eines wahren Weltweisen*. As for the latter, the message was that the Wolffian philosophy had now become a fashion that attracted poseurs. To remedy this negative development Meier attempted to show "what belongs to the true and well-developed sons of philosophy" or, as he also put it, "how to distinguish the true philosophers from their apes."⁶¹ Second, although it was important to separate the wheat from the chaff in a time when philosophy had become a "fashion," it was equally important to provide a road map for those who were serious in their aspirations to become true philosophers: "I will take on the task of providing a road map that they must use when they educate themselves if they wish to become righteous philosophers. They will be able to deduce from it the rules that they must exercise if they want to [...] belong to the society of philosophers."⁶² The bulk of the book was devoted to the presentation and discussion of eight such rules, to be observed by those who wish to become true philosophers:

A true and righteous philosopher is the one who seeks to know 1) as many, 2) as noble, and 3) as fruitful philosophical truths as is possible for him, and who knows them 4) in the clearest way, 5) in the right way, 6) with the most certainty, and 7) in the most living way, as is possible. These efforts of his will be so strongly and diligently made as it is possible for him, and through all these efforts he will let himself be 8) moved to imitate the will of God and to honour him.⁶³

In the preface Meier states that the work draws on Baumgarten's *Ethica philosophica* (Philosophical ethics, 1740) as well as the shorter *De vitiis quasiphilosophorum ethicis* (On the ethical vices of the quasiphilosophers, 1742).⁶⁴ The latter contains a passage so similar to the one quoted above that it may have constituted the model for Meier's own phrasing:

He who studies philosophy and the philosopher, as such, §. I. should, in order to befit a man, devote himself, as much as possible, to 1) the truer 2) clearer 3) more certain 4) more living knowledge 5) about more 6) greater or fruitful and noble qualities 7) in many 8) larger things 9) without confidence to gain knowledge of these, i.e., properties through 10) more 11) and more certain reasons.⁶⁵

The duty to cultivate the soul with regard to these epistemic virtues reflects the metaphysics and ethics of perfection as well as the larger context of philosophy as continuous work on the self.⁶⁶ To be a philosopher was to devote oneself to this work, which as Meier pointed out, included insights

into both perfections and imperfections. When rightly conducted, it provided an effective bulwark against the lurking passions. “Through this usage it is possible to reach a lasting state of vigilance through which a philosopher will be protected from all pride, thereby remaining a modest and humble philosopher.”⁶⁷ Again we see how Meier’s account of the true philosopher reflects the *cultura animi* framework of philosophy as an exercise-oriented regimen of a tormented mind.

In the previous section we saw how Meier’s account of the philosopher reflected the German civic Enlightenment project of communicating new ideals of sociability and selfhood to the reading middle class by using the infotainment genres connected to the emerging public sphere. Typical stylistic strategies were to use humour and irony and to illustrate various norms and patterns of behaviour by using personifications and types. In this section we have seen how a considerable part of Meier’s production reflects the *cultura animi* conception of philosophy as a moral-psychological therapy. Although Meier was more open to embracing and channelling the passions than the traditional *cultura animi* was, the notion of philosophy and aesthetics as practical regimens of the mind constituted the underlying message of his sometimes humorous presentations.

While Meier’s early work, from the 1740s, was dominated mainly by aesthetics, the topic of philosophy as spiritual exercise would be much more pronounced in the following decade. In the monumental five-volume *Philosophische Sittenlehre* (Philosophical ethics, 1753–1761) more than a thousand pages were devoted to the duties towards the self. “Self-knowledge,” Meier remarked, “requires time, and we must strive to advance it daily and bit by bit.”⁶⁸ For this reason a person must “suspend certain times in which he gathers his mind from all distraction, sets aside all other doings, knocks all other things out of his mind, and then occupies himself with the contemplation of himself in order to know himself better.”⁶⁹ In a manner resembling both ancient philosophical and Christian spiritual exercises, Meier further suggested that one should make “a reasonable and virtuous plan for the whole day,” taking time to reflect on “one’s present state” and “compare it with the plan that was made early in the morning, and examine if one has conducted oneself accordingly.”⁷⁰ In the evening one should finally “consider one’s past life, especially the past day in order to examine how one has spent the time and, what good one has done, where one has failed, how one could have done better, so that one becomes wiser and is better able to plan the next day and act accordingly.”⁷¹ Meier also advised his readers to further structure the examination of the self by keeping a diary. Such “reasonable and pragmatic history of [one’s] own heart and life” should compose “an orderly, coherent and true account of our moral attitude.”⁷²

Two points are particularly worth noticing here. First, Meier's account of the cultivation of the self provides an important key to understanding his conception of philosophy and the philosopher: to follow the kind of road map depicted already in the *Abbildung eines wahren Weltweisen* was a matter of subordinating oneself to a regimen of regular spiritual exercises. Second, for Meier there was no strict dividing line between the duties pertaining to the philosopher and those pertaining to moral life more generally. Although the philosopher must make them the guiding principles of life, the regimen of the mind that Meier presented was also broadly applicable to reading middle-class men and women.⁷³ Rather than advocating a state of philosopher-kings, Meier's message thus seems to be that everyone should be a little more like philosophers. That Meier actually communicated his ethics to a broader audience of readers becomes clear in the moral weeklies and particularly in those parts where the duties towards the self were discussed. In volume three of *Der Gesellige* (1749), he thus addressed this view of philosophy in a piece on self-knowledge: "It is not possible for someone to socialize well with others if he cannot socialize well with himself."⁷⁴ In a mode characteristic of the infotainment genre he also illustrated this way of life by using character types: "The excellent Mr. Prudentius has his passions and desires in such order that his mind and face resemble a smooth and level sea, over which the winds shy away from storming, and in which the sun and the blue sky are reflected."⁷⁵

Another case in point is a contribution in volume four of the moral weekly *Der Mensch* (Man, 1752) in which the author addressed the necessity of keeping a moral journal. The metaphor was that of life as travel and persons as travellers or wanderers who are in need of a map. "A person who lives carelessly and at best considers his actions only after they have occurred: he acts very foolishly. Without consideration he plunges into a ruin he could easily have avoided and only notices this when he is already there."⁷⁶ To avoid this, Meier and Lange recommended the systematic keeping of a moral journal: "If only a person got used to writing down his or her moral life every day; then he would be urged to behave from morning to evening in such a way that he could go about this work with pleasure in the evening, and that he had no reason to be ashamed of himself at the description of his life story."⁷⁷ That the philosophical exercise and examination of the soul appeared in the moral weeklies is indicative of the way in which Meier transformed the culture of the soul from a relatively restricted philosophical matter to a fundamental part of a civic morality. In doing this he played down the more repressive features of the classical philosophical and Christian *cultura animi* in favour of a more life-affirming approach that embraced the happy Epicurean life.

Conclusions

At the core of the social constructivist account of persona as an office is the assumption that philosophical identities are indistinguishable from the philosophical practices and the philosophical problems produced through these. John Cottingham captures this meaning of persona when stressing that “we are moving to a richer and more positive sense of the term *persona*: one that takes us away from masks and acting towards something more ‘personal’, something connected not just with a ‘career’, but with the full moral and psychological dimensions of someone’s chosen form of life.”⁷⁸ One consequence of this usage of persona has been that conflicts over philosophical problems have come into view as conflicts over philosophy and what it means to be a philosopher. Following this analytical strand, recent scholars have highlighted how, by advancing certain philosophies, early modern philosophers such as Bacon, Descartes, Leibniz and many others also advanced and defended certain views of the philosopher.

On the one hand, Meier’s account of the philosopher provides an additional example of how this dynamic plays out in specific historical contexts. In the wake of the Wolff affair his account of the philosopher emerges as a reformed version of the Wolffian exemplar, engaged in the cognitive and moral perfection of the self. The larger context was that of the early modern *cultura animi* conception of the soul in need of a therapeutic regimen to remove diseases or obstacles to knowledge. In this respect, Meier’s approach to philosophy was shared by many of the most prominent philosophers.

On the other hand, Meier’s project is also significantly different from those of many of his predecessors. Both Pietism and Wolffian philosophy fed into his project of the beautiful and sensible. By blending philosophy with aesthetics and poetry, he found a way of cultivating and perfecting the higher cognitive faculties in tandem with the lower. In the 1740s what had been a fairly narrow intellectual project developed into a broad moral educational one. Rather than promoting an exclusively philosophical persona, the vision was that of a society where people are just a bit more like philosophers. To communicate this message Meier adopted and further explored the styles and genres of the infotainment of the emerging public sphere. He became a master of wrapping philosophical and particularly aesthetic and ethical ideals in entertaining, humorous and often farcical accounts. While this was the case already in his writings on the philosopher from the 1740s, attempts to launch a civic culture of the soul became more pronounced in his later ethical works and in the moral weeklies. This tendency makes Meier highly interesting and relevant in relation to other

cases as it offers us a glimpse of how the early modern approach to philosophy as *cultura animi* tapped into and impacted the formation of a broader middle-class identity.

Notes

Funding: This work was supported by Helge Ax:son Johnsons Foundation (grant number F18-0360), Åke Wibergs Foundation (grant number H17-0116), Birgit & Gad Rausing's Foundation (grant number 2018), Längmanska Kulturfonden (grant number BA19-0723). I declare no conflict of interest.

1. Conal Condren: "The persona of the philosopher and the rhetorics of office in early modern England" in Conal Condren, Stephen Gaukroger & Ian Hunter (eds.): *The philosopher in early modern Europe. The nature of a contested identity* (Cambridge, 2006), 66–89; John Cottingham: "Descartes as sage. Spiritual askesis in Cartesian philosophy" in Condren, Gaukroger & Hunter (eds.): *The philosopher in early modern Europe*, 182–201; Stephen Gaukroger: "The persona of the natural philosopher" in Condren, Gaukroger & Hunter (eds.): *The philosopher in early modern Europe*, 17–34; Stephen Gaukroger: *Francis Bacon and the transformation of early-modern philosophy* (Cambridge, 2001); Ian Hunter: "The university philosopher in early modern Germany" in Condren, Gaukroger & Hunter (eds.): *The philosopher in early modern Europe*, 35–65; Ian Hunter: "The history of philosophy and the persona of the philosopher" in *Modern Intellectual History* 4:3 (2007), 571–600; Ian Hunter, *Rival enlightenments. Civil and metaphysical philosophy in early modern Germany* (Cambridge, 2001). For the scholarly discussion of persona as a tool for historical analysis see Lorraine Daston & Otto H. Sibum: "Introduction. Scientific personae and their histories" in *Science in Context* 16:1–2 (2003), 1–8; Herman Paul: "Introduction. Scholarly personae. Repertoires and performances of academic identity" in *Low Countries Historical Review* 131:4 (2016), 3–7; David P. Marshall & Kim Barbour: "Making intellectual room for persona studies. A new consciousness and a shifted perspective" in *Persona Studies* 1:1 (2015), 1–12.

2. Conal Condren, Stephen Gaukroger & Ian Hunter: "Introduction" in Condren, Gaukroger & Hunter (eds.): *The philosopher in early modern Europe*, 8.

3. Gaukroger: "The persona of the natural philosopher"; Cottingham: "Descartes as sage"; Hunter: *Rival enlightenments*.

4. For the two main texts see Georg Friedrich Meier: *Abbildung eines wahren Weltweisen*, Christian Wolff Gesammelte Werke, Abt. 3, Materialien und Dokumente Bd. 100 (Hildesheim, 2007); Georg Friedrich Meier: *Gründliche Anweisung wie jemand ein neumodischer Weltweiser werden könne in einem Sendschreiben an einen jungen Menschen*, Christian Wolff Gesammelte Werke, Abt. 3, Materialien und Dokumente Bd. 100 (Hildesheim, 2007). Unless otherwise noted, all translations are my own. Given Meier's influence and extensive production, he has caught surprisingly little scholarly attention. As a result, existing research is still limited and almost exclusively in German. See for instance: Gideon Stiening & Frank Grunert (eds.): *Georg Friedrich Meier (1718–1777). Philosophie als "Wahre Weltweisheit"* (Berlin, 2015); Riccardo Pozzo: *Georg Friedrich Meiers "Vernunftlehre"* (Stuttgart, 2000); Günter Schenk: *Leben und Werk des halleischen Aufklärers Georg Friedrich Meier*, Hallesche Gelehrtenbiographien (Halle, 1994).

5. While it is well known that Meier developed his conception of the philosopher

in the wake of the Wolff affair, the present study highlights the broader social context of the German civic Enlightenment as well as the *cultura animi* as an overall conceptual framework. Taking this stance, the study draws on earlier research at the same time as it highlights hitherto neglected contexts. For previous studies see Mirjam Reischert: “Einführung” in *Abbildung eines Wahren Weltweisen*, Christian Wolff Gesammelte Werke, Abt. 3, Materialien und Dokumente Bd. 100 (Hildesheim, 2007), 5–57; Günter Gawlick, “G. F. Meiers Stellung in der Religionsphilosophie der deutschen Aufklärung” in Norbert Hinske (ed.): *Zentren der Aufklärung I Halle Aufklärung und Pietismus*, Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung 15 (Heidelberg, 1989), 157–176; Werner Schneiders: “Philosophie und Philosoph. Zur Selbstdeutung des Philosophierens im 18. Jahrhundert,” in Jürgen Klein, Edgar Mass & Jürgen Ritte (eds.): *Aufklärung und Modernität. Eine Freundesgabe für Peter-Eckhard Knabe* (Tübingen, 2006), 231–247; Werner Schneiders: “Concepts of Philosophy” in Knud Haakonssen (ed.): *The Cambridge history of eighteenth-century philosophy* (Cambridge, 2006), 26–44; Werner Schneiders: “Der Philosophiebegriff des philosophischen Zeitalters. Wandlungen im Selbstverständnis der Philosophie von Leibniz bis Kant” in Rudolf Vierhaus (ed.): *Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung. Aus Anlass des 250jährigen Bestehens des Verlages Vandenhoeck & Ruprecht* (Göttingen, 1985).

6. For the principal sources on Wolff’s life see Hans Werner Arndt (ed.): *Christian Wolff Biographie*, Christian Wolff Gesammelte Werke, part 1, Deutsche Schriften, vol. 10 (Hildesheim, 1980). For a recent biography, see Hans-Joachim Kertscher: “*Er brachte Licht und Ordnung in die Welt*”. *Christian Wolff – eine Biographie* (Halle, 2018). For a modern account of the Wolff affair see especially: Johannes Bronisch: *Der Mäzen der Aufklärung. Ernst Christoph von Manteuffel und das Netzwerk des Wolffianismus* (Berlin, 2010); Albrecht Beutel: “Causa Wolffiana. Die Vertreibung Christian Wolffs aus Preußen 1723 als Kulminationspunkt des theologisch-politischen Konflikts zwischen halleschen Pietismus und Aufklärungsphilosophie” in Ulrich Köpf & Rolf Schäfer (eds.): *Wissenschaftliche Theologie und Kirchenleitung. Beiträge zur Geschichte einer spannungsreichen Beziehung für Rolf Schäfer zum 70. Geburtstag* (Tübingen, 2001), 159–202; John Holloran: “Wolff in Halle – banishment and return” in Jürgen Stolzenberg & Oliver-Pierre Rudolph (eds.): *Christian Wolff und die europäische Aufklärung: Akten des 1. Internationalen Christian-Wolff-Kongresses, Halle (Saale), 4.–8. April 2004, Teil 5: Wolff und seine Schule, Wirkungen Wolffs, Wolff in Halle – Vertreibung und Rückkehr*, Christian Wolff Gesammelte Werke, Abt. 3, Materialien und Dokumente, Bd. 105 (Hildesheim, 2007), 365–375; Carl Hinrichs: *Preußentum und Pietismus. Die Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung* (Göttingen, 1971); Max Wundt: *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung* (Hildesheim, 1964).

7. The *German philosophy* series was published in the 1710s and 1720s and covered most philosophical disciplines including logic, metaphysics, ethics, politics, natural law, natural theology, and natural philosophy.

8. Beutel: “Causa Wolffiana”; Hinrichs: *Preußentum und Pietismus*, 388–441. For the correspondence leading to and following the expulsion, see the appendix to Arndt: *Christian Wolff Biographie*.

9. Hinrichs: *Preußentum und Pietismus*, 430. See also Georg Volkmar Hartmann: *Anleitung zur Historie der Leibnitzisch-Wolffischen Philosophie*, ed. Jean Ecole, Christian Wolff Gesammelte Werke, part 3, Materialien und Dokumente, vol. 4 (Hildesheim, 1973), 819–821.

10. In contrast to his father, Frederick the Great actively promoted the Enlighten-

ment. As scholars have made clear this directly impacted the lives of Wolff and many other philosophers. See Carl Hinrichs: *Preußentum und Pietismus. Die Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung* (Göttingen, 1971), 434–441; Christopher M. Clark: *Iron kingdom. The rise and downfall of Prussia, 1600–1947* (Cambridge MA, 2006), 115–144, 247–283.

11. Eduard Zeller: *Vorträge und Abhandlungen geschichtlichen Inhalts* (Leipzig, 1865), 108–139; Wilhelm Schrader: *Geschichte der Friedrich-Universität zu Halle* (Berlin, 1894), 211–219; Ferdinand Joseph Schneider: “Das geistige Leben von Halle im Zeichen des Endkampfes zwischen Pietismus und Rationalismus” *Sachsen und Anhalt* 14 (1938), 137–166; Beutel: “Causa Wolffiana.”

12. Georg Friedrich Meier: *Abbildung eines wahren Weltweisen*, 7–8, §. 3. “Unsere gegenwärtigen Zeiten können mit Recht philosophische Zeiten heißen. Die Weltweisheit fängt an, zu einer Mode zu werden. Die äusserliche Gesellschaft der Weltweisen ist schon weit und breit ausgebreitet. Und, welches eben das Unglück ist, die meisten, so die Weltweisheit erlernen, begnügen sich mit den ausserwesentlichen und bloß scheinbaren Unterscheidungs-Stücken der Weltweisen, ohne die Natur und das Wesen eines wahren Weltweisen anzunehmen. Sie bleiben dabey nicht stehen, denn das wäre noch erträglich. Sondern sie begehen Fehler und Narrheiten, und glauben, daß sie als Weltweise dazu ein Recht haben.”

13. Meier: *Abbildung eines wahren Weltweisen*, 6–7, §. 2. “wie die wahren Weltweisen von ihren Affen unterschieden sind.” “ein Muster vorzustellen, wonach sie sich bilden müssen, wenn sie rechtschaffene Weltweise werden wollen.”

14. Meier: *Gründliche Anweisung*.

15. Meier: *Gründliche Anweisung*, 19–20. “Ich sage, ein neumodischer Weltweiser ist ein philosophischer Geck. Ein Geck ist ein Mensch, der keine solche Handlungen vornimmt, wozu er durch die Natur aufgelegt ist; sondern der lauter Handlungen vornimmt, eine Lebensart ergreift, Minen, Geberden, Worte und sein gantzes Betragen so einrichtet, daß es wider seine Natur ist, kurtz, der ein *Asinus ad lyram* ist.”

16. Meier: *Gründliche Anweisung*, 24–25. “Peter ist ein vortreffliches Muster dieser Regel. Herr Peter läßt einen überaus grossen Muth und Hertzhaftigkeit, durch seine Minen, Geberden und Worte, blicken, obgleich ihm ganz anders zu Muthe ist. Er gibt bey aller Gelegenheit vor, daß er Willens sey, die wichtigsten Geschäfte zu unternehmen. Er will Wissenschaften reformiren, neue Wahrheiten erfinden, Bücher schreiben, u. s. w. Wenn es aber zum Treffen kommt, so fehlt es ihm entweder an Lust, oder es sind sehr wichtige Hindernisse in den Weg gekommen.”

17. Meier had come to an agreement with his friend Samuel Gotthold Lange that the one who survived should write the other’s biography. Hence Lange wrote and published a biography of Meier in 1778. Longer passages from an autobiographical text written by Meier were integrated into this work. I follow previous scholars in treating these passages as parts of Meier’s own autobiography. Samuel Gotthold Lange: *Leben Georg Friedrich Meiers* (Halle, 1778). For a modern biography of Meier, see Schenk: *Leben und Werk des halleischen Aufklärers Georg Friedrich Meier*. See also Reischert: “Einführung”; Gawlick: “G. F. Meiers Stellung in der Religionsphilosophie der deutschen Aufklärung.”

18. Helmut Obst: *August Hermann Francke und sein Werk* (Halle, 2013), 97.

19. For a recent account of the orphanage as a scientific community, see Kelly Joan Whitmer: *The Halle orphanage as scientific community. Observation, eclecticism, and pietism in the early Enlightenment* (Chicago IL, 2015).

20. Schenk: *Leben und Werk des halleschen Aufklärers Georg Friedrich Meier*, 14–15.
21. Lange: *Leben Georg Friedrich Meiers*, 26–27.
22. Lange: *Leben Georg Friedrich Meiers*, 27. “So bekam ich sehr frühzeitig eine Liebe zu der scientisischen Art zu denken, und in meinem 13ten Jahre konnte ich alle Sätze in Wolfs Auszuge aus den mathematischen Wissenschaften, was die Arithmetick, Geometrie und Trigonometrie betrifft, demonstrieren.”
23. See particularly Schenk: *Leben und Werk des halleschen Aufklärers Georg Friedrich Meier*, 19–32; Hans-Joachim Kertscher: “Georg Friedrich Meiers Platz im geistig-kulturellen Leben der Stadt Halle” in Stiening & Grunert (eds.): *Georg Friedrich Meier (1718–1777)*, 25–41.
24. Alexander Gottlieb Baumgarten: *Reflections on Poetry. Alexander Gottlieb Baumgarten’s Meditationes Philosophicae de Nonnullis Ad Poema Pertinentibus*, trans. Karl Aschenbrenner and William B. Holter (Berkeley CA, 1954), 78, 39.
25. The reaserch on this development is extensive. See for instance Ernst von Borries & Erika von Borries (eds.): *Deutsche Literaturgeschichte Band 2: Aufklärung und Empfindsamkeit Sturm und Drang* (München, 1991); Manfred Beetz: “Anakreontik und Rokoko im Bezugsfeld der Aufklärung – Eine Forschungsbilanz” in Manfred Beetz & Hans-Joachim Kertscher (eds.): *Anakreontische Aufklärung* (Tübingen, 2005), 1–17; Joachim Jacob: *Heilige Poesie. Zu einem literarischen Modell bei Pyra, Klopstock und Wieland* (Tübingen, 1997); Hans-Joachim Kertscher (ed.): *Anakreontik. Zweiter Hallescher Dichterkreis; Glim, Götz, Rudnick, Uz*, 1. Aufl, Schriftenreihe zur Geistes- und Kulturgeschichte Texte und Dokumente (Halle/Saale, 1994); Hans-Georg Kemper: *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit. Band 6/1 Empfindsamkeit* (Tübingen, 1991); Alfred Anger: “Deutsche Rokoko-Dichtung. Ein Forschungsbericht” *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 36:3–4 (1962), 430–479, 614–648.
26. Borries & Borries: *Deutsche Literaturgeschichte Band 2. Aufklärung und Empfindsamkeit Sturm und Drang*, 63–65; Kemper: *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit. Band 6/1 Empfindsamkeit*, 96–148.
27. For the public sphere and the infotainment genres see Jürgen Habermas: *The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of bourgeois society* (Cambridge MA, 1989); Wolfgang Martens: *Die Botschaft der Tugend* (Stuttgart, 1968); Elke Maar: *Bildung durch Unterhaltung. Die Entdeckung des Infotainment in der Aufklärung. Hallenser und Wiener Moralische Wochenschriften in der Blütezeit des Moraljournalismus, 1748–1782* (Pfaffenweiler, 1995); Helga Brandes: “Moralische Wochenschriften” in Ernst Fischer, Wilhelm Haefs & York-Gothart Mix (eds.): *Von Almanach bis Zeitung. Ein Handbuch der Medien in Deutschland, 1700–1800* (München: C.H. Beck, 1999). For the context of the new middle class or *Bürgerlichkeit* see Borries and Borries: *Deutsche Literaturgeschichte Band 2: Aufklärung und Empfindsamkeit Sturm und Drang*; Kemper: *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit. Band 6/1 Empfindsamkeit*; Achim Aurnhammer, Dieter Martin & Robert Seidel (eds.): *Gefühlskultur in Der Bürgerlichen Aufklärung, Frühe Neuzeit*, Bd. 98 (Tübingen, 2004); Wolfdietrich Rasch: *Freundschaftskult und Freundschaftsdichtung im Deutschen Schrifttum des 18. Jahrhunderts* (Halle, 1936); Klaus Manger & Ute Pott (eds.): *Rituale der Freundschaft* (Heidelberg, 2006); Wolfram Mauser & Barbara Becker-Cantarino (eds.): *Frauenfreundschaft, Männerfreundschaft. Literarische Diskurse im 18. Jahrhundert* (Tübingen, 1991).
28. Wolfgang Martens: “Zur Thematisierung von ‘schöner Literatur’ in Samuel Gotthold Langes und Georg Friedrich Meiers Moralischen Wochenschriften Der Gesellige und Der Mensch” in Theodor Verwey & Hans-Joachim Kertscher (eds.):

Dichtungstheorien der deutschen Frühaufklärung (Tübingen, 1995), 133–145. Although the moral weeklies were composed to give the readers the impression that numerous writers were involved, contributions were typically written by one or a few authors contracted by a publisher. For the question of authorship see Martens: *Die Botschaft der Tugend*, 123–141.

29. For a thorough analysis of the content and structure of the moral weeklies see Martens: *Die Botschaft der Tugend*.

30. Samuel Gotthold Lange & Georg Friedrich Meier: *Der Gesellige, eine moralische Wochenschrift. Erster Theil* (Halle, 1748), 126, part 15. “Cajus hat eine besondere Gabe, eine Sache lebhaft zu erzehlen; er weiß mit Geberden und der Erhebung der Stimme eine geringe und gleichgültige Begebenheit der ganzen Gesellschaft so vorzutragen, daß jeder besonders Theil daran nimmt. Der junge muntere Curius ahmet nicht nur die Minen, sondern auch die Stimme und den Ton eines jeden nach; und er thut dieses so natürlich, daß als ich letzt vor einem Zimmer stand, um einige Freunde zu besuchen, ich die Thüre nicht aufmachte, weil er einen Mann nachahmte, dessen Gegenwart ich nicht vermuthet hatte; ein lautes Lachen benahm mir meinen Irrthum.”

31. Lange & Meier: *Der Gesellige*, 177, part 21. “Die Gabe, feurig und glücklich zu scherzen, gehört unstreitig unter die schimmernden Verzierungen eines guten Gesellschafters.”

32. Lange and Meier: *Der Gesellige*, 183–184. “feuriger”, “Bosheit, Feindschaft, Neid, Hochmuth oder Ehrgeiz”.

33. Georg Friedrich Meier: *Gedancken von Schertzen* (Halle, 1744), preface.

34. Meier: *Gedancken von Schertzen*, 19–20, §§ 14–15.

35. Meier: *Gedancken von Schertzen*, 31, 33–34, 36–37, 75, 81, §§ 25, 27, 29, 56, 62.

36. In stressing this context I partly deviate from the view that the work expressed real bitterness and resentment. See Reischert: “Einführung.”

37. Meier: *Gründliche Anweisung*, 30. “Monade, zureichender Grund, prästabilirte Harmonie, beste Welt u. s. w.”.

38. Meier: *Gründliche Anweisung*, 43.

39. Meier: *Gründliche Anweisung*, 55. “schlugen so gewaltig auf den Tisch, daß ich meine Gedancken nicht zusammenhalten konnte. Oftmals bin ich in Lebensgefahr gerathen, wenn von dem Stampfen ihrer Füße grosse Stücken Kalck von den Wänden abfielen.”

40. Meier: *Gründliche Anweisung*, 56. “Sie reden mir so nahe ins Gesicht, daß ich mehr rieche, was diese Herrn gegessen haben, als daß ich verstehen solte was sie sagen.”

41. Meier: *Gründliche Anweisung*, 53. “in einer jeden ansehnlichen Stadt in Deutschland ein Revier oder eine Strasse erwählt würde, so man das Quartier der Gecken, oder des Geckengätzschen nennen könnte.”

42. Meier: *Gründliche Anweisung*, 56–57. “In dieser Strasse nun möchten sie toben, lermen, schreyen und schimpfen wie sie wolten, das gienge keinem andern Menschen was an [...]. Die Wörter absurd, dum, einfältig, atqui, hören sie doch, definitio, demonstratio, würden unendliche mal, mit einem zerschmetterndern Nachdrucke, gehört werden.”

43. Schenk: *Leben und Werk des halleischen Aufklärers Georg Friedrich Meier*, 19.

44. Johann Christoph Schwab, Karl Leonhard Reinhold & Johann Heinrich Abicht: *Preisschriften über die Frage: Welche Fortschritte hat die Metaphysik seit Leibnizens und Wolffs Zeiten in Deutschland gemacht?* (Berlin, 1796), 24. “die Schöndenker werden alles in der Philosophie verderben.”

45. Maar: *Bildung durch Unterhaltung*.
46. Sometimes accounts in the moral weeklis are similar to those in his other works to the point of being almost copy pasted.
47. Pierre Hadot: *Philosophy as a way of life. Spiritual exercises from Socrates to Foucault*, ed. Arnold I. Davidson, trans. Michael Chase (Malden, 1995). For recent reading of early modern philosophy as spiritual exercise see Sorana Corneanu. *Regimens of the mind. Boyle, Locke, and the early modern cultura animi tradition* (Chicago IL, 2011); Matthew L. Jones: *The good life in the scientific revolution. Descartes, Pascal, Leibniz, and the cultivation of virtue* (Chicago IL, 2006); Gaukroger: *Francis Bacon and the transformation of early-modern philosophy*; Hunter: *Rival enlightenments*.
48. Corneanu: *Regimens of the Mind*.
49. Jones: *The good life in the scientific revolution*; Bradley Rubidge: “Descartes’s Meditations and devotional meditations” in *Journal of the History of Ideas* 51:1 (1990), 27–49; Gary Hatfield: “The senses and the fleshless eye. The Meditations as cognitive exercises” in Amélie Oksenberg Rorty (ed.): *Essays on Descartes’ Meditations* (Berkeley CA, 1986), 45–79; Walter John Stohrer: “Descartes and Ignatius Loyola. La Flèche and Manresa revisited” in *Journal of the History of Philosophy* 17:1 (1979), 11–27; Arthur Thomson: “Ignace de Loyola et Descartes. L’influence des exercices spirituels sur les oeuvres philosophiques de Descartes” in *Archives de philosophie* 35 (1972), 61–85.
50. Hunter: *Rival enlightenments*.
51. Hunter: *Rival enlightenments*, 102–104.
52. Christian Wolff: *Vernünfftige Gedancken von der Menschen Thun und Lassen, zu Beförderung ihrer Glückseligkeit, den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet*, ed. Hans Werner Arndt, Christian Wolff Gesammelte Werke, Abt. 1, Deutsche Schriften, Bd. 4 (Hildesheim, 2006), 16, §. 19. “uns die Natur verbindet zu thun, was uns und unseren Zustand vollkommener machet, und zu unterlassen, was uns und unseren Zustand unvollkommener machet.”
53. The perhaps best example is here the *German Logic* in which the practical exercise of philosophy is constantly emphasised. See Christian Wolff: *Vernünfftige Gedancken von den Kräften des menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkenntnis der Wahrheit*, ed. Hans Werner Arndt, Christian Wolff Gesammelte Werke, Abt. 1, Deutsche Schriften, Bd. 1 (Hildesheim, 1978).
54. Wolff: *German ethics*, 105–106, §. 173.
55. While Baumgarten’s aesthetics has long been approached mainly from an epistemological perspective, recent scholars have acknowledge its anthropological side, sometimes even highlighting the context of philosophy as spiritual exercise: Gabriel Trop: *Poetry as a way of life. Aesthetics and Askesis in the German eighteenth century* (Evanston IL, 2015); Simon Grote: *Moral philosophy and the origins of modern aesthetic theory in Scotland and Germany*, PhD diss., University of California, Berkeley (Berkeley CA, 2010); Steffen Gross: *Felix Aestheticus. Die Ästhetik als Lehre vom Menschen* (Würzburg, 2001).
56. Alexander Gottlieb Baumgarten: *Ästhetik I*, trans. Dagmar Mirbach (Hamburg, 2007), 62–63, § 78. “Ad characterem felicitatis aethetici generalem... requiritur... IMPETUS AESTHETICUS (pulcra mentis incitatio, inflammatioque, ὄρμη, ecstasis, furor, ἐνθουσιασμός, πνεῦμα θεοῦ)...”
57. Georg Friedrich Meier: *Theoretische Lehre von den gemüthsbewegungen überhaupt* (Halle, 1744).
58. Meier: *Theoretische Lehre*, 6, § 5. “Sie belehret uns, wenn wir verbunden sind,

eine Leidenschaft zu erwecken, zu ernähren, zu verstärken, zu vermindern, zu stillen und zu verhindern. Kurz, die practische Lehre von den Gemüthsbewegungen, unterwirft die Leidenschaften der Vernunft, und zeigt den rechtmäßigen Gebrauch derselben.”

59. Georg Friedrich Meier: *Anfangsgründe aller schönen Wissenschaften* (Halle, 1748), 30, §. 18. “Es ist eine von den vornehmsten Pflichten, die wir gegen unsere Seele zu beobachten haben, daß wir alle unsere sinnlichen Kräfte der Seele ausbessern müssen. Nun ist es aber eine elende Moral, welche uns zwar sagt, was wir thun sollen, nicht aber wie wir dasselbe bewerkstelligen können. Wenn also die philosophische Sittenlehre vollständig seyn sol, so mus man wissen, wie man den sinnlichen Theil der Seele verbessern soll, dieses aber lehrt uns die Aesthetic.”

60. Georg Friedrich Meier: *Abbildung eines Kunstrichters* (Halle, 1745).

61. Meier: *Abbildung eines wahren Weltweisen*, 6, §.2. “was zu einem ächten und wohlgerathenen Sohne der Weltweisheit gehört”, “wie die wahren Weltweisen von ihren Affen unterschieden sind.”

62. Meier: *Abbildung eines wahren Weltweisen*, 7, § 3. “Ich werde mir angelegen seyn lassen, allen angehenden Weltweisen ein Muster vorzustellen, wonach sie sich bilden müssen, wenn sie rechtschaffene Weltweise werden wollen. Sie werden daraus die Regeln herleiten können, die sie ausüben müssen, wenn sie zu der Gesellschaft der wahren Weltweisen... gerechnet werden wollen.”

63. Meier: *Abbildung eines wahren Weltweisen*, 21–22, §.14. “Ein wahrer und rechtschaffener Weltweiser ist derjenige, der 1) so viele, 2) so edele, und 3) so fruchtbare philosophische Wahrheiten zu erkennen sucht als ihm möglich ist, und das 4) in der grösten Klarheit, 5) auf die richtigste Art, 6) mit der grösten Gewissheit, und 7) auf die lebendigste Weise, als möglich ist. Diese seine Bemühungen insgesamt werden so starck und emsig von ihm fortgesetzt, als es ihm möglich ist, und zu allen diesem Bemühungen läßt er sich hauptsächlich 8) bewegen, durch das Bestreben Gott nachzuahmen und die Ehre desselben zu befördern.”

64. Meier: *Abbildung eines Wahren Weltweisen*, preface; Alexander Gottlieb Baumgarten: *Ethica philosophica* (Halle, 1740); Alexander Gottlieb Baumgarten: *De vitiis quasiphilosophorum ethicis* (1742). For Baumgarten’s epistemic virtues see Alessandro Nanini: “The six faces of beauty. Baumgarten on the perfections of knowledge in the context of the German Enlightenment” in *Archiv Für Geschichte Der Philosophie* 102:3 (2020), 477–512; Toshiro Osawa: *Perfection and morality. A commentary on Baumgarten’s Ethica philosophica and its relevance to Kantian ethics*, PhD diss., Macquarie University (Sydney, 2014), 98–101; Reischert: “Einführung.”

65. Baumgarten: *De vitiis quasiphilosophorum ethicis*, 9, § 3. “Philosophiae studiosus et philosophus, qua talis, §. I. pro virili et, quantum ipsi possibile, studere tenetur 1) veriori 2) clariori 3) certiori 4) ardentiori cognitioni 5) plurium 6) maiorum s. foecundiorum et nobiliorum qualitatum 7) in pluribus 8) maioribusque rebus 9) sine fide cognoscendarum ex 10) pluribus 11) certioribusque rationibus.”

66. For Meier’s ethics of perfection see also Reischert: “Einführung”; Schneiders: “Philosophie und Philosoph.”

67. Meier: *Abbildung eines Wahren Weltweisen*, 11, §. 5. “Durch deisen Nutzen kan der beständige Wachsthum eines Weltweisen erhalten werden, dadurch wird ein Weltweiser für allen philosophischen Hochmuth bewahrt, und er bleibt ein bescheidener und demüthiger Weltweiser.”

68. Georg Friedrich Meier: *Philosophische Sittenlehre. Anderer Theil* (Halle, 1754), 361,

§ 394. “Selbsterkenntniß erfordert Zeit, und wir müssen nach und nach täglich in derselben weiter fortzukommen suchen.”

69. Meier: *Philosophische Sittenlehre*, 390, § 407. “gewisse Zeiten aussetzen, in welchen er sein Gemüth von aller Zerstreung samlet, alle andere Geschäfte beyseite setzt, alle anderer Dinge aus den Gedancken schlägt, und sich alsdenn mit der Betrachtung seiner Selbst beschäftigt, um sich selbst besser kennen zu lernen.”

70. Meier: *Philosophische Sittenlehre*, 391. “einen vernünftigen und tugendhaften Entwurf, zum ganzen Tage”, “ofte des Tages über an seinen gegenwärtigen Zustand denken solle”, “das gegenwärtige Verhalten mit dem Frühmorgens gemachten Entwürffe vergleichen, und untersuchen, ob man sich plichtmäßig verhalte”. See also Wolff: *German ethics*, 105–106, § 173.

71. Meier: *Philosophische Sittenlehre*, 391–392. “sein vergangenes Leben, sonderlich des vergangenen Tages, denken soll, um zu untersuchen, wie man denselben zurückgelegt, was man guts gethan, wo man gefehlt, wo man es besser hätte machen können, um aufs künftige dadurch klüger zu werden, und die Entwürffe des folgenden Tages besser einzurichten und auszuführen.”

72. Meier: *Philosophische Sittenlehre*, 408. “Kleinigkeiten”, “Lappalien”, “vernünftigen und pragmatischen Historie seines eigenen Herzens und Lebens”, “eine ordentliche, zusammenhängende und treue, Erzählung unseres moralischen Verhaltens seyn”.

73. For Meier’s appeal to a broader audience see also Gawlick’s analysis of Meier’s conception of freedom of thought and speech. Gawlick: “G. F. Meiers Stellung in der Religionsphilosophie der deutschen Aufklärung”, 163–164.

74. Samuel Gotthold Lange & Georg Friedrich Meier: *Der Gesellige. Eine Moralische Wochenschrift herausgegeben von Samuel Gotthold Lange und Georg Friedrich Meier. Teil 3 und 4 (1749)*, ed. Wolfgang Martens (Hildesheim, 1987), 89, part 107. “Es ist nicht möglich, daß jemand mit andern wohl umgehen könne, wenn er mit sich selbst nicht wohl umgehet.”

75. Lange & Meier: *Der Gesellige*, 91, part 107. “Der vortrefliche Herr Prudentius hat seine Leidenschaften und Begierden in solcher Ordnung, daß sein Gemüth und Gesicht einer glatten und ebenen See gleicht, über die die Winde zu stürmen sich scheuen, und in welcher die Sonne und der blaue Himmel sich spiegeln.”

76. Samuel Gotthold Lange & Georg Friedrich Meier: *Der Mensch, eine moralische Wochenschrift. Vierter Theil* (Halle, 1752), 322, part 168. “Ein Mensch, welcher unbedachtsam in den Tag hinein lebt, und seine Handlungen höchstens etwa erst beurtheilt, wenn sie schon geschehen sind: der handelt sehr thörich. Er stürzt sich ohne Ueberlegung in ein Verderben, welches er leicht hätte verhüten können, und wenn er schon in demselben liegt, so merkt ers erst.”

77. Lange & Meier: *Der Mensch*, 326, part 168. “Wenn ein Mensch sich es nur erst angewöhnt hätte, täglich seinen moralischen Lebenslauf aufzuschreiben; so würde er dadurch angetrieben werden, sich von Morgen bis auf den Abend so zu verhalten, daß er des Abends mit Freuden an diese Arbeit gehen könnte, und daß er keine Ursache habe, sich selbst vor der Beschreibung seines Lebenslaufes zu schämen.”

78. Cottingham: “Descartes as sage”, 184.

Abstract

Georg Friedrich Meier and the promotion of the philosopher in the German civic Enlightenment.
Andreas Rydberg, PhD in History of Science and Ideas, Department of History of Science and Ideas, Uppsala University, Sweden, andreas.rydberg@idehist.uu.se

This article contributes to the analysis of the persona of the early modern philosopher by focusing on the eighteenth-century German philosopher Georg Friedrich Meier. The article pursues three lines of argument. First, it argues that Meier's work took form in relation to the decades-long early Enlightenment debate regarding philosophy and the philosopher that is sometimes referred to as the Wolff affair. Second, it shows that Meier belonged to a new generation of intellectuals, poets and writers, who steered philosophy towards the exploration of identity and selfhood. As this happened the figure of the philosopher and of philosophy became part of a broader moral-educational project, where norms and patterns of behaviour were communicated in a light-hearted literary style, often by using the infotainment genres of the emerging public sphere. Third, underlying Meier's sometimes humorous and satiric account of the philosopher was a serious message regarding philosophy as a methodological and partly therapeutic regimen for a soul perturbed by passion and desire. While this aspect of early modern philosophy has received increasing scholarly interest, the case of Meier offers a glimpse of how it fed into and became part of a broader middle-class identity.

Keywords: persona, identity, cultura animi, early German Enlightenment, Georg Friedrich Meier, Christian Wolff, Alexander Gottlieb Baumgarten

Från vitterhet till vetenskap

*En studie över Kungl. Vetenskapsakademiens
lärdomsklass under 1800-talet*

ISAK HAMMAR*

...hvad skal en Vetenskapsakademie med 10 ledamöter i Vitterheten?
Daniel Melanderhielm, 1798

Vetenskapens vida krona är visserligen fördelad i flera grenar, men tillväxer från en gemensam rot och hvarje enskild forskningsarts högre utveckling återverkar lifvande och stärkande på de öfrige. Det är af denna grund Kongl. Vetenskaps-Akademien, hvars närmaste verkningskrets de exakta och praktiska vetenskaperne äro, anser både för sin pligt och sin vinst tillegna sig män, som inom de humanistiske vidgat mensklige vetandets områden och brutit nya forskningens banor.

Biografi över Erik Gustaf Geijer i *Vetenskapsakademiens handlingar* 1848

När Kungl. Vetenskapsakademien den 24 oktober 1798 instiftade en klassifikation av sina ledamöter i sju klasser, avsåg den sista inte naturvetenskap.¹ I stället rubricerades den ”Vitterhet, världs- och lärdomshistoria samt andra nyttiga och vackra kunskaper.” I följande artikel riktas sökarljuset mot denna klass och mot de ledamöter som ingick i den. Utifrån en kartläggning av klassens ledamöter under hela 1800-talet samt en kvalitativ analys av hur epistemiska dygder och meriter förhandlades vid inval från 1800-talets mitt, är syftet att utreda vad som krävdes för att ingå i det kunskapsfält varur nya ledamöter rekryterades till denna klass. Svaret på frågan vem som betraktades som värdig att ingå i en vitterhets- eller lärdomsklass inkapslad i en vetenskapsakademi kan betraktas som en del av en vidare belysning av humanioras historia under 1800-talet.

Det är emellertid inte uppenbart hur det kunskapsfält som står i fokus i artikeln ska benämnas och avgränsas. I första citatet ovan gör Vetenskapsakademiens dåvarande sekreterare Daniel Melanderhielm en till

*Docent i historia, Historiska institutionen, Stockholms universitet, isak.hammar@historia.su.se

synes enkel uppdelning mellan vetenskap och vitterhet. Men *vitterhet*, liksom de två övriga begreppen *lärdom* och *vackra kunskaper* som också finns representerade i den första klassrubriceringen är alla svåra att nagla fast. De tycks inte heller fånga tidens förväntningar och förhållande till vetenskap.² Likande problem följer med *humanistisk vetenskap* som används för att beteckna fältet i det andra citatet femtio år senare. Begreppet *humaniora* är under 1800-talet undflyende och sporadiskt använt.³ Även om det har påtalats att ”de humanistiska vetenskaperna tog form i både institutionellt och teoretiskt avseende” under 1800-talet uppstår snabbt problemet att ”humaniora”, ”humanist” och ”humanistisk vetenskap” lyser med sin frånvaro i det aktuella källmaterialet och därför inte enkelt kan underbygga kartläggning och analys.⁴ Det är i sammanhanget värt att poängtera att en begreppsmässig oklarhet följer ordet *humaniora* fram till våra dagar.⁵ Trots svårigheterna är ett humanistiskt fält i vardande väl värt att försöka teckna.

Spänningen fångades talande nog av Sten Lindroth i sin allmänna historik över Vetenskapsakademien, där sjunde klassen kallades just klassen ”för vitterhet och humanistiska vetenskaper”.⁶ Problematiken förstärks ytterligare av att den sjunde klassen bytte namn två gånger under 1800-talet och igen 1904. Från 1820–1821 (då den även blev nionde klassen) fick den det mindre otympliga, men knappast mer precisa, namnet *Allmän lärdom*. Mellan 1850 och 1904 rubricerades den i stället *Förtjänster om vetenskaperna och lärda yrken i allmänhet*. I dag heter den *Klassen för humaniora och för framstående förtjänst om vetenskap*.

Den ”proto-humanistiska” sfär varur Kungl. Vetenskapsakademien under 1800-talet hämtade sina ledamöter till vad som hädanefter kallas lärdomsklassen framstår alltså inledningsvis som konturlös.⁷ Det kan också vändas till en fördel och ge studien riktning. Att studera vilka som valdes in är ett sätt att följa detta ännu vagt definierade kunskapsfälts förändring och stabilisering. Invalen ger oss på så vis urvalet och i sin tur en pusselbit till humanioras historia under 1800-talet.

Vitterheten i Vetenskapsakademien

Innan vi vänder oss frågan om vem som valdes in i denna lärdomsklass, kan man, likt Daniel Melanderhielm i ett brev till Anders Planman 1798, fråga sig vad man alls skulle med dessa ledamöter i en sammanslutning som dominerades av företrädare för naturvetenskaperna.⁸ Klassen är i sig utforskad, men Lindroth gav 1967 ett svar på Melanderhjelms fråga som fått stå oemotsagt. Den ”så vagt och svepande” definierade klassen erbjöd en möjlighet att rumstera ”de höga herrar och beskyddare, som Akademien alltjämt var så angelägen om”, menade han. Den blev därmed ”i

praktiken en honorär klass”, en beteckning som upprepas i *Kunskap i rörelse*, den senaste historiken av Vetenskapsakademien från 2018.⁹ Den karaktäristiken är i sig värd att pröva.

Det bevarade materialet som rör klassifikationen ger heller inga tydliga svar om varför Vetenskapsakademien instiftade en lärdomsklass. Blotta existensen kan tyckas förvånande, inte minst eftersom organisationen ”graviterade kraftigt mot nytta och hushållning” och framförallt syftade till ekonomisk tillväxt, som Mathias Persson påpekat i en ny studie över akademiens politiska och ekonomiska ideologi under 1700-talet.¹⁰ Frågan om klassifikation väcktes redan under Vetenskapsakademiens första år varpå fem huvudavdelningar instiftades, dock utan strikt indelning av ledamöterna.¹¹ Redan här var humaniora representerade i form i den sista klassen, *Lingua*, som avsåg svenska språkets ”upodlande”.¹² År 1740 fastslogs emellertid att man inte kunde välja in någon enbart till språkklassen.¹³ Den enklaste förklaringen är att klassen snarast bevarades, kanske för att husera de ledamöter som inte enkelt passade in under akademiens övriga sex kategorier men vars roll i skärningspunkten mellan kunskap och politik inte ifrågasattes under 1700-talet. ”Brokigheten speglade 1700-talets kunskapspraktiker där lärdom sällan kunde särskiljas från kommersiella eller politiska samhällsfärer”, som det träffande konstateras i *Kunskap i rörelse*.¹⁴

När frågan väcktes igen vid århundradets slut var inte alla övertygande om behovet av en sista, för vitterheten avsedd klass, men skarpa klagomål är sällsynta i materialet. ”Denna Kongl. Academies skyldighet att äfven befordra Vitterhet, Språkens uppodlande och konsterna, lärere, [...], tåla skäligen förminskning”, skrev botanisten och läkaren Erik Acharius, en åsikt som även framfördes av läkaren Daniel Erik Næzén med hänvisning till att dessa kunde ingå i ”de vittra samhällen” vars uppgift det var att utreda ”smak och upplysning”.¹⁵ En något tydligare gränsdragning gjordes av Anders Jahan Retzius, professor i naturalhistoria, som menade att ”Werds och Lärdomshistorien” hamnade inom Kungl. Vitterhetsakademiens sfär och inte Vetenskapsakademiens, ”hwilken om jag inte bedrager mig”, skrev han, ”innesluter naturens utforskande med dess användande til allmän och enskild nytta.”¹⁶ Han ansåg att den därmed kunde överges. Några tydliga skäl *för* har inte heller påträffats.

Att en lärdomsklass inom en akademi som huvudsakligen förknippats med naturvetenskap inte ägnats mer intresse är föga förvånande. Humaniora har ofta fört en undanskymd tillvaro inom vetenskapshistoria generellt. Under de senaste åren har dock ett nyvunnet intresse för humanioras historia satt sökarljus på samspel och konflikt mellan humaniora och naturvetenskap. Fältet *History of humanities* har på kort tid utvecklats till ett dynamiskt forskningsfält som även inspirerat svenska historiker. Denna

nya inkarnation av humanioras historia betraktas återkommande som utforskandet av en ny kunskapshistoria, en där såväl naturvetenskap som humaniora ingår som kompletterande kunskapsfält.¹⁷ Fältets hittills mest framträdande gestalt, Rens Bod, uppfattar till och med humanioras historia som den ”felande länken” i vetenskapshistorien.¹⁸ Om den sista klassen tidigare uppfattats som apart i en naturvetenskaplig sammanslutning, blir frågan med detta synsätt snarare om vi förbisett ett vidare kunskapshistoriskt sammanhang.

Epistemologiska hierarkier eller gustaviansk anda

Studiet av ett historiskt spänningsförhållande mellan humaniora och naturvetenskap kan preciseras genom att studera det vetenskapshistorikern Lorraine Daston kallat epistemologiska hierarkier. Sådana hierarkier, menar Daston, upprättar kriterier för vad som räknas som kunskap och huruvida den är värd samhälleligt stöd.¹⁹ Karin Johannisson har i en ofta åberopad uppsats i *Lychnos* beskrivit naturvetenskapernas tillbakagång och försämrade förutsättningar mot slutet av 1700-talet.²⁰ Med utgångspunkt i denna förskjutning i hur kunskap värderas i samhället har jag i tidigare studier diskuterat hur humanioras dominerande ställning i svensk kunskapspolitik var tydligt knuten till utbildningsfrågan.²¹ Internationellt har det här spänningsförhållandet rönt större uppmärksamhet än i Sverige där utbildningshistoria och vetenskapshistoria med få undantag hanterats separat och inom olika ämnestraditioner.²² Tyskland utgör ett i sammanhanget relevant fall där det precis som i Skandinavien går att urskilja såväl konfliktyllda spänningar som överbryggande konsensus och samklang mellan olika kunskapsområden. William Clark har exempelvis hävdade att naturvetare i Tyskland under första hälften av 1800-talet tvingades spela på den sociala och kulturella scen som upprättats av filologer och filosofer och att detta i sin tur medförde att såväl gymnasium som universitet existerade enbart för *Bildung und Kultur*.²³ I viss polemik med Clark betonar Denise Phillips i stället att naturvetarna var med om att upprätta sagda scen och delade dessa bildnings- och kulturideal. De föll därmed, menar Phillips, inte bara offer för den klassiska-humanistiska hegemonin.²⁴ Hon betonar emellertid att humanister ofta betraktade naturvetenskapliga ämnen som oacceptabla verktyg för intellektuell utveckling vilket i sin tur ledde till en marginalisering på utbildningsområdet. På grund av detta försvarade naturvetare de intellektuella och moraliska förtjänsterna med naturvetenskap allt mer intensivt under perioden.²⁵ Eckardt Fuchs betonar att det rådde vad han kallar för en diskursiv och institutionell hegemoni för humaniora i skolan, något som föranledde en subversiv rörelse för att inkludera naturvetenskap i utbildningen.²⁶ Detta påverkade i sin tur veten-

skapens förutsättningar. Liknande mönster för svenska förhållanden har tidigare blottlagts av bland andra Nils Eriksson och Johan Kärnfelt. Som Kärnfelt konstaterat ”skulle det ta i stort sett hela 1800-talet” innan naturvetenskaperna fick plats i läroverk och folkskola.²⁷ Eriksson beskriver det som en ”seg kamp” förd genom hela århundradet.²⁸ Likt Phillips klargör Eriksson att det inte rörde sig om ”två polära läger”, utan att ”den klassiska bildningens värde satt djupt” även hos naturvetare.²⁹

Spänningsförhållandet är angeläget att hålla i åtanke, inte minst eftersom Kungl. Vetenskapsakademiens historia traditionellt har skrivits i ljuset av en inomvetenskaplig konsolidering och progression, med betoning på 1820-talets reformer under Jöns Jacob Berzelius ledning. Naturvetenskapens förhållande till humaniora i den epistemologiska hierarkin tillåts sällan bidra till tolkningen av dess utveckling. Sett ur detta perspektiv kan man också föreslå delvis andra svar på Melanderhielms fråga till Planman om vad man skulle med *Vitterheten* till. Humaniora var inte bara symboliskt och materiellt dominant, utan hierarkin grundade sig också i upplevelsen av dess samhällliga betydelse. Trots det är det inte nödvändigt att betona ett konfliktperspektiv mellan dessa kunskapsområden och deras kunskapsaktörer. Som levnadsteckningen över Erik Gustaf Geijer i citatet ovan uttryckte saken, kunde de också ses som förenade, sprungna ur samma rot. Det är alltså fullt möjligt att lärdomsklassen ansågs både som en naturlig del av en kunskapsorganisation och utgjorde en strategisk markering i kunskapspolitiskt syfte.

För att tolka naturvetenskapernas konjunkturedgång i början av 1800-talet har emellertid en annan förklaringsmodell dominerat i svensk forskning. Det är en hävdvunnen sanning att humanioras kunskapspolitiska övertag till stor del berodde på romantikens intresse för snille och smak, möjligen kombinerat med avsaknaden av naturvetenskapliga rön och genigester av Linnés kaliber. Ur detta perspektiv beklagade Sten Lindroth att den svenska kulturen var ”humanistiskt orienterad” i iögonfallande grad.³⁰ Härtill bidrog, har det ofta påpekats, den gustavianska andan. ”Det var Gustav III och hovet som angav tonen, och alla som ville vara med på noterna stämde in”, som Lindroth uttrycker saken.³¹ Kraftmätningen stod ur detta perspektiv inte mellan naturvetenskap och humaniora som konkurrerande vetenskapsfält utan mellan naturvetenskap och det ”eleganta”, ”kvicka” och ”smakfulla”.³² Därmed är vi tillbaka i spänningsfältet mellan 1800-talets syn på det lärda, vittra och sköna å ena sidan och humaniora som vetenskap och institutionaliserat kunskapsområde å den andra. Frågan är om inte dels en enväldshärskares personliga böjelser och dels romantiken som epok tillåtits skymma de olika kunskapsområdenas utveckling, som dessutom i mångt och mycket följer internationella mönster. Men samtidigt kan betydelsen av sådana ideal inte enkelt avfärdas, inte minst

under klassens första decennier då många ledamöter hade figurerat i Gustav III:s krets.

Kartläggning

Medan tidigare försök att kartlägga Kungl. Vetenskapsakademiens ledamöter efter, som Lindroth uttrycker det, ”social position och (eller) vitae genus”, syftade till akademiens helhet, har det tidigare inte företagits någon specifik kartläggning av lärdomsklassen.³³ Ett inledande syfte med kartläggningen var att undersöka förhållande mellan invalet av ”höga herrar” och akademiska företrädare, men en sådan dikotomi visade sig snart skymma mer svårångade kunskapsaktörer och hybridgestalter. Som Mathias Persson påpekat hade Vetenskapsakademien ”täta kontakter med den sociala, ekonomiska och politiska eliten” och invalet av företrädare ur politikens fält illustrerade därmed en ”symbios” mellan politik, kultur och lärdom under svenskt 1700-tal.³⁴

År 1798 kunde befintliga medlemmar ange om de ville ingå i den sjunde klassen. Fram till 1820 var 20 av 23 ledamöter ämbetsmän och politiker till yrket, men det biografiska underlaget visar att gränsdragningarna mellan verksamheter ofta var flytande. En av de mest kända ledamöterna av sjunde klassen, och en av männen bakom klassifikationen, var Nils von Rosenstein. Han var ämbetsman, men har oftare betraktats som filosof. På likande sätt kombinerade flera ledamöter den politiska karriären med forskning och författarskap. Anders Schönberg var exempelvis riksdagsman under tre decennier men även rikshistoriograf och skrev som sådan flera historiska verk. Friherren Schering Rosenhane var ämbetsman men också historiker, bland annat ägnade han sig åt Vetenskapsakademiens historia. Statsrådet Gudmund Jöran Adlerbeth gav ut en lång rad lärda skrifter men författade också poesi, teater och opera. Grundläggande biografisk information visar alltså att huvudsaklig yrkesverksamhet inte nödvändigtvis visar huruvida en ledamot var att betrakta som en kunskapsaktör, i det här fallet definierat som någon som ägnade sig åt produktion och cirkulation av vederhäftig kunskap.³⁵ Meritförteckningar illustrerar därtill hur vetenskaplig produktion i flera fall kombinerades eller sammansmälte med insatser inom de sköna konsterna.

Fram till 1845 valdes av sammanlagt 47 ledamöter endast nio ledamöter med akademiska titlar (minst docent) inom humanistiska ämnen, vilket motsvarar cirka 19 %, varav sju var professorer (knappt 15 %). Av dessa nio bytte fyra yrkesbana till en karriär inom kyrkan och två till politiken. Men siffrorna säger alltså lite om de ägnade sig åt lärdom eller vetenskap. Bilden klarnar något om man i stället tittar på ledamöter med utpräglade kunskapsmeriter i form av publikationer. Då kan man konstatera att 40 %

av ledamöterna fram till 1845 kan betraktas som verksamma kunskapsaktörer. Även om det förekommer en del problematiska gränfall var alltså en majoritet av invalen under den första hälften av 1800-talet vigda åt personer utan sådana meriter.

Från mitten av 1840-talet förändras detta mönster på två sätt. För det första att inval av framstående politiker eller ämbetsmän generellt minskar till fördel för forskare, om än inte alltid knutna till universiteten. Efter 1870 förstärks mönstret genom att akademiska företrädare då börjar dominera bland invalsförslagen och nära hälften av de invalda har en professorstitel. Perioden 1845 till 1870 kan då identifieras som en slags mellanfas av tilltagande andel verksamma forskare utan motsvarande akademisering. En allmän akademisering av Vetenskapsakademien har fastställts under 1800-talet med cirka hälften av akademiens 100 ledamöter universitetsanställda frammot mitten av århundradet.³⁶ Den andra förändringen är att den ovan diskuterade kategorin ämbetsmän med kunskapsmeriter, nära nog försvinner helt.

Brytpunkten för detta kan placeras 1845 då historikern Anders Magnus Strinnholm väljs in. Det valda tillfället delar invalen 1798–1904, sammanlagt 95 stycken, i två delar, 47 före 1845 mot 48 efter. Under den senare perioden kan enbart fem ledamöter kategoriseras som ämbetsmän, mecenater eller militärer utan lättigenkännliga kunskapsmeriter. Lika många kan karaktäriseras som personer med en huvudsaklig bana utanför både akademien och politiken men med kunskapsmeriter, inte minst i form av publikationer ("övriga kunskapsaktörer"). Nämnde Strinnholm är ett exempel på denna kategori. Ett flertal av de övriga var verksamma inom arkeologi, arkiv, museum och bibliotek. Andra rörde sig också inom skolans sfär som lektorer och rektorer. Förändringen kan uttryckas i följande siffror:

<i>Kategori</i>	1798 –1842	1845 –1869	1870 –1901	1798 –1904
Ämbetsmän/mecenater utan kunskapsmeriter	28	5	2	35
Ämbetsmän/mecenater med kunskapsmeriter	7	3	2	12
Professorer ³⁷	7	3	15	25
Biskop, ej professor	2	2	1	5
Författare	2	0	1 ³⁸	3
Övriga kunskapsaktörer	1	6	8	15
	47	19	29	95

Den grundläggande kartläggning av klassens inval som företagits visar tydligt att koncentrationen av ledamöter från ämnesområden vi i dag identifierar som humanistiska – historia, språk, arkeologi, filologi, litteratur – ökade under århundradet och att förslag till inval hämtades från angränsande verksamheter som bibliotek och arkiv där forskare i ovan uppräknade ämnen också återfanns. De akademiska representanter som befolkade klassen allt mer frekvent under andra hälften av 1800-talet företrädde alltså med få undantag traditionellt humanistiska discipliner.

Därmed kan denna proto-humanistiska klass ge oss en värdefull inblick i formeringen av det humanistiska vetenskapsfält som framträder med allt större tydlighet under nästkommande århundrade. Det material som finns tillgängligt från mitten av 1800-talet låter oss väga betydelsen av begrepp som *vitterhet*, *lärdom* och *vackra kunskaper* för kretsen av kunskapsaktörer som var med och formade detta fält och ställa frågor om humanioras förhållande till annan vetenskap. En avgörande aspekt av en sådan analys består i att identifiera hur dessa kunskapsaktörer tillskrevs egenskaper och meriter som utmärkte dem i förhållande till detta kunskapsfält samt till förståelsen av vetenskap och kunskap mer generellt. Hur fältet och dess aktörer beskrevs kan ge oss fasta hållpunkter i utvecklingen.

Vi kan därmed återvända till de frågor som ställdes inledningsvis. Vad förväntades av någon som var verksam inom detta fält?³⁹ Vilka vetenskapliga krav ställdes på den som var framträdande inom det och hur förhöll dessa sig till förväntningar på traditionella dygder så som kanske bättre fångas av ord som *vitterhet* och *lärdom*?

Material och metod

För att få svar på dessa frågor kan man från seklets mitt använda sig av officiella motiveringar till invalsförslag. Dylika motiveringar saknas alltså för de första 50 åren av 1800-talet, men kring mitten av seklet instiftades en regel att de ledamöter som befann sig utanför huvudstaden och var förhindrade att närvara i person, anmodades att skicka in en skriftlig motivering. Från 1851 hittar man dessa i Centrum för vetenskapshistorias arkiv, dock av förklarliga skäl sporadiskt.⁴⁰ Avsaknaden av ett jämförbart material för århundradets första hälft har i viss mån kunnat kompenseras genom analys av meritförteckningar och levnadsteckningar, varav de senare i stort sett saknas för den senare perioden. Den metodologiska skillnaden innebär att detaljerade jämförelser mellan perioderna inte har företagits även om man kan urskilja generella mönster med kartläggningen som stöd.

Analysen av hur vetenskapliga ideal och meriter förhandlades vid inval bygger på en genomgång av samtliga bevarade invalsförslag inkomna

mellan 1851 och 1901, drygt hundra till antalet. Från 1851 har samtliga invalda, med bara ett undantag, åtminstone en motivering bevarad.⁴¹ Några har så många som fyra eller fem, ibland över en längre tidsperiod om invalet dröjde och personer föreslogs mer än en gång. Protokollen visar att de skriftliga motiveringarna påfallande ofta vägde tungt då närvarande ledamöter kunnat bifalla dessa. De gav ett underlag att strukturera valförandet kring. Med bara ett undantag valdes aldrig någon in utan att ett skriftligt förslag förts till protokollet och ofta föreslogs den valda personen av flera ledamöter. I några fall framfördes ytterligare argument på själva mötet som redovisas i protokollen. Mot slutet av perioden förekom det att närvarande ledamöter bifogade ett skriftligt votum till protokollet efter att ha yttrat sig. Protokollen redovisar också vilka namnförslag som ställdes mot varandra. Det formella beslutet om inval fattades sedan av samtliga ledamöter vid den allmänna sammankomsten. Själva beslutet följde i majoriteten av fallen nionde klassens förslag, men i en handfull fall valdes inte den med flest röster in.

Studien syftar alltså inte till att utreda varför valet föll på just en ledamot vid ett givet tillfälle eller vilka meriter och dygder som vägde tyngst. Inval berodde sannolikt på en rad andra parametrar också, såsom anseende, informella förhandlingar, släktband etc. I stället används källmaterialet för att analysera ideal och förväntningar på kunskapsfältet i fråga och dess aktörer. Utformningen av invalsförslagen är sinsemellan olika, men innehåller inte sällan ingående resonemang om lämplighet som i sin tur förhåller sig till en vidare och föränderlig syn på kunskap och vetenskap.

Vetenskaplighet och epistemiska dygder

Kungl. Vetenskapsakademiens, lärdomsklassens och humanioras historiska utveckling följer förstas mer övergripande linjer i Sverige under 1800-talet. Stor roll spelar utan tvekan universitetens utveckling inte minst eftersom Vetenskapsakademien har betraktats som en motpol till dessa. Mer generellt har Göran Blomqvist pekat på att samhället "förvetenskapligades", samtidigt som forskningen specialiserades och den akademiska lärarkåren professionaliserades.⁴² Från 1852 kom kraven på vetenskapliga meriter för professorer att skärpas i och med nya statuter som betonade "graden av ådagalagd vetenskaplig skicklighet" för tjänstetillsättningar.⁴³ Blomqvist noterar dock att den vetenskapliga produktionen efter 1852 inte bedömdes på "något enhetligt sätt."⁴⁴

De motiveringar till inval som utgör det huvudsakliga källmaterialet sammanfaller därför med den period då akademisering och vetenskapliga meriter framträder som allt viktigare för en akademisk karriär i Sverige. Man kan betrakta motiveringarna som ett svar på behovet av vetenskaplig

klassificering och förhandling om dygder och ideal. Det som tidigare skett informellt inom en snäv krets, behövde nu preciseras.

Hur inval i lärdomsklassen motiverades kan skänka ljus över förändrade vetenskapliga ideal och krav genom en analys av epistemiska dygder. I sin välkända studie över objektivitet som vetenskapligt ideal definierar Lorraine Daston och Peter Galison *epistemic virtues* som ”norms that are internalized and enforced by appeal to ethical values, as well as to pragmatic efficacy in securing knowledge.”⁴⁵ Kopplingen mellan vetenskapspersonen och kunskapsobjektet ser Daston och Galison som stark: ”As long as knowledge posits a knower, and the knower is seen as a potential help or hindrance to the acquisition of knowledge, the self of the knower will be at epistemological issue.”⁴⁶ Det är de epistemiska dygdernas förmåga att forma individen – *the self* – som motiverar att de kallas just dygder, skriver de.⁴⁷ Därmed skapas också en sammansmältning mellan vetenskap och moral. Chad Wellmon har sett detta som en konsekvens av den ökade kunskapsproduktionen under 1800-talet. Vetenskapsidkarens moraliska karaktär borgade för kunskapens relevans, ett sätt att sälla bland all den nya kunskap som producerades.⁴⁸ Som närliggande jämförelse konstaterar Steven Shapin att lovtalen (*elogés*) i Vetenskapsakademien i Paris var både välutvecklade och inflytelserika porträtt för vetenskapsmannen som moralisk person.⁴⁹ På liknande sätt menar Jason Baehr att kopplingen mellan epistemisk och moralisk dygd kan förklaras av att en moralisk person kan förväntas bry sig om sådant som sanning, kunskap, bevis och rationalitet, vilket leder till andra kännetecken såsom nyfikenhet, uppmärksamhet, grundlighet, öppenhet, tålmod, ärlighet, mod, ödmjukhet och noggrannhet.⁵⁰ I föreliggande studie ger begreppet framförallt ett verktyg för att ringa in personliga kvaliteter som ansågs tätt sammanvävda med de formella kunskapsmeriterna.

Begreppet kan också användas för att precisera såväl gränsdragningar som broslagningar mellan olika kunskapsformer. Lorraine Daston har argumenterat för att det var *epistemic virtues* som sammanflätade de två kulturerna från 1500-talet och framåt.⁵¹ Av samma anledning argumenterar Jeroen van Dongen och Herman Paul för att *epistemic virtues* är att betrakta som ett historiografiskt verktyg för att komma åt just interaktionen mellan humaniora och naturvetenskap.⁵²

Lärdomsideal och kunskapssyn 1798–1851

I en biografi publicerad i akademiens handlingar 1818 över Gudmund Jöran Adlerbeth framträder tidens mer svepande föreställning om kunskapens aktörer och illustrerar flera epistemiska och moraliska dygder i samklang.

Hans ädla och jemna väsende, hans sjelfförsakelse, hans character, hvars redlighet framlyste från alfvarsamma men goda och uttrycksfulla anletsdrag, hans omiskänneliga nit, att befordra hvad en mogen öfvertygelse sagt honom vara rätt, hans djupa mångkunnighet, som säkerligen mer än en gång förödmjukat den egentliga Vetenskaps-Idkaren, hans outtrötteliga hog (må detta äfven här få nämnas) att tillika i matematiska och astronomiska ämnen ytterligare föröka den ovanliga ljusa kännedom han deruti redan egde.⁵³

Som påpekats av bland andra Herman Paul kan man betrakta levnadsteckningar som uttryck för önskvärda repertoarer, möjliga för senare vetenskapsmän att försöka efterlikna.⁵⁴ Paul tillhör de forskare som på senare tid utvecklat teoribildningen kring *persona*, ett begrepp som försöker fånga samhällets förväntningar på kunskapsaktörer.⁵⁵ Mineke Bosch har i sammanhanget föreslagit begreppet *bricolage* för att beskriva hur kombinationer av gamla och nya repertoarer kan samspela för att skapa vetenskaplig trovärdighet.⁵⁶ Även om denna studie inte syftar till någon regelrätt analys av ledamöternas persona, ger perspektiven möjlighet att fördjupa förståelsen för det övergripande mönster som kartläggningen ger.

Adlerbeths ovan nämnda levnadsteckning är ett bra exempel. Man kan exempelvis notera att han uppmärksammas för sina ”anlag för vitterhet och skaldekonst” liksom för hans talrika arbeten, kända för var och en som ”följt fäderneslandets litteratur och sökt mönster för egen sann bildning.”⁵⁷ En kunskapsmerit som särskilt nämns var en översättning av Ovidius *Metamorfoser*. En annan typ av ledamot var ämbetsmannen utan kunskapsmeriter. Som exempel kan nämnas Greve Ulrik Scheffer som var militär, ambassadör och rådgivare åt Gustav III. Greve Fredrik Sparre var rikskansler, Ulric Gustaf Franc statssekreteraren och Mathias Rosenblad sedermera justitiestatsminister. Mer utpräglade statsråd gavs inte de lärda markörer som utmärkte Adlerbeth, men de prisades i sina levnadsteckningar för arbetsamhet, ämbetsmannaduglighet och fosterlandskänsla.

Ett illustrativt exempel på det tidiga 1800-talets sammansmältning av ideal är Gustaf af Leopolds karriär och levnadsteckning. Han blev efter disputation docent i lärdomshistoria i Greifswald och därefter bibliotekarie, men gjorde karriär som kungens sekreterare, tillika som poet, psalmförfattare, essäist och dramatiker. Hans *Afhandling om svenska stafsättet* från 1801 var Sveriges första rättskrivningsnorm. Vitterheten blir i hans biografi närmast ett signalord för en abstrakt krets och ett ideal som överbryggar akademien och den kulturella inflytandesfären. Leopolds grundliga kännedom i de klassiska språken – ”den tidens högst uppskattade grund för all lärdom” – omnämns särskilt och de antika författarna uppges också vara hans ”första undervisare i vitterhet och smak”.⁵⁸

Leopolds karriär illustrerar även det akademiska fältets begränsning en bra bit in på 1800-talet. Den akademiska karriären existerar som ett alternativ för Leopold genom hela livet, men det konstateras att han ”befordrades” till Råds-bibliohecaarius i Stralsund efter att han antagits som ”Docens i Lärdoms-historien”. Han infördes därpå i den krets som omgav den ”vitterhets-älskande” Gustav den III vilket därefter höll honom från en professorstjänst.⁵⁹ I stället gjorde kunskapsaktörer karriär utanför universiteten. Ett annat exempel är Jonas Hallenberg, invald 1812.⁶⁰ Han blev docent i historia vid Uppsala universitet och sökte professuren i samma ämne men utan framgång. Han ägnade sig i stället åt historia vid sidan om arkivarietjänster vid Riksarkivet och Kungliga biblioteket och blev sedermera rikshistoriograf 1784 och riksantikvarie 1803. Förutom historia ägnade han sig åt språkforskning, exegetik och arkeologi. Även Frans Michael Franzén, invald 1815, illustrerar hur svårt det är att nagla fast tidens kunskapsaktörer i renodlade kategorier. Han var verksam som skald, redaktör, psalmförfattare och bibliotekarie innan han gjorde akademisk karriär som docent i vältalighet (1792), professor vid Åbo, först inom lärdomshistoria (1798) och sedan inom historia och moral (1801–1811). Han promoverades till teologie doktor 1818 i Uppsala. Därefter följde en karriär inom kyrkan, med biskopsämbetet i Härnösand som slutdestination. I hans levnadsteckning konstateras att ”[r]yktbarast var Franzén som Skald” och hans kvaliteter som teolog och predikant får i biografen större utrymme än hans akademiska gärning.⁶¹

En mer fullfjädrad vetenskaplig persona går att spåra i biografen över Matthias Norberg, professor i österländska språk och grekiska vid Lunds universitet. Till skillnad från till exempel Franzen och Hallenberg, var Norbergs levnadsteckning fullt inriktat på akademiska kunskapsmeriter såsom resor, arkivinsatser, vältalighet, publikationer, lärda sällskap och akademiska förtroendeuppdrag. Norberg som valdes in 1821 tillskrevs även en epistemisk dygdekatalog innehållande nit, vetgirighet, arbetsiver, grundlighet och djupsinnighet, egenskaper som garanterade kvaliteten i det Norberg företog sig. Särskilt framträdande var begreppet vetenskap i Norbergs biografi: hans fallenhet för ”vetenskapliga forskningar” påtalades och ”Vetenskapernas hägn och förkofran” låg honom ömmast om hjärtat. Han beskrevs som den ”nitiske Vetenskaps-mannen”, men tillika med epitetet ”lörd”. Norbergs goda rykte i vetenskapliga, inte minst internationella kretsar var ett tema i biografen och sammanfattningsvis betonades hans ”ryktbarhet som Forskare och Lörd” liksom hans värde som ”Skriftställare och Talare”.⁶²

Biografen över Jacob Gråberg visar däremot att även negativa omdömen var en del av tidens förhandling över vilka vetenskapliga ideal som skulle råda. Gråberg rörde sig över flera verksamhetsområden och kombinerade

titlarna militär, konsul och överbibliotekarie. Han hade en stor publikationslista innefattande såväl historiska alster som språkforskning. Gråberg tillskrevs förvisso ett förträffligt minne och vidsträckt intresse, ”men kom icke att vinna någon egentlig skärpa och sjelfständighet i tanke och omdöme”. Hans intressen rörde sig över såväl teoretiska som mer praktiska ämnen, men hans skrifter ”vittna om bekantskap med många ämnen och ”kärlek till studier” men mer med ”detaljer än med hufvudämnen och gå icke djupt”. Som författare var han ”mera den lifligt intresserade och alltid färdige försökaren, än den grundlige och noggranne forskaren” och flera av hans verk bidrog inte med ny kunskap.⁶³

Nämnde von Rosenstein tillskrevs med en rad epistemiska dygder i en biografi 1824, inklusive minne, vältalighet, ”varma nit för vetenskaperna”, mångkunnighet, omdöme och fosterlandskänsla – ”denna högre dygd”.⁶⁴ Schering Rosenhane var ”en man af sann lärdom”, berömvärd för sin ”lyckliga minnesförmåga” och ”vidsträcktaste bok-kännedom”. Han var, likt tidens män förväntades vara, både ”nitisk och arbetsam”.⁶⁵ Så även Kammarherren och Riddarhus-Sekreteraren Silverstolpe som förutom att han ägde dygd som medborgare och kärlek till fosterlandet även utmärkte sig som en ”mogen och djupt forskande Författare” som medverkade till allmän upplysning med ”nit och mod” och vars tryckta arbeten vittnade om hans ”ihärdiga arbetsförmåga”.⁶⁶

Silverstolpes benämndes även ”Vetenskapernes och Vitterhetens ifrige dyrkare” och liknande gränsdragning mellan ”vetenskaps-idkare” och ”vitterhets-idkare” gjordes också i andra biografier. Även hos tongivande akademiker som Erik Gustaf Geijer och Esaias Tegnér återfanns en sammansmältning av vetenskaplig grundlighet och skaldesnille. Geijers skrifter vittnade om en ”vidsträckt och kritisk forskning” och om ”snilletts herrskareblick” men det var som skald ”han först tillvann sig nationens sympatier” och alla hans arbeten genomsyrades av ”en hög religiös och ren moralisk känsla”. Han uppvisade såväl ”orubblig kärlek till sin vetenskap” som ”sant konstnärskap” i de sköna konsterna och musiken.⁶⁷ Tegnér karakteriserades förvisso av ”filologiskt skarpsinne”, hans ”mångsidiga och grundliga bildning” och ”öfverlägsna egenskaper” som akademisk lärare, men de meriter som under hans tolv år som professor angavs ”de fruktrikaste” vara hans skaldestycken.⁶⁸

Kartläggningen visade ett generellt mönster för vilka som ingick i lärdomsklassen. Med hjälp av det biografiska materialet och de levnads-teckningar som finns, betraktade som uttryck för förväntningar på fältet och dess kunskapsaktörer, är det möjligt att fördjupa analysen av vilka ledamöter som ansågs värdiga att ingå under århundradets första hälft. Vid sidan av renodlade ämbetsmän befolkades klassen av fältöverskridande universalgenier vars verksamhet och karriär till stor del låg utanför

universitetsvärlden. Materialet antyder bitvis att vitterhet och skaldekonst var viktigare än forskargärning, men samtidigt uppmärksammas epistemiska dygder kopplade till kunskapsproduktion. Efter att ha skisserat ett sådant översiktligt mönster kan vi från 1851 börja följa invalen och den förhandling av ideal som då skedde mer i detalj.

Lärdom och vetenskap

En god ingång är den utförliga motivering som historikern, rektorn och prästen Anders Fryxell skickade in 1851. Han föreslog då att Vilhelm Fredrik Palmblad, professor i grekiska, tidigare docent i historia, skulle väljas in i nionde klassen. I motiveringen hade begreppet vetenskap en central plats. Efter att ha uppräknat Palmblads titlar uppmärksammade Fryxell de ”förtjänster, som berättiga nämnde vetenskapsman, att vid detta tillfälle komma ifråga”.⁶⁹ Fryxell bedömde därefter Palmblads duglighet inom flera kunskapsområden (eller vetenskaper som Fryxell benämnde dem): historia, geografi, Greklands litteratur och historia, den svenska litteraturen samt ”politikens fält”. Särskilt stor vikt lade Fryxell vid publicerade arbeten och dess nya upplagor samt att Palmblad bidragit med ny kunskap och besatt unik kompetens inom sina fält. Han hade bland annat behandlat geografin ”med en hos oss okänd utsträckning, lärdom och vetenskaplighet.” Palmblad tillskrevs också en epistemisk dygdekatalog: hans ”brinnande nit” och ”outröttliga ihärdighet”, samt ”skarpsinnighet” var för honom utmärkande drag. Ingen kunde heller förneka ”den öppenhet och det mod, den lärdom och den skicklighet” han uppvisat på den politiska banan.

Fem år senare föreslog arkeologen (eller fornminnesforskaren) Bror Emil Hildebrand Carl Johan Tornberg, professor i österländska språk i Lund. Hildebrands motivering var tydligare centrerat kring begreppet lärdom. Tornberg föreslogs först och främst på grundval av ”mångsidiga språkkunskaper” och ”förtrogna bekantskaper” med den arabiska litteraturen, men denna ”lärdom” hade också dokumenterats i ”många och betydliga utgivna arbeten”, mer kända utom än inom landet.⁷⁰ Dessa arbeten hade i sin tur ”tillskyndat” honom ledamotskap i ”flera ansedda främmande Lärdomssamfund”. Han var därtill en av få ”Lärde” som ägnat sig åt vidsträckta och grundliga forskningar i numismatik. I en senare motivering (Tornberg blev invald först 1870), kallade Hildebrand till och med Tornberg för ”denne utmärkte lärdomsidkare”.⁷¹

Trots Fryxells och Hildebrands olika betoning av lärdom och vetenskap finns stora likheter i deras syn på vad som utgjorde en värdig ledamot. Motiveringarna sammanfattar de olika navigeringspunkter som invalen kretsade kring under hela perioden: vetenskaplighet och lärdom; publi-

kationer; mångsidighet och specialisering; epistemiska dygder och hedersuppdrag. Till detta kom för vissa föreslagna namn även meriter utanför vetenskapens och akademins fält såsom politiska eller kyrkliga uppdrag, men bara i undantagsfall utan att vetenskapliga eller lärdomsmässiga kvalifikationer redan slagits fast. I de fall som invalsförslagen bröt mot detta mönster gällde det gynnare av vetenskap. I stället för Palmblad valdes till exempel en utpräglad mecenat in i och med Gustaf Trolle Bonde, om än med hänvisning till han ägde ”hög vetenskaplig bildning” såväl som varmaste kärlek till vetenskaperna.⁷²

Generella omdömen om lärdom och vetenskaplighet påträffas under hela århundradet. I sin invalsmotivering över Hans Olof Holmström, docent i latin och sedermera ärkebiskop invald 1853, hänvisade Samuel Grubbe till hans ”grundliga lärdom, i synnerhet uti de till den Grekiska och Romerska Philologien hörande ämnen.”⁷³ Tre decennier senare förordade Carl Bergstedt Christian Cavallin, professor i grekiska, bland annat eftersom få svenska män kunde mäta sig med honom i ”omfattningen af allmän lärdom”.⁷⁴ Axel Nyblæus beskrev i stället Cavallin som en av landets ”utmärktaste nu lefvande vetenskapsmän och mest bildade män i allmänhet”.⁷⁵ Likaså poängterade Knut Olivecrona 1901 den ”omfattande lärdomen” hos Gustaf Gilljam, docent i grekiska och riksdagsman och den näst sista ledamoten att väljas in under den aktuella perioden.⁷⁶

Inte sällan utgjorde allmän lärdom en del av en fullödigare teckning av personens vetenskapliga gärning. Allmänna utlåtanden kunde emellertid preciseras med hjälp av epistemiska dygder. Till exempel förordade Hildebrand 1881 professorn Gustaf Ljunggrens ”med afseende på [hans] grundliga lärdom” och hans många publikationer som vittnade om ”noggrann och vidsträckt forskning, skarpsinnigt och opartiskt omdöme.”⁷⁷ När Nyblæus 1889 förordade Carl Yngve Sahlin, tidigare professor i praktiskt filosofi, var det med hänvisning till ”hans ovanliga skarpsinnighet, grundliga lärdom och verkliga själfständighet som tänkare.”⁷⁸ Justitierådet och tidigare professorn i juridik Knut Olivecronas arbeten vittnade enligt Carl Hammarskjöld om hans ”stora lärdom” men också hans flit och noggrannhet.⁷⁹

Lärdom gick dessutom ofta hand i hand med vetenskaplighet. Trots den uppenbara mångsidigheten hos ärkebiskopen, politikern och tidigare professor i dogmatik och moralteologi Anton Niklas Sundberg, invald 1877, förordade William Erik Svedelius honom enbart ”med afseende på den förtjänstfulla verksamhet af vetenskaplig art” han visat.⁸⁰ Hildebrand däremot framförde Sundbergs ämbete som ”Svenska kyrkans främste man”, hans lärdom, och ”praktiska duglighet” som talman, samt hans författaregåvor.⁸¹ Riksantikvarien Hans Hildebrand, son till ovan nämnde Bror Emil Hildebrand, tillskrevs även han utpräglad vetenskaplig kompetens.

Claes Theodor Odhner konstaterade att arkeologin hade flera ”beröringspunkter” med naturvetenskapliga ämnen och därför inte borde sakna representant. Han beskrev Hildebrand som en av de främsta ”vetenskapsidkarna” i landet och med ”en framstående plats bland våra arkeologer”.⁸² Hans talrika ”vetenskapliga arbeten”, vittnade om en ”strängt vetenskaplig metod” men även om ”en i hög grad mångsidig lärdom”. Även filosofin ansågs av Henning Hamilton stå i ”nära samband” med Vetenskapsakademiens huvudsakliga verksamhet och att det därför var olyckligt att ”denna vetenskap” inte hade någon företrädare i organisationen. Han föreslog Axel Nyblæus till att ”fylla denna brist”.⁸³ Att en vetenskaplig koppling var viktig illustreras av att Olivecrona och Odhner gemensamt vid sitt förlag av Arthur Hazelius ursäktade att hans arbete ”hindrat honom att fullfölja sin löftesrika vetenskapliga verksamhet” som språkforskare och påtalade i stället det ”förberedande arbete af största betydelse” han gjort för vetenskapen.⁸⁴ När Annerstedt föreslog bibliotekarien Tegnér, poängterade att han gett prov på sina ”vetenskapliga insikter” genom de gedigna arbeten han gett ut, ”hvilande på grundlig forskning”.⁸⁵

Vetenskaplighet var alltså en central navigeringspunkt, men kontrasterades inte mot lärdom. År 1900 framhöll Malmström särskilt professorn i nordiska språk Knut Söderwalls ”vetenskapliga verksamhet” och menade att Söderwall framstod som av ”de mest betydande idkare av vetenskaplig forskning” inom sitt fält.⁸⁶ Samma år föreslog emellertid Odhner Carl Yngve Sahlin, professor och dåvarande rektor för Uppsala universitet, eftersom han uppvisade en ”vidsträckt och djupgående humanistisk bildning” som inte lät sig överträffas – för övrigt enda gången som ordet ”humanistisk” påträffats bland invalsförslagen.⁸⁷ Någon förskjutning i betonandet av det ena eller andra går inte att utröna under perioden i fråga. Däremot saknas hänvisningar till vitterhet, vackra kunskaper eller sköna konster, medan forskning genomgående uppmärksammades.

Kunskapsmeriter

Genom att spåra vilka vetenskapliga förmågor som sades känneteckna personer som ansågs lämpliga för lärdomsklassen får vi korn på hur man förhandlade de vetenskapliga idealen inom humanistiska ämnessfärer under den senare delen av 1800-talet. Forskningen skulle vara grundlig, forskaren samvetsgrann och självständig.⁸⁸ Än viktigare tycktes emellertid vara vad personer faktiskt gjort inom sitt fält. Den mest vanligt förekommande kunskapsmeriten som framfördes var publikationer, påfallande ofta namngivna och inte sällan listade. Faktum är att lejonparten av de bevarade invalsmotiveringarna innehåller referenser till publikationer. Vanligast var uppsatser och artiklar i tidskrifter, men även monografier

och läroböcker omnämndes. Det mest iögonfallande exemplet var Svedelius motivering av Knut Olivecrona som bestod enbart av en publikationslista om nära 30 arbeten (samt en lista på de sju sällskap där Olivecrona var ledamot). Ofta markerades att skrifterna var just ”i tryck utgivna”, samt om de tryckts i flera upplagor.

På sätt och vis talade publikationer förstås sitt tydliga språk. Produktivitet var uppenbarligen en dygd i sig. Men som tidigare visats gav publikationer också ett sätt att styrka uttalanden om personens lärdom eller vetenskaplighet. Det var Lars Anton Anjous ”utmärkta, allmänt nyttiga och agtade theologiska och historiska skrifter” som enligt Manderström vittnade om hans lärdom.⁸⁹ Lindgren föreslog förgäves Mårten Birger Richert, professor i nordiska språk, ”som genom sin utmärkta författareverksamhet i comparativ Lingvistik redan vunnit ett frejdadt namn såsom Vetenskapsman”.⁹⁰ De var också ett sätt att mäta andra epistemiska dygder. När Carl Gustaf Styffe förordade språkforskaren Sophus Bugge var det med hänvisning till att han i ”ut- och inländska” tidskrifter enligt ”competenta domare” uppvisat en ”utmärkt sakkännedom och skarpsinnighet” och en ovanlig mångsidighet.⁹¹ Hans Hildebrands många skrifter vittnade om ”skarpsinne och kombinationsförmåga”.⁹² När Styffe tio år senare förordade Odhner avslutande han sin motivering med att notera att hans skrifter utmärkte sig genom ”omfattande forskning uti både in- och utländska källor”, ”omsorgsfull prövning” och ett ”klart och concists framställningssätt”.⁹³ Till dessa utsagor fogade han fyra sidor med uppräknade publikationer.

Hänvisningar till kunskapsmeriter följde bitvis det vetenskapliga fält som personen rörde sig inom. Cavallin hade bevisat sin styrka som klassisk filolog genom en ”mångfald av skrifter” och ”stora lexikografiska arbeten”.⁹⁴ Hildebrand framhöll Tornbergs vetenskapliga resor då han med ”otrolig möda och noggrannhet avskrifvit dyrbara arabiska handskrifter”, några som därefter utgivits i tryck, och med Tornbergs egna översättningar.⁹⁵ Bergstedts motivering av Carl Gustaf Malmström, professor i historia, hänvisade specifikt till dennes ”monumentala verk” *Sveriges politiska historia från k. Carl XII:s död till statshvälfningen 1772* (1855–1877), kännetecknad av ”omfattande källforskning”, ”uppställningens ledighet och stilens manliga allvar”, ”mogenhet i omdömen” och ”grundliga prövning”.⁹⁶ Han fick medhåll av Fryxell som påtalade att han genomfört sitt stora arbete både med allvar och samvetsgrannhet.⁹⁷

Utöver politiska och kyrkliga framgångar kunde även andra externa uppdrag och hedersbetygelser framhållas i motiveringarna. Exempelvis betonades titlar och priser och även internationell ryktbarhet. Tornberg hade genom sina utgivna skrifter ”vunnit i utlandet ett högt aktadt namn och utmärkelser från ansedda vetenskapliga samfund” och därigenom

också höjt fosterlandets ”vetenskapliga ära”.⁹⁸ En rad invalsmotiveringar sammanfattar den föreslagnes karriär. Ett fåtal, däribland Cavallin och Nyblæus, prisades för sin lärargärning.⁹⁹ Odhners insatser inom utbildningsområdet framhölls och när orientalisterna Lindgren valdes in 1873 hänvisades det både till hans vetenskapliga lärda avhandlingar och ”inflytelserika deltagande” i bibelkommissionen.¹⁰⁰ Vanligt förekommande var att redovisa medlemskap i andra sällskap, framförallt Svenska Akademien och Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien men också andra svenska och internationella sådana. Av de 96 ledamöter som ingår i denna studie blev 33 även invalda i Svenska Akademien (varav åtta efter det att de invalts i Vetenskapsakademien) och 33 i Vitterhetsakademien (varav tio efter Vetenskapsakademien).

Såväl översiktliga verk som specialiserad forskning var meriterande. Översättningar kunde också värderas högt. Stilistisk förmåga lyftes stundtals emellanåt fram, men då tillsammans med lärdom eller vetenskap. Bland annat prisade Nyblæus Elof Tegnér ”mångsidiga litterära talang” och ”glänsande stilistiska förmåga” men i samma anda för sin ”omfattande historiska lärdom”.¹⁰¹ Det var dock ovanligt att icke-akademiska publikationer återropades. Ett undantag var Viktor Rydberg vars ”stora och mångsidiga litterära förtjänster” påtalades av en ledamot och listades av två andra.¹⁰² Men Carl Skogman valde också att poängtera Rydbergs ”omfattande och djupgående insigter i olika grenar av historisk och estetisk kunskap.”¹⁰³ När Carl Bergstedt, docent i grekiska litteraturen och språkforskare, men också publicist och utgivare, valdes in 1872 tycktes hans vetenskapliga och publicistiska gärning väga lika för Fryxell. Han tog fasta på hans utgivna arbeten inom språkforskning, studier utomlands, ”grundliga kannedom” om den hinduiska litteraturen, men också att han sökt ”utbreda nyttiga kunskaper” för den svenska allmänheten i tidningar och tidskrifter.

Som denna kartläggning visar hörde till skillnad mot den första hälften av 1800-talet inval av politiker och ämbetsmän, med eller utan kunskapsmeriter, till undantagen. I stället valdes utpräglade vetenskapsmän – för att använda tidens begrepp – in i lärdomsklassen; företrädare för historia och arkeologi, språk- och litteraturvetenskap, teologi och filosofi. Vid undantag från normen framhävdes ändå i möjligaste mån personens vetenskapliga kvaliteter. När en politiker väl valdes in mot periodens slut, Gustaf Fredrik Gilljam, betonades också framförallt dennes akademiska bakgrund. Olivecrona återropade Gilljams ”solida kunskaper”, ”utmärkta skicklighet” och ”framstående förmåga” som han visat som docent vid Uppsala universitet och som lärare och rektor vid en rad högre läroverk. Hans ”från trycket utgivna skrifter” var ”visserligen till antalet icke många” men de ”vittna dock alla om sakkunskap och grundliga studier”.¹⁰⁴

Att Olivecrona i efterhand korrigerat den handskrivna texten genom en särskild infogning av ordet ”icke” innan ordet ”många” skvallrar om att det var ett tydligt avsteg från hur han och andra ledamöter vanligtvis motiverade sina val.

År 1904 fastställdes nya grundregler och klassifikationen förändrades och utökades med två klasser. Nionde klassen blev alltså elfte, alltjämt sist men nu med rubriken *Övriga vetenskaper och framstående förtjänst om vetenskaplig forskning*. Begreppet allmän lärdom försvann, liksom uppdateringen 1850 *Förtjänster om vetenskaperna och lärda yrken i allmänhet*. Invalen hade påfallande väl följt den rubriceringen och förhandlat sina kandidater utifrån lärdom och vetenskap som navigeringspunkter.

En klass för humanister?

Föreliggande studie har dels syftat till att undersöka vem som ingick i Kungl. Vetenskapsakademiens sista klass och dels försökt precisera det fält varur ledamöter rekryterades. Vad förväntades av företrädarna för lärdomsklassen? Vad utmärkte de kunskapsaktörer som tillhörde detta kunskapsfält? Men bakom de analytiska frågeställningar som ställts till materialet har det även funnits en mer enkel fråga: var lärdomsklassen en ”humanioraklass”?

Den företagna kartläggningen visar att den tidigare synen på klassen som en hemvist för ”höga herrar och beskyddare” inte gör den rättvisa. Redan bland de som själva valde att ingå i sjunde klassen 1798 finner vi namn som inte enkelt låter sig kategoriseras som välgörare och vars kunskapsmeriter påminner om senare tiders förståelse av humanistisk verksamhet. Det betyder emellertid inte att Lindroths benämning saknar fog och bland annat det faktum att klassens funktion och arbete tycks vara vag kan tolkas i samma riktning. Klassens uppgift inom organisationen syftade till synes inte till att producera eller sprida humanistisk kunskap. Den första generationen av ledamöter var heller inte i huvudsak professionella akademiker. Det kan i sin tur förklaras av att universitetens omfång ännu inte medgav karriär för alla som ägnade sig åt vitterhet och vetenskap. Snarare kan en skiljelinje dras utifrån vilka ledamöter som skrev och publicerade lärda eller vittra skrifter. Men det innebär i sin tur att binära motsättningar saknas mellan exempelvis ”ämbetsman” eller ”mecenat” å ena sidan och ”forskare”, ”akademiker” eller ”lörd” å den andra en bra bit in på 1800-talet. Grovt sett uppvisade alltså vad jag har kallat det proto-humanistiska fältet under första hälften av 1800-talet en betydande heterogenitet med oklara gränser mot generell kulturell verksamhet. Trots att publikationer och epistemiska dygder betonades i hög grad i levnadsteckningar är det sammantaget problematiskt att beskriva

klassen som humanistisk fram till mitten av seklet. Snarare kan man säga att humanistisk vetenskap ingick som en del bland flera i den legering som klassen bildade.

Såväl kartläggning som analys av invalsmotiveringar visar emellertid att den politiska och kulturella arenan upphör att vara en sfär varur lärdomsklassen rekryterar ledamöter under andra hälften av 1800-talet. I stället hämtas namnen från ett mer utpräglat humanistiskt kunskapsfält. Detta fält får samtidigt tydligare konturer och starkare förankring till universiteten och till de humanistiska disciplinerna. Den generella akademiseringen av Kungl. Vetenskapsakademien genomsyrade alltså även lärdomsklassen. Intrycket förstärks av invalsmotiveringarna sammantaget vittnar om ett relativt homogent och stabilt vetenskapligt ideal mellan 1850 och 1900. Inom personaforskningen används ofta begreppet reper-toar och med det perspektivet kan man i materialet huvudsakligen spåra en sådan, inte flera. Denna vetenskapliga repertoar präglades av en tydlig koppling till vetenskap och forskning och påvisades enklast genom vetenskapliga publikationer. En rad epistemiska dygder förevisade en persons lämplighet. Några av dessa syftade till arbetets utförande – noggrannhet, grundlighet och samvetsgrannhet – medan andra snarare avsåg intellektuella förmågor som skarpsinne och omdöme. De säkerställde att kunskapsproduktionen var värdefull.

Vem som tillåts ingå i en vetenskaplig krets är en fråga kopplad till kunskapens ställning i samhället i stort. Såväl levnadsteckningar som invalsmotiveringar ger uttryck för kollektivets förväntningar, krav och gränsdragningar gällande individen. Den vetenskapliga repertoaren kan under perioden 1850–1900 sägas vara utmärkande för Kungl. Vetenskapsakademiens krav på det kunskapsfält som alltmer kom att betraktas och betecknas som humanistiskt. Humaniora följer därför i likhet med övriga kunskapsområden representerade i Vetenskapsakademien en utvecklingslinje mot just hårdare krav på vetenskaplighet, vilket med tanke på vilka kännetecken som kunskapsfältet uppvisade i början av perioden knappast var på förhand givet. Humaniora som kulturell respektive vetenskaplig verksamhet rör sig som bekant alltjämt i ett spänningsfält. Inte heller framstår valet att släppa fördelarna med att bereda plats åt politiker eller mecenater som självklart, inte minst med tanke på epistemologiska hierarkier i samtiden. Att lärdomsklassen utvecklats till en ”honorär klass” hade på så vis varit logiskt. På samma sätt kunde man valt att snarare bygga upp ett kulturell kapital genom inval av framträdande författare och kulturpersonligheter. Men så blev inte fallet och mot slutet av 1800-talet har det humanistiska fältet, så som det framträder i det aktuella källmaterialet, närmast sig snarare än rört sig bort från övriga vetenskapsområden. Klassens befolkades undan för undan av allt fler utpräglade forskare inom

humanistiska vetenskaper och de föreslog i sin tur nya ledamöter utifrån samma krets.

Trots svårigheten att kvalitativt jämföra den första delen av århundradet med den andra i fråga om vilka epistemiska dygder som var tongivande, bekräftas den skillnad som blir synlig av kartläggningen – att vitterhet och bredare kulturell verksamhet ger vika för vetenskap och ämnesspecialisering. Från mitten av århundradet ingick ”sköna konster” som poesi eller litterärt författarskap inte i den huvudsakliga repertoar som signalerade tillhörighet i ett humanistiskt kunskapsfält även om undantag uppenbarligen kunde göras om man så önskade. Motiveringarna för andra hälften framhöll varken skaldekonst eller smak och vare sig ordet vitterhet eller begreppet vackra kunskaper förekommer i invalsmotiveringarna. Kvar fanns lärdom och bildning men för att ingå i den sista klassen krävdes inte längre att man var en del av vitterheten utan en del av vetenskapen. Svaret på den inledande frågan är alltså att lärdomsklassen kom att utvecklas till en utpräglad humanioraklass under seklets gång. På så vis var Kungl. Vetenskapsakademien under 1800-talet medskapare av det fält som vi i dag kallar humanistiskt.

Noter

Författaren vill rikta ett särskilt tack till Maria Asp vid Centrum för Vetenskapshistoria.

1. Förloppet beskrivs utförligt i Sten Lindroth: *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818. Tiden 1783–1818* (Stockholm, 1967), 51–61. Se även Johan Kärnfelt, Karl Grandin & Solveig Jülich (red.): *Kunskap i rörelse. Kungl. Vetenskapsakademien och skapandet av det moderna samhället* (Göteborg, 2018), 39. För Vetenskapsakademiens grundande, se även Bengt Hildebrand: *Kungl. Svenska Vetenskapsakademien. Förhistoria, grundläggning och första organisation* (Stockholm, 1939).

2. Bo Lindberg: ”’De rolige vetenskaperna’. Om humaniora före moderniteten” i Mohammad Fazlhashemi & Eva Österberg (red.): *Omodernt. Människor och tankar i förmodern tid* (Lund, 2009), 128–132.

3. Se Jonas Hansson: *Humanismens kris. Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Eslöv, 1999), 22–26; Bo Lindberg: *Humanism och vetenskap. Den klassiska filologien i Sverige från 1800-talets början till andra världskriget* (Stockholm, 1987), 20–25. Se även Rens Bod, Julia Kursell, Jaap Maat & Thijs Weststeijn: ”A new field. *History of humanities*” i *History of humanities* 1:1 (2016), 2–5.

4. Lindberg: ”’De rolige vetenskaperna’”, 97. Se även Floris Solleveld: ”Conceptual change in the history of the humanities” i *Tijdschrift voor Wetenschap- en Universiteitsgeschiedenis* 7:4 (2014), 223–224.

5. Michiel Leezenberg: *History and philosophy of the humanities: an introduction* (Amsterdam, 2018), 15–16; Rens Bod & Julia Kursell: ”Introduction. The humanities and the sciences” i *Isis* 106:2 (2015), 338; Hampus Östh Gustafsson: *Folkhemmets styvbjörn. Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg, 2020), 68–70.

6. Lindroth: *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia*, 79.

7. För begreppet ”proto-humanistiska”, se Fabian Krämer: ”Shifting demarcations.

An introduction” i *History of humanities* 3:1 (2018): 5–14, 8; jfr Julian Hamann: ”Boundary work between two cultures. Demarcating the modern *Geisteswissenschaften*” i *History of humanities* 3:1 (2018), 27–29; Ann Blair: ”Disciplinary distinctions before the ‘two cultures’” i *The European legacy* 13:5 (2008), 578.

8. Daniel Melanderhielm till Anders Planman 29 maj, 1798. Nationalbiblioteket i Helsingfors, Anders Planmans arkiv 1760–1800.

9. Lindroth: *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia*, 58–59; Kärnfelt et al. (red.): *Kunskap i rörelse*, 39. Se även Tore Frängsmyr: *Gubben som gräver. Människor och miljöer i vetenskapens värld* (Stockholm, 1989), 21.

10. Mathias Persson: *Det villrådiga samhället. Kungliga Vetenskapsakademiens politiska och ekonomiska ideologi, 1739–1792* (Lund, 2020), 24.

11. Arbetsprocessen som ledde fram till klassifikation av ledamöter är väldokumenterad av såväl Lindroth som i Erik Wilhelm Dahlgren (red.): *Kungl. svenska vetenskapsakademien. Personförteckningar 1739–1915* (Stockholm, 1915), 22–27.

12. *Kongl. maj:ts nådigste stadfästelse på svenska vetenskaps akademiens grund-reglor* (Stockholm, 1741).

13. Dahlgren: *Personförteckningar*, 13–14.

14. Kärnfelt et al. (red.): *Kunskap i rörelse*, 74.

15. Sekreterarens arkiv, kapsel 24, ”Klassifikation av ledamöterna”.

16. Ibid.

17. Se Bod et al.: ”A new field”; Rens Bod: ”How to open Pandora’s box. A tractable notion of the history of knowledge” i *Journal for the history of knowledge* 1:1 (2020), 1; Isak Hammar: ”A conflict among geniuses. Challenges to the classical paradigm in Sweden, 1828–1832” i *History of Education* 48:6 (2019); Johan Östling: ”Circulation, arenas, and the quest for public knowledge. Historiographical currents and analytical frameworks” i *History and theory* 59:4 (2020), 113.

18. Rens Bod: *A new history of the humanities. The search for principles and patterns from Antiquity to the present* (Oxford, 2013), 7. Se även Sven Dupré & Geert Somsen: ”Forum. What is the history of knowledge?” i *Journal for the history of knowledge* 1:1 (2020), 1; Hans-Jörg Rheinberger: ”Culture and nature in the prism of knowledge” i *History of humanities* 1:1 (2016), 178.

19. Lorraine Daston: ”Comment” i Tamm & Burke (red.): *Debating new approaches to history* (London, 2019), 176; Lorraine Daston: ”The history of science and the history of knowledge” i *KNOW. A journal on the formation of knowledge* 1:1 (2017), 145. Se även Christian Jacob: ”Lieux de savoir. Places and spaces in the history of knowledge” i *KNOW. A journal on the formation of knowledge* 1:1 (2017), 86; samt Sven Dupré & Geert Somsen: ”The History of knowledge and the future of knowledge societies” i *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 42 (2019), 187.

20. Karin Johannisson: ”Naturvetenskap på reträtt. En diskussion om naturvetenskapens status under svenskt 1700-tal” i *Lychnos* 1979–1980; Se även Gunnar Eriksson: ”Motiveringar för naturvetenskap. En översikt av den svenska diskussionen från 1600-talet till första världskriget” i *Lychnos* 1971–1972, 161–162; Persson: *Det villrådiga samhället*, 15.

21. Se Isak Hammar: ”Classical nature. Natural history, classical humanism, and the value of knowledge in Sweden, 1800–1850” i *Journal for the history of knowledge* 2:1 (2021). Se även Benjamin R. Cohen: ”On the historical relationship between the sciences and the humanities. A look at popular debates that have exemplified cross-disciplinary tension” i *Bulletin of science, technology & society* 21:4 (2001), 284.

22. Se även Eriksson: "Motiveringar för naturvetenskap", 158.
23. William Clark: *Academic charisma and the origins of the research university* (Chicago IL, 2006), 446.
24. Denise Phillips: *Acolytes of nature. Defining natural science in Germany, 1770–1850* (Chicago IL, 2012), 108–109, se även n. 92 på s. 283.
25. Phillips: *Acolytes*, 229–230.
26. Eckhardt Fuchs: "Nature and *Bildung*. Pedagogical naturalism in nineteenth-century Germany" i Daston & Vidal (red.): *The moral authority of nature* (Chicago IL, 2004), 155–160.
27. Johan Kärfelt: *Mellan nytta och nöje. Ett bidrag till populärvetenskapens historia i Sverige* (Eslöv, 2000), 137.
28. Nils Eriksson: "I andans kraft, på sannings stråt". *De skandinaviska naturforskar-mötena 1839–1936* (Göteborg, 1991), 286.
29. Eriksson: *I andans kraft*, 323
30. Sten Lindroth: "Introduction" i Lindroth (red.): *Swedish men of science 1650–1950* (Stockholm, 1952), 23.
31. Lindroth: *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia*, 3.
32. Ibid.
33. Lindroth: *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia*, 27. Lindroths indelning sträcker sig bara fram till 1800, men har kompletterats i senaste historiken över KVA. Se *Kunskap i rörelse*, 632.
34. Persson: *Det villrådiga samhället*, 14.
35. För kunskapsaktör, se bl.a. Philipp Sarasin: "Was ist Wissensgeschichte?" i *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Deutschen Literatur* 36:1 (2011), 169.
36. Kärfelt et al. (red.): *Kunskap i rörelse*, 77, 630.
37. Varav ett fåtal inom ämnen som idag inte räknas som humanistiska, såsom statsvetenskap, juridik eller ekonomi.
38. Rydberg, som dock är professor vid Stockholms högskola.
39. Kirsti Niskanen, Mineke Bosch & Kaat Wils: "Scientific personas in theory and practice. Ways of creating scientific, scholarly, and artistic identities" i *Persona Studies* 4:1 (2018), 1; Herman Paul: "The virtues and vices of Albert Naudé. Toward a history of scholarly personae" i *History of Humanities* 1:2 (2016), 327.
40. Under de första åren angavs ibland ledamöternas motivering kort i själva protokollet.
41. KVA:s bibliotekarie Erik Wilhelm Dahlgren föreslogs och röstades in 1900 utan att föreslås av enskild ledamot.
42. Göran Blomqvist: "Akademiska visioner under 1800-talets tre sista decennier" i *Skandia* 59:2 (1993), 205.
43. Se Sten Lindroth: *Uppsala universitet 1477–1977* (Stockholm, 1977), 158–159.
44. Blomqvist: "Akademiska visioner", 207.
45. Daston & Galison: *Objectivity*, 40–41.
46. Ibid., 40.
47. Ibid., 41; jfr Julia Driver: "The conflation of moral and epistemic virtue" i *Metaphilosophy* 34:3 (2003).
48. Chad Wellmon: *Organizing enlightenment. Information overload and the invention of the modern research university* (Baltimore MD, 2015), 8, 234.
49. Steven Shapin: *The scientific life. A moral history of a late modern vocation* (Chicago IL, 2008), 36.

50. Jason Baehr: *The Inquiring mind. On intellectual virtues and virtue epistemology* (Oxford, 2011), 2.

51. Lorraine Daston: "Objectivity and impartiality. Epistemic virtues in the humanities" i Bod, Maat & Weststeijn (red.): *The making of the humanities. The modern humanities* (Amsterdam, 2014), 27. Se även Lorraine Daston & Peter Galison: *Objectivity* (New York, 2007), 39–42.

52. Jeroen van Dongen & Herman Paul: "Introduction. Epistemic virtues in the sciences and the humanities" i Dongen & Paul (red.): *Epistemic virtues in the sciences and the humanities* (Cham, 2017), 5.

53. "Stats-Rådet Baron Gudm. Jöran Adlerbeths Biographie", *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar för år 1818* (1819), 384–385.

54. Se t.ex. Paul: "Virtues and vices", 333; Herman Paul: "The virtues of a good historian in early imperial Germany. Georg Waitz's contested example" i *Modern intellectual history* 15:3 (2018), 700.

55. Personaforskningen är omfattande men sammanfattas i Kirsti Niskanen & Michael J. Barany: *Gender, embodiment, and the history of the scholarly persona. Incarnations and contestations* (Cham, 2021).

56. Mineke Bosch: "Scholarly personae and twentieth-century historians. Explorations of a concept" i *BMGN—Low Countries Historical Review* 131:4 (2016), 33–54, 43.

57. "Stats-Rådet Baron Gudm. Jöran Adlerbeths Biographie", 383, 384.

58. "Biographi öfver Carl Gustaf af Leopold", *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar för år 1831* (1832), 245.

59. *Ibid.*, 248.

60. "Biografi öfver Jonas Hallenberg", *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar för år 1834* (1835).

61. "Biografi öfver Frans Michael Franzén", *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar för år 1847* (1849), 108.

62. "Biographie öfver [...] Mathias Norberg", *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar för år 1826* (1827), 365.

63. "Biografi öfver Jakob Gråberg till Hemsö", *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar för år 1847* (1849), 137.

64. "Biographie öfver Nils von Rosenstein", *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar för år 1824* (1824), 481, 484.

65. "Stats-Secreterarem m.m. Friherre Sherings Rosenhanes Biographie", *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar för år 1813* (1813), 274.

66. "Kammarherren och Riddarhus-Secreteraren Axel Gabr. Silverstolpes Biographie", *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar för år 1817* (1817), 297.

67. "Biografi öfver Erik Gustaf Geijer", *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar under sednare hälften av 1848* (1850), 445.

68. "Biografi öfver Esaias Tegnér", *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar för år 1846* (1848), 340.

69. Kungl. Vetenskapsakademiens arkiv, Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:3), Fryxell, daterat 28 oktober 1851.

70. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:3), Hildebrand, 7 november 1856.

71. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:4), Hildebrand, 4 oktober 1862.

72. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:3), Protokoll, 1851. Även Fryxell kunde föreslå mecenater, året efter sin grundliga plädering för Palmblad föreslog han Justi-

tiestatsministern Greve Gustaf Adolf Sparre, med hänvisning till hans ”upplysta och lifliga” deltagande för ”vetenskapen och dess idkare”.

73. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:3), Grubbe, 10 november 1852.
74. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:19), Bergstedt, 17 september, 1881.
75. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:19), Nyblæus, 7 maj 1881.
76. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:39), Olivecrona, 12 mars, 1901.
77. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:19), Hildebrand, 6 juni 1881. Jfr Malmströms motivering av Lars Landgren 1884.
78. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:27), Nyblæus, 31 januari 1889. Nyblæus uttryckte sig snarligt i sina motiveringar till Sahlin 1890 och Söderwall 1895.
79. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:27), Hammarskjöld, 6 februari 1889.
80. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:15), Svedelius, odaterat, inkommit 3 november 1877.
81. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:15), Hildebrand, 10 november 1877.
82. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:27), Odhner, maj 1889.
83. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:15), Hamilton, 10 november 1877.
84. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:36), Olivecrona & Odhner, 6 juni 1898.
85. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:37), Annerstedt, 22 mars 1899.
86. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:38), Malmström, 7 april 1900.
87. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:38), Odhner, 7 april 1900.
88. Se bland annat Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:3), Fryxell, 16 februari 1855; (A3AA:16), Hildebrand, 9 februari 1878.
89. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:3), Manderström, 9 november 1855.
90. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:16), Lindgren, 21 januari 1878.
91. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:16), Styffe, 8 februari 1878
92. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:27), Odhner, maj 1889.
93. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:26), Styffe, 6 oktober 1888.
94. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:19), Nyblæus, 7 maj 1881.
95. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:8), Hildebrand, 5 november 1870.
96. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:15), Bergstedt, 23 oktober 1877.
97. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:15), Fryxell, 10 november 1877.
98. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:8), Hildebrand, 5 november 1870.
99. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:17), Hamilton, 5 april 1879; (A3AA:25), Bergstedt, 17 september 1887.
100. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:26), Styffe, 6 oktober 1888; (A3AA:11), Rydqvist, 8 november 1873.
101. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:35), Nyblæus, 15 juni 1897; (A3AA:36), Nyblæus, 22 april 1898.
102. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:27), Nyblæus, 2 april 1889.
103. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:27), Skogman, 3 maj 1889.
104. Klass- och kommittéprotokoll (A3AA:39), Olivecrona, 12 mars 1901.

Abstract

From belles-lettres to science. A study of the “learned class” in the Swedish Royal Academy of Science during the nineteenth century. Isak Hammar, Associate professor of History, Department of History, Stockholm University, Sweden, isak.hammar@historia.su.se

In 1798 the Royal Academy of Science instituted a classification of its members, designating the last class to be filled by those engaged with world of learning and beautiful arts. This study maps the population of this “learned class” and analyzes the negotiation of epistemic virtues and merits linked to the nebulous field from which the class drew its members. The article argues that a previous understanding of this class as merely honorary needs to be nuanced, in particular regarding the second half of the century. From c. 1850, the extant nominations of new members illustrates that although learning and erudition was important throughout the period, scientific skill and profound research, proven by publications, were crucial for this proto-humanistic field of knowledge. Moreover, as the political and cultural sphere seized to be arenas from where the class recruited members, the second half of the century saw an increasing population of university professors linked to traditional humanistic disciplines, noted for their scientific creed, rather than their cultural standing. As a result, the article concludes that although other scenarios would have been viable, the “learned class” developed into a “humanistic class” during the second half of nineteenth century.

Keywords: Royal Academy of Science, history of humanities, epistemic virtues, epistemological hierarchies, learned societies, actors of knowledge

Thiodolf Rein, Hermann Lotze and the rise of empiricism in Finland

LAURI KALLIO*

Thiodolf Rein (1838–1919) was a key figure of Finnish philosophy towards the end of the nineteenth century. Between 1869 and 1900, he was the only professor of philosophy at the University of Helsinki (Imperial Alexander University in Finland), the only university in Finland until the early 1900s. Rein responded to the empiricist philosophies, which arrived in Finland in the second half of the nineteenth century. Since the 1820s until the late 1860s the academic philosophy in Finland was dominated by Hegelianism: the three preceding professors of philosophy before Rein were all Hegelians. Rein was associated with Hegelianism at the time of his professorship appointment as well. Yet, in the early 1870s he distanced himself from Hegelianism and advocated the philosophy of Hermann Lotze (1817–1881). Thus, Rein abandoned neither idealism nor German philosophy, but rather switched to the Hegelian version of it with Lotze's alternative. At that time, Lotze was probably the most distinguished German philosopher. His philosophy was also popular outside of Germany, and his main works were widely read in Sweden.¹

In 1873, Rein founded the Philosophical Society (*Filosofillinen yhdistys*).² In the meetings of the Society, the empiricism of the younger generation confronted his idealism. Edward Westermarck (1862–1939), in particular, came to embody the empiricist-oriented view. By the early 1900s, Westermarck (nowadays remembered primarily as a sociologist) was the most renowned Finnish philosopher internationally. Alongside Hjalmar Neiglick (1860–1889), Westermarck is often seen as the precursor of the later tradition of analytic philosophy in Finland.³

The focus of this paper is on Rein's main work in philosophy, *Försök till*

*PhD, Department of Philosophy, Contemporary History and Political Science, University of Turku, Finland, lauri.kallio@utu.fi

en framställning af psykologin eller vetenskapen om själen (Attempt at a presentation of psychology, or the science of the soul, 1876–1891).⁴ Unlike what the title suggests, the two-volume work consisting of more than a thousand pages, discusses not only psychological questions but also a variety of topics stretching from human bodily functions to metaphysics. With this work, Rein joins the German and Anglo-Saxon discussions of the time, but it is also clear that the popularity of empiricism in his homeland exerted an influence on the orientation of his work. Besides philosophy, Rein's arguments in this work had also implications for broader political and cultural issues of the time.

To read Rein's *Psychology* as a response to the rise of empiricism in Finland is not a straightforward task. This is because Rein makes few references to Finnish authors. At the time of the first volume, both Neiglick and Westermarck were teenagers. While Neiglick passed away before the publication of the second volume, Westermarck's career was merely taking off: two years prior to the publication of Rein's second volume of *Psychology*, he had published the first part of his *History of Human Marriage* (1889). The later edition of this work (1891) was a phenomenal success. Besides, Westermarck gave a couple of talks at the Philosophical Society meetings prior to 1891 and he also took active part in the discussions. Yet, there are no references to Westermarck in Rein's *Psychology*. In a footnote, though, Rein describes Neiglick's experiments in Leipzig.⁵

However, it is justified to argue that Rein developed his ideas in his talks at the meetings of the Philosophical Society: he elaborated several topics of his *Psychology* in his talks both before and after the publication of his work.⁶ Some of these topics will be discussed in the following. I argue that Rein's *Psychology* was more of a starting point for a discussion than a commentary to an existing discussion and that both of the volumes of *Psychology* summarized and elaborated on Rein's views and thus provided material for further discussion in the Philosophical Society.⁷

Rein, Lotze and the *Zeitgeist*

There is no doubt that Lotze's philosophy set an example for Rein. In his memoirs, *Muistelmia elämän varrelta* (Memoirs from life, 1919), he stated that since the early 1870s he was persuaded of Lotze's idealism as formulated in his main work *Mikrokosmos* (Microcosmos, 1856–1864).⁸ Rein met Lotze in person in 1878 in Göttingen and depicted him admiringly as “a champion of idealism”.⁹ Yet, it would be false to say that Lotze's example dominates Rein's *Psychology*; compared to other important authors, he does not refer to Lotze particularly often. In this section, I attempt to explain this apparent contradiction, i.e., I attempt to clarify Rein's relation

to Lotze. This will serve as an introduction to the discussion of Rein's views about empiricism.

To write a book about psychology in the period between 1876 and 1891 was a challenging undertaking. The second half of the nineteenth century was a period of specialization in science, and psychology was becoming independent from philosophy.¹⁰ The birth of the independent science called psychology is often linked to the foundation in 1879 of the laboratory of experimental psychology in Leipzig by Wilhelm Wundt.¹¹ This laboratory stimulated the progress of psychological research, which had already been developing rapidly. In fact, the progress was so rapid that Rein never carried out his plan to add a third volume to his *Psychology*. He realized, before composing the third volume, that he should rewrite the two preceding volumes on the basis of new research!¹² Besides, due to recent developments, he was forced to change the structure of the second volume.¹³

Although Lotze had also contributed to the psychological research of his time (e.g., his theory of local signs¹⁴), it is important to stress that by 1876—when Rein published the first volume of *Psychology*—his *Mikrokosmos* was no longer a novelty. Lotze had already delivered the second edition of this work (1869–1872) and was preparing the third (1876–1880). However, the revised editions included fairly moderate changes to the original work.¹⁵ As Rein began to work on his second volume of *Psychology*, there was new significant research available, which had to be taken under consideration. Some of this research was even conducted by his Finnish colleagues. His student Neiglick carried out experiments on the so-called Fechner's Law under Wundt's watchful eye in Leipzig at the end of the 1880s.¹⁶

The first edition of *Mikrokosmos* was Lotze's contribution to the so-called materialism controversy, which was initiated in 1854 in Germany. At the heart of the materialism controversy was the question whether modern natural science confirmed materialism.¹⁷ The champions of the materialist cause, Karl Vogt, Ludwig Büchner, Heinrich Czolbe, and Jacob Moleschott claimed that it did. The materialism that they had in mind was a metaphysical position according to which all objects (including human beings) are material entities.¹⁸ Lotze held the opposite view. He argued that the mechanical realm (i.e., the world of the natural sciences) and the teleological realm (i.e., the world of values) do not contradict but are coherent with each other.¹⁹ Mechanical explanation is the chief form of scientific explanation and Lotze saw no reason to restrict it: both living and non-living phenomena can be explained mechanically. But our conception of the world is seriously one-sided if it is based only on empirical data about causes and effects. For example, the functions of all organic

structures are explainable mechanically, but the origin of life itself is not. Thus, Lotze argued, one can both embrace the modern natural sciences and argue that not everything is explainable mechanically. The universe is, for Lotze, a meaningful and purposeful whole.²⁰

The duration of the materialism controversy is debatable.²¹ Anyway, in 1876, as the first volume of Rein's *Psychology* was published, the emphasis of the German discussion on materialism had shifted. The drastic event, which also affected Lotze's philosophy, was the publication of Charles Darwin's *On the Origin of Species* (1859).²² It was quickly translated into German (1860), and Darwin's ideas spread rapidly in Germany.²³ In retrospect, it is evident that Darwin's work and various elaborations of it posed a serious challenge to Lotze's *Mikrokosmos*, in which Lotze had denied that the origin of life could be explained only in natural terms.²⁴ Yet, it can be argued that Lotze both underestimated the weight of Darwin's work and that he misconceived Darwin's theory.²⁵ Upon several requests, Lotze commented on Darwin only in a fairly short passage in the third edition of *Mikrokosmos*.²⁶

Rein, on the contrary, took Darwin seriously.²⁷ His strong opponent in Finland, Westermarck, was deeply impressed by Darwin, and could be regarded as one of the first truly Darwinian scholars in the world.²⁸ Rein's *Psychology* (and especially its second volume) aimed at reconciling Lotzean principles with Darwin. It is noteworthy that in this work the discussion of Darwin gets mixed with other theories of evolution inspired by him, e.g., with that of Herbert Spencer, whose ideas were debated in the meetings of the Philosophical Society multiple times both before and after the publication of Rein's second volume of *Psychology*.

It could be concluded that Rein was committed to Lotze's grand project of reconciliation of mechanism and teleology, i.e., empiricism and idealism.²⁹ Lotze provided a framework for Rein's philosophy. But Rein also took the *Zeitgeist*, or the new psychological research and the rising Darwinism, into consideration. In this regard, one should also note the differences between Rein's *Psychology* and Lotze's *Mikrokosmos*. Lotze's *magnum opus* was subtitled "Anthropology", which—as was typical for the philosophical anthropologies of the time—included a broad range of topics.³⁰ In fact, the work grew into a statement of an entire worldview; Lotze's ultimate goal was to provide a history of humanity and to define the place of humanity in the cosmos.³¹ In contrast, the objective of Rein's *Psychology* was not that ambitious. He was more interested in confronting the various theories of psychology of the time. Rein's work focuses on the individual, which in Lotze's *Mikrokosmos* serves as a preliminary to cultural anthropology, the focal topic of the work.³² Rein touches upon, *inter alia*, races and nations, but he does not provide a proper cultural history.

Within the limits of this paper, neither the question of the relationship between *Mikrokosmos* and the other works by Lotze nor the question of whether the *Mikrokosmos* was original or principally a summary of Lotze's earlier ideas could be fully discussed. These questions divide Lotze scholars. It is a common view that Lotze's 1840s critique of vitalism becomes close to materialism,³³ whereas *Mikrokosmos* proclaims more directly idealist monism. Although Rein knew several works by Lotze, he does not comment on the differences between them. He was nevertheless aware of both these differences and of the fact that Lotze had addressed psychology more explicitly and commented on materialism in his work *Medizinische Psychologie oder Physiologie der Seele* (Medical psychology or the physiology of the soul, 1852), published prior to *Mikrokosmos*. In his detailed discussion of the issues of psychology, Rein refers multiple times to Lotze's earlier work.

Empiricism and its consequences

Although Rein discusses materialism, naturalism, and Darwinism, he does not discuss empiricism *per se* in his *Psychology*.³⁴ He also deals with positivism, sensualism, and realism. Empiricism underlies all these isms. Empiricism was also the common denominator for Finnish anti-idealist philosophers towards the end of the nineteenth century. Proper materialism was in fact rare in Finland. For both Rein and Lotze, the question of empiricism is essentially the question of the scope and the consequences of empiricism. Neither of them questions the validity of empirical methods in numerous realms of human knowledge. Rein makes it very clear that any future philosophy must be in harmony with empirical facts.³⁵ Lotze was trained as a medical doctor, and his medical training made him sceptical about the German tradition of *Naturphilosophie*.³⁶ Yet, despite their admiration for empirical science, both Lotze and Rein emphasize that the empirical methods cannot grasp all aspects of reality.

The consequence of empiricism that worries both Rein and Lotze is, first and foremost, materialism. To begin with, we must ask, why oppose materialism? For Rein, the most fundamental reason to oppose materialism is ethical, i.e., materialism leads to determinism and determinism contradicts freewill.³⁷ It is Lotze's contention, too, that the ultimate foundation of metaphysics lies in ethics.³⁸ But Rein is antagonistic towards materialism also for another reason. He tells us that the rivalry between natural science and philosophy is an ancient one, but that only in recent times did the idea of replacing philosophy with natural science find approbation.³⁹ In his *magnum opus*, Rein aims to answer the question of whether this idea can be realized in the realm of psychology. In other

words, he asks whether the methods of the natural sciences can capture the mental life of the human being or the soul.⁴⁰

Thus, with his work Rein joins the discussion of the identity and role of philosophy in the domain of science, which began in the 1840s and continued as a sideshow of the materialism controversy.⁴¹ The identity crisis of philosophy emerged because the discipline was challenged both internally and externally since the mid-1800s. Philosophy was eclipsed by the constant success of the experimental sciences.⁴² Philosophy appeared obsolete. The age-old philosophical problems, like the mind-body problem, seemed to be comprehensible (or even solvable) without reference to philosophy. None of the four key figures of materialism (Vogt, Büchner, Czolbe, and Moleschott) were academic philosophers, and, Vogt even had total disrespect for philosophy.⁴³ The discussion of the status of philosophy also extended beyond academic circles. Büchner's *Kraft und Stoff* (Force and matter, 1855), the basic work of nineteenth-century materialism, was written for the ordinary citizen and became an instant best-seller.⁴⁴ Lotze's *Mikrokosmos*, which followed Büchner's work, was intended for ordinary people as well.

Besides the dividing line between philosophers and natural scientists, there was also a dividing line within the former camp. Because of the lack of chairs in psychology, the research within the discipline of philosophy began in the second half of the century to include more and more experimental psychological research.⁴⁵ Moreover, the idea, exemplified, e.g., by Wilhelm Dilthey, that psychology should be considered the fundamental human science (*Geisteswissenschaft*) instead of philosophy, was influential. As indicated earlier, Rein embraces Lotze's attempt to salvage idealism, or to unify idealist metaphysics with modern natural science, and to thereby secure a place for philosophy in the domain of science. To some extent, it is thus fair to say that both Lotze and his Finnish colleague oppose the constant specialization of science.⁴⁶ The opposition to the constant specialization of science concerns also psychology. They both argue for a close relationship between psychology and metaphysics.⁴⁷ An essential part of their strategy is a new metaphysics, on which I will elaborate in a later section.

Besides these scholarly and institutional issues, the discussion of materialism had also broader societal implications both in Germany and in Finland. In short, materialism was a "total social phenomenon".⁴⁸ The materialists drew conclusions about the political realm and many of them were also politically active. Vogt was a notorious critic of the established order of the German states. Although Thomas Willey and William R. Woodward have plausibly argued that his *Mikrokosmos* should be read as a political work, Lotze did not actively participate in political life.⁴⁹ Rein,

on the contrary, was actively involved in politics; he represented the Nobility at the Diet of Finland for many years.

As concerns the linkage between politics or societal issues and science, I will make three short comments about it. First, the strength of this linkage is a question of its own. Frederick Gregory has argued that the materialists neither agreed on politics nor conjoined their scientific and political views.⁵⁰ That is to say that, although they occasionally used scientific arguments to justify their political views, the latter were independent of their views on science.

Second, it is plausible that Rein's initial attraction for idealism was motivated by reasons other than scientific ones. In Finland, philosophical idealism was closely attached to the rising nationalism, and Johan Vilhelm Snellman, the hero of the Fennoman movement, was Rein's mentor in philosophy.⁵¹ For Rein, it was only natural to adopt Snellman's idealist views alongside his nationalism. Snellman's Hegelian psychology linked up with his nationalism as well.⁵²

Third, one can find at least weak linkages between Rein's *Psychology* and his political views. Rein's political stance has been described as "humanized Fennomanism". According to Jouko Aho, because of this "humanism" Rein over-emphasized the freedom of the will and ethical issues in his *Psychology*.⁵³ In my view, Aho's remark testifies to Kurt Danziger's point that psychological language "must be studied as part of social life and that means taking account of its political role".⁵⁴ According to Danziger, psychological categories are not only descriptive but normative as well.

Concerning the questions at stake in this paper, an interesting example of the relation between Rein's societal and scientific views is his stance towards materialism. It is plausible that Rein had a negative preconception of materialism before he familiarized himself with its philosophical foundation. Generally speaking, a certain moderation was common for Rein's scientific and political views. All kinds of radicalism, like Vogt's anarchism, or socialism were foreign to him. Caution and impartiality characterize Rein's *Psychology* as well. Yet, many of his statements about the materialists are rather simple and straightforward. This point will be elaborated at the end of the next section.

Materialism proper

Rein begins his discussion of materialism by making a distinction between (modern) materialism proper (*den egentliga materialismen*) and materialist parallelism.⁵⁵ To some extent, these two classes reflect the two phases of the materialism controversy in Germany. Materialist parallelism (which is discussed in the next section) is like a refined version of materialism

proper, whose philosophical foundation was convincingly refuted, e.g., by Hermann Helmholtz, whom Rein mentioned positively.⁵⁶

In short, according to materialism proper, mental life is nothing but the activity of the brain, and the brain is principally similar to other organs.⁵⁷ One of the prime advocates of this view was Czolbe, who argues that empiricism is synonymous with materialism.⁵⁸ He traces all intellectual activity back to sense perception and then explains sense perception only as physical activities (vibrations in nerves and brain). Lotze's general strategy to defeat materialist monism is to confront the empiricist approach related to the materialist standpoint.⁵⁹ In his response to Czolbe, Lotze remarks that there is no reason to equate materialism with empiricism, because a materialist can still argue, e.g., for the existence of ideas and innate principles.⁶⁰ Thus, Lotze breaks the link between empiricism and materialism, which was central for Czolbe and other materialists.

Furthermore, Czolbe's attempt to explain all thinking on the basis of sense perception is misguided, because it is impossible to trace the unity of consciousness back to sense perception.⁶¹ The recognition of the unity of consciousness is the starting point of psychology.⁶² Lotze takes it as evident that there is a soul substance,⁶³ since otherwise it would be simply impossible to explain fundamental mental phenomena like the unity of consciousness. His contention that materialism cannot explain the unity of consciousness is based on his critique of the materialist concept of matter. He argues that the clarity of the concept of matter (and also the clarity of the concept of the interaction between material entities), which is provided by the natural sciences, is "only a pragmatic clarity".⁶⁴ Yet, Lotze's point is not to abandon that concept but to argue that this concept does not replace the metaphysical concept of matter.

Rein adopts Lotze's critique of Czolbe. According to their view, a materialist can explain neither the unity of consciousness nor how our consciousness combines representations.⁶⁵ Rein explains that we can have, for example, two seemingly identical representations of one and the same thing, and that our consciousness can keep these two representations separate and make a combination of them. Neither of these is explainable within the materialist framework, since they have no counterpart in the physical world. Having two identical representations in the physical world means that they lose their independency, or that there would be only one representation. This testifies that the essence of consciousness is irreducible to physical events.

A deeper philosophical point behind Rein's reasoning is that materialism is only one possible explanation for the given phenomena.⁶⁶ Rein considers materialism as an *a priori* hypothesis about the nature of things. But the empirical data do not support directly this hypothesis.⁶⁷ Rein

comments on Ludwig Büchner's thesis that everything (even the mental) consists of matter and force.⁶⁸ It is, he argues, only an axiom, which Büchner never justifies. Like Lotze, Rein admits that we have no experience of a mental life disconnected from a living body.⁶⁹ But this only tells us that we cannot have experience of mental life without the body. It does not concern the existence of the soul as such.

Rein suggests that the empirical data can be seen as supporting, e.g., spiritualism.⁷⁰ On this point, he does not refer to Lotze, who himself referred to his standpoint as "spiritualism".⁷¹ For Rein, spiritualism holds that the soul and the body are two independent realms, but that the soul acts and has effects on others only through the body. It is thus possible that the disfunctions of the body (e.g., blindness) have an effect on mental life. This shows, or so Rein thinks, that the dependence of the soul on the body does not justify materialism.⁷²

Rein also discusses the materialist thesis that thinking is nothing but a movement of matter (i.e., molecules in the brain).⁷³ That would mean that thinking is something else than what it looks like for us. In other words, in our minds thinking truly does not look like a movement of matter. For a spiritualist this is not a problem, but a materialist should be able to explain how this transformation takes place, Rein insists. The outcome of his analysis of the materialist theses is that materialism is inconsistent with experience.⁷⁴ This is because our experience is always twofold: inner and outer. These two are so different that it is impossible to see how an inner experience could be transformed into an outer experience. Here, Rein follows Lotze, who argues that:

[t]he chasm is never bridged over between the last state of the material elements within our reach and the first rise of the sensation, and scarce any one will cherish the vain hope that at a higher stage of development science will find a mysterious bridge in a case where it is the impossibility of any sure crossing-over that forces itself on us with the most evident distinctness.⁷⁵

Generally speaking, Rein seems to consider modern materialism to be rather uninteresting. He notes that the materialist view of the soul is the least justifiable.⁷⁶ As indicated in the previous section, Rein discusses some topics of the first volume of the *Psychology* anew in the second volume. It is telling that materialism proper does not belong to those topics, whereas materialist parallelism, which will be addressed in the next section, is discussed in both. Rein thinks that the epistemological foundation of materialism is essentially the same as it was in the eighteenth century⁷⁷ and, in fact, the materialist worldview is essentially the same as it was in Ancient Greece. The only thing that has changed is the concept of matter.⁷⁸ Rein also thinks that the modern concept of matter is vague to some

extent. This is precisely what Lotze suggests: the concept of matter has only a pragmatic clarity.

The title of Rein's work implicates that psychology is "the science of the soul". Does this indicate that Rein does not discuss the possibility that there is no soul at all or that it is not part of the scientific study? The possibility of "a psychology without the soul" became important in the second half of the nineteenth century. In 1855, at the very beginning of the materialism controversy, the materialist Vogt denied that there is any proof of the existence of a soul separate from the brain.⁷⁹ Some other thinkers, like Wundt, made use of the concept of the soul, but used it merely to refer to the totality of mental life.⁸⁰ He ascribed no substantiality to it.

Rein makes some references to the idea of the psychology without the soul in the second volume of the *Psychology* too.⁸¹ But, he does not consider it as a serious alternative. This is simply because psychology has to begin with the undisputable fact of the existence of mental life, which Rein calls "the life of the soul" (*själslif*).⁸² Both Lotze and Rein think that the metaphysical proof of the substantiality of the soul, the starting point of psychology, can be provided later.⁸³ So, Lotze and Rein agree that empirical psychology is based on metaphysical psychology.⁸⁴

Materialist parallelism

As indicated in the previous section, Rein considers materialist parallelism as a refined version of the earlier materialism. The advocates of the parallelist cause distance themselves from the radicalism like that of Czolbe's and admit that mental and physical states differ essentially from each other.⁸⁵ They argue, however, that every mental state has a parallel physical state. Materialist parallelism is a kind of monism whereby the physical and the mental are only aspects of one and the same reality (*det reella*). The parallelist position is a result of two aspirations dominant in modern philosophy, Rein argues.⁸⁶ The first is the aspiration to stick only to experience. This is the element of positivism. The other is the aspiration to formulate a complete and unified worldview on this basis. This is the element of monism.

Different views within the parallelist standpoint emphasize these elements differently.⁸⁷ Emphasizing the monist element leads to a tendency to see the mental as an integral part of nature or as a special form of organic life. This leads to a tendency to see the physical as the true substance. This incline, Rein argues, to materialism proper, which he thinks he has already refuted. Putting the emphasis on the positivist element does not call into question the difference between the physical and the mental; the fact is that we have experience of both. But, because of this difference, it

becomes impossible to attain a unified or monistic worldview. Monism is impossible on empirical grounds alone.⁸⁸ It is possible to overcome the dualism of the mental and the physical only with a third element, Rein argues. This element must be “over-empirical” (*överempirisk*), it is a matter of metaphysics.

Rein identifies Friedrich Albert Lange as a remarkable advocate of the parallelist position. Lange greatly influenced the course of the materialism controversy in Germany. He criticized materialism proper, but only to lay the foundation of a more defensible kind of materialism. Yet, instead of Lange, Rein devotes much more space to Spencer’s work, which was a popular topic of discussion at the meetings of the Philosophical Society.⁸⁹ According to Rein, Spencer shared the basic principles of Lange’s parallelism, but developed his standpoint much further than his German colleague. Rein depicts how Spencer first postulates a force underlying matter itself. Next, Spencer explains the formation of matter, then the formation of the planets, and finally the emergence of organic life. This developmental process is essentially one of differentiation (*differentiering*). The peak of the process of differentiation is the emergence of human mental life. On this view, mental life is essentially a part of the organic life of the brain.

According to Rein, Spencer’s theory differs from materialism proper in that, for him, the process of material differentiation is only the objective side of mental life, accompanied by a subjective side. In Spencer’s theory the elementary levels of mental life, or feelings, are unconscious. Feelings generate instincts, which get gradually more complex. As the complexity increases, the unconscious instincts transform into conscious instincts. Besides the complex brain functions (the objective side of mental life), there is thus the subjective side of mental life (the consciousness).

Rein considers Spencer’s reasoning overly vague. Spencer is unable to properly explain how, exactly, the unconscious becomes conscious. Spencer, Rein notes, makes gold out of gold. Rein here follows Lotze’s argument that there is no “necessary contact between the motions of atoms in the brain and the experience of consciousness”; there is “a great gap between the two”.⁹⁰ Spencer answers this challenge, Rein explains, by arguing that materialism is valid but only in the empirical and not in the transcendental sense.⁹¹ Thus, it is valid to say that the mental life is produced by the system of nerves. At the same time, one could say that the true ground of this “producing” is mysterious; it lies outside the limits of possible experience. So, Spencer, who ascribes materialism validity only in the phenomenal world, distances himself from materialism proper.

In order to challenge Spencer’s view, Rein asks whether the phenomenal world actually corroborates Spencer’s view. This is also the crucial

question for his response to empiricism. Does our experience indicate that the mental is only the by-product of the physical?⁹² The fact of being a by-product of the physical has been interpreted in two different ways among the materialists, Rein argues. (Spencer has, Rein claims, argued for both of these ways on different occasions.) The first way is to see mental life as a form of mechanical force: a mental event can interfere with the chain of causes and effects. That is to say that the mental force can transform into another kind of force (like a mechanical movement of matter). The other way is to exclude this possibility: a mental event as such has no causal force, but is nothing but the subjective side of some physical form of force.

Rein excludes both these possibilities. Concerning the first, Rein points out that we have plenty of information about the transformation of a force into another force. Yet, these forces are all spatial, whereas a mental event is not. However, there are empirical data indicating that a certain amount of nerve stimulus is linked to a certain intensity of sensation. Systematizing these data was one of the objectives of the psychology laboratories of the time (like that of Wundt's). Rein points out that scientific observations about this phenomenon are still inadequate.⁹³ Besides, even though there is a regularity between the nerve stimulus and the intensity of sensation, there is no direct equivalence between the two. They are incommensurate with each other.

About the second option, Rein bluntly states that the empirical data do not corroborate the thesis that the mental is always caused by the physical. It is clear that in many cases a physical state seems to precede a mental state. But there are also opposite cases, Rein notes. According to my reading of Rein, for him these kinds of cases are the Achilles' heel of materialism *à la* Spencer. As aforementioned, Spencer ascribes materialism validity only in the phenomenal world. For Spencer the true ground of the material that produces mental life is mysterious; it lies outside the limits of possible experience. In Rein's view, Spencer's postulation of a mysterious entity beyond the reach of experience results from his failure to consider the possibility that the mental is in some cases the cause of the physical.⁹⁴

In this connection, Rein does not use the term "occasionalism", which Lotze uses to describe his own view.⁹⁵ Though, in fact, this term is somewhat misleading, since Lotze does not endorse the classic seventeenth-century occasionalism that rejected the direct interaction between the soul and the body. Lotze's main claim is that, although we cannot know the exact nature of the interaction between the soul and the body, there is no ground to deny the existence of this interaction.⁹⁶ Rein's reasoning is in accord with Lotze's occasionalism. They both argue for the possibility of

the interaction rather than that there is or could be a complete definition of the interaction. They both deny the one-to-one correspondence between the physical and the mental states.

Rein's stance towards laboratory psychology, the defining phenomenon of the time, becomes apparent here as well. In the first volume of *Psychology*, Rein explains why he prefers Lotze's psychology to Wundt's laboratory psychology. He does not deny that the latter is valuable, but considers that it is only ancillary to proper psychology.⁹⁷ Rein then describes his and Lotze's standpoint as "intermediary psychology" (*förmedlingspsykologi*). In fact, Rein's defence of Lotze could be read as an attempt to validate the role of philosophy in the domain of science. Rein gives his German colleague credit for acknowledging not only the physiological research but also the higher goals of psychology.⁹⁸ Psychology thus becomes the intermediate between physiology and philosophy.

Rein's views on Wundt are both one-sided and unfair. At the time of the publication of the first volume of Rein's *Psychology*, Wundt's plan for scientific psychology was only gradually taking shape. Although Rein heard Wundt's lectures in 1878 in Leipzig and although his Finnish colleagues addressed Wundt's methodology, Rein saw no reason to return to the subject in 1891. Jouko Aho is right to argue that Rein underestimates the scope and bearing of Wundt's laboratory psychology, which he apparently saw in a narrow sense.⁹⁹ Rein's claim that Wundt omits "the highest problems of psychology" is simply false,¹⁰⁰ namely, Wundt does not claim that psychology would be just an experimental science. Introspection is included into its methodology, too, and imagination cannot be investigated experimentally. In Wundt's view, the experiments set a limit to introspection.¹⁰¹ Rein presents Wundt as an advocate of laboratory psychology, but, in fact, Wundt's conception of psychology is remarkably broader.¹⁰²

Rein's misreading of Wundt has also bearing on the discussion about materialism and empiricism. Wundt juxtaposes psychology and natural science but also opposes materialism. He denies materialist parallelism by arguing that only elementary mental phenomena can be reduced to physiological functions.¹⁰³ But parallelism as such was important for him: it is a guarantee of the independency of psychology. By limiting both physiology and philosophy, Wundt makes room for scientific psychology, which has both an object and a methodology of its own.¹⁰⁴ Psychology investigates immediate experience in its totality. This is why psychology is an empirical precondition and a propaedeutic to humanistic sciences and even to philosophy!

As indicated above, Rein defines physiology as secondary to proper psychology. But it seems that, for him, psychology is an ancillary science

as well, because it is eventually subordinate to metaphysics. Lotze's influence on him is apparent here. Lotze neither juxtaposes psychology and natural science nor separates psychology from metaphysics. In fact, for Lotze, psychology is a subdivision of metaphysics. His chief work of psychology, *Medicinische Psychologie*, goes hand in hand with his *Mikrokosmos*, the statement of his metaphysical worldview.¹⁰⁵

Interactionism

My obvious conclusion of the previous discussion is that the physical and the mental interact with each other. Rein concludes his discussion of materialism by addressing some materialist views about this possibility. Both Spencer and Lange have opposed the interactionist alternative on the basis of the law of conservation of energy. Westermarck presented the same argument at a meeting of the Philosophical Society.¹⁰⁶ If a mental state is not a force (see the previous section), it cannot interfere with the causal process. So, a mental state cannot "add energy" to a causal physical process. Rein considers this line of reasoning, which became common since the mid-1800s, as misguided.¹⁰⁷ According to him, a mental act does not have "to add new energy" to a causal chain in the brain. It rather releases the energy that is already in the brain. A nervous force (*nervekraft*) is either a compressive force (*spännkraft*) or a living force (*levande kraft*). The function of the mental act is to transform one force into another – a process that preserves the total amount of energy.

Rein also comments on an alternative counterargument by Lange.¹⁰⁸ Lange argues that the direction of a material movement (e.g., of the molecules) in the brain is always determined by material conditions. A mental state could not change this direction without violating the laws of physics. Rein's response to this argument is, as I read it, that a nervous force has always several means to manifest itself at a certain moment. A mental act is only the very last condition (*villkor*) of the manifestation.

Rein concludes the discussion of the three previous chapters by stating that there is no ground to deny the interaction between the mental and the physical. That is to say that the available empirical data testifies to dualism instead of materialist monism.¹⁰⁹ So, Rein ascribes to interactionist dualism, which is not surprising as such, because it was mainstream among the Finnish psychologists, philosophers, and physiologists of the time.¹¹⁰ In Germany, Lotze was one of the early advocates of interactionism.¹¹¹

Concerning the realm of psychology, the preceding analysis has questioned the thesis that the physical would be "more real" than the mental, or that the mental would be merely the subjective side of the objective

reality, like Spencer had suggested. The truth is the opposite, Rein maintains, namely, the material world is given to us only indirectly.¹¹² We can be conscious merely of the effect (*verkan*) of a material thing. Striving for a monistic worldview is understandable, but empiricism cannot provide the unifying principle between the mental and the physical realms, Rein argues. That is a matter of metaphysics.

Rein's previous argumentation is meant to justify the validity of metaphysics, although Rein never formulated his metaphysical views in print. This is because, as indicated earlier, Rein's *Psychology* covers only some of the topics of Lotze's *Mikrokosmos*. According to Jorma Kurkinen's analysis of Rein's general standpoint, Rein subscribes to the Lotzean standpoint of "monism-dualism": the dualism is valid only in the empirical realm (including psychology), whereas in the metaphysical realm only the spiritual is real.¹¹³ So, according to Rein, natural laws are valid, albeit only in the phenomenal realm.¹¹⁴

The standpoint of monism-dualism also explains Lotze's view of mechanism, or his solution to the crucial question of the materialism controversy. As indicated earlier, Lotze did not equate mechanism with materialism.¹¹⁵ The former is not a theory of the essence of things.¹¹⁶ So, there are valid mechanical (or scientific) explanations of all kinds of (both living and non-living) phenomena, but they do not confirm metaphysical materialism.¹¹⁷ Lotze provides an analysis of matter and concludes that it is simply a secondary reality. Compared to Lotze, Rein mentions the concept of mechanism only occasionally. Nevertheless, his general view on the mechanical explanation agrees with that of Lotze. Like Lotze, Rein stresses that mechanical explanation alone is insufficient to explain reality.¹¹⁸ Besides materialism, Lotze's account of mechanism is a critique of idealism as well.¹¹⁹ The idealism that Lotze has in mind imposes an external idea to explain natural processes. Here Lotze expresses his respect for the recent success of science, which is based on "mechanical investigation".¹²⁰

While the material and the spiritual are two separate realms, there is also a principle that unifies the two. This is why Lotze claims that science and metaphysics speak different languages and that science is "an abbreviation" of metaphysics.¹²¹ As mentioned earlier, the metaphysical concept of matter cannot replace the concept of matter of the natural sciences and vice versa. Rein does not address metaphysics as such, but he clearly implicates "monism-dualism", when he claims that the mental is more real than the physical.¹²² One could thus say that our immediate experience indicates the deeper metaphysical truth! The conclusion of Lotze's metaphysical analysis is that only our knowledge of spirit has an intuitive clarity, whereas our knowledge of the material world has only a pragmatic clarity.¹²³

The above-described argumentation is another example of how Rein justifies the role of philosophy in the domain of science. According to Rein, metaphysics is not an *a priori* enterprise.¹²⁴ The true metaphysics is actually the conclusion of empiricism. Rein's definition of metaphysics shows similarity to Lotze's. As Woodward explains, Lotze conceives "metaphysics as a discipline to take us beyond the given to the nongiven, beyond immediate experience to ultimate reality".¹²⁵ Criticizing the previous metaphysical tradition and especially Hegel's metaphysics was essential for both Rein and Lotze, although Rein had been deeply involved with Hegelianism, unlike his German role model.¹²⁶ Whereas Hegel thinks that pure reason can provide a complete system of metaphysics, both Lotze and Rein argue that metaphysics can only proceed from the content that is given to us through experience.¹²⁷

Darwin's relevance

Thus far, Rein's main objective was to refute certain materialist conclusions of empiricism. Yet, he admits the possibility of a materialist monism in the future; he argues that a more solid monistic worldview could be based on a new conception of matter.¹²⁸ A foundation for this conception could be provided by Darwin's theory of evolution. Rein takes it as evident that Darwin's theory is groundbreaking. Although there still had much further research to be done, it had already explained many phenomena better than any other previous theory.¹²⁹ Now, what are the philosophical consequences of this theory? Does Darwin's empirical theory necessarily lead to a materialist or semi-materialist position (*en hel eller half materialism*) in philosophy and in psychology?¹³⁰

Rein's discussion of Darwin proceeds from the difference between Darwin's theory and various philosophical interpretations of it. Lotze had followed the same strategy. He refused to comment on the precise mechanics of evolution in his *Mikrokosmos*, since that is entirely a matter of experience.¹³¹ In the realm of psychology, the obvious example of a philosophical interpretation of Darwin is Spencer's philosophy. Spencer had developed his theory of evolution (*utvecklingsläran*) some years before Darwin and he later on closely attached his philosophical system to Darwin's theory, Rein explains.¹³² Ernst Haeckel was probably the most influential ambassador of "ideological Darwinism" both in Germany and Finland.¹³³ As Antto Leikola puts it, "what was called Darwinism in Finland was strongly influenced by Haeckelism".¹³⁴ It is noteworthy, in this context, that Rein nowhere mentions Haeckel.

Rein begins by stating that the fundamental question of the origin of life remains unanswered by Darwin.¹³⁵ Rein does not elaborate this argu-

ment very much (he just points out that the recent findings do not support the idea of spontaneous generation), which is unfortunate, because it is essentially the same as Lotze's.¹³⁶ Lotze argues that Darwin's theory does not challenge his earlier arguments against the idea that life arose entirely by chance. Thus, Rein and Lotze both pass over the main reason why the German materialists found Darwin's theory attractive, namely, that Darwin provided a plausible scientific alternative to the idea of creation.¹³⁷

Rein focuses on Darwin's theory of the origin of the human species and on his of theory of the mental difference between human and animal species.¹³⁸ Are the different stages of differentiation sufficient to explain this difference? Or did the human species initially have higher mental capabilities than the other animal species? As concerns instincts, Rein argues that the difference between animals and humans is merely relative,¹³⁹ even though a human being is a cultural being, which diminishes the function of instincts in everyday life. Rein also discusses numerous other cases and concludes that the human and animal psychological structure (*människans och djurens själslif*) is remarkably similar.¹⁴⁰ With this structure Rein refers not only to physiology or anatomy but also to sociality. He in fact attributes linguistic skills not only to terrestrial mammals, but also, e.g., to birds. Even though he advocates the view that acquiring the ability to use language is a decisive step towards higher intellectuality, he actually disputes the claim that the human species is the only species ever to possess the highest version of this ability.¹⁴¹ We cannot exclude the possibility that other species with this ability have simply died out over the course of time.

The above-mentioned text does not provide a reason for rejecting Darwin's theory of the origin of humankind, although, Rein stresses, the validity of this theory cannot be proven within the realm of psychology alone.¹⁴² Yet, the question remains whether Darwin's theory corroborates some sort of materialism and the parallelist version of it in particular. According to Rein, Darwin himself did not support the parallelist theory like that of Lange and Spencer.¹⁴³ A parallelist interpretation of Darwin's theory would say that the mental structure of human being gradually became more complex, because it is a side-effect of the physical structure, which developed and differentiated in the struggle for survival. Therefore, the soul plays no active part in the process of its perfection (*fullkomning*). But, if this were the case, Rein asks, why would a human being have developed such a complex mental structure? Natural selection, as we know it, favours such characteristics that are useful in the struggle for survival. If the complex mental functions play no active part in the development of the human species, as the parallelist theory claims, they cannot be use-

ful. So, why have these functions been preserved? Rein takes it as evident that at least some of the complex mental functions are indeed useful in the struggle for survival.¹⁴⁴ Thus, for him, the parallelist theory is inconsistent with Darwin's theory. So, Rein's thesis is that the mental functions do take part in the struggle for survival. But how? To further tackle this question, Rein discusses the emergence of mental life in the course of evolution. In what follows, I examine the basic principles of Rein's explanation of the emergence of mental life.

Rein stresses that our knowledge of the mental life of other living beings is always incomplete.¹⁴⁵ It is probable that the complexity of the nervous system is linked with the mental capabilities of an organism. Yet, there is no direct correspondence between the two.¹⁴⁶ The reason for this is that mental life has an effect on the evolution of the nervous system! (The effect that Rein has in mind here was explained in the previous section; this effect does not violate the law of conservation of energy.) The complexity of the mental structure is linked with the magnitude of the effect, i.e., a human being has a greater effect on evolution than a simpler organism.

Thus, Rein does think that a complex nervous system is to some extent the prerequisite for a complex mental life. But this is only one side of the coin. The mental side is wholly independent of the physical side. The physical side offers merely the means for the self-manifestation of the soul. Contrary to what the materialists claim, or so Rein claims, evolution is not a blind mechanical process of adaptation to changing conditions.¹⁴⁷ The driving force of the development of both humans and animals is the will to attain a better state.¹⁴⁸ An organism actively learns and practices ways that promote its own wellbeing and, over the course of time, this activity modifies the physical structure of the organism. The extent of this modification is dependent on the complexity of the mental life of an organism. In the case of human beings (see below), upbringing plays, however, a more important role.

To further elaborate these views, Rein addresses the question of the inheritance of mental characteristics. The empirical data suggest that some acquired mental characteristics are heritable. The task, then, is to explain how the mental side is independent of the physical side. Rein states that the inheritance of acquired mental (unlike physical) characteristics is essentially indirect. So, a mental characteristic does not pass "from one soul to another".¹⁴⁹ Instead, the mental characteristics of an individual are reflected in his or her nervous system. The descendant of this individual inherits his or her nervous system and thus also the readiness to acquire certain mental abilities from his or her parent. Rein's general view on the inheritance of acquired characteristics resembles Lamarckism rather than Darwinism.¹⁵⁰ Rein does not explicitly mention Jean-Baptiste Lamarck,

but he makes a couple of references to a neo-Lamarckian work by Theodor Eimer.¹⁵¹

It is of crucial importance that, according to Rein, all mental characteristics are not reflected in the nervous system. The nervous system of an individual is not “a complete reflection” of his or her mental life.¹⁵² Besides, in the case of human beings, upbringing (*uppfostran*) in the broad sense has a more far-reaching effect on the mental life than inheritance through the nervous system. This is the point on which Rein disassociates himself from social Darwinism, advocated, e.g., by Spencer. For him, the struggle for survival alone does not explain the evolution of the human race.

To conclude this section, Rein thinks that Darwin’s theory of evolution is essentially incomplete (although not mistaken), since Darwin does not explain the fundamental reason for variation.¹⁵³ Darwin has merely demonstrated why and how certain variations proved to be useful in the struggle for existence.¹⁵⁴ Rein’s idea is—as I read it—that the variation cannot be totally random, because it could then be possible that none of the variations proves to be useful. Moreover, there is no explanation for the reason why that variation takes place at all. There are thus gaps in the materialist interpretation of Darwin. Ultimately, Darwin’s theory does not necessarily entail materialism.¹⁵⁵

Rein does not refer to Lotze in his chapter on Darwin, but his conception of evolution nevertheless features many Lotzean principles. Lotze argues in favour of teleological explanations of nature, that every organism has a purpose of its own, and that this purpose is reflected in the structure of that organism. Every organism aims to realize the idea of its own existence.¹⁵⁶ However, Lotze argues neither for intelligent design nor that it would be easy to define the purpose of an organism. On the one hand, on this view, nature is not “a perfect entity” that would include “a right place for every organism”. On the other hand, all of nature cannot be a result of blind and random processes. The purpose of an organism is not a mere subjective interpretation; for both Lotze and Rein the teleological side of an organism is “a true force”, which has an effect on its formation.¹⁵⁷ In fact, Rein claims that the empirical data, systematized by Darwin, testify to this!¹⁵⁸

Concluding remarks

This paper aimed to reconstruct Rein’s reading of empiricism, based on Lotzean idealism. In the 1870s–1890s Rein had to defend his Lotzean idealism not only against the empiricists but also against the Herbartians (most notably August Fredrik Soldan). In Finland, Johann Friedrich

Herbart's philosophy found an echo among the scholars of pedagogy in particular.¹⁵⁹ Aho mentions in passing that the real reasons behind Rein's decision not to write a third volume of his *Psychology* remain somewhat unclear.¹⁶⁰ As a concluding remark, I propose one possible explanation.

As mentioned earlier, Rein does not refer to Lotze particularly often in the second volume of his *Psychology*. This can be partly explained by his aim to be impartial, but this is only one side of the coin. It seems plausible that Lotze's decreasing popularity influenced Rein's decision. Lotze's *Mikrokosmos*, according to Woodward, "helped turn the tide against materialism".¹⁶¹ Lotze then became one of the forerunners of the German neo-Kantianism, which eventually left his own philosophy in the shade.¹⁶² It seems that Rein found it difficult to combine Lotze's ideas with the recent psychological research already in 1891, and the task was even more challenging in the early 1900s.

Furthermore, the decline of Lotze's philosophy took place in the aftermath of the decline of metaphysics in Germany, which was *fait accompli* already prior to his death.¹⁶³ The idea that a substantial soul is the object of scientific psychology lost its popularity over time as well. In his *Psychology*, Rein had already argued that the substantiality of the soul cannot be proven within the realm of psychology alone. The highlight of the third volume of the work was meant to be "a concluding metaphysical review", which might have provided this proof. This review was never completed, whereas prior to his passing Rein was preparing "his philosophical testament", i.e., a work on the fundamental questions of philosophy.¹⁶⁴ Rein probably came to the conclusion that grounding psychology on metaphysics is less urgent than to argue for the possibility of metaphysics in general.

Notes

I presented the first draft of this paper at the philosophy research seminar of the University of Turku in April 2021. I am grateful for all the feedback I received at this event. In addition, I want to thank Hemmo Laiho as well as the anonymous reviewers for their helpful comments. My work on this paper was financed by the Society of Swedish Literature in Finland with funding from Ragnar, Ester, Rolf and Margareta Bergbom's fund (Ragnar, Ester, Rolf och Margareta Bergboms fond).

1. Ingemar Nilsson: *Själen i laboratoriet. Vetenskapsideal och människosyn i den experimentella psykologins framväxt* (Lund, 1978), 105–107.

2. Since 1962 the Philosophical Society of Finland (Suomen Filosofinen Yhdistys, SFY).

3. To some extent, Neiglick was a role model for Westermarck. Petteri Pietikäinen & Otto Pipatti: "Inledning" in Otto Pipatti & Petteri Pietikäinen (eds.): *Moral, evolution och samhälle. Edvard Westermarck och hans närmaste krets* (Helsinki, 2021), 21–22.

4. *Försök till en framställning af psykologin eller vetenskapen om själen* I–II (Helsinki, 1876–1891). I will refer to this work as *Psychology* I–II.

5. See the next section. Rein: *Psychology* II, 315–316.

6. For the minutes of the meetings of the SFY, see Juha Manninen & Ilkka Niiniluoto (eds.): *Ajatuksen laboratorio. Suomen Filosofisen Yhdistyksen pöytäkirjat 1873–1925* (Helsinki, 1996). Most of the minutes between 1873 and 1891 are fairly short (1–3 pp.). Worth noting is that Rein mostly lectured on other topics (e.g., religious freedom and liability for military service) than psychology.

7. Westermarck commented on *Psychology* II shortly after its publication. In November 1891, he gave a talk at the SFY meeting. Rein responded to him and the discussion between the two continued in the next meeting. Next January, Westermarck published his commentary. Edward Westermarck: “Professor Reins kritik af den monistiska själsteorin” in *Finsk Tidskrift* 32:1 (1892), 33–41.

8. Thiodolf Rein: *Muistelmia elämän varrelta* 1–2 (Helsinki, 1919), 284. *Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Versuch einer Anthropologie*. I will quote the English translation: *Microcosmos. An essay concerning man and his relation to the world* I–II (Edinburgh, 1885). I refer to this work as *Microcosmos* (instead of “cosmus”). Rein used (at least) two different German editions of the work.

9. Thiodolf Rein: *Uppsatser och tal* (Helsinki, 1903), 189, 194.

10. In the European universities, psychology was formally separated from philosophy after the First World War. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 49. In Helsinki, the professor of philosophy was responsible for psychology until 1948.

11. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 13–14, 16; George Mandler: *A history of modern experimental psychology* (Cambridge MA, 2007), xv, 59. For a more complex picture, see William R. Woodward: *Hermann Lotze. An intellectual biography* (Cambridge, 2015), 203.

12. Rein: *Muistelmia*, 285.

13. Rein: *Psychology* II, iii; Jorma Kurkinen: “Th. Reinin tieteelliset katsomukset” in *Minerva. Aate- ja oppihistoriallinen vuosikirja* 2 (1991), 276.

14. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 109; Frederick C. Beiser: *Late German Idealism. Trendelenburg and Lotze* (Oxford, 2013), 229–232.

15. Nikolay Milkov: “Einleitung. Hermann Lotzes philosophische Synthese” in Rudolf Hermann Lotze: *Mikrokosmos* (Hamburg, 2017), LXVIII–LXIX.

16. Jouko Aho: *Käsityksiä sielusta ja sielutieteestä – psykologia ja psykologinen ihmiskuva Suomessa 1800-luvun jälkipuoliskolla* (Oulu, 1989), 118–119, 124–125, 155.

17. Beiser: *Late German Idealism*, 240–241, 245.

18. I follow here Frederick Gregory’s interpretation, *Scientific materialism in nineteenth century Germany* (Dordrecht, 1977), x–xi, 113, 146. Worth stressing is that the materialists themselves took a stance against metaphysics.

19. Beiser: *Late German Idealism*, 256.

20. Frederick C. Beiser: *After Hegel. German philosophy 1840–1900* (Princeton NJ, 2014), 64–66.

21. Charlotte Morel stresses that the materialism controversy and the Darwin controversy must not be confused. “Lotze’s conception of metaphysics and science. A middle position in the materialism controversy” in *Philosophical Readings* 10:2 (2018), 90; Beiser sees the Darwin controversy as an integral part of the materialism controversy. *After Hegel*, 55–56.

22. Rein: *Psychology* I, 230–231; Beiser: *After Hegel*, 96.

23. Beiser: *After Hegel*, 5–6, 55–56.
24. Lotze: *Microcosmos I*, 425.
25. Beiser: *Late German Idealism*, 262–264, 314; Woodward: *Hermann Lotze*, 261.
26. Milkov: “Einleitung”, LXIX; Lotze, *Microcosmos I*, 526–527.
27. Kurkinen: “Th. Reinin”, 249. On the arrival of Darwin’s theory in Finland, see Anto Leikola: “Darwinism in Finland” in Eve-Marie Engels & Thomas F. Glick (eds.): *The reception of Charles Darwin in Europe* (London, 2008), 135–137; and Pekka Lappalainen: “Darwinin opit ja niiden tulo Suomeen” in *Suomalainen Suomi* 33 (1965), 522–523.
28. Georg Henrik von Wright: “The origin and development of Westermarck’s moral philosophy” in Timothy Stroup (ed.): *Edward Westermarck. Essays on his life and works* (Helsinki, 1982), 29–30. In 1890, just prior to the publication of Rein’s *Psychology II*, Westermarck and Rein debated on Darwin’s relevance for psychology. Niiniluoto & Manninen (eds.): *Ajatuksen laboratorio*, 159–161.
29. It is by no means self-evident that mechanism should be associated with empiricism and teleology with idealism. Lotze’s reconciliation of these isms is based on his own definitions of them. The following sections shall deal with these definitions.
30. Woodward: *Hermann Lotze*, 228.
31. Lotze: *Microcosmos I*, xvi; *Microcosmos II*, 572–573; Woodward: *Hermann Lotze*, 247–248; Beiser: *Late German Idealism*, 250, 271.
32. Woodward: *Hermann Lotze*, 260–261.
33. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 24; Morel: “Lotze’s conception”, 93. The key materialists disagreed in many things, but they all agreed on the categorial denial of vitalism. Gregory: *Scientific materialism*, 164. So, in this regard, Lotze supported the materialist cause.
34. Rein: *Psychology I*, book 1, chap. 5; *Psychology II*, book 3, chap. 1–3.
35. Rein: *Psychology II*, 12.
36. Woodward: *Hermann Lotze*, 60–61, 65–66.
37. von Wright: “The origin”, 33; Kurkinen: “Th. Reinin”, 251–252.
38. Beiser: *Late German Idealism*, 154, 277–278.
39. Rein: *Psychology II*, 3–4.
40. Rein: *Psychology I*, 8; Rein: *Psychology II*, 5. In his *Psychology*, Rein prefers the terms “psychic” and “psychic life”. I use the terms “mental” and “mental life” instead.
41. Beiser: *After Hegel*, 16–17.
42. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 15; Gregory: *Scientific materialism*, 146.
43. Gregory: *Scientific materialism*, 58, 64.
44. Gregory: *Scientific materialism*, 105.
45. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 43.
46. Beiser: *Late German Idealism*, 250.
47. Woodward: *Hermann Lotze*, 205. Paradoxically (225), Lotze also furthered the disciplinary differentiation of psychology, since he endorsed several experimental psychologists for academic positions.
48. Morel: “Lotze’s conception”, 90.
49. Woodward: *Hermann Lotze*, 229–231, 240–241, 286, 310, 437–438; Thomas E. Willey: *Back to Kant. The revival of Kantianism in German social and historical thought, 1860–1914* (Detroit MI, 1978), 56–57.
50. Gregory: *Scientific materialism*, 189–190.
51. Cf. Kurkinen: “Th. Reinin”, 214.

52. Jouko Aho: *Sieluun piirretty viiva. Psykologisia perinteitä suomenmielisestä sielutieteestä kokeelliseen kasvatusoppiin* (Oulu, 1993), 15.
53. Aho: *Käsityksiä sielusta*, 108, 240. See also Aho: *Sieluun piirretty viiva*, 225.
54. Kurt Danziger: *Naming the mind. How psychology found its language* (London, 1997), 185.
55. Rein: *Psychology* II, 8–9.
56. Rein: *Psychology* II, 46.
57. Rein: *Psychology* II, 6; see also Woodward: *Hermann Lotze*, 212–213.
58. Beiser: *Late German Idealism*, 246; Beiser: *After Hegel*, 84.
59. Morel: “Lotze’s conception”, 93. Lotze formulated this argument already prior to his *Microcosmos*.
60. Beiser: *Late German Idealism*, 247. In fact, Lotze convinced Czolbe of the weaknesses of materialism. Czolbe changed his view later (249).
61. Lotze: *Microcosmos* I, 163–164.
62. Woodward: *Hermann Lotze*, 234.
63. Lotze: *Microcosmos* I, 152, 154; Aho: *Käsityksiä sielusta*, 10, 82–83; Kurkinen: “Th. Reinin”, 262–263; Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 55.
64. Morel: “Lotze’s conception”, 94.
65. Rein: *Psychology* I, 258–261. Rein refers here to Lotze: *Microcosmos* I, 164.
66. Rein: *Psychology* I, 249.
67. Rein: *Psychology* I, 206.
68. Rein: *Psychology* I, 237.
69. Rein: *Psychology* I, 239–240; Lotze: *Microcosmos* I, 147.
70. Rein: *Psychology* I, 249–250.
71. Beiser: *Late German Idealism*, 222. Lotze’s spiritualism is a much broader metaphysical view than Rein’s spiritualism in this context. The concept of spiritualism (or spiritism) commonly refers to the nineteenth-century religious movement. Arvi Grotenfelt (1863–1941), the professor of philosophy in Helsinki since 1905, was the key figure of the scientific investigation of spiritualist phenomena (parapsychology) in Finland. Rein commented on spiritualism occasionally as well. Jouko Aho: *Parapsykologit. Ulkopuolisen näkemys poikkeavan tieteen suomalaisen historiaan* (Helsinki, 1993), 32, 47; Aho: *Sieluun piirretty viiva*, 160, 169.
72. Rein: *Psychology* I, 250–251.
73. Rein: *Psychology* I, 254–255.
74. Rein: *Psychology* II, 7; Kurkinen: “Th. Reinin”, 276.
75. Lotze: *Microcosmos* I, 148. “Immer bleibt der Sprung zwischen dem letzten Zustande der materiellen Elemente, den wir erreichen können, und zwischen dem ersten Aufgehen der Empfindung gleich groß, und kaum wird Jemand die eitle Hoffnung nähren, daß eine ausgebildeterer Wissenschaft einen geheimnißvollen Uebergang da finden werde, wo mit der einfachsten Klarheit die Unmöglichkeit jedes stetigen Uebergehens sich uns aufdrängt.” *Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Versuch einer Anthropologie. Dritte Auflage. Erster Band* (Leipzig, 1876), 165.
76. Rein: *Psychology* I, 206.
77. Rein: *Psychology* I, 222.
78. Rein: *Psychology* I, 207.
79. Beiser: *Late German Idealism*, 243.
80. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 50–51.

81. Rein: *Psychology* II, 20–21.
82. Rein: *Psychology* I, 3, 8.
83. Lotze: *Microcosmos* I, 166–167; Rein: *Psychology* II, 394–395, 398. The fact that Rein and Lotze agree on the substantiality of the soul was also acknowledged at the SFY meeting in 1890. Manninen & Niiniluoto (eds.): *Ajatuksen laboratorio*, 148; Rein: *Psychology* I, 396; *Psychology* II, 514.
84. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 25.
85. Rein: *Psychology* II, 8–9.
86. Rein: *Psychology* II, 12.
87. Rein: *Psychology* II, 19–20.
88. Kurkinen: “Th. Reinin”, 277.
89. Rein: *Psychology* II, 22–29.
90. Gregory: *Scientific materialism*, 150.
91. Rein: *Psychology* II, 29, 33.
92. Rein: *Psychology* II, 34.
93. Rein: *Psychology* II, 38–39.
94. Rein: *Psychology* II, 39–41; see also Kurkinen: “Th. Reinin”, 253.
95. Lotze: *Microcosmos* I, 280.
96. Lotze: *Microcosmos* I, 275; Beiser: *Late German Idealism*, 221–222.
97. Aho: *Käsityksiä sielusta*, 106.
98. Rein: *Psychology* I, 313–314; Kurkinen: “Th. Reinin”, 256.
99. Aho: *Käsityksiä sielusta*, 104–109. Interestingly, though, at the SFY meeting in 1890, Rein disputed the claim that Wundt’s psychology is positivistic.
100. “[D]e högsta psykologiska problemerna”. Rein: *Psychology* I, 312.
101. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 30, 56–57.
102. Besides psychology, Wundt carried out a grand plan of *Völkerpsychologie*, which dealt, e.g., with questions of social psychology. Raymond Fancher: *Pioneers of psychology* (New York, 1996), 154; Mandler: *A history*, 74.
103. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 57, 64; Fancher: *Pioneers*, 170.
104. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 28; Mandler: *A history*, 40–42.
105. Beiser: *Late German Idealism*, 211–212, 216–217.
106. Rein: *Psychology* II, 41–42. For Helmholtz’s contribution to the formulation of this law, see Fancher: *Pioneers*, 116–117; von Wright: “The origin”, 33.
107. Aho: *Käsityksiä sielusta*, 92; Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 54; Gregory: *Scientific materialism*, 159–160; Rein: *Psychology* II, 42–43; Aho: *Sieluun piirretty viiva*, 111.
108. Rein: *Psychology* II, 43–44.
109. Rein: *Psychology* II, 48–49.
110. Rein: *Psychology* I, 504–505; Aho: *Käsityksiä sielusta*, 60.
111. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 55.
112. Rein: *Psychology* II, 51, 53; Kurkinen: “Th. Reinin”, 277–278.
113. Kurkinen: “Th. Reinin”, 264–265, 279; see also Beiser: *After Hegel*, 67–68.
114. For Lotze’s view, see Beiser: *Late German Idealism*, 222–223.
115. Furthermore, in my view, Lotze does not equate mechanism with empiricism: although there is a mechanical explanation for all empirical phenomena, the mechanical explanation is not the only explanation for them.
116. Beiser: *After Hegel*, 67.
117. Cf. Gregory: *Scientific materialism*, x–xi.
118. Rein: *Psychology* I, 482–483.

119. Lotze: *Microcosmos* II, 727–728. Lotze criticizes previous definitions of idealism (e.g., that of Hegel's) particularly towards the end of his *Mikrokosmos*. His own version of idealism is essentially a theory of values, not a theory of existence. This is why Lotze associates idealism with teleology. Beiser: *Late German Idealism*, 268–271.
120. Lotze: *Microcosmos* II, 727. “[M]echanischer Forschung”. *Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Versuch einer Anthropologie. Dritte Auflage. Dritter Band* (Leipzig, 1880), 622.
121. Morel: “Lotze’s conception”, 96.
122. Rein defended the thesis that only spirit is real at the SFY meeting in 1883. Manninen & Niiniluoto (eds.): *Ajatuksen laboratorio*, 101–102. Apparently, he did not mention Lotze.
123. Morel: “Lotze’s conception”, 96.
124. Rein: *Psychology* II, 50.
125. Woodward: *Hermann Lotze*, 120.
126. Aho: *Käsityksiä sielusta*, 80–82.
127. Beiser: *Late German Idealism*, 268.
128. Rein: *Psychology* II, 53.
129. Rein: *Psychology* II, 63, 65; Kurkinen: “Th. Reinin”, 278.
130. Rein: *Psychology* II, 55. Darwin had merely broached the question of the human species in his *Origin of Species* (1859), but he elaborated this topic further in three works between 1871–1877. Fancher: *Pioneers*, 205–206; Peter J. Bowler: *The eclipse of Darwinism. Anti-Darwinian evolution theories in the decades around 1900* (Baltimore MD, 1983), 22). In the chapter on Darwinism (*Psychology* II, 54–88), Rein makes some references to the Swedish translation (1872) of Darwin’s *The descent of man* (1871). Darwin’s work of 1871 had a remarkable influence on Westermarck’s development. Otto Pipatti: *Morality made visible. Edward Westermarck’s moral and social theory* (London, 2019), 23–24.
131. Beiser: *Late German Idealism*, 263.
132. Rein: *Psychology* II, 23–24; see also Fancher: *Pioneers*, 212–213.
133. Aho: *Käsityksiä sielusta*, 98. Haeckel was also a remarkable evolutionary biologist in his own right.
134. Leikola: “Darwinism in Finland”, 145.
135. Rein: *Psychology* II, 67.
136. Beiser: *Late German Idealism*, 262–263.
137. Gregory: *Scientific materialism*, 178; see also Lappalainen: “Darwinin opit”, 528.
138. Rein: *Psychology* II, 69–71.
139. Rein: *Psychology* II, 76–77. This was also the thesis of Rein’s lecture at the very first meeting of the SFY. Manninen & Niiniluoto (eds.): *Ajatuksen laboratorio*, 33.
140. Rein: *Psychology* II, 84–85.
141. Rein: *Psychology* II, 87–88.
142. Rein: *Psychology* II, 84–85; Kurkinen: “Th. Reinin”, 279.
143. Rein: *Psychology* II, 90–91; von Wright: “The origin”, 33–34, 57 (n. 39). Rein presented this thesis also at the SFY meeting in 1889. Manninen & Niiniluoto (eds.): *Ajatuksen laboratorio*, 150. Worth noting is that Rein’s disagreement with Spencer concerns parallelism, not the claim that the human psyche has an evolutionary function. Aho: *Käsityksiä sielusta*, 96–97.
144. Rein: *Psychology* II, 93–94.
145. Rein: *Psychology* II, 102, 104.

146. Rein: *Psychology* II, 105.
147. Rein: *Psychology* II, 106–107.
148. Rein: *Psychology* II, 97, 109; Kurkinen: “Th. Reinin”, 280.
149. “[F]rån själ till själ”. Rein: *Psychology* II, 113.
150. Bowler: *The eclipse of Darwinism*, 7.
151. *Die Entstehung der Arten auf Grund von Vererben erworbener Eigenschaften nach den Gesetzen organischen Wachstums* (1888). Bowler: *The eclipse of Darwinism*, 90–91. Interestingly, around the time of the publication of Rein’s *Psychology* II, Westermarck developed a critical stance towards the Lamarckian elements of Darwin’s theory. Pipatti: *Morality made visible*, 12–13; Pietikäinen & Pipatti: “Inledning”, 18–19. Westermarck was influenced by August Weismann in this regard. Rein makes critical remarks on Weismann’s theory. *Psychology* II, 111–112.
152. Rein: *Psychology* II, 114–115, 117.
153. Rein presented this thesis also in his critique of Westermarck at the SFY meeting. Niiniluoto & Manninen (eds.): *Ajatuksen laboratorio*, 160.
154. Rein: *Psychology* II, 108–109.
155. Aho: *Käsityksiä sielusta*, 96; Kurkinen: “Th. Reinin”, 285.
156. Beiser: *Late German Idealism*, 258.
157. Beiser: *Late German Idealism*, 260; Rein: *Psychology* I, 504.
158. Kurkinen: “Th. Reinin”, 327.
159. Aho: *Käsityksiä sielusta*, 70–72, 187–188. Lotze, too, got into a controversy with Herbartians, e.g., M. W. Drobisch.
160. Aho: *Käsityksiä sielusta*, 76.
161. Woodward: *Hermann Lotze*, 318.
162. Beiser: *Late German Idealism*, 127; Woodward: *Hermann Lotze*, 315–316; Wilhelm Windelband, one of the most important neo-Kantians, was Lotze’s pupil and strongly influenced by him.
163. Nilsson: *Själen i laboratoriet*, 40, 49–50, 75 (n. 83).
164. Rein: *Psychology* II, iv; Kurkinen: “Th. Reinin”, 309–326.

Abstract

Thiodolf Rein, Hermann Lotze and the rise of empiricism in Finland. Lauri Kallio, PhD, Department of Philosophy, Contemporary History and Political Science, University of Turku, Finland, lauri.kallio@utu.fi

The paper addresses Thiodolf Rein’s (1838–1919) view of empiricist philosophies, which arrived in Finland in the second half of the nineteenth century. Rein was the key figure of Finnish philosophy towards the end of the nineteenth century. His philosophy was strongly influenced by Hermann Lotze (1817–1881), probably the most distinguished German philosopher of the time. In his main work, *Försök till en framställning af psykologin eller vetenskapen om själen* (Attempt at a presentation of psychology, or the science of the soul, 1876–1891), Rein attempts to reconcile modern natural science and its empirical methodology with idealist metaphysics. His chief concern is to refute the claim that the results of natural science corroborate materialism. Whereas Lotze had only shortly commented on Charles Darwin’s theory of evolution, Rein attempts to integrate Darwin’s theory into his idealist metaphysics. Besides philoso-

phy, Rein's arguments had also implications for broader political and cultural issues of the time.

Keywords: Thiodolf Rein, Hermann Lotze, empiricism, idealism, materialism, nineteenth-century philosophy

En marknad för klass

Marknads- och opinionsundersökningar som skillnadsmaskiner 1930–1960

CARL-FILIP SMEDBERG*

Under efterkrigstiden beskrevs svenskarna som ett kartlagt folk. Sverige, ”Detta undersökningarnas förlovade land” som en krönikör formulerade det.¹ Debattören Per Meurling argumenterade i en lång artikel 1955 i veckotidningen *Idun* att om vi förr kategoriserades efter ståndstillhörighet sorterades svenskar numera in i *socialgrupper*. Han beklagade hur den statliga administrationen och politiker befäste sociala gränser som i demokratiseringens tidevarv varit på väg att falla.² Inom svensk historie-skrivning kring 1900-talets folkhemsbygge har socialingenjörerna, särskilt makarna Myrdal, kommit att inta en dominerande plats. Med socialingenjörer menas intellektuella som genom att medverka i bland annat statliga utredningar försökt kartlägga och styra samhället ovanifrån; en sorts teknokratiskt expertstyre inom det framväxande välfärdssamhället.³ Denna artikel är en undersökning av hur en sådan befolkningkunskap också skapades genom marknads-, läsekrets- och opinionsundersökningar, vilka från 1930-talet producerade socialgruppsstatistik över svenskarna i mycket större mängd än vad Statistiska Centralbyrån (SCB) gjorde. Vidare föregick affärsvärldens klassifikatoriska verksamhet på flera sätt efterkrigstida sociologers intresse av att undersöka socialgruppernas attityder och beteenden. Artikeln syftar till att utforska kommersiella och mediala projekt att konstruera kunskap om klass, cirka 1930–1960.

Tidigare forskning har pekat ut marknads- och opinionsundersökningarna som nya former av kommersiella projekt uppkomna genom internationellt kunskapsutbyte under första hälften av 1900-talet. Vid 1900-talets inledning började amerikanska företag intressera sig för empiriska kunskaper om klasskillnader mellan konsumenter, men det fick egentligen stort genomslag först under 1930-talet då marknads- och läsekretsunder-

*Doktorand i idé- och lärdomshistoria, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, carl-filip.smedberg@idehist.uu.se

sökningar blev praxis för utformningen och marknadsföringen av produkter. Studier kring olika samhällsklassers konsumtionsbeteenden och läsvanor möjliggjorde – i linje med vad som i samtiden började kallas för vetenskaplig arbetsledning – anspråk på effektivisering och stimulering av försäljning.⁴ Vad som också visats är hur den amerikanska efterkrigstidens samhällsvetenskap influerades av den föregående kommersiella marknadsforskningen.⁵

I Sverige har historiker undersökt idéer och praktiker kring vetenskaplig arbetsledning efter den amerikanska ingenjören och företagskonsultens Frederick Taylor, vars läror fick genomslag i Sverige från 1910-talet och framåt. Främst har omorganisering av industriproduktion och kontorsarbete kartlagts, exempelvis tidsstudier för att effektivisera arbetsmoment.⁶ Denna rationaliseringsrörelse förekom dock också på försäljningssidan, inriktad på ökad avsättning för varor och tjänster. Reklambranschens professionalisering har analyserats, bland annat har idéhistorikern Louise Nilsson påvisat hur svenska reklamare i deras försök att påverka försäljningen influerades av psykologiska rön åren 1900–1930.⁷ Ekonomhistorikern Elin Åström Rudberg har i sin avhandling analyserat det kartell-system den svenska annonsmarknaden befann sig i mellan 1915–1965, där Svenska tidningsutgivareföreningen (TU) och Annonsbyråernas förening (AF) centralt gjorde upp om vilka annonsbyråer som var auktoriserade att annonsera i tidningar och till vilka priser, detta för att förhindra pris-krig och stänga ute konkurrenter. Svenska annonsörers förening (bildad 1924) där de stora annonsörerna ingick, var en ständig kritiker till detta system. De menade att annonspriserna hölls oskäligt höga. Annonsörerna tryckte på under hela mellankrigstiden för att tidningar skulle publicera tillförlitliga upplagesiffror då dessa ofta överdrevs eller manipulerades för att locka annonsörer. Tidningarna ville emellertid inte gärna underkasta sig utomstående aktörers kontroll utan önskade själva avgöra vilken information som gjordes offentlig.⁸ Således började tidningarna på egen hand marknadsföra sin läsekrets för att vinna annonsörer. Ekonomhistorikern Klara Arnberg har studerat hur svenska tidningar marknadssegmenterade sina läsare åren 1880 till 1939. I riktade annonser erbjöd tidningarna företag reklamutrymme med argumentet att deras läsare tillhörde den grupp människor företagen ville nå.⁹

Denna artikel ämnar till att komplettera den tidigare forskningen genom att visa hur empirisk kunskap om en klassegmenterad marknad blev viktig från och med det sena 1920-talet. Artikeln knyter an till Arnbergs studie, men har ett närmare fokus på hur nya former av kunskapsproduktion kring konsumenten kom till och användes. Det skedde ett skifte när segmentering av social klass gick från ett löfte om att en grupp läser en viss tidning, exempelvis de välbärgade, till anspråk på statistisk precision

om samhällsklassers beteenden och preferenser. Idéhistorikern David Östlund har uppmärksammat hur aktörer likt Gerhard Törnqvist (1894–1963) – vilka genom att kombinera forskning vid nygrundande handelshögskolor (Stockholm handelshögskola instiftades 1909, Göteborg handelshögskola 1927) och konsultarbete – försökte basera svensk företagsledning och försäljning på vetenskaplig grund.¹⁰ Föreliggande studie beskriver hur klass blev en central kategori i detta vetenskapliggörande.

Opinionsundersökningar har som historiskt fenomen ett nära samband med uppkomsten av marknadsundersökningar.¹¹ I USA började reklamaren Georg Gallup under 1930-talet laborera med konceptet ”den genomsnittliga amerikanens åsikter” genom att utfråga ett representativt urval av den amerikanska befolkningen. Historiker har studerat Gallups nära koppling till kommersiella intressen. Opinionsundersökningarna i media var redan från början tänkt att kunna fungera som ett potentiellt verktyg för marknadsundersökningar.¹² Sarah Igo har i ett viktigt bidrag undersökt epistemologiska likheter mellan Gallup och andra vetenskapliga projekt vid samma tid, samt den delade ambitionen att tala om den genomsnittliga amerikanen. I symbios med medial rapportering skapades idén om en genomsnittlig åsikt.¹³ Igo har renodlat aspekten av hur dessa verksamheter var ute efter att finna det genomsnittliga. Men som vi ska se var sökandet efter klasskillnader centralt för svenska opinionsundersökningar.¹⁴

Den kommersiella rationaliteten för att utforska klass var således flera: företag, marknadsundersökare och reklamare började göra studier för att urskilja hur olika segment av marknaden reagerade på nya produkter och marknadsföringskampanjer. Ofta förblev den producerade kunskapen företagshemligheter. Läsekretsundersökningar utfördes av tidningar och senare av annonsbyråer i syfte att kartlägga en tidnings spridning bland olika grupper. Resultaten publicerades för att locka annonsörer. Slutligen uppkom opinionsundersökningar under 1940-talet. Skiljelinjer mellan opinioner utforskades i syfte att sälja vidare uppgifterna till svensk press, där de publicerades som information och underhållning för läsarna. Trots heterogeniteten sammanförs i denna artikel dessa projekt för att visa på underliggande likheter.

Under senare år har ett intresse av att studera ”the social life of methods” uppkommit, det vill säga att kontextualisera sättet aktörer skapar kunskap och hur dessa metoder kan få vidare spridning. En viktig poäng här är hur en till synes neutral metod, som ett statistiskt mått, kan bygga in värderingar i den producerade kunskapen. Måtten registrerar inte bara en given empirisk värld, utan de formar och förändrar kontexterna de används inom.¹⁵ Föreliggande studie är ett bidrag till en närmare förståelse av klasstaxonomiers användning under 1900-talet genom att följa deras kommersiella liv. På detta sätt ämnar denna undersökning vidga vår

förståelse för klass som historisk kategori genom ett fokus på kommersiella aktörer och arenor.¹⁶ Artikel framvisar därmed kommersiella och mediala aktörers medverkan i vad som kan kallas för en nationell taxonomisk kultur, där svenskarna kartlades och lärde känna sig själva som medlemmar i skilda socialgrupper. Aktörerna som här studeras använde socialgruppsbegreppet och socialgruppsindelningen synonymt med klass.

Taxonomier är ”skillnadsmaskiner”. Detta begrepp används här för att visa på sociala indelningars inneboende produktivitet. Dessa skapar ny kunskap varje gång de används i form av statistiska fördelningar, samtidigt som de alltid reproducerar taxonomins förbestämda gränser, hierarkier och värderingar, exempelvis att befolkningen hierarkiskt kan ordnas längst en endimensionell skala, och att kroppsarbetare alltid står längst ner i en föreställd statushierarki medan de akademiskt utbildade alltid är en del av den högsta klassen. Men samtidigt som dessa indelningar är skillnadsskapande kan de sägas ge upphov till nya gemenskaper inom befolkningen, socialgruppstillhörigheter, till vilka skilda psykologiska och sociologiska kunskaper knöts. Maskin bör förstås som ett verktyg för aktörer att använda sig av i syfte att producera kunskap.¹⁷ Socialgruppstaxonomin upprättar ett sätt bland många möjliga att beskriva 1900-talets sociala landskap. Det fanns inte en latent socialgrupperad marknad eller opinion som bara väntade på att bli upptäckt. De skapades genom marknadsundersökningar, opinionsundersökningar och marknadsföring.¹⁸ Valet av indelning fick effekter på hur konsumenten eller opinionen beskrevs, som sedan byggdes in i institutionella och materiella arrangemang, till exempel i företagets marknadsföring och utformning av produkter.¹⁹

Artikeln utgår utifrån frågeställningarna: hur diskuterades och användes klasstaxonomier inom marknads-, läsekrets- och opinionsundersökningar 1930–1960? Hur medierades undersökningarna av dagstidningar? För att besvara dessa frågor har följande viktigare reklam- och affärstidskrifter under perioden gått igenom: *Nordisk tidskrift i organisation* 1919–1921, *Affärsekonomi* 1928–1965, *Svensk reklam* 1929–1944, *Futurum* 1936–1941, *Annonssören* 1926–1955, *Den svenska marknaden* 1945–1970, *Info* 1955–1960, reklam- och marknadsundersökningshandböcker, samt svenska dagstidningar genom sökningar i Kungliga bibliotekets digitaliserade dagstidningsdatabas. Först studeras användningen av klasstaxonomier i marknads-, läsekrets- och opinionsundersökningar, därefter analyseras hur dessa gjordes till mediala attraktioner och publik kunskap i svensk press.

Den klassade marknaden. Upprättandet av konsumentstatistik som en nyckel till försäljning

Projekt att i kommersiella syften kartlägga konsumenten kan förstås som sammanvävd med disciplinen företagsekonomi. Den aktör som kanske främst kombinerade dessa områden var Gerhard Törnqvist, som genom Stockholm handelshögskola både agerade på det akademiska fältet och i den kommersiella världen. Högskolan grundades 1909 genom privata donationer. Efter att ha varit docent under 1920-talet blev Törnqvist 1934 professor där med inriktning mot distribution och försäljning.²⁰ Genom tidskriften *Affärsekonomi* som han varit med och byggt upp sedan dess start 1928 – en inofficiell samlingsplats för reklambranschen, men också företagsvärlden i stort – gavs Törnqvist möjlighet att sprida sin övertygelse om marknadsundersökningarnas och statistikens värde, särskilt genom ”Referensnummer för marknadsbedömningar”, ett specialnummer som från och med 1930 återkom varje år i tidskriften.²¹ Han kombinerade sitt arbete som docent med att utföra marknadsundersökningar åt företag, resultat han sedan kunde använda sig av i sina akademiska arbeten. Hösten 1930 undersökte han – i vad som kallats den första systematiska läsekretsstudien – köpvanorna inom Stockholms ”borgerliga klasser”, beställd av *Dagens Nyheter* för att få kunskap om sina läsare.²² Törnqvist inbjöd *Affärsekonomis* läsare samma år att se den ”svenska marknaden genom fågelperspektiv” i syfte att maximera företagets försäljning. Medlet för att göra detta var genom att utnyttja den offentliga statistiken.²³ Vad som i direkt anslutning inspirerat till detta statistiska fågelperspektiv var paviljongen Svea rike inne på Stockholmsutställningen.²⁴ Svea rike var en utställningshall där publiken skulle möta sig själv genom tablåer. Men kontemplation över statistik i dessa nya medieformer utlovade alltså också kommersiella insikter.

Infrastrukturer och know-how för kunskapsproduktion rörande konsumenter byggdes upp i Sverige från det sena 1920-talet.²⁵ Reklambolaget Ervaco startade 1932 Institutet för marknadsundersökningar (IMU), och Gumælius Annonsbyrå grundade några år senare en liknande avdelning. Törnqvist knöts 1935 som rådgivare till IMU, och när institutet avknopades till ett eget företag 1940 blev han ordförande.²⁶ Ett annat exempel på ny infrastruktur för kunskapsproduktion var reklamföretaget Esselte, som under 1920-talet upprättade ett telefonregister med 400 000 abonnenter, närmare bestämt alla svenska familjer över en viss årsinkomst kategoriserade i tio inkomstklasser. Syftet var att möjliggöra direktreklam till valda grupper för betalande företag.²⁷ Dessa exempel pekar på ett nytt systematiskt och vetenskapligt anspråk på kännedom om konsumentens vanor och beteenden. En skribent såg framför sig hur dessa nya marknads-

undersökningar kunde lägga grunden för en framtida sociologisk vetenskap.²⁸

Törnqvist fann ett viktigt verktyg i valstatistikens socialgruppsstatistik. SCB introducerade indelningen för deras valstatistik över 1911 års andra-kammarval. Högre tjänstemän, fria yrken, större företagare och husägare placerades i grupp I; mindre företagare, lägre tjänstemän, hantverkare och bönder i grupp II; samt ”arbetare”, torpare, drängar och fiskare i grupp III.²⁹ Även om man själv inte hade ”det ringaste intresse för att lära känna efterfrågans variationer inom olika kön och åldrar, sociala klasser och inkomst kategorier”, argumenterade Törnqvist, ”så måste man räkna med den som ett faktum i fråga om de allra flesta varor.”³⁰ Dessa upprättades som fasta kategorier svenskarna fördelade sig efter när det gällde köpvanor. Försäljningstaktik och val av annonsorgan skulle bestämmas efter vilka klasser som signalerat intresse i marknadsundersökningarna.³¹ I *Affärsekonomi* presenterade Törnqvist socialgruppsstatistiken som en nyckel till Sveriges konsumenter. Han förklarade hur grupperingen bestod av en ”social” bedömning av klasstillhörigheter.³² Sedan följde hundratals sidor av socialgrupps siffror för varje län sammansatt med annan offentlig statistik som ansetts kunna ge vägledning (fig. 1). Företagen skulle här själva kunna få överblick över sina tilltänkta affärsområden.

Socialgruppsstatistiken återkom tio år senare när *Affärsekonomi* applicerade den på Sveriges tidningsområden, något som hade krävt en ”mycket omfattande bearbetning.” Detta visar hur viktigt de ansåg dessa klass-siffror var.³³ Förutom detta publicerade tidskriften varje år nya typer av undersökningar som skulle hjälpa företagen i sina marknadsbedömningar, exempelvis lyftes folkrörelserna fram med analyser över de enskilda organisationerna: ”En social klass har sina gemensamma värderingar sammanhängande med dess intressen”, förklarade tidskriften, och med kännedom om dessa hade man ”viss möjlighet att kunna förutsäga vederbörandes sannolika konsumtionsinställning.”³⁴ På detta sätt hjälpte Törnqvist och *Affärsekonomi* inte så mycket att spegla en socialgrupperad ”svensk marknad” som aktivt konstruerande denna genom sin statistik, vilken de i sin tur uppmanade sina affärsintresserade läsare att inkorporera i sina affärsverksamheter för att öka sin försäljning.

Men statistikvurmandet mötte också på motstånd inom reklambranschen, som såg sin erfarenhets- och intuitionsgrundade anspråk på expertis utmanad. Marknadsundersökningarna gav vid handen att människan var ett heterogent, oberäkneligt och därför ”utforskbart material” framhöll exempelvis en reklamare.³⁵ En annan skribent beklagade sig över att många nöjde sig med att med hjälp av *Statistisk årsbok* försöka förstå den hektiska och komplexa verkligheten: ”Men det är en mycket svår konst att rätt använda sig av statistik, som andra gjort.” Det fordrades att man

Den svenska marknaden.

	5. Kronobergs län				6. Jönköpings län			
	Landsbygd		Städer		Landsbygd		Städer	
	3.5 %	145 800	0.5 %	9 700	3.9 %	161 500	3.8 %	70 000
1	<i>Befolkningens fördelning den 1/1 1931</i>							
2	Därav utgjorde: män		3.5 % 74 000		0.5 % 4 300		3.9 % 81 700	
3	kvinnor		3.5 % 71 800		0.5 % 5 400		3.7 % 36 200	
<i>Inkomstfördelning.</i>								
4	Antal personliga inkomsttagare: under 3 000 kr.				72 000			
5	3—5 000 >		1 970		1 985		3 589	
6	5—8 000 >		604		183		976	
7	8—12 000 >		191		121		425	
8	12—20 000 >		90		68		255	
9	20—40 000 >		36		37		85	
10	40—70 000 >		7		2		12	
11	70—120 000 >		3		—		9	
12	120—500 000 >		2		—		1	
13	över 500 000 >		—		—		—	
14	Summa inkomsttagare				53 000		80 000	
15	Taxerad inkomst 1930 (exkl. aktiebolag) Kr.				2.9 % 61 125 000		0.4 % 10 939 000	
16	Inkomst per invånare				417		387	
<i>Yrkesfördelning 1928 enl. valstatistiken (Personer över 23 år.)</i>								
<i>Socialgrupp I.</i>								
17	Män		Kvinnor		Män		Kvinnor	
18	Godsägare och större arendatorer		54 12		1 —		126 13	
19	Industriidkare, grosshandlare, direktörer m. fl.		183 1		49 —		362 6	
20	Högre förvaltningspersonal i enskild tjänst		108 13		37 2		114 8	
21	Tjänstemän av högre grad i allmän tjänst		334 26		195 34		288 28	
22	Fria yrken		86 18		37 13		60 24	
23	Husägare och rentier		22 18		22 10		10 2	
24	Övriga tillh. socialgrupp I		1 10		1 6		— 2	
	Samtliga tillh. socialgrupp I		788 97		342 65		960 102	
<i>Socialgrupp II.</i>								
25	Hemmansägare och dylika		13 030 1 013		29 —		14 031 1 068	
26	Arendatorer och brukare		1 516 27		11 1		2 824 44	
27	Lantbrukares hemmavarande söner		3 498 —		7 —		4 140 —	
28	Hantverkare		2 103 334		137 63		2 338 431	
29	Handlande (mindre)		1 111 143		180 64		983 89	
30	Kontorister och verkstärtare m. fl.		746 77		160 68		584 61	
31	Handelsbiträden och dylika		213 144		44 69		195 86	
32	Tjänstemän av lägre grad		326 189		104 44		247 269	
33	Folkskollärare och folkskollärarinnor m. fl.		357 454		21 42		368 607	
34	Sjökapten, skeppare och styrmän		20 —		1 —		13 1	
35	Högre huslig tjänst		5 196		80 1		253 1	
36	Fria yrken		57 91		20 28		116 52	
37	Övriga näringsidkare		117 58		32 16		128 69	
38	Övriga tillh. socialgrupp II		89 152		45 140		122 106	
39	Samtliga tillh. socialgrupp II		23 188 2 878		781 613		26 090 3 136	
<i>Socialgrupp III.</i>								
40	Rättare m. fl.		242 5		3 —		310 44	
41	Torpare, äggenhetsägare m. fl.		3 998 1 590		— —		3 758 1 840	
42	Jordbruksarbetare		2 414 100		7 —		3 703 93	
43	Sjömän och fiskare		58 —		9 —		84 2	
44	Tjänstemän av lägre grad		1 452 59		144 36		1 162 88	
45	Arbetare andra än i jordbruk		9 647 1 166		1 126 232		10 253 839	
46	Lägre huslig tjänst		14 2 114		1 389		24 2 448	
47	Övriga tillh. socialgrupp III		803 1 920		19 309		802 2 230	
48	Samtliga tillh. socialgrupp III		18 628 6 954		1 309 965		20 123 7 604	
49	Samtliga yrkesgrupper		42 604 9 929		2 432 1 643		47 173 10 842	
<i>Kommunikationsmedel:</i>								
50	Personautomobil 1/1 1931				2.9 % 2 080		3.6 % 3 750	
51	Lastautomobil >				1.6 % 610		2.9 % 1 110	
52	Motocyklar >				1.8 % 1 030		3.5 % 1 990	
53	Telefonapparater >				1.0 % 5 400		2.4 % 12 300	
54	Postgirokonton >				1.8 % 740		3.6 % 1 470	
55	<i>Insättarnas behållning i sparbankerna 1/1 1931. Kr.</i>				2.7 % 78 106 000		4.4 % 128 046 000	
56	Antal sparbanksböcker				3.0 % 86 700		4.7 % 135 400	

Fig. 1. Upprättandet av "den svenska marknaden" som socialgrupperad för den svenska affärsvärlden. Med anspråk på statistisk exakthet skulle siffror över befolkningens fördelning i de olika länen efter kategorier som kön, inkomst, socialgrupp och yrkesgrupper vägleda företags säljstrategier. Statistiken var menad att på ett mer precist och objektivt sätt än erfarenhet och intuition ge kommersiell kunskap. Ur "Den svenska marknaden" i *Tidskrift för affärsökonomi* 4:11 (1931), 471.

”själv personligen redan kommit i nära beröring med verkligheten, med den marknad, det klientel, de människor, som återspeglas i de statistiska siffrorna.”³⁶ Reklambyråer varnade i sin tur i sina annonser för konkurrenter som förlorat sig i statistiken. Reklamskapande krävde i stället fantasi.³⁷ Redaktören för *Annonssören* kallade fenomenet för ”undersökningspsykosen”, ett tillstånd de flesta i branschen hamnat i vid något tillfälle då man tror sig kunna göra underverk genom statistisk kunskap.³⁸

Marknadsundersökningar hade vid mitten av 1930-talet ännu något främmande över sig. Reklamman Clarence Brockman ryckte därför ut i *Aftonbladet* med en artikel för att förklara konceptet. Han menade att många fortfarande vidhöll att marknadsundersökningar var något onödigt på den svenska marknaden med argumentet att marknaden var så liten och att erfarenhet i stället kunde leda vägen. Brockmans motargument är intressanta: annonsörer borde fråga sig om reklamen var ”planlagd med kunskap om hur konsumtionen fördelar sig på exempelvis medelklass och arbetarklass”, och fortsatte att ställa en rad frågor kring konsumtionskillnader mellan de olika samhällsklasserna. Det togs för givet att detta var den viktigaste kunskapen för företagaren att erhålla.³⁹

Socialgruppstaxonomi blev snart något av en standard inom marknadsundersökningar, och verkade på det sättet som en skillnadsmaskin i att skapa kunskap om konsumenten som socialgrupperad. Ekonomihistorikern Kenth Hermansson har närstuderat företaget *Barnängens* interna marknadsforskning åren 1944 till 1965 och det tycks som att många av deras undersökningar använde denna indelning.⁴⁰ De flesta marknadsundersökningar förblev företagshemligheter, så de är svåra att helt få inblick i. Socialgruppstaxonomi beskrevs som norm i en reklam- och försäljningshandbok från 1950.⁴¹ Det klagades i en annan text över att företag i sina marknadsundersökningar brukade den enbart av slentrian.⁴²

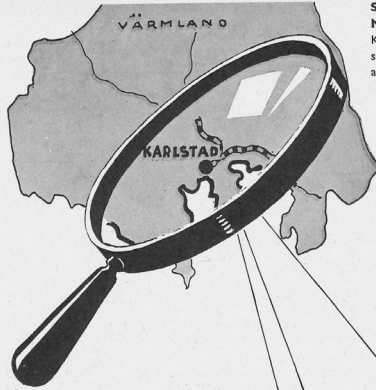
Läsekretsundersökningar som skillnadsmaskiner

Snart efter *Affärsekonomis* publicering av socialgruppsstatistik kan man urskilja hur dagstidningar och tidskrifter tog till sig dessa uppgifter för att locka annonsörer. Precisa siffror över tidningsområdets sociala struktur menades visa på reklamöjligheterna att nå olika segment av befolkningen. Annonser var en alltmera viktig inkomstkälla för svensk press, och här blev kunskap om den egna läsekretsen en produkt att paketera och göra lockande för företag som ville nå ut till specifika kundgrupper. Från att tidigare ha varit okänd kunde läsekretsen nu kategoriseras och fås under kontroll: ”Ni famlar ej bland diffusa massor, när Ni annonserar i Svenska Dagbladet” utlovade exempelvis *Svenska Dagbladet* till potentiella annonsörer.⁴³

EN SPRIDNINGS- ANALYS

SOM BEKRÄFTAR
EDERT EGET OMDÖME —

N. W. T. det största
billigaste
effektivaste
annonsorganet i Värmlands län!

Sammansättningen av
N. W. T:s läsekrets i
Karlstad resp. i värmländ-
ska landsbygden framgår
av nedanstående:

Till våra annonsörers tjänst ha vi låtit utföra en grundlig analys av vår läsekrets' sammansättning. Resultatet, som i korthet framgår av vidstående siffror, visar att Nya Wermlands-Tidningen har speciellt stor spridning inom de köpstarka samhällslagren i Värmland.

Genom att infordra T. U:s upplageuppgifter kan Ni själv övertyga Eder om, att Nya Wermlands-Tidningen är den utan jämförelse största tidningen i Värmland med en medelbruttoupplaga av c:a 18.500 ex., varav över 85 % fasta helårsprenumeranter.

En undersökning av annonspriserna i relation till upplagan ger vid handen, att N. W. T:s millimeterpris per 1.000 ex. blir 0.94 öre brutto, vilket pris är lägre än någon annan tidning i Värmland kan uppvisa.

För Eder bearbetning av Värmland är alltså det effektivaste, största och billigaste annonsorganet den 100-åriga

NYA WERMLANDS-TIDNINGEN

Grund. 1836 KARLSTAD Tel. 13 93, 13 94.

Avdelningskontor och lokalredaktioner i Kristinehamn, Arvika, Filipstad, Ämål, Karlskoga, Säffle, Årjäng, Fryksdalen m. fl. större orter inom länet.

AFFÄRSEKONOMI, nr. 11 — 1935.

Socialgrupp I
(industridkare, godsägare, direktörer, grosshandlare, högre tjänstemän, fristyrken, husägare, rentörer m. fl.):
34,36 % 20,05 %

Socialgrupp II
(hemmansägare, arrendatorer, hantverklare, handlande, kontorister, lägre tjänstemän, verkstärtare m. fl.):
39,36 % 50,01 %

Socialgrupp III
(torpare, rättare, jordbruks- och andra arbetare m. fl.):
20,50 % 24,57 %
Ej specificerade yrken och stånd:
14,38 % 5,32 %

Fig. 2. Värmlands tidningsläsare socialgrupperade och visualiserade. Läsekretsundersökningen producerade sociala skillnader i syfte att sälja annonsplatser. Notera det vetenskapliga anspråket med ord som spridningsanalys. Tidningen utlovade annonsören fullständig överblick såväl som möjlighet att nå enskilda individer i tidningskretsen. "En spridningsanalys som bekräftar edert eget omdöme" i *Affärsekonomi* 8:11 (1935).

Nya Wermlands-Tidningen lät 1935 själva göra en analys av sina abonnenter utifrån valstatistikens socialgruppering (fig. 2). Här inbjöds den potentiella annonsören att skåda Värmlands samhällsstruktur från ovan. Samtidigt var socialgruppsindelningen här ännu så ny att varje socialgrupp behövde definieras, förklaras och åskådliggöras genom en representativ figur. Det vetenskapliga anspråket kan utläsas i begrepp som ”spridningsanalys” och ”grundlig analys”, som samtidigt endast var till för att ”bekräfta” annonsörens eget omdöme.⁴⁴ Som vi kan se tilltalades här endast män som de med makten över hushållets pengar. Klara Arnberg har visat hur reklamen under mellankrigstiden förstärkte könade identiteter i samtiden, som diskursen kring den manliga familjeförsörjaren, den rationella hemmafrun, och den professionella ensamstående kvinnan.⁴⁵

Andra exempel på hur socialgruppsindelningen kom till användning kan ses i hur en tidning utropade att ”Socialgrupp 1 – den stora gruppen med den stora köpkraften – läser Halland.”⁴⁶ Men det var inte så att tidningarna endast önskade sig mecenater från överklassen. Tvärtom annonserade *Jämtlands Tidning* att socialgrupp 3 dominerade deras läsarkrets.⁴⁷ Socialdemokratiska *Örebro-Kuriren* lockade med att ”Tidningen har den ojämförligast bästa kontakten med den mest framträdande konsumentgruppen, nämligen arbetarna, vars åsikter tidningen sedan gammalt företräder.”⁴⁸ Dessa läsekretskartläggningar framställde för annonsörer att det svenska samhället var strukturerat i tre klasser.

IMU började 1937 under Törnqvists rådgivning att saluföra tjänsten Tidningsstatistik (TS) för betalande tidningar, där de som en utomstående aktör fastslog tidningsupplagens storlek. Ett mål för annonsörer under denna tid hade varit att få översikt över tidningarnas upplagor. Annonsering var en växande utgift för företagen samtidigt som de endast hade tidningarnas hedersord på hur många läsare de nådde.⁴⁹ Nu etablerades TS som en tillförlitlig aktör för tidningar och annonsörer. 1942 överfördes TS till ett bolag ägt av alla annonsbyråer gemensamt för att göra verksamheten mera oberoende och för att förhindra konkurrens på området.⁵⁰ En extraservice var kartläggning av läsekretsens åldersmässiga, könsmässiga, geografiska och sociala sammansättning. ”Socialgruppsanalysen” var något som fler och fler tidningar köpte till. 1955 hade de flesta dagstidningar låtit socialgruppera sina läsare.⁵¹ TS:s socialgrupper var dock något annorlunda än valstatistikens, och bör ses som en sorts hybrid mellan denna, befolkningsräkningarnas näringssektorsindelning samt en inkomstgruppering. Den var uppenbart influerad av socialgruppstaxonomi.⁵²

Utvecklingen beskriven ovan där socialgruppsindelningen användes för att producera kunskap om konsumenter genom marknadsundersökningar, samt i läsarkartläggningar för att tidningar skulle kunna få kunskap om sina läsare, visar hur företag aktivt bidrog till att skapa föreställningar

om ett svenskt klassamhälle. I det följande undersöks produktionen av en mer publik socialgruppskunskap: opinionsundersökningar, där socialgruppskillnader producerades och ramades in som lika mycket underhållning som medborgerlig kunskap för läsarna att begrunda.

Gallup och det representativa ögonblicket

1941 fick reklamaren Sven O. Blomquist rättigheter att öppna upp en Gallup-filial i Sverige. Efter ett halvårs experimenterande med intervjuer och statistiska metoder säkerställdes ekonomin genom avtal med *Dagens Nyheter* och tidskriften *Vi* för veckovisa publiceringar. Snart anslöt sig ytterligare ett tjugotal tidningar. Problemet för Gallupinstitutet att alltid behöva framstå som om man kunde leverera aktuella uppgifter, trots att man endast hade möjlighet att göra intervjurundor tre gånger per år, löstes med att stor omsorg lades på frågeformulären. Tidningarnas chefredaktörer och Gallup arbetade tillsammans för att formulera frågor med så stort läsvärde som möjligt.⁵³ I både *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet* sammanlänkades Gallup med uppkomsten av marknadsundersökningar. Opinionsundersökningarnas grundidé var sprungen ur ”den rent kommersiella teknik som kallas marknadsundersökning”, framhölls det i *Dagens Nyheter* vid Gallups lansering. I *Svenska Dagbladet* intervjuades Axel Åström, direktör för IMU, som påpekade för läsarna att de redan utfört över 250 marknadsundersökningar genom att utfråga ett representativt urval av befolkningen.⁵⁴

Gallupundersökningarnas metod byggde på skapandet av ett representativt ”miniatyr-Sverige”. I stället för att behöva utfråga hela befolkningen kring en fråga – något som vore ytterst kostsamt – möjliggjorde metodutvecklingen att ett urval av människor med statistisk säkerhet kunde sägas representera nationen i sin helhet. Detta urval togs fram utifrån beräkningar baserade på befolkningens fördelning efter kategorier som kön, landsbygd eller stad, ålder, civilstatus och klass. Gallup såg sedan till att de intervjuade fördelade sig efter dessa kategorier i samma andel som inom befolkningen i sin helhet. Detta var en ”befolkningen i förminskad skala” argumenterade Tord Palander, professor i nationalekonomi, som knutits till företaget som vetenskaplig kontrollant.⁵⁵ För att avgöra socialgruppstillhörighet, som hos Gallup systematiskt benämndes arbetare, medelklass och bättre situerade, användes yrkeslistor utarbetade av SCB.⁵⁶ Metoden att klassificera efter socialgrupp tycks ha använts inte bara för att den redan var utarbetad, utan också för att den bar på symbolisk tyngd genom att vara en del av den ”officiella” statistiken.⁵⁷

Opinionsundersökningarna utvecklades till ett verktyg för aktörer att använda på olika sätt. Georg Gallup såg dem som en del av en demokratisk

revolution. Arbetarrörelsevänliga *Vi* föreställde sig Gallup som ”ett instrument, genom vilket folkviljan mera *exakt* och *kontinuerligt* skulle kunna avlyssnas.”⁵⁸ Kartläggande av väljaropinioner blev snart ett viktigt led i de politiska partiernas valkampanjsarbete.⁵⁹ Likt marknadsundersökningarna presenterades också Gallup som ett första anslag till en sociologisk vetenskap. Blomquist framhävde att de ville åstadkomma en ”journalistisk sociologi”. Enligt honom hade många klagat på att det saknades möjligheter till ”praktisk-sociologiska undersökningar”, men denna lucka fylldes nu.⁶⁰ Genom opinionsundersökningarna skulle så småningom ett brett intresseunderlag kunna skapas för ”sociologiska frågeställningar” till gagn för den kommande ”vetenskapliga sociologien”, hoppades Palander.⁶¹ Ett ”Gallupråd” bildades för att höja företagets anseende. Medlemslistan, utgjord av ledande akademiker och experter under denna tid, visar vilka demokratiska och vetenskapliga förhoppningar som lades på opinionsundersökningar att kunna ge inblick i det svenska folkets psykologi och sociala sammansättning.⁶² Slutligen var exponeringen i svensk press en reklamyta för Gallups marknadsundersökningsverksamhet. Den första valprognos som institutet gjorde, den inför 1944 års val, blev väl omskriven och ledde till en kundanstormning.⁶³ I tidskriften *Affärsekonomi* presenterade Blomquist en ”Gallupmetod” för att testa ”den spontana annons-effekten” i syfte att ge företag bättre kännedom om sin annonsering.⁶⁴

Marknadsundersökningarna och opinionsundersökningarnas urvalsmetodik spreds sig snart till statlig administration och akademisk forskning. Under senare delen av 1930-talet började SCB testa olika urvalsmetoder, men kom först under 1940- och 1950-talen att applicera dem i stor skala på sin statistikproduktion.⁶⁵ Efter andra världskriget utfördes också empiriska studier utifrån socialgruppsindelningen inom statliga utredningar.⁶⁶ Likaså formerades efterkrigstidens svenska sociologi kring åsiktsundersökningarna.⁶⁷ Marknads- och opinionsundersökningarnas metodik och intresse för att studera attityder inom olika kategorier av befolkningen, särskilt socialgrupperna, delades av sociologin. Sveriges första renodlade professor i sociologi, Torgny T. Segerstedt (1908–1999), deltog i Galluprådets möten och borde då ha känt till dess verksamhet väl. Denna koppling mellan Gallup och den akademiska sociologin återfinns dock inte i Anna Larssons annars heltäckande behandling av ämnets uppkomst i Sverige.

Socialgruppstaxonomi som medial interaktiv attraktion

Vetande om socialgruppernas attityder och beteenden gjordes till publik kunskap i de återkommande opinionsundersökningarna från 1940-talet

och framåt – ett slags medborgerligt kunnande svenskar förväntades ta del av och intressera sig för – genom publiceringar i dagstidningar. Gallupundersökningarnas närvaro bland svenska dagstidningar blev ett återkommande vardagselement i många svenskars liv. Som vi sett var media beställare av opinionsundersökningarna, och tidningarnas redaktioner lyfte fram klasskillnader inom opinioner efter vad de trodde att prenumeranterna ville läsa om. Vi kan här se en sorts samproduktion av ett klass-samhälle mellan socialgruppstaxonomi, opinionsundersökningarna och massmedia. Utöver detta kom dagstidningarna själva att frambringa ny kunskap med hjälp av socialgruppstaxonomi genom interaktiva medieformer.⁶⁸

Man kan redan från start urskilja opinionsundersökningarnas försök att vara aktuella och att tala till läsarna levnadssituation. I den första opinionsundersökningen publicerad i *Vi* 1942 framställdes hur invånare påverkats ekonomiskt av kriget, med fokus på hur arbetarna drabbats. Citat från valda samhällsgrupper medföljde för att ge färg åt statistiken.⁶⁹ Dessa resultat inkorporerades sedan i ledarkommentaren där de omvandlades till politiska reflexioner och krav i en sorts fortgående dialog och självreferentialitet mellan tidningens olika sektioner. Opinionsundersökningarna alstrade mycket medialt material och måste bedömts att ha stort läsvärde.⁷⁰

I både *Dagens Nyheter* och *Vi* presenterades skillnader och likheter mellan socialgrupperna i olika frågor som intresseväckande och betydelsefulla resultat att lyfta fram, exempelvis rörande inställning till dödsstraff, homeopati, kyrkobesök, alkohol, nordiskt samarbete, tvångsarbete under kriget och vaccinering.⁷¹ Indelningen kan förstås som en produktiv skillnadsmaskin. Socialgruppstaxonomi blev så vanligt förekommande att den i ett tidningsreportage identifierades som Gallups egna.⁷² En undersökning Gallup utförde och som slogs upp stort i *Dagens Nyheter* kartlade klassidentifikation. Socialgruppsindelningen upprättades som en objektiv grund utifrån vilken svenskarna utfrågades om vilken del av samhället de trodde sig tillhöra. Svaren stämde ”mycket bra med den officiella statistiken, varav man kan sluta att svensken har stark känsla för vilken socialgrupp han tillhör.”⁷³

I dagstidningarna fanns en upptagenhet kring vad man kan kalla en etnografisk blick på vardagsfenomenen. Gallup riktade flertalet av sina frågor mot mer kulturella aspekter av svenskarnas liv, exempelvis vilka radioprogram som föredrogs.⁷⁴ En opinionsundersökning om biovanor 1952 ledde till diskussioner om filmmediets pågående kulturella utarmning på grund av socialgrupp 3:s publikdominans.⁷⁵ När nya fenomen uppkom, som sångaren Snoddas, testade Gallup vilka som sett honom uppträda; något som blev till stora rubriker.⁷⁶ Gallups opinionsundersöknings-

verksamhet lades ner i mitten av 1950-talet efter att flera anställda hade lämnat institutet och ett ägarbyte hade skett. I stället kom företaget att inriktas på att utföra butiksinventeringar. Svenska institutet för opinionsundersökningar (SIFO), startades då upp av den tidigare Gallup-medarbetaren Sten Hultgren och tog snart över marknaden.⁷⁷ Trots att socialgruppstaxonomi slutade att användas inom SCBs valstatistik efter 1948 års val, då den inte ansågs spegla det svenska samhället korrekt, så fortsatte den genom SIFO att vara grunden för att mäta och uttrycka opinion i Sverige.⁷⁸ Med hjälp av SIFO initierade *Aftonbladet* ett återkommande interaktivt element i tidningen, ”Lilla Stockholm” till vilket läsarna kunde ställa frågor och få svar på hur ”Stockholmarna” kände och tyckte om olika fenomen. Det var en ”stad i staden”. ”Ifråga om en rad egenskaper – t.ex. kön, ålder, socialgrupp, bostadsförhållanden – är de 2.000 invånarna i LILLA STOCKHOLM representativa för stora Stockholms befolkning” beskrev *Aftonbladet* den nya gimmicken.⁷⁹ Exempelvis kartlades Stockholmarnas semestervanor i tabeller efter könstillhörighet, ålder och socialgrupp, för att läsarna skulle kunna förstå sig själva.⁸⁰

Ett annat exempel på denna typ av vardagskunskap var opinionsundersökningarnas insamlande av kunskap om det nya formatet television efter dess uppkomst i slutet av 1950-talet. *Aftonbladet* beskrev hur televisionen spelade en allt större roll i svenskarnas liv. De hade därför tillsammans med SIFO kartlagt TV-innehavarnas preferenser i en ”smaktabell”, där bland annat skillnader mellan socialgrupperna spaltades upp (fig. 3). I andra undersökningar studerades hur många timmar respektive socialgrupp tillbringade framför TV-apparaten samt hur vanligt förekommande den var i olika hem.⁸¹ Liknande undersökningar upprepades efter något år.⁸²

Under 1960-talet fortsatte dagstidningar publicera reportage om socialgrupperna i det svenska samhället, dock med mer fokus på att ”avslöja” klassamhället i linje med den samtida politiska radikaliserings- och samhällsdebatten. Även i dessa reportage fanns inte sällan en ton av nyfikenhet och förundran inför de skilda socialgruppernas olika levnadssätt. *Aftonbladet* och *Expressen* publicerade var sin artikelserie 1966 respektive 1967 på temat klassgränser i Sverige. I dessa fördes socialgrupperna fram som en ”kritiserad” indelning, men som det poängterades av *Aftonbladet*: ”socialgrupperna existerar fortfarande”. Läsarna fick lära sig var olika yrkesgrupper hörde hemma socialt, samt livsstilskillnader mellan socialgrupperna vad gäller matvanor, boendesituation, klädstilar och fritidsvanor – kunskaper ihopsamlade från sociologisk forskning samt marknads- och opinionsundersökningar.⁸³ Även i *Arbetet* blandades en kritik mot klassamhället med ett etnologiskt intresse att kartlägga skillnader inom folket. Ojämlig tillgång till utbildning diskuterades tillsammans med

4 **Senaste Nytt** AFTONBLADET Lördagen den 23 februari 1957 *Namnsdag i morgon: Mattias*

Aftonbladets smaktabell för TV-programmen

Polstigi	Männen	Kvinnorna	Yngre (16—39 år)	Äldre (40 år o. uppåt)	Socialgrupp I och II	Socialgrupp III
90—100	10 000-kronorsfrågan TV-Journalen	10 000-kronorsfrågan Säggs Cirкус, TV-öppningen	10 000-kronorsfrågan TV-Journalen	10 000-kronorsfrågan Säggs Cirкус	10 000-kronorsfrågan TV-Journalen, Säggs Cirкус	10 000-kronorsfrågan Säggs Cirкус
80— 90	Säggs Cirкус Idrottsreportage Kriget i luften	Engelsk spekkåra I stan i kväll	Säggs Cirкус Idrottsreportage Kriget i luften	TV-Journalen Idrottsreportage	Engelsk spekkåra Idrottsreportage	TV-Journalen Idrottsreportage
70— 80	Engelsk spekkåra I stan i kväll	Idrottsreportagen, Långfilmer, Djunge!-Jim, Ria Wågner Hemma, Titlut — veckans bilder, TV-lästern	Engelsk spekkåra I stan i kväll Djunge!-Jim	Engelsk spekkåra I stan i kväll Långfilmer	I stan i kväll Kriget i luften, TV-lästern	Djunge!-Jim, I stan i kväll, Långfilmer, Kriget i luften
60— 70	TV-lästern Vår tida historia Djunge!-Jim, Långfilmer	Andy Pandy Kriget i luften	TV-lästern, Jantseprogram Långfilmer Vår tida historia	TV-lästern Kriget i luften, Djunge!-Jim	Djunge!-Jim, Långfilmer	Cirkusvariété, Vår tida hi- storia, TV-lästern, Engelsk spekkåra
50— 60	Cirkusvariété, Andy Pandy, Egon Kjerrman Show, Lyckohjulet	Vår tida historia, Jantse, Lyckohjulet, Andaktstiden, Cirkusvariété, Egon Kjerr- man Show	Cirkusvariété, Egon Kjerrman Show, Titlut — veckans bilder, Lyckohjulet	Vår tida historia, Ria Wåg- ner Hemma, Lyckohjulet, Cirkusvariété, Andakt, Titlut — veckans bilder	Vår tida historia, Titlut — veckans bilder, Lyckohjulet, Egon Kjerrman Show, Cir- kusvariété, Ria Wågner Hemma	Jantse, Egon Kjerrman show, Lyckohjulet, Ria Wågner Hemma, Titlut — veckans bilder
40— 50	Jantse Titlut — veckans bilder	Felindskolan, Allt tro Lilla kammaran	Ria Wågner Hemma, Maskrosen, Felindskolan	Egon Kjerrman Show De fyra nya, Allt tro Jantse	Jantse, Egon Kjerrman show, Felindskola, Lilla kammaran, De fyra nya, Allt tro	Cabaret Maskrosen Patti Page Show
30— 40	De fyra nya, Maskrosen, Lilla kammaran, Ria Wåg- ner Hemma, Andakt	Maskrosen, De fyra nya	Lilla kammaran Andakt	Lilla kammaran Cabaret Maskrosen	Cabaret Maskrosen	Felindskolan, Andakt, De fyra nya, Lilla kammaran
20— 30	Patti Page Show, Allt tro	Patti Page Show	De fyra nya Patti Page Show Allt tro	Felindskolan Patti Page Show		Allt tro
10— 20					Patti Page Show	

Fig. 3. Skillnader i intresset för TV-program kartlagda av *Aftonbladet* efter kön, ålder och socialgrupp som medial interaktiv attraktion. "Aftonbladets smaktabell för TV-programmen" i *Aftonbladet*, 23/2 1957.

inredningssmak. Socialgrupp 1-barnet följdes "från vaggan till graven", från namnval, skolgång och boendesituation till att denna äter mera vitlök och ogillar brottnig.⁸⁴ Genom dessa mediala forum fick svenskarna ta del av socialgruppernas liv och leverne som en form av medborgerlig självkunskap och underhållning.

Efter hand kunde reklamannonser utmana den gängse användningen av socialgruppsbegreppet. Konsum lanserade 1967 en stor kampanj med texten: "Strängt taget är det bra dumt att dela in människor i socialgrupper", sedan poängterades det att "de flesta är ju Löntagare. Och konsumenter. De smartaste är också Konsum-Medlemmar."⁸⁵ Praktiken att dela in människor i läsekretsanalyser hade blivit så etablerad under efterkrigstiden att alla förstod vad ett företag ville göra genom att bryta sig fri från denna konvention. Löntagare och konsument förstods i detta sammanhang som mer inkluderande och värdeneutrala kategorier.

Under 1960-talet försvann socialgruppsindelningen från reklamarnas och marknadsundersökarnas tidskrifter. En förklaring har att göra med vad exemplet ovan visar: klassindelningar upplevdes som något anstötligt. En andra förklaring ligger i att en socialgruppsindelning blev tekniskt obsolet när ny datorkraft innebar att marknadsforskare nu kunde kors-tabulera hundratals variabler för att nå specifika konsumentgrupper. En yngre generation marknadsundersökare utlovade möjligheten av, att genom vad som kan kallas för en ny sorts skillnadsmaskin, finna skräddarsydda kundgrupper, något som upphävde den tidigare modellen som utgick från att ett antal fasta kategorier i förväg bestämdes utgöra nycklar

till kunskapen om den svenska konsumenten. Med hjälp av datorer kunde marknadsundersökare finna segment som sträckte sig inom och mellan det tidigare klassifikatoriska rutnätet i kön, ålder och socialgrupp, föregripande den moderna utvecklingen mot algoritmer som genererar individualiserad reklam efter tidigare köpmönster.⁸⁶ Socialgruppstaxonomin användes av opinionsundersökningsföretag som SIFO ända in i 1980-talet, men det tycks främst ha varit beställda undersökningar som sedan gjorts till nyheter, där beställaren velat inkludera socialgrupp som en variabel.⁸⁷ Ledaren för SIFO sedan slutet av 1960-talet, den konservativa sociologen Hans L. Zetterberg, sökte komma ifrån denna indelning. I *Arbete, livsstil och motivation* (1977) identifierade han i stället nio dominerande livsstilar i Sverige. Den politiska kampen om samhället stod i själva verket mellan olika livsstilsgrupper. I en anmälan av boken i *Expressen* löd första meningen: ”Klasskampen finns inte.”⁸⁸

Avslutning

Denna artikel har undersökt kommersiella aktörer mellan åren 1930 och 1960 som producenter av kunskap och statistik rörande klass. Det var inte enbart byråkrater, samhällsvetare eller politiker som skapade kunskap om klass under denna tid. Affärsvärlden byggde från det sena 1920-talet och framåt upp en stor kapacitet för att undersöka konsumenten. Att indela befolkningen i socialgrupper blev ett väl använt sätt att inhämta kunskap. Efter att ha uppfunnits 1911 av SCB för att klassgruppera väljarna i den nya utvidgade valmanskåren migrerade taxonomin under 1930-talet till marknad- och läsekretsundersökningar. Genom marknadsundersökare, reklamare och annonsörer konceptualiserades den svenska marknaden efter socialgruppslinjer. Svenska Gallup startades under tidigt 1940-tal av reklamaren Sven O. Blomquist. Genom opinionsundersökningar och deras publicering i svenska tidningar kultiverades ett sätt att se samhället som strukturerat i tre socialgrupper.

Tidigare forskning har analyserat marknadsundersökningarnas uppkomst under denna tid, samt annonsmarknaden och dess aktörer.⁸⁹ Föreliggande studie har försökt visa hur klassbegrepp också var centralt för dessa aktörer. Man kan notera att medan exempelvis liberala politiker framställde klassbegrepp som förlegade eller till och med farliga var klass-tänkande förhållandevis oproblematiskt bland svenska reklamare och marknadsundersökare.⁹⁰ Företag hoppades kunna effektivisera och öka sin försäljning genom att inrikta sig på att nå specifika klasser genom sin produktutformning och marknadsföring. Klara Arnberg har analyserat hur svenska tidningar mellan åren 1880 och 1939 använde sin läsekrets i marknadsföringen för att locka annonsörer, exempelvis genom att fram-

mana bilden av att en specifik välbärgad klass läste just deras publikation.⁹¹ I Arnbergs efterföljd, pekar denna studie på hur nya kvantitativa kunskapspraktiker – kategoriserandet och kartläggandet av konsumenter genom statistik – etablerades. Administrativ, vetenskaplig och kommersiell kunskapsproduktion var under den studerade perioden inte åtskilda, utan delade ofta anspråk på ett socialt vetande, kunskapsverktyg i form av klassifikation och metodologi, samt mediala uttrycksformer såsom tabeller och grafer. Gerhard Törnqvist var, genom sin position som forskare vid handelshögskolan i Stockholm, en viktig aktör för att sammanföra vetenskapliga rön med den vidare affärsvärlden. I tidskriften *Affärsekonomi* presenterade han klasstatistik som en nyckel till att förstå konsumentmarknader. Kommersiella projekt importerade socialgruppsindelningen från SCB. Klassifikatoriskt intresse för att kartlägga attityder och åsikter övertogs i sin tur under 1940-talet av den framväxande sociologiska forskningen vid universiteten. Med hjälp av begreppet skillnadsmaskin har denna artikel försökt visa på klasstaxonomiers produktivitet i att skapa skillnader och gemenskaper. Aktörerna som använde dem reproducerade dess hierarkier och gränser för hur samhället skulle förstås, samtidigt som de skapade ny kunskap i form av statistiska fördelningar.

Noter

1. Pia: "Idag" i *SvD* 20/10 1951.
2. Per Meurling: "I socialgruppens bur" i *Idun* 1955:38.
3. Yvonne Hirdman: *Att lägga livet tillrätta. Studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm, 1989).
4. Douglas B. Ward: "Capitalism, early market research, and the creation of the American consumer" i *Journal of historical research in marketing* 1:2 (2009); Stefan Schwarzkopf: "In search of the consumer. The history of market research from 1890 to 1960" i D. G. Brian Jones & Mark Tadajewski (red.): *The Routledge companion to marketing history* (Abingdon, 2016); Josh Lauer: "Making the ledgers talk. Customer control and the origins of retail data mining, 1920–1940" i Hartmut Berghoff, Philip Scranton & Uwe Spiekermann (red.): *The rise of marketing and market research* (New York, 2012); Charles F. McGovern: *Sold American, consumption and citizenship 1890–1945* (Chapel Hill NC, 2006), 97–98; Lisabeth Cohen: *A consumers republic. The politics of mass consumption in postwar America* (New York, 2004), 310–313.
5. Jean M. Converse: *Survey research in the United States. Roots and emergence 1890–1960* (Berkeley CA, 1987), kap. 3.
6. Hans De Geer: *Rationaliseringsrörelsen i Sverige. Effektivitetsidéer och socialt ansvar under mellankrigstiden* (Stockholm, 1978).
7. Louise Nilsson: *Färger, former, ljus. Svensk reklam och reklampsykologi, 1900–1930* (Uppsala, 2010). Se också Tom Björklund: *Reklamen i svensk marknad 1920–1965. En ekonomisk-historisk återblick på marknadsförings- och reklamutvecklingen efter första världskriget 1* (Stockholm, 1967); Kenth Hermansson: *I persuadörernas verkstad. Marknadsföring i Sverige 1920–1965. En studie av ord och handling hos marknadens aktörer* (Stockholm, 2002); Orsi

Husz: *Drömmars värde. Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939* (Hedemora, 2004); Elin Gardeström: *Reklam och propaganda under svenskt 1930-tal* (Stockholm, 2018); Elin Åström Rudberg: "Selling the concept of brands. The Swedish advertising industry and branding in the 1920s" i *Journal of historical research in marketing* 10:4 (2018); Leif Runefelt: *Den magiska spegeln. Kvinman och varan i pressens annonser 1870–1914* (Lund, 2019); Petter Tistedt: "Reklam för demokrati? Reklamens politik i mellankrigstidens Sverige" i *Scandia* 85:1 (2019).

8. Elin Åström Rudberg: *Sound and loyal business. The history of the Swedish advertising cartel 1915–1965* (Stockholm, 2019), 96–100, 138–139.

9. Klara Arnberg: "Selling the consumer. The marketing of advertising space in Sweden, ca. 1880–1939" i *Journal of historical research in marketing* 11:2 (2019).

10. David Östlund: "Gerhard Törnqvist – mönsterbildare, planekonom och marknadsprofet" i Lars Engwall (red.): *Föregångare inom företagsekonomi* (Stockholm, 1995).

11. Bernhard Fulda: "The market place of political opinions. Public opinion polling and its publics in transnational perspective, 1930–1950" i *Comparativ* 21:4 (2011).

12. Daniel Robinson: *The measure of democracy. Polling, market research, and public life, 1930–1945* (Toronto, 1999), 48.

13. Sarah E. Igo: *The averaged american. Surveys, citizens, and the making of a mass public* (Cambridge, 2007).

14. Svenska Gallup är inte särskilt studerad. Se dock Sören Holmberg: "Politiska opinionsmätningar i Sverige" i Anders Mellbourn (red.): *Makten över opinionen* (Stockholm, 1986).

15. Mike Savage: "The 'social life of methods'. A critical introduction" i *Theory, culture & society* 30:3 (2013); Andrea Mubi Brighenti: "The social life of measures. Conceptualizing measure–value environments" i *Theory, culture & society* 35:1 (2018); John Law: "Seeing like a survey" i *Cultural sociology* 3:2 (2009).

16. För tidigare studier om klassbegrepp i Sverige, se John Björkman: "'Må de herrskande klasserna darra'. Radikal retorik och reaktion i Stockholms press, 1848–1851" (Möklinta, 2020); Orsi Husz: "Att räkna värdighet. Privatekonomi och medelklasskultur vid mitten av 1900-talet" i *Scandia* 79:1 (2013); Ulrika Holgersson: *Populärkulturen och klassamhället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet* (Stockholm, 2005).

17. Jag är här inspirerad av ekonomhistorikern Mary S. Morgans analyser av ekonomers användning av modeller. De bör ses som produktiva arbetsverktyg med vilka ny kunskap skapas. *The world in the model. How economists work and think* (Cambridge, 2012).

18. Denna poäng gör Liz McFall angående reklam: "Considered as a socio-technical device, advertising can be seen, by articulating the features, benefits and target consumers of specific products, to play a formative role in the definition – or the ongoing qualification and requalification – of markets." *Advertising. A cultural economy* (London, 2004), 189.

19. För diskussion om hur klassifikationer byggs in i institutioner samt materiella arrangemang och får effekter, se Ian Hacking: *The social construction of what?* (Cambridge MA, 1999), kap. 1.

20. Han beskrivs som "företagens professor", se Gustaf Rosenberg: "Lösta och olösta problem i svensk reklam" i Gustaf Rosenberg (red.): *4:e nordiska reklamkongressens handlingar. Stockholm 3–5 juni 1937* (Stockholm, 1937).

21. Om Törnqvists roll i *Affärsekonomi*, se Östlund: "Gerhard Törnqvist", 147.

Redan i den kortlivade *Nordisk tidskrift i organisation* skrev Törnqvist om vinsterna som kunde göras med studier om skillnader ifråga om reaktioner till annonsering och försäljning mellan klasser. Han framhöll att om detta fanns så gott som inget skrivet. Se Gerhard Törnqvist: "Marknadsundersökningar" i *Nordisk tidskrift i organisation* 3:7–8 (1921).

22. Törnqvist delade in urvalet i fem inkomstklasser. Gerhard Törnqvist: "Köpvanor inom de borgerliga klasserna i Stockholm" i *Tidskrift för affärsekonomi* 3:3 (1931). Att detta var den första systematiska läsekretsundersökningen, se Björklund: *Reklamen*, 265–266.

23. Gerhard Törnqvist: "Den svenska marknaden i fågelperspektiv" i *Tidskrift för affärsekonomi* 3:8 (1930); se också Gerhard Törnqvist: "Hur den officiella statistiken avslöjar marknaderna" i *Affärsekonomi* 11:12 (1938).

24. Törnqvist: "Den svenska marknaden".

25. Hermansson: *I persuadörernas verkstad*, 59, 194–197. För en diskussion om de första marknadsundersökningarna i Sverige, se också Björklund: *Reklamen*, 102–105.

26. Östlund: "Gerhard Törnqvist".

27. Torsten Karling: "Direkt reklam" i *Tidskrift för affärsekonomi* 1:7 (1928).

28. Einar Lenning: "Reklamen och tidsandan" i *Svensk reklam. Svenska reklamförbundets årsbok* 3 (1931), 84.

29. Kungliga statistiska centralbyrån: *Riksdagsmannavalen åren 1909–1911* (Stockholm 1912), 28–31.

30. Gerhard Törnqvist: "Den officiella statistiken som ett led i marknadsundersökningar" i *Tidskrift för affärsekonomi* 4:11 (1931). Gerhard Törnqvist: "Klassgrupperingen – en betydelsefull omständighet vid marknadsundersökningar" i *Svensk reklam. Svenska reklamförbundets årsbok* 3 (1931).

31. Törnqvist: "Den officiella statistiken".

32. Ibid.; Gerhard Törnqvist: "'Den svenska marknaden'. Några kommentarer till tabellverket" i *Tidskrift för affärsekonomi* 4:11 (1931).

33. Gustaf Rosenberg: "Olika mått på köpkraften inom 92 tidningsområden. En kommentar" i *Affärsekonomi* 15:15 (1942), 835. Det var en indelning i områden de själva tagit fram.

34. Ralph Rilton: "Svenska folkrörelser som underlag för marknadsbedömningar. En ekonomisk-psykologisk orientering" i *Affärsekonomi* 12:12 (1939), 632.

35. Lenning: "Reklamen och tidsandan".

36. Sten Byström: "Reklam och verklighet" i *Futurum. Reklamen bygger framtiden* 3:1 (1938), 23, 25.

37. Gumaelius: "Han hittade i Statistisk Årsbok – men inte i levande livet" i *Affärsekonomi* 7:12 (1934).

38. Axel H. Blomgren: "'Missriktat undersökningsprojekt'. Ett 'beriktigande' och en hänvisning till fakta" i *Annonseren*, januari 1942.

39. Clarence Brockman: "Ett viktigt problem – marknadsundersökningar" i *AB* 1/11 1935.

40. Hermansson: *I persuadörernas verkstad*, 152

41. Lennart Flink: *Grunden till framgångsrik försäljning. Modern marknadsanalys i praktisk tillämpning* (1950), 71.

42. Lennart Flink: "Stickprovsmetoder vid modern marknadsforskning" i *Den svenska marknaden* 4:2 (1948), 118.

43. ”Ni famlar ej bland diffusa massor, när Ni annonserar i Svenska Dagbladet” i *Futurum. Reklamen bygger framtiden* 2:1 (1937).
44. ”En spridningsanalys som bekräftar edert eget omdöme” i *Affärsekonomi* 8:11 (1935). För liknande visualisering, se också ”Marknaden och tidningsläsningen” i *Namn och nytt* 1944:7.
45. Klara Arnberg: ”Beyond Mrs consumer. Competing femininities in Swedish advertising trade publications, 1900–1939” i *Scandinavian economic history review* 66:2 (2018); Arnberg: ”Selling the consumer”.
46. ”Socialgrupp 1 – den stora gruppen med den stora köpkraften – läser Halland” i *Affärsekonomi* 16:12 (1943). Se även ”Provinstidningen Dalsland når 2/3 av distriktets tidningsläsare” i *Affärsekonomi* 16:12 (1943).
47. ”Socialgrupp 3 – de dominera Jämtlands län” i *Affärsekonomi* 11:12 (1938).
48. ”Här kan ni sälja mera” i *Affärsekonomi* 13:12 (1940). Se även ”19.000 män 6.000 kvinnor i industriarbete” i *Affärsekonomi* 16:12 (1943); ”Hundrade slag av konsumtionsartiklar förbrukas i samma utsträckning i arbetarhem som i andra hem” i *Annonsören*, december 1941.
49. Se exempelvis Bertil Andersén: ”I förbigående...” i *Annonsören*, februari–mars 1931.
50. Några år senare gick även Tidningsutgivareföreningen och Svenska Annonsörers Förening in som delägare i TS, se Björklund: *Reklamen*, 130–131, 264–273.
51. Tidningsstatistik AB: *TS-boken 1955* (Stockholm, 1955).
52. Ibid. Inom grupp 1 placerades de i stadsnäringar, grupp 2 lantbruk och skogsbruk och grupp 3 före detta yrkesutövare och understödstagare. I de två första grupperna uppspaltades sedan läsarna efter företagare, högre tjänstemän, högre officerare och personer i fria yrken med årsinkomst över 10 000 kr. i a; mindre företagare, tjänstemän, officerare och personer i fria yrken mellan 5 000 kr. och 10 000 kr. i årsinkomst i b; samt arbetare och lägre tjänstemän vilka tjänade under 5 000 kr. om året i c. Valstatistikens rationalitet av att gruppera exempelvis företagare, ämbetsmän och konstnärer i samma grupp utefter status kombinerades med en geografisk uppdelning samt en precisering av inkomster.
53. Sten Hultgren: *Om Gallup i Sverige* (Stockholm, 1988), 6–14.
54. ”Kontakt med opinionen” i *DN* 13/12 1941; ”Folkopinion och köpvapor” i *SvD* 13/12 1941.
55. Tord Palander: *Gallupmetoden i Sverige* (Stockholm, 1942), 2, citat s. 6. ”Gallupbefolkningen” som Blomquist vid ett tillfälle kallade det. Sven O. Blomquist: ”’Den allmänna opinionen’ inte längre en ogripbar dimfigur” i *Namn och nytt* 1942:4; Sven O. Blomquist: ”Minnesvärdet av en riksannonsering. En analys enligt Gallupmetoden” i *Affärsekonomi* 16:8 (1943), 390. För denna typ av retoriskt legitimeringsarbete hos amerikanska Gallup, se Dominic Lusinchi: ”The rhetorical use of random sampling. Crafting and communicating the public image of polls as a science” i *Journal of the history of the behavioral sciences* 53:2 (2017).
56. Palander: *Gallupmetoden*, 10–14. Även Blomquist tryckte på att de följde den officiella statistiken, Sven O. Blomquist: ”Rikspremiär för Gallup” i *Vi* 1942:9.
57. Tord Palander: *Svenska Gallup och valet 1944* (Stockholm, 1945).
58. Seved Apelqvist: ”Per Albin Roosevelt och folkviljan” i *Vi* 1941:51–52.
59. Hultgren: *Om Gallup i Sverige*, 16–36; Holmberg: ”Politiska opinionsmätningar i Sverige”, 39.
60. Blomquist: ”Den allmänna opinionen”. Om opinionsundersökningarnas upp-

komst i Västtyskland, se Sonja G. Ostrow: "Intersecting aims, divergent paths. The Allensbach Institute, the Institute for Social Research, and the making of public opinion research in 1950s West Germany" i *Journal of the history of the behavioral sciences* 57:2 (2021).

61. Palander: *Gallupmetoden*.

62. Makarna Myrdal, Alf Ahlberg, Torsten Gårdlund, Alf Johansson, Einar Tegen, Edvard Thermaenius, Sten Wahlund med inspel av Herbert Tingsten och sociologen Torgny T. Segerstedt. Se Hultgren: *Om Gallup i Sverige*, 16–17.

63. *Ibid.*, 19–23.

64. Blomquist: "Minnesvärdet av en riksannonsering". Gallup erbjöd också företag kvartalslöpande kontroll av populariteten för sina varor bland skilda socialgrupper. se "Gallups riksindex för märkesvaror tar pulsen på försäljningen" i *SvD* 7/10 1945.

65. Ulf Jorner: *Summa summarum. SCB:s första 150 år* (Stockholm, 2008), 207, 244–245.

66. Carl-Filip Smedberg: "Klass i begåvningsreservens tidevarv. Taxonomiska konflikter inom och genom svensk utbildningsforskning, c. 1945–1960" i *Nordic journal of educational history* (under publicering, 2021).

67. Anna Larsson: *Det moderna samhällets vetenskap. Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955* (Umeå, 2001).

68. Om interaktiva medier och publikskapande, se Anders Ekström, Solveig Jülich, Per Wisselgren & Frans Lundgren (red.): *History of participatory media. Politics and publics, 1750–2000* (New York, 2011).

69. "1 på 2 sparar mest in på nöjen, 1 på 14 mest på mat" i *Vi* 1942:1.

70. I nästa nummers Galluprapportering undersöktes hur väl ransoneringskorterna tillgodosedde olika grupper i samhället. För arbetarfamiljer räckte ofta brödet inte till. Detta ledde fram till ett förslag av tidningen att differentiera ransoneringskorterna. "Korta kommentarer" i *Vi* 1942:2. Nästa veckas nummer berörde hur de olika samhällsklasserna tog sig till arbetet. Ledarkommentarerna resonerade om hur viktig cykeln blivit för arbetarklassen och framhöll de åtgärder kooperativa rörelsen gjort för att driva ner cykelpriserna. "Korta kommentarer" i *Vi* 1942:3. För liknande se "Korta kommentarer" i *Vi* 1942:22; Amaryllis: "Fila-fiol-chans" i *Vi* 1942:23; "Kolorerad radio ingenting för oss" i *Vi* 1942:14; "Korta kommentarer" i *Vi* 1942:46. För *DN* se "Talande siffror" i *DN* 24/11 1944; "Belysta studentproblem" i *DN* 5/10 1948; "Folkpartiet – ett parti för hela folket" i *DN* 15/9 1950.

71. "Gallup" och den svenska väljarkåren. Några studier om opinionsmätningar (Stockholm, 1950).

72. Ett reportage i *Expressen* tog upp ordet socialgrupp 1 och tillade "för att använda Gallupterminologin". Se Staffan Tjerneld: "Femhundra yrkesförbrytare på rond i brottens kaféer. Expressen kartlägger en kriminell miljö" i *Expr* 6/1 1949.

73. "Pengarna anses av de flesta främst orsaka klasskillnaden" i *DN* 12/8 1943.

74. "Svenska Gallup: Svenska folket hör helst optimisten och kvällsnyheter i radio" i *Vi* 1942:12; "Svenska Gallup: Var fjärde vuxen svensk har aldrig sett teater" i *Vi* 1942:50; "Halva befolkningen utan semester, var tredje hade otur med vädret" i *DN* 2/10 1948.

75. "Medelklassen sviker biograferna. Filmens mystiska sjukdom stor social strömkantring" i *Expr* 20/2 1952; "Filmkrisen" i *Expr* 24/2 1952.

76. "Gallup om Snoddas: 1 miljon har sett honom" i *Expr* 3/12 1952.

77. Hultgren: *Om Gallup i Sverige*, 38–41.

78. "Fria spriten oroar kvinnorna" i *SvD* 16/6 1955. Om SCB:s övergivande av socialgruppsindelningen, se Smedberg: "Klass i begåvningsreservens tidevarv".

79. "AB:s nya fråge-institut 'Lilla Stockholm' ger besked om opinionen" i *AB* 8/9 1956.

80. "Lilla stockholm, Allt om Stockholmarens semester" i *AB* 10/6 1957.

81. "TV nya sällsksapsflugan i Stockholm: 20 samlas kring en apparat!" i *AB* 26/2 1957; "Mer än var fjärde TV finns i arbetarhem" i *AB* 3/3 1957.

82. "TV-favoriterna: Alla gillar 'Kvitt' men sen väljer arbetarna 'Aktuellt' och medelklassen 'Perry Mason'" i *AB* 15/3 1959; "TV-tittare vill ha 'ledigt' en kväll i veckan..." i *AB* 18/3 1959.

83. Thomas Waldén: "Än är inte klassgränserna utsuddade!" i *AB* 18/10 1966; Eva Lindgren: "Detta skiljer klasserna åt" i *Expr* 12/3 1967. Se också i samma serie Eva Lindgren: "Klasskillnad på fritidsintressen... men alla äter falukorv!" i *Expr* 14/3 1967.

84. Nils Andersson: "Arbetet kartlägger Klass-samhället!" i *Arbetet Västsvenska* 30/1 1968.

85. Se exempelvis "Strängt taget är det bra dumt att dela in människor i socialgrupper" i *AB* 8/5 1967.

86. Rolf Sandell: "Vad vill man veta om mediapubliken?" i *Den svenska marknaden* 24:11 (1968); Bo Arpi: *Modern marknadsanalys för planering och kontroll* (Stockholm, 1969), 166–183.

87. Se exempelvis Lena Alfredson: "Sifo-undersökning: Offentlig konsumtion viktigare än privat" i *DN* 23/9 1975.

88. Hans L. Zetterberg: *Arbete, livsstil och motivation* (Stockholm, 1977); Ulf Nilsson: "Sverige – landet där allt är förbjudet" i *Expr* 18/8 1977.

89. Nilsson: *Färger, former, ljus*; Hermansson: *Ipersuadörernas verkstad*; Gardeström: *Reklam och propaganda*; Åström Rudberg: *Sound and loyal business*.

90. Se exempelvis Olof Wennås: "Bertil Ohlin om socialismen, liberalismen och folkpartiet" i *Liberal ideologi och politik 1934–1984* (Stockholm, 1984).

91. Arnberg: "Selling the consumer".

Abstract

A market for class. Market research and opinion surveys as difference machines, 1930–1960. Carl-Filip Smedberg, PhD student in History of Science and Ideas, Department of History of Science and Ideas, Uppsala University, Sweden, carl-filip.smedberg@idehist.uu.se

This article studies the rise of market research and opinion surveys in Sweden from the 1930s and onward. By focusing on the promotion of empirical knowledge by actors between the academic and the commercial world, such as the economist Gerhard Törnqvist, the article shows how new practices of classifying consumers into social classes were established among marketers and advertisers. These approaches were passed on to the Swedish Gallup, which produced opinion surveys from the early 1940s. The final section of the article charts Swedish newspapers' preoccupation with classifying practices of the Swedish population into classes. The article investigates market research and opinion surveys through following "the social life of methods",

a theoretical perspective that sees methods of knowledge as political. I analyze how a class taxonomy constructed by the Swedish statistical bureau in 1911 migrated and became productive in the commercial sector starting in the 1930s. These taxonomies could be called “difference machines” in that they repeatedly produced statistical differences as new knowledge.

Keywords: social class, the history of market research and opinion surveys, the commercial life of methods, twentieth century, Sweden

Tema:
Känslor

Thematic Issue:
Emotions

Inledning

Känslohistoria

KRISTIINA SAVIN*, STAFFAN BERGWIK**
& LEIF RUNEFELT***

Vi befinner oss mitt i en emotionell vändning, åtminstone om vi ska tro på rösterna i den strida ström av vetenskaplig litteratur som ägnats åt känslor under det senaste årtiondet. Efter att humanister och samhällsvetare under lång tid ensidigt fokuserat på förnuft och rationalitet är det nu dags att se människan i hela hennes komplexitet, har uppmaningarna ljudit sedan millennieskiftet. Utvecklingen har eskalerat och i dag har *history of emotions*, på svenska känslohistoria eller känslornas historia etablerat sig som en livskraftig inriktning med nya forskningscentra, universitetskurser och särskilda skriftserier. Museer världen över har visat utställningar om passionerna i konsten, och snart sagt varje periodisk publikation med självaktning har ägnat ett specialnummer åt emotioner.¹

I sin vetenskapshistoriska översikt *Geschichte und Gefühl. Grundlagen der Emotionsgeschichte* (2012, engelsk översättning 2015) tar den tyske historikern Jan Plamper ett samlat grepp om den känslohistoriska forskningens historia och förhistoria. Den förste som metodiskt försökte historisera det förflutnas känslor var Lucien Febvre, en av grundarna till *Annales d'histoire économique et sociale*, årsskriften som blev ett språkrör för den franska mentalitetshistorien.² I uppsatsen ”La sensibilité et l’histoire. Comment reconstituer la vie affective d’autrefois?” (Sensibilitet och historia. Hur rekonstruera det förflutnas känsloliv?, 1941) beklagade han sig över det anakronistiska psykologiserandet hos samtida historiker. Obekymrat kunde dessa berätta att Napoleon gripits av vrede eller glädjerus utan att ägna en tanke åt vad vrede eller glädje kunde ha betytt vid denna tid.

*Filosofie doktor i idé- och lärdoms historia, Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet, kristiina.savin@kultur.lu.se

**Professor i idéhistoria, Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet, staffan.bergwik@idehist.su.se

***Professor i idéhistoria, Institutionen för historia och samtidsstudier, Södertörns högskola, leif.runefelt@sh.se

Problemet var således inte att känslor inte omtalades av historikerna – redan de grekiska historieskrivarna hade gärna uttalat sig om aktörernas psykologiska drivkrafter – utan att känslornas närvaro i historieskrivningen präglades av godtycklighet och brist på reflektion. Febvre föreslog analys av begrepp, bilder och skriftliga källor genom århundradena.³

Febvre var inte den förste att uppmana till metodisk reflektion kring känslor inom historievetenskapen – ansatser hade funnits redan hos det sena 1800-talets historieteoretiker. I sin *Einleitung in die Geistesgeschichte* (1883) hade Wilhelm Dilthey utvecklat tanken om en historisk hermeneutik som uppmanade forskaren till en sinnlig och känslomässig inlevelse i det förflutnas erfarenheter, medan kollegan Karl Lamprecht i uppsatsen ”Was ist Kulturgeschichte?” (1897) föreslog att den moderna psykologins insikter om själslivets lagbundenheter även skulle tillämpas i tolkningen av historiska aktörers handlingar.⁴

Bland tidiga försök att gestalta och förklara skillnader mellan olika epokers känsloliv finns Johan Huizingas vy över senmedeltidens stämningsslägen i *Ur medeltidens höst* (1919) och Norbert Elias civilisationsteori i *Sedernas historia* (1937–1939), vilka båda konstruerar en linjär berättelse om en utveckling: från senmedeltiden till den moderna tiden har känslor och begär kommit att underordnas av alltmer komplexa psykologiska kontrollmekanismer. Medeltidsmänniskans obehärskade barnasinne kontrasterades mot den moderna människans självbehärskning och psykologiska komplexitet. Den evolutionära syn på känslor som dominerar Huizingas och Elias verk har dock diskvalificerat dem från att betraktas som föregångare till dagens akademiska känslöhistoria.⁵

Ett metodiskt och teoretiskt avstånd markeras också mot historiska skildringar som betraktat känslor som allmänmänskliga universaler. Några välkända exempel är Jean Delumeaus tvåbandsverk om rädslan *La peur en Occident. (XIVe–XVIIIe siècles)* (1978) och Theodore Zeldins många studier över kärleken och andra känslor i det tidigmoderna Frankrike. De båda tecknar långa linjer över enskilda känslor, dock utan att historisera känslorna som sådana: rädsla såväl som kärlek betraktas här som historiska konstanter i en föränderlig miljö. På liknande grunder har kritiken drabbat den av psykoanalytisk teori inspirerade inriktningen ”psykohistoria” som upplevde en högkonjunktur under 1970- och 1980-talen med Peter Gays fembandsverk *The bourgeois experience. Victoria to Freud* (1984) som främsta exponent. De psykoanalytiska analyskategorierna avsedda att avslöja den psykiska dynamiken är ahistoriska och blockerar blicken för det historiskt föränderliga.⁶

Den moderna känslöhistoriens början brukar i stället placeras hos historikerparet Peter N. Stearns och Carol Zisowitz Stearns, vars studier av nordamerikansk 1800- och 1900-talskultur hämtar teoretisk inspiration

från modern emotionssociologi. I en inflytelserik artikel från 1985, "Emotionology. Clarifying the history of emotions", myntade de begreppet "emotionologi" (*emotionology*) som betecknar de föreställningar och normer som omger känslorna i ett samhälle, och som inte ska förväxlas med det faktiska beteendet.⁷ I *American cool. Constructing a twentieth-century emotional style* (1994) beskriver Peter N. Stearns, huvudsakligen med utgångspunkt i etikettböcker och annan handbokslitteratur, uppkomsten av en ny emotionell stil (*emotional style*) mellan ungefär 1920 och 1960 då det blir mindre accepterat att offentligt visa intensiva känslor som ilska.

Den avgörande brytpunkten i värderingen av tidigare historieskrivning inträffade år 2002 då den nordamerikanska medeltidshistorikern Barbara Rosenwein i sin numera klassiska artikel "Worrying about emotions in history" punkterade vad hon kallar den hydrauliska teorin (*hydraulic theory*) om känslor: historiker har velat se människan som ett slags ångmaskin fylld av vätskor och ångor som antingen blir utsläppta eller undertryckta. Men detta är en synnerligen missvisande och föråldrad tankemodell med rötter i freudiansk människosyn, påpekar Rosenwein, vars kritik främst gäller den styvmoderliga behandlingen av medeltiden.⁸ I enlighet med vad som kommit fram i nyare kognitionsvetenskap bör känslor inte betraktas som svårstyrda irrationella krafter, utan värderande omdömen om vad som är bra eller dåligt, gynnsamt eller ogynnsamt, för den kännande individens väl och ve, menar Rosenwein med hänvisning till 1990-talets neurobiologi.

Rosenwein understryker också språkets betydelse: vi måste vara uppmärksamma på de vokabulärer som de historiska aktörerna använder när de talar om sina känslor, och de föreställningar som språkbruket är förankrat i. På denna punkt knyts känslohistorien också samman med idéhistoria. I stället för att betrakta den intellektuella historien (*intellectual history*) som känslohistoriens motsats bör den vara dess allierade.⁹ I Rosenweins egna analyser av medeltidens emotionella gemenskaper i *Emotional communities in the early Middle Ages* (2006) och senare verk förenas socialhistoria med begrepps- och teologihistoria. Rosenwein stödjer sig här på en annan mycket inflytelserik teoretiker – den amerikanske kulturanthropologen William M. Reddy som med stöd i kognitionsvetenskap och filosofisk talhandlingsteori utvecklat teorin "emotiv" – de språkliga uttryck och talhandlingar genom vilka aktörerna omtalar sina känslor. I *The navigation of feeling. A framework for the history of emotions* (2001) visar Reddy hur 1700-talets sentimentala strömningar kom att kulminera under den franska revolutionen och slutligen också ledde till 1794 års blodiga terror.¹⁰

Det nya med känslohistoria är således inte främst själva forskningsobjektet – mänskligt känsloliv – utan angreppssättet: kategorin emotion

har kommit att användas som en analytisk kategori eller perspektiv som i likhet med genus eller klass kan tillämpas på vitt skilda fält. Analys av känslor kan användas som komplement till andra slags perspektiv för att avtäcka hitintills förbisedda aspekter av historiska sammanhang inom politik, krig, vetenskap, ekonomi, juridik, religion, litteratur, musik, bildkonst, geografi och materiell kultur. Det bör också understrykas att under de senaste decennierna har emotionsperspektivet upplevt ett uppsving inom andra humanistiska och samhällsvetenskapliga discipliner, men också neurobiologin och psykiatrin.

I sin inledning till temanumret om känslor inom vetenskapen i tidskriften *Isis* (2009) konstaterade den brittiske vetenskapshistorikern Paul White att med få undantag har emotioner hamnat utanför vetenskapshistorikernas blickfång.¹¹ Det senaste decenniet har dock ändrat scenen även här. White själv har undersökt känslornas plats i Charles Darwins vetenskapliga praktik.¹² Relationen mellan emotioner och vetenskaplig objektivitet är en fråga som kommit att få allt större uppmärksamhet; man har också frågat sig vilken roll känslorna spelar i den vetenskapliga och akademiska kulturen som sådan.¹³ Flera begreppshistoriska undersökningar har visat hur den moderna vetenskapliga, men även vardagliga, vokabulären tog form på tröskeln till den moderna tiden. Det engelska begreppet *emotion* slog igenom i vetenskaperna först under 1800-talet.¹⁴ Mest omfattande är den vetenskapshistoriska forskning som intresserat sig för hur känslor behandlats som forskningsobjekt, framför allt inom medicin, psykologi, psykiatri, neurovetenskap, men även historia och samhällsvetenskaper.¹⁵

När Jan Plamper år 2012 satte punkt för sin vetenskapshistoriska genomgång av känslolohistoriens rötter jämförde han känslolohistorien med en rymdfarkost på väg att skjuta i höjden. Han fick rätt: antalet titlar om känslor i historien har månfaldigats för varje år som gått. De nya teoretiska och metodiska bidrag som tillkommit strax före och efter millennieskiftet är fler än vad som är möjligt att presentera i detta förord. Känslor har sagts ligga till grund för emotionella strukturer och regimer, de har betraktats som performativa praktiker, som kroppsliga och sinnliga erfarenheter, de har tillskrivits en viktig funktion för bevarandet och hantelandet av minnen.¹⁶

Det känslolohistoriska perspektivet trotsar disciplinränserna. Det har därför inte framstått som motiverat att begränsa urvalet artiklar med traditionell vetenskaps- eller idéhistoria. I det följande visar elva forskare med tillhörighet i fyra olika akademiska discipliner – idéhistoria, historia, litteraturvetenskap och ekonomisk historia – hur en analys av känslor kan bidra till förståelsen av historiska idéer och praktiker från medeltiden till 2010-talet.

Margareta Nordquist visar hur tekniker att framställa känslor och minnen i den medeltida *Karlskrönikan* användes för att konstruera olika aktörers moraliska halt. Vrede, skam och sorg var politiska känslor som gav energi åt krönikans narrativ. Det blir särskilt tydligt i krönikans ambition att framställa Karl Knutsson som den legitime fursten, som kunde både utöva och kontrollera sin vrede mot såväl politiska motståndare som undersåtar. Nordquist knyter också en länk mellan den känslohistoriska forskningen och minnesforskningen representerad till exempel av Aleida Assman, två forskningsfält som väl låter sig förenas, då hon visar hur krönikan använder känslor för att odla minnet av oförrätter.

Sofia Warkander undersöker den franska 1600-talsförfattarinnan Madame de Villedieu och hennes bidrag till den nya litterära genren *nouvelle historique*. Genren förhöll sig till samtida diskussioner om känslor och tematiserade passionerad kärlek. I sina verk relaterade Madame de Villedieu passionernas anarkistiska dimensioner till den absolutistiska kungamaktens självpåtagna bild av rationalitet. Verken formulerade en implicit berättelse om politikens uttrycksformer som en historia om förbjudna och korrumpierande passioner. I så måtto förenar Warkander i sin analys en känslohistorisk diskussion med en litteraturhistorisk och i förlängningen också med historien om 1600-talets politiska regim.

Trine Outzen undersöker debatten om melankoli i 1700-talets England, där metodisterna, vilka omhuldade den religiösa melankolin, anklagades för fanatism som gränsade till galenskap. Outzen undrar varför frågan om melankolin blev en så brännande stridsfråga. För metodisterna utgjorde melankolin en emotionell struktur, grundläggande för en emotionell praktik som visade vilka som var sanna och falska kristna. På så sätt fungerade melankolin som en skiljelinje mot den anglikanska kyrkan. Att metodisternas melankoli blev så häftigt kritiserad berodde på att den ansågs representera en farlig och subversiv form av religiositet som hotade den politiska ordningen.

Sara Ekström studerar Gustav III:s avsikter att mobilisera folkets känslor i politiska syften genom att undersöka kungens planer för en offentlig invigning av en ny staty över Gustav Vasa. Planerna som aldrig blev av resulterade i en högst intressant brevväxling som visar att kungen avsett att väcka en bestämd uppsättning av känslor hos folket – bland annat entusiasm och fosterlandskärlek, något som tyder på att han omfattat upplysningsfilosofernas syn på människan och att han behövt ta ställning till tidens nya teorier om hur känslor sprids i folkmassorna. Härav kan man också sluta sig till att Gustav III betraktat sig själv som en filosofkung.

Maya Nomoto diskuterar nostalgi och känslor av saknad i den franske författaren Pierre Lotis exotiserande reseroman om ett japanskt tillfälligt konvenansäktenskap, *Madame Chrysanthème*, som trycktes på många språk

i en rad upplagor efter att den kommit ut 1887. Loti sökte efter en flyktväg från moderniteten och hoppades finna den i Japan, men drabbades där i stället av en känsla av förlust. Samtidigt som han intensivt samlade japaniska föremål fann han Japan djupt förtingligt, ytligt och därmed på väg att moderniseras, och han förtingligade även sin tillfälliga fru, osäker på om hon var en människa eller en docka.

Känslor i krig har blivit ett viktigt subfält inom känslöhistorien. Anne Hedén diskuterar i sin artikel hur minnen och vittnesmål från svenska frivilliga i finska inbördeskriget 1918 visar på en känslomässig ambivalens mellan de ideal som drev dem till att medverka på de vitas sida och den brutala våldsutövning som de upplevde och även deltog i. Behovet av att finna sin medverkan legitim ledde till en emotionell distansering från våldet och en avhumanisering av den röda sidans offer. De kunde också dra detta längre genom att ta avstånd från finländare i allmänhet, som ett rått och ociviliserat folk.

Josephine Selander historiserar i sin artikel nutida föreställningar om ”mindfulness” och hur de relaterar till känslöhanteringens 1900-tals-historia. Hon tar sin utgångspunkt i de freudianska psykoterapeuterna Karen Horney och Erich Fromm och visar hur de införlivade zenbuddhistiska tankar i sina teorier. Selander diskuterar en ”känslöhanteringens ekonomi” för att visa ett föränderligt system av metoder för att hantera känslor. Hon menar att en viktig förändring skedde i denna ”ekonomi” när zenbuddhistiska tankar gjorde sitt inträde. Därigenom lades en grund för självhjälptekniker för att hantera och styra känslor – tekniker som i senare skede blivit stapelvara i vår samtids diskussioner och sjukvårdssystem.

Karolina Enquist Källgren undersöker hur idéer om filosofins tröst formulerades hos den tyske kulturteoretikern Walter Benjamin och den spanska filosofen María Zambrano. Båda diskuterade och praktiserade ett tröstandets tänkande under de förföljelser och det våld de fick erfaras och bevittna under 1930-talet i Tyskland och Spanien. Enquist Källgren visar hur båda resonerade om betydelsen av *exempla*, och hur de därmed återknöt till stoisk filosofi om moraliska exempel som tröst. Zambrano diskuterade moraliska exempel på mänsklig karaktär medan Benjamin snarare framhöll objekt och fragment som *exempla*. Båda varianter kunde trösta i nuet och fungera som vittnen över en civilisation som höll på att gå förlorad. Enquist Källgrens artikel blir därigenom ett exempel på en fruktbar dialog mellan filosofihistoria och känslöhistoria.

Pär Wikman diskuterar ”välfärdsgotik”. Mer precist använder han ”det gotiska” som en analytisk lins – som en estetisk kategori – för att undersöka hur välfärdsstaten och folkhemssverige beskrevs under 1990-talet. Den empiriska kärnan är Yvonne Hirdmans inflytelserika *Att lägga livet till*

rätta från 1989 och Wikman läser den som ett exempel på hur rädsla eller sorg över statlig kontroll artikuleras. Särskilt, menar Wikman, får den sociala ingenjörskonsten bli en symbol för de känslor som knyts till folkhemmets starka anspråk på att styra samhälle och medborgarnas liv. Avgörande för Wikman är att känslor blir en bärande del av värderingen av folkhemmet, oavsett hur det värderas.

Annelie Drakman föreslår att ett nytt komplex av akademiska dygder växte fram från mitten av 1900-talet som var starkt beroende av ett känslomässigt förhållningssätt till vetenskaplig verksamhet. Drakman kallar dessa akademiska dygder för ”autentisk kreativitet”. Autentisk kreativitet högaktar just kreativitet och känslan av glädje i relation till vetenskaplig forskning, inte bara som ett sätt att beskriva vad vetenskap är och vem vetenskapsutövaren är, utan också vad som är god vetenskap och pålitliga kunskapsaktörer. Den riktiga vetenskapen guidas av passion och positiva känslor för arbetet. Genom sin artikel knyter Drakman an till forskning om epistemiska dygder i det förflutna, men också till en framväxande forskning om känslornas historiska roller och funktioner i vetenskapshistorien.

Temasektionen avslutas med en kommentar till det aktuella läget. Var står känslohistorien i dag? Har vi redan kanske passerat kulmen för den emotionella vändningen? I stället för att skriva en traditionell forskningsöversikt har Mari Eyice tagit pulsen på läget genom att intervjua sju nu aktiva, framstående forskare på fältet: Katie Barclay, Xavier Biron-Ouellet, Rob Boddice, Rhodri Hayward, Bettina Hitzer, Piroska Nagy och Raisa Maria Toivo. Hon visar att fältet har utvecklats i riktning mot praktiker, materialitet och kroppslighet, och flera av forskarna talar om en utvidgning av fältet mot en erfarenheternas historia, ”history of experiences”, för att bättre fånga in den existentiella fråga som känslohistorien i grunden alltid har handlat om.

Noter

1. De största forskningscentra finns vid Queen Mary, University of London och Max Planck-institutet i Berlin. För en aktuell lägesbeskrivning av akademisk känslohistoria, se Rob Boddice: *The history of emotions* (Manchester, 2018), 1–7. Se även Barbara H. Rosenwein & Riccardo Cristiani: *What is the history of emotions?* (Cambridge, 2018) och Susan J. Matt & Peter N. Stearns (red.): *Doing emotions history* (Urbana IL, 2014).

2. Jan Plamper: *Geschichte und Gefühl. Grundlagen der Emotionsgeschichte* (München, 2012) 53 f. Plamper är här inspirerad av Barbara Rosenwein: ”Worrying about emotions in history” i *The American Historical Review* 107:3 (2002), 822 f.

3. Plamper: *Geschichte und Gefühl*, 53 f.; jfr Boddice: *The history of Emotions*, 26 f.

4. Plamper: *Geschichte und Gefühl*, 57 f.

5. Rosenwein: "Worrying about emotions in history", 822 f.
6. Plamper: *Geschichte und Gefühl*, 62–66.
7. Plamper: *Geschichte und Gefühl*, 68 f.; jfr Peter N. Stearns & Carol Z. Stearns: "Emotionology. Clarifying the history of emotions" i *American Historical Review* 90 (1985).
8. Plamper: *Geschichte und Gefühl*, 79 f.; Rosenwein: "Worrying about emotions in history", 821–845.
9. Plamper: *Geschichte und Gefühl*, 79 ff.; Rosenwein: "Worrying about emotions in history", 821–845.
10. William M. Reddy: *The navigation of feeling. A framework for the history of emotions* (New York, 2001).
11. Paul White: "Introduction" i *Isis* 100 (2009), 792–797.
12. Paul White: "Darwin wept. Science and the sentimental subject" i *Journal of Victorian Culture* 16:2 (2011), 195–213.
13. Lorraine Daston & Peter Galison: *Objectivity* (New York, 2007); Sorana Corneanu: *Regimens of the mind. Boyle, Locke, and the early modern cultura animi tradition* (Chicago IL, 2011); Otniel Yizhak Dror, Bettina Hitzer, Anja Laukötter & Pilar León Sanz: *History of science and the emotions* (Chicago IL, 2016); Plamper: *Geschichte und Gefühl*.
14. Thomas Dixon: *From passions to emotions. The creation of a secular psychological category* (Cambridge, 2003); Ute Frevert: *Emotional lexicons. Continuity and change in the vocabulary of feeling 1700–2000* (New York, 2014).
15. Se exempelvis Fay Bound Alberti (red.): *Medicine, emotion and disease, 1700–1950* (New York, 2006); Fay Bound Alberti: *Matters of the heart. History, medicine, and emotion* (Oxford, 2010); Rob Boddice: *The science of sympathy. Morality, evolution, and Victorian civilization* (Urbana IL, 2016); Elena Carrera: *Emotions and health, 1200–1700* (Leiden, 2013); Bettina Hitzer: *Krebs fühlen. Eine Emotionsgeschichte des 20. Jahrhunderts* (Stuttgart, 2020).
16. För en systematisk reflektion kring de olika angreppssätten, se Boddice: *The history of emotions* och Rosenwein & Christiani: *What is the history of emotions?*.

Sankt Eriks vrede

*Oförrätter, minne och politiska känslor
i den senmedeltida Karlskrönikan*

MARGARETHA NORDQUIST*

När unionskungen Erik av Pommern i början på 1430-talet fick höra att domkapitlet i Uppsala på eget bevåg hade valt ny ärkebiskop, fylldes han av vrede över deras tilltag.¹ Kungen skickade omgående sin egen ärkebiskopskandidat, Arnold Klemensson, till Uppsala. Händelsen skildras i den samtida *Karlskrönikan*, där krönikören inte skrader orden i beskrivningen av kungens kandidat. En "[a]rgere boffwa" (uslare skurk) till präst finns inte.² Kungens försök att pådyvla domkapitlet sin egen kandidat innebar ett svek mot de löften om att älska Gud och att stärka den heliga kyrkans rätt som kungen svurit att upprätthålla i sin kungaed, påminner krönikan. När Arnold anlände till Uppsala för att göra anspråk på sin nya värdighet nådde han bara fram till kyrkporten innan han, enligt krönikan, möttes av "sancte erix wredhe" (Sankt Eriks vrede).³ Den orätte biskopen drabbades inte bara av sjukdom och död. Enligt krönikan höggs hans kropp i bitar, saltades in i tunnor och skickades till Danmark.

Episoden ur *Karlskrönikan* illustrerar vreden som en handlingsdrivande känsla i krönikan. Den visar också hur vrede värderas olika beroende på hur och av vem den uttrycks. I åberopandet av Sankt Eriks vrede ligger inte bara en anspelning på den rättfärdiga kungliga vreden som också har helgonets kraft. Kulten av Erik den helige som Sveriges skyddspatron växte under senmedeltiden och han betraktades som sinnebilden för den rättfärdige kungen, en *rex iustus*.⁴ När hans vrede åberopas i samband med att en oförrätt drabbar riket och dess kyrka aktiveras också minnet av hur rikshelgonet själv dödades av en dansk tronpretendent. Sankt Eriks vrede kontrasteras mot unionskungens orättfärdiga vrede och synliggör hans brott mot konungaedens åtagande att skydda och stärka kyrkan. Minne och känsla samverkar i gestaltningen av oförrätten.

*Filosofie doktor i historia, Historiska institutionen och Centrum för medeltidsstudier, Stockholms universitet, margaretha.nordquist@historia.su.se

Den kungliga vreden, *ira regis*, kunde ingå som en del i en legitim maktutövning under medeltiden. Den vrede som för gemene man var en dödsynd kunde utgöra ett verktyg för den rättmätige härskaren (och Gud).⁵ Enligt den medeltida furstespegeln *Konungastyrelsen* bör kungen vara sen till vrede och skyndsam till nåd. Samtidigt avråds kungen från att agera eller hämnas i vredesmod, eftersom vreden driver bort vettet.⁶ Den kungliga vreden utgjorde en kontrollerad känslouttryckning. I brev hotades den som bröt mot en kunglig utfästelse med kungens vrede, men legitimiteten i detta slags vrede kunde också tas i anspråk av de makthavare som såg sig som rikets rättmätiga styrande. I frånvaron av kunglig auktoritet under andra hälften av 1400-talet hänvisade riksföreståndarnas brev till deras egen och rikets vrede, ett tecken på att anspråken på att vara legitima företrädare för riket också omfattade rätten att tillgripa vreden som politiskt vapen.⁷ Begreppet Sankt Eriks vrede uttrycker just detta samlade anspråk att representera riket och den rättfärdiga makten.

Enligt känslöhistorikerna Piroska Nagy och Damien Boquet utgjorde emotioner ett nav i den medeltida politiska världen, där furstarnas känsloreaktioner både kunde signalera och initiera politisk handling. Känslor uttryckte inte bara politiska ställningstaganden. De kunde också driva den politiska händelseutvecklingen och fungera som ”interfaces between verbal language, body language, and action”.⁸ I linje med Boquets och Nagys resonemang kan man därför utifrån exemplet ovan hävda att såväl Sankt Eriks vrede som unionskungens vrede tillskrivs en politisk agens i berättelsen, men att kung Eriks vrede snarare uttrycker den orättfärdige furstens överilade handling än den legitima kungliga vreden som har oförrätten som måltavla. Exemplet visar emellertid inte bara hur känslor är centrala för gestaltningen av en konflikt. Det illustrerar också något som den tyska litteraturvetaren och minnesforskaren Aleida Assmann formulerat som känslornas roll i stabiliseringen av minne. Känslor utgör en väsentlig del i det som skapar minnesvärde (”memorability”), både i form av subjektiva erfarenheter och som mnemoteknik.⁹ Både känslöhistoria och minnesstudier har utgjort dynamiska forskningsfält inom den bredare kulturhistoriska forskningsinriktningen under de senaste decennierna. De erbjuder teoretiska perspektiv som med fördel kan kombineras i analysen av känslor kopplade till en dynamisk tidsdimension (minne).¹⁰

Syftet med den här artikeln är att visa hur känslor som vrede används för att gestalta och förmedla politiska händelser i en historieskrivning som också handlar om att återropa och befästa minnet av det förflutna. Med exempel från den medeltida *Karlskrönikan* diskuterar jag hur känslor samverkar med minne för att signalera hur aktörer och händelser ska förstås, värderas och minnas. Det som här betecknas som politiska känslor inrymmer både ett sätt att karaktärisera och värdera aktörer och deras hand-

lingar och drivkrafter, och en förmedling av ideologiska ställningstaganden som knyter samman dåtid, nutid och framtid. Den senmedeltida svenska historieskrivningen inrymmer flera skildringar av förtätade, dramatiska uppgörelser där känslouttryck ingår som centrala betydelsebärande element och där minnet av tidigare handlingar ger mening och effekt till framställningen. De exempel som tas upp här har oförrätten som tema; upplevelsen av att ha utsatts för orätt, fysiskt eller materiellt, eller en kränkning i ord eller handling.¹¹ De senmedeltida rimkrönikorna ägnar sig åt att odla minnet av oförrätter kopplade till både individer och kollektiv. I denna kultivering ingår bruket av en känslorepertoar som inrymmer agens; där känslouttrycket förändrar en situation och befäster dess minnesvärde. Känslor användes överlag som didaktiska grepp i medeltida litteratur och krönikornas skildringar är också retoriska texter som syftar till att väcka och mobilisera känsloreaktioner hos mottagarna i enlighet med den politiska retorikens principer.¹²

De rimkrönikor som skrevs i Sverige under senmedeltiden har länge varit viktiga källor till det politiska händelseförloppet under perioden. Av dessa rimkrönikor har den äldsta, *Erikskrönikan* (1320-talet), uppmärksamats i forskningen i högre grad än de senare, inte minst som uttryck för en hövisk kultur.¹³ Den mest omfattande av rimkrönikorna är *Karlskrönikan*, som tillkom på 1450-talet på uppdrag av rikets dåvarande kung, Karl Knutsson (Bonde). Krönikan är en skildring av händelser i det svenska riket från drottning Margaretas maktövertagande 1389 fram till 1452, med syfte att legitimera Karl Knutssons makt.¹⁴ *Karlskrönikan* finns bland annat bevarad i en handskrift (Kungliga biblioteket, D 6) som ovanligt nog speglar tillkomstprocessen. Krönikan byggde vidare på en bearbetad version av den *Engelbrektskrönika* som på 1430-talet skrevs av riksrådets skrivare, Johan Fredebern, och en stor del av forskningen om krönikan har handlat om dess tillkomst och källvärde.¹⁵ Att använda krönikan för att analysera känslouttryck innebär att i stället utgå från dess kommunikativa och meningsskapande roll för att därigenom belysa kulturella och kognitiva föreställningar och deras koppling till maktskapande i det senmedeltida svenska riket.

Att känna det förflutna

Historiker har sedan länge uppmärksammat känslouttryck i sina studier av det förflutna, inte minst medeltiden. I sitt klassiska verk om senmedeltiden framställde Johan Huizinga perioden som präglad av intensiva känslouttryck.¹⁶ Med ett liknande synsätt frammanade Erik Lönnroth den värld som speglas i de svenska medeltidskrönikorna. Lönnroth beskriver i en essä hur dåtidens människor förefaller vara ”behärskade av barbariska

passioner”, naivt öppna för intryck och underkastade tvära växlingar mellan sinnestillstånd.¹⁷ Samtidigt uppvisar hans analys en viss ambivalens i karaktäriseringen av senmedeltidens känslolägen, då han också ser tydliga exempel på ett avvägt och behärskat förnuft i de samtida källorna. I Lönnroths tolkning av senmedeltidens kultur utgör känslor och sinnestryck väsentliga delar i det som kännetecknar perioden och förklarar dess människor. Även Norbert Elias teori om en djupgående civiliseringsprocess, som efter senmedeltiden kom att förändra människors interaktioner och känslouttryck, utmålade medeltiden som det annorlunda; en teori som känsloforskningen ännu i dag förhåller sig till på olika sätt.¹⁸

Länge präglades forskningen av det som Barbara Rosenwein betecknat som en ”hydraulisk” syn på känslor; att känslor existerar som svallande vätskor inuti individer och bygger upp tryck som pyser ut i brist på, eller i anpassning till, sociala hämningar.¹⁹ Dagens forskare har i många fall tagit avstamp i en kritik mot denna syn på känslor och tesen om en civiliseringsprocess som ska ha inletts efter senmedeltiden, inte minst för att den bidragit till en seglivad infantilisering av medeltidens människor.²⁰ Nya teorier har lanserats på de livaktiga forskningsfälten om minne och känslor som klargör hur till synes individuella och subjektiva erfarenheter som känslor och minnen kan studeras historiskt och hur de speglar och konstruerar kollektiva föreställningsvärldar.²¹

Känslohistoriker beskriver ofta fältet som emanerande ur den mentalitetshistoriska forskningstradition som etablerades under mellankrigstiden och den inriktning som med Lucien Febvre benämndes *histoire des sensibilité*. Studiet av minne som sociokulturellt fenomen brukar härledas till Maurice Halbwachs, men i en kritisk artikel argumenterar kulturhistorikern Alon Confino för att minnesforskare trots detta sällan uppmärksammar det egna fältets tidiga beröringspunkter med mentalitetshistorien och dess intresse för kollektiva känslor och föreställningsvärldar genom kretsen kring just Maurice Halbwachs, Lucien Febvre och March Bloch.²² Studiet av känslor och minne som kognitiva processer och kulturella uttryck kan i själva verket ses som delar av en mer omfattande erfarenhets-historia som har sociala dimensioner, menar Nagy och Boquet.²³

Uppfattningen att känslor är konstruerade och därför avhängiga kulturella föreställningar och sociala kontexter delas av många känslohistoriker, men är även etablerad inom psykologisk forskning.²⁴ En förståelse av känslor som kulturellt betingade riktar fokus på deras koppling till sociala kontexter, där de konstitueras och görs meningsfulla i kommunikation med andra. Rosenwein myntade begreppet *emotional communities* för att kunna beskriva hur normer för känslouttryck är avhängiga sociala miljöer och interaktioner. Känslogemenskaper, enligt Rosenwein, delar och upprätthåller vissa grundläggande värderingar, synsätt och uttryckssätt, men

också vissa avsikter eller mål.²⁵ Utifrån Rosenweins socialkonstruktivistiska syn är känslor produkter av erfarenheter och formas av sociala normer och praktiker.²⁶

Begreppet känslagemenskap kan sättas i relation till begreppet kollektivt minne. Med minnesforskningens utveckling har minnet gått från att uppfattas som individuellt till någonting som, utifrån Halbwachs klassiska teori, konstitueras i sociala sammanhang via de erfarenheter som individer skaffar sig i samspel med andra och som en del i en affektiv gemenskap.²⁷ Känslor och minnen utgör överlappande kulturella system som skapar mening och social samhörighet över tid och rum. Minne uppfattas inte längre som en lagrad spegelbild av en erfarenhet. Det utgör ett subjektivt, erfarenhetsbaserat och identitetsformerande förhållnings sätt till det förflutna som handlar om hur det som hände också upplevdes *känslomässigt*. Det förflutna, som källa till mening, är inte statiskt, utan är hela tiden föremål för processer som omdefinierar eller omskapar det i ljuset av nya erfarenheter och sammanhang. När minne fungerar som drivkraft eller motiverar aktörer till handlingar är det också ofta känsloladdat: hopp, rädsla eller frustration kan genomsyra minnen, integreras i de handlingar som resulterar eller till och med forma både minnen och handlingar.²⁸ ”Emotion triggers memory; memory elicits emotion” – så formulerar Carolyne Larrington den ömsesidiga relationen mellan minne och emotioner som en process som kan ge upphov till språkliga yttranden och praktiska handlingar.²⁹ I den medeltida, norröna litteratur hon studerar uppmärksammas händelser i det förflutna narrativt just för att de har förmågan att framkalla starka känslomässiga reaktioner som utlöser hämndaktioner, däribland känslor av skam, sorg och vrede.³⁰ Oförrätten kan ses som en sådan process av känsloreaktioner, som producerar fiendskap och som kräver någon form av upprättelse eller återställande av vänskap.

Flera forskare har på liknande sätt uppmärksammat det narrativa elementet i känslouttryck. När Stephen D. White analyserar vrede i politiska texter från högmedeltiden, läser han representationer av vrede som narrativa sekvenser eller skript, där en upplevd kränkning orsakar skam, sorg och vrede, som leder till fiendskap och hat och slutligen till hämnd.³¹ I Monique Scheers teori ses känslor som praktiker som inbegriper såväl kropp som kognition, som alltid är situerade, följer socialt genererade skript och som är intimt förbundna med andra aktiviteter som till exempel att minnas.³² Skript syftar inte på fasta formler för känslouttryck, utan på hur känslor är avhängiga interaktion och därför bör studeras utifrån sekvenser av skiftande normer och uttryck.³³

Vrede som minnet och känslan av en oförrätt

Den övergripande berättelsen i 1400-talets rimkrönikor handlar om försvaret av vissa grundläggande friheter och privilegier knutna till det svenska riket och tillhörigheten till det kollektiv som omfattades av rikets lagar. Dessa rättigheter utsätts för kränkningar av främmande härskare som inte respekterar dem, av skäl som ofta inte går djupare än illvilja och själva främlingskapet. Den överordnade berättelsen går hand i hand med mer prosaiska maktbegär och strävan att definiera *vem* som ska värna folkets rättigheter och ibland också skydda bönderna mot sig själva. Redan i inledningen till *Karlskrönikan* skapar krönikören ramarna för de oförrätter som ska drabba svenskarna under drottning Margaretas styre, och betecknar samtidigt svenskarnas egen del i det som sker som dårskap.³⁴ Dårskapen består i att inte värna den egna lagen som förbjuder utländska härskare i riket. Krönikören konstaterar att svenskarna kommer att få ångra (och därmed minnas) denna dårskap under lång tid. De utlänningar som drottningen tar i sin tjänst hånar svenskarna och får alla slott och län; svenskarna tvingas utstå materiella förluster och nesa. Enligt krönikan är det genom sin vrede som drottning Margareta genomdriver valet av Erik till sin efterföljare. Trots att rådsherrarna fruktar drottningens onåd, yttar de sin tvekan, vilket utlöser drottningens vrede. De blir då ledsna och ger efter för hennes krav för att stilla hennes vrede. Relationen återställs genom att drottningen tackar dem och ger dem sin nåd.³⁵ Den korta narrativa sekvensen inrymmer flera känslor. Vreden framställs här som en produktiv känsloyttring, som väcker fruktan, sorg och undergivenhet i omgivningen, men som ger önskat resultat.

Till de mest välkända skildringarna i *Karlskrönikan* hör fogdarnas övergrepp på bönderna som leder fram till Engelbrektsupproret. Krönikan åskådliggör hur kung Erik långt ifrån har böndernas välbefinnande i ständig åtanke, utan låter sina fogdar kränka de rättigheter som han i kungaeden svurit att värna. Böndernas ödmjuka protester och böner väcker i stället kungens vrede när de framför sina klagomål. Han bannar bönderna, ger sig på dem fysiskt, och drar dem i håret. Bönderna reagerar emotionellt med häftiga tårar och flykt. Deras fattigdom och utsatthet betonas, de är de fattiga och arma som Gud förbarmar sig över.³⁶ Tårar utgjorde en av de mest kraftfulla och mångtydiga emotionella signalerna under medeltiden. I en politisk kontext förstärkte tårar ofta förböner eller vädjanden om nåd hos makthavare.³⁷

Kungahyllningens edsavläggelse återkommer som ett memento genom denna del av krönikan. Kungens agerande kontrasteras mot löftena i konungaeden. Det narrativa skript som strukturerar scenen innebär att fattiga människors ödmjuka klagan bemöts med kungens handgripliga

vrede som framkallar tårar och jämmer hos de fattiga. Kungens förväntade medlidande med böndernas svåra situation och upplevda oförrätter uteblir. Glappet mellan ett visst skript och en förväntad respons åstadkommer en effekt hos den publik som delar dessa emotionella normer. Böndernas gråt åskådliggör kungens bristande självkontroll och moral och hur han bryter mot sin kungaed och löftet att älska rättvisa, fördriva orättvisa och värna rikets inbyggare.³⁸

Den som strävar efter kungaära och allmogens kärlek bör idka självkontroll, hävdade författaren till den svenska versionen av det allegoriska verket *Schacktavelslek* från 1460-talet: ”willen j hafua *konungs* ära [...] thaa skollen j eder siæluan rætta / och wara en *herra ower* edhert *synne*” (vill ni ha konungs ära [...] då ska ni er själva rätta och vara herre över ert sinne).³⁹ Den behärskade vreden kunde vara väl så effektiv mot upplevda oförrätter, i synnerhet när den backades upp av hot om våld, vilket Karl Knutsson (Bonde) utgör exempel på. *Karlskrönikan* skildrar vid flera tillfällen hur Karl Knutssons auktoritet sätts på prov av bönder som enligt krönikan ofta uppviglas till dårskap av inhemska frälsemän och deras lögner.⁴⁰ Krönikan återger några av de ”otalige lygner” (otaliga lögner) som sprids om Karl Knutsson i riket, däribland ryktet om honom som en bondeplågare i klass med Erik av Pommerns fogdar.⁴¹ Även om krönikans syfte är att vederlägga sådana rykten, skapar de samtidigt en fond till böndernas beteende när de ställs inför honom.

En sådan konfrontation med uppviglade bönder sker i samband med Pukefejden 1436–1437, som skildras som en personlig uppgörelse mellan den dåvarande marsken Karl Knutsson och Erik Puke, en av de frälsemän som deltagit i Engelbrektsupproret.⁴² Efter en förlikning med Karl Knutsson, lovar Erik Puke att han ska komma med sina bönder till honom vid Harakers kyrka i närheten av Västerås. Marsken och andra dignitärer finner sig vid kyrkan på morgonen och får vänta i kyla, blåst och snö medan det mörknar, utan att några bönder visar sig. Efter två dagars väntan vredgas marsken och talar om den skam de åsamkas genom Pukes agerande. Han beslutar sig för att rida mot bönderna med sina män, men inskräper i dem att de inte får slå bönderna förrän han ger signal om detta. Konfrontationen med bönderna, vilka enligt krönikan befinner sig i Skultuna, sker således under ett påtagligt hot om våld. När marsken och hans män anländer blir de församlade bönderna rädda, men han börjar med att rikta en direkt fråga till dem: ”*miϞnis idher j hylladhe mich for höffuidzman*” (minns ni att ni hyllade mig som hövitsman)? Bönderna svarar ”*käre her mærsk oss miϞnis thz wel*” (käre herr marsk, det minns vi väl).⁴³ Marsken säger då att de hållit sitt löfte illa, orsakat honom mycket omak, därför vill han nu slåss med dem. Detta får bönderna att ropa nej, de ber honom innerligt att han ska visa nåd. De lovar vid heder och ära

att aldrig ställa sig mot honom igen, att alltid leva efter hans nåd, att gärna ge honom hans skatt och rättighet, och att aldrig mer bege sig i lag med Erik Puke. Marsken ger dem då sin vänskap.

En liknande scen utspelar sig i Dalarna 1438, dit Karl Knutsson rider för att bönderna har slagit ihjäl hans fogde och underlåtit att betala skatt. Bönderna fruktar marsken så mycket att de inte vågar möta honom utan löfte om lejd, för de vill gärna leva. Återigen återger krönikan dialogen i direkt tal. Marsken tilltalar bönderna höviskt med kära vänner och frågar varför de hållit inne hans skatt. Sedan ställer han frågan: ”Minnis jdher och thz ful wäl atj sloghin min foghata j hæl” (minns ni även att ni slog ihjäl min fogde) och lägger till att allt de lovat inte varit annat än falskhet och svek.⁴⁴ Bönderna svarar att de känner det väl, de erkänner att de gjort mycket illa mot marsken, och vill att han benådar dem mot att de alltid i fortsättningen ska lyda honom, aldrig förbryta sig mot honom i gärningar eller i råd, och att de är villiga att betala böter för fogden. Bönderna faller på knä för hans fötter och lovar att vara spaka.

Båda dessa exempel inrymmer ett högst reellt hot om våld och därmed rädsla, samtidigt som marsken framställs som påtagligt behärskad.⁴⁵ Vän-tetiden i Haraker väcker känslor av vrede och skam hos honom, men vrede präglar inte interaktionen med bönderna. I stället karaktäriseras scenerna av marskens lugn och böndernas rädsla och ånger. Kroppsspråket förstärker deras vädjan om nåd när de faller på knä inför marsken. Kroppsspråket var en viktig del i både den visuella och verbala förmedlingen av känslor under medeltiden. Gestik och mimik förmedlade en människas känsloläge och moraliska värderingar.⁴⁶ Interaktionen mellan bönderna och Karl Knutsson följer vissa mönster och känslouttryckningar som innehåller rituella element. Den emotionella laddningen i kollektiva ritualer har också länge uppfattats som en central, politisk drivkraft som skapar social sammanhållning och som därför också fungerar som redskap för makt.⁴⁷

I exemplen ovan utgör frågan ”minnis idher” (minns ni) som ställs i båda fallen en förtätad kontrastering av dåtid och nutid, som är direkt handlingsinriktad. Minnet av en oförrätt, eller av hyllningar som sedan inte infriats utan omvandlats i nesa, är känsloladdat. Formuleringen för tankarna till den kanske mest välkända repliken i den medeltida svenska litteraturen, ”Myñnes jder nakot aff hatwna leek” (minns ni Håtunaleken), som kung Birger i *Erikskrönikan* ställer till sina fångslade bröder i Nyköping, i en scen där känslouttryck, kroppsspråk och dialog samverkar i förmedlingen av ett politiskt budskap.⁴⁸ Ordet *minne* i fornsvenskan har flera betydelser. *Kärlek* är en innebörd, men minne kan också syfta på förmågan att minnas och på åminnelsen som en aktiv handling gentemot Gud och helgon. Minne har också en innebörd av *samtycke*, en frivillig

överenskommelse i god tro och vilja. I denna betydelse bildar minne ofta ett ordpar tillsammans med rätt, både i krönikorna och i de politiska urkunderna från perioden. Ibland som samordnade, ibland som alternativ: minne och rätt, minne eller rätt. Ordparet minne och/eller rätt öppnar för två vägar till en återställd ordning eller förlikning, antingen genom frivillig överenskommelse eller på rättslig väg.⁴⁹ I Karls fråga om bönderna minns vad de lovat ställs det förflutna och nuet mot varandra. Det är en effektfull fråga som inrymmer en hel politisk förhandling. Förhandlingen eller kanske snarare maktutövningen som den här scenen visar, där bönderna konfronteras med sitt svek av en politisk överenskommelse, illustrerar en form av politisk känsla, som Boquet and Nagy skriver: "[t]he ties that joined people together required friendship or love; hate and anger were unleashed when they broke. It was why emotional rhetoric held such importance at every level of political communication."⁵⁰

Boquet och Nagy ser en utveckling där vänskapen under medeltidens lopp förändras från 1100-talet och framåt från en fysisk närhet till en politisk relation av ömsesidig förståelse. Känslor var centrala i förståelsen av politiska relationer. Härskaren skulle ha en emotionell relation till sina undersåtar, men denna kunde upprätthållas på distans, som en politisk vänskap. Även med ett föreställt, snarare än reellt emotionellt innehåll, kunde detta slags vänskap upprätta och uttrycka en symbolisk jämställdhet i hierarkiska relationer och därmed befästa en social stabilitet. Ett affektivt kontrakt band folket till härskaren, men utifrån *Karlskrönikan* kan man också se hur makten i sig förväntades vara grundad i emotionella erfarenheter.⁵¹ Att ha prövats emotionellt för rikets skull utgör ett argument för rättmätig makt. I konflikten med Kristiern Nilsson (Vasa) om hövitsmannskapet i riket, påpekar Karl Knutsson exempelvis att Kristiern har aldrig varit i något kiv, medan Karl så ofta har riskerat sitt eget liv, erfarit "sorgh nödh och wanda" (sorg, nöd och vanda) för rikets gagn och bestånd.⁵²

Uppgörelsen mellan Karl Knutsson och Erik Puke som slutade med Pukes avrättning 1437 tycks ha komprometterat Karl Knutssons politiska legitimitet. Att krönikan ger konflikten en hel del utrymme är därför inte så konstigt. När Karl Knutsson enligt *Karlskrönikan* får en förkrossande majoritet av rösterna i valet av hövitsman 1436, blir Engelbrekt och Erik Puke vrede och vägrar acceptera utfallet. Hövitsmannskapet delas mellan Engelbrekt och Karl Knutsson, men tillfaller Karl Knutsson när Engelbrekt mördas. När Erik Puke sedan ser hur "marskens hop" stadigt växer, en följd av hur han breder ut "[r]ikesins duk" (rikets duk) för alla som vill ha mat och öl, drabbas han av avund och börjar tänka på hur han ska ta marsken av daga.⁵³ Till skillnad från vrede räknades avund alltid till dödsynderna och förknippades med hat.⁵⁴ Både avund och skam har beskrivits som känslor som ingår i regleringen av status i hederspräglade samhällen.⁵⁵

Detta leder fram till en av de första kraftmätningarna mellan de båda männen. Här är platsen angiven, svartbrödraklostret i Stockholm.⁵⁶ Flera av rikets män har samlats i lokalen när Erik Puke vänder sig till marsken och kräver att han ska kalla hem sina ”stöffuare” till män, som lockar till sig alla hans svenner. Marsken svarar honom att han inte känner till några stövare, men om Erik syftar på några av hans män så kan de alltid svara för sig inför rätta. Erik svarar argt och föreslår att de och deras män gör upp med våld. Marsken å sin sida svarar med höviskhet och ära att det inte finns någon mandom i att lita på svenner i en uppgörelse och att han kan slåss med Erik om det behövs. Krönikan beskriver då hur Erik hastigt reser sig och går mot dörren, men rycks tillbaka av en av sina samman-svurna män som påminner honom om varför de kommit dit. Erik svarar att det inte är rätt tid, varpå svennen genmäler att medan du hotar, hugger en annan. Erik beaktar inte detta utan går sin väg.

Scenen är dramatisk och påtagligt visuell till sin karaktär. Erik Pukes känslotillstånd av avund som växt till hat och mordplaner följer med honom in i scenen, där känslan eskalerar till vrede. Liksom i exemplen med bönderna ovan, är det påtagligt hur Karl Knutsson bibehåller sin höviska framtoning. Den namngivna känslan av vrede som tillskrivs Erik Puke ingår i en kontext av andra känslor: utmanad heder, mod och maskulinitet, där marsken aldrig rubbas i sin sinneskontroll, medan Erik Puke endast med svårighet behärskar sig, vilken också betonas av hans kroppsspråk. För den medeltida aristokratins män utgjorde den behärskade vreden ett svar på alla angrepp på den egna hedern, men den handlade inte om ett hetsigt raseri.⁵⁷

När Erik Pukes stämplingar till slut kommer i öppen dager genom ett fejdebrev till Karl Knutsson, reagerar denne med glädje och berättar för sitt folk att nu kan alla se den vanheder Puke dragit över honom och bevisen för hans förräderi. ”[G]ören idher nw alle gladh / thette bliffuer war lykke dagh” (gläd er nu alla, detta blir vår lyckodag) säger han till sina män.⁵⁸ Karl Knutsson kan nu visa sin ”manhet” och vinna pris och ära, vilket gör detta till en lyckodag. I politiska texter från medeltiden ingår glädje ofta i känsluskript som uttrycker framgång i kamp om heder. Heder och glädje kontrasteras därvidlag mot vrede och sorg, som ofta kopplas till skam. När någon förlorar heder innebär det också en växling i känslouttryck från glädje till skam, som kan manifesteras genom sorg eller ilska.⁵⁹

Historieskrivning, minne och känslor

Syftet med den här artikeln har varit att analysera känslouttryck i en av de senmedeltida svenska rimkrönikorna. *Karlskrönikan* från 1400-talets mitt har ofta diskuterats som en viktig, men starkt vinklad och därför

problematiserande källa till det samtida politiska skeendet. Här har krönikans kommunikativa funktion tagits som utgångspunkt för en analys av hur den medeltida politiken gestaltades genom känslouttryck och minne utifrån tanken att känslor och minne är fenomen som gemensamt konstruerar människors erfarenheter och föreställningsvärldar. De bidrar därför också till att reflektera, uttrycka och forma praktiker och maktförhållanden i ett samhälle. Analysen fokuserade på krönikans skildringar av upplevda oförrätter. Känslouttrycken undersöktes som skript, eller narrativa sekvenser, och resultatet visar hur känslor uppträder i kluster som ger krönikans framställning en visuell skärpa. Dramatiska uppgörelser gestaltas via yttringar av vrede, skam och sorg, där känslorna utgör betydelsebärande narrativa element. Som en del av en politiskt motiverad historisk beskrivning syftar också narrativet till att befästa minnet av det förflutna både som känsla, handling och moral. När nutid och dåtid kontrasteras genom anklagelsen om politiska löftesbrott, markeras asymmetrin mellan makthavare och bönder bland annat genom deras känslomässiga reaktioner. Den komplexa politiska vänskapen mellan bönder och hövitsman kan läsas som en känslopraktik som balanserar vrede, rädsla och sorg, men som också tillskriver båda sidor en politisk agens som markeras av löftet eller klagomålet.

Vreden framstår som central i medeltidens politiska känslor som de uttrycks i *Karlskrönikan*, men inte som en endimensionell känsla. Vredens legitimitet skiftar beroende på sinneskontroll eller moralisk hållning hos aktören, vilket förklarar hur Sankt Eriks vrede kan utgöra en rättmätig vedergällning medan Erik av Pommerns vredesmod bekräftar hans tyranniska styre. Karl Knutssons vrede utgör en kontrollerad och kalkylerad politisk handling, medan Erik Pukes obehärskade ilska kopplas till avund och hat. Vreden är ofta produktiv i det att den åstadkommer förändring. Gestaltad som politisk känsla i skildringen av det förflutna kan den både legitimeras och ifrågasätta maktanspråk. *Karlskrönikans* känsluskript utnyttjar en variation i konstellationen av känslor, vilket i ett kommunikativt sammanhang förutsätter en flexibilitet i publikens emotionella repertoar och förmåga att aktivera det kollektiva minnet. Med oförrätten som bärande tema visar krönikan hur starka känslouttryck var en del av senmedeltidens politiska retorik och därför också en del av mottagarnas kollektiva föreställningsvärld. Genom krönikan anas därför en mer komplex känslokultur än den som gör människan till ett viljelöst rov för tvärsinneskast.

Noter

1. Gustaf Edvard Klemming (red.): *Svenska medeltidens rimkrönikor. D. 2, Nya eller Karls-krönikan. Början av unionsstriderna samt Karl Knutssons regering, 1389–1452* (Stockholm, 1866), 19–21.
2. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 20.
3. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 21.
4. Henrik Ågren: *Erik den helige – landsfader eller beläte? En rikspatrons öde i svensk historieskrivning från reformationen till och med upplysningen* (Lund, 2012), 80; Nils Ahnlund: ”Den nationella och folkliga Erikskulten” i Bengt Thordeman (red.): *Erik den helige. Historia, kult, relikier* (Stockholm, 1954), 138.
5. Marko Lamberg: ”Anger as a spiritual, social and mental disorder in late medieval Swedish exempla” i Sari Katajala-Peltomaa & Susanna Niiranen (red.): *Mental (dis) order in later medieval Europe* (Leiden, 2014), 72; Gerd Althoff: ”Ira Regis. Prolegomena to a history of royal anger” i Barbara H. Rosenwein (red.): *Anger’s past. The social uses of an emotion in the Middle Ages* (Ithaca NY, 1998), 59–61.
6. Robert Geete (red.): *Um styrilsi kununga ok höfþinga. Normaliserad upplaga* (Stockholm, 1878), 25, 36–37.
7. Se t.ex. breven SDHK 33860 resp. 33872 i Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev (SDHK) med deras formuleringar om brevutfärdarens och rikets stränga hämnd, plikt och vrede.
8. Damien Boquet & Piroska Nagy: *Medieval sensibilities. A history of emotions in the Middle Ages* (Cambridge, 2018), 180.
9. Aleida Assmann: *Cultural memory and western civilization. Functions, media, archives* (Cambridge, 2011), 240.
10. En överlappning mellan känslo- och minnesstudier har varit påtaglig till exempel när det gäller (modernhistorisk) forskning om trauma som sociokulturellt, historiskt fenomen. Janet Steiger m.fl.: ”Introduction. Political emotions and public feelings” i Janet Steiger m.fl. (red.): *Political emotions. New agendas in communication* (New York, 2010), 5.
11. ”Oförrätta”, *Svenska Akademiens ordbok*. https://svenska.se/saob/?id=O_0283-0112. qZIK (Hämtad 2021-09-15).
12. Boquet & Nagy: *Medieval sensibilities*, 123–125; Matthew Kempshall: *Rhetoric and the writing of history, 400–1500* (Manchester, 2011), 536–539.
13. Se t.ex. Thomas Småberg: ”The ritual battle of tournament. Tornej, dust, and bohord in medieval Sweden ca. 1250–1320” i Bruno Boue & Thomas Småberg (red.): *Devising order. Socio-religious models, rituals, and the performativity of practice* (Leiden, 2013).
14. Sven-Bertil Jansson: ”Medeltidens rimkrönikörer – historia och propaganda på vers” i Ragnar Björk & Alf W. Johansson (red.): *Svenska historiker. Från medeltid till våra dagar* (Stockholm, 2009), 49–51; om medeltida historieskrivning, minne och politik, se Jean-Marie Moeglin: ”Power and politics” i Gerald Schwedler (red.): *A cultural history of memory in the Middle Ages* (London, 2021), 30–39.
15. Herman Schück: *Engelbrektskrönikan. Tillkomsten och författaren* (Stockholm, 1994), 9–11.
16. Johan Huizinga: *Ur Medeltidens höst. Studier över 1300- och 1400-talens levnadsstil och tankeformer i Frankrike och Nederländerna* (Stockholm, 2007 [1919]).
17. Erik Lönnroth: *Från svensk medeltid* (Stockholm, 1959), 84–85.

18. Barbara H. Rosenwein: "Controlling paradigms" i Rosenwein (red.): *Anger's past*, 238–240.
19. Barbara H. Rosenwein: "Worrying about emotions in history" i *The American Historical Review* 107:3 (2002), 834–836.
20. Boquet & Nagy: *Medieval sensibilities*, 4–5; Barbara H. Rosenwein: *Emotional communities in the early Middle Ages* (Ithaca NY, 2006), 5–10; William Ian Miller: *Humiliation and other essays on honor, social discomfort, and violence* (Ithaca NY, 1993), 93–94.
21. Rob Boddice & Mark M. Smith: *Emotion, sense, experience* (Cambridge, 2020), 30–33; Piroska Nagy: "History of emotions" i Marek Tamm & Peter Burke (red.): *Debating new approaches to history* (London, 2019), 194–200; Astrid Erll, "Cultural memory studies. An introduction" i Ansgar Nünning & Astrid Erll (red.): *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook* (Berlin, 2008), 2–3; Hans J. Markowitsch: "Cultural memory and the neurosciences" i Nünning & Erll (red.): *Cultural memory studies*, 279–280.
22. Alon Confino: "Memory and the history of mentalities" i Nünning & Erll (red.): *Cultural memory studies*, 77–81.
23. Boquet & Nagy: *Medieval sensibilities*, 7.
24. Lisa Feldman Barrett: *Så skapas känslor. Hjärnans hemliga liv* (Stockholm, 2018), 55–58.
25. Rosenwein: *Emotional communities*, 2, 24.
26. Rosenwein: *Emotional communities*, 15.
27. Maurice Halbwachs: "Kollektivt minne och individuellt minne" i Johan Redin & Hans Ruin (red.): *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar* (Göteborg, 2016), 52–55.
28. Geoffrey Cubitt: "History of memory" i Marek Tamm & Peter Burke (red.): *Debating new approaches to history* (London, 2019), 128–129, 141, 151; Astrid Erll: *Memory in culture* (Houndmills, 2011), 88.
29. Carolyne Larrington: "Emotions" i Jürg Glauser, Pernille Hermann & Stephen Arthur Mitchell (red.): *Handbook of pre-modern Nordic memory studies. Interdisciplinary approaches. Volume 1* (Berlin, 2018), 514; se även Confino: "Memory and the history of mentalities", 81.
30. Larrington: "Emotions", 515.
31. Stephen D. White: "The politics of anger" i Rosenwein (red.): *Anger's past*, 142.
32. Monique Scheer: "Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieuan approach to understanding emotion" i *History and Theory* 51 (2012), 209.
33. Nagy: "History of emotions", 199.
34. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 1.
35. Klemming, *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 3–4.
36. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 25.
37. Boquet & Nagy: *Medieval sensibilities*, 179–180.
38. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 4–5, 17, 23.
39. Per-Axel Wiktorsson (red.): *Schacktavelslek med Ätenskapsvisan* (Stockholm, 2016), 42.
40. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 121, 130–132, 139, 151, 156–157.
41. Klemming, *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 131.
42. En diskussion om *Karlskronikans* tendens finns i t.ex. Dick Harrison: *Karl Knutsson. En biografi* (Lund, 2004), 86–99.

43. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 150.
44. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 184.
45. Se även t.ex. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 126.
46. Pia Bengtsson Melin: *Fåfångans förgänglighet. Allegorin som livs- och lärospiegel hos Albertus Pictor* (Stockholm, 2006), 184; Anna Nilsén: "Att känna igen och att känna igen sig – om identifikation och känslouttryck i medeltidens konst" i *Kungl. Vetenskaps-samhällets i Uppsala årsbok* 30 (1995), 12, 32–33.
47. Harvey Whitehouse & Pieter François: "Afterword. Ritual, emotion and power" i Merridee L. Bailey & Katie Barclay (red.): *Emotion, ritual and power in Europe, 1200–1920. Family, state and church* (Cham, 2017), 285.
48. Rolf Pipping: *Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D.2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter* (Uppsala, 1963), 220; Corinne Péneau: "The law and the king's heart. Emotions as political statements in the Chronicle of Duke Erik" i Per Föregård m.fl. (red.): *Tears, sighs and laughter. Expressions of emotions in the Middle Ages* (Stockholm, 2017), 67–68.
49. Peter Reinholdsson: *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i sen-medeltidens Sverige* (Uppsala, 1998), 147.
50. Boquet & Nagy: *Medieval sensibilities*, 175.
51. Boquet & Nagy: *Medieval sensibilities*, 247.
52. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 181.
53. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 96.
54. Eileen C. Sweeney: "Aquinas on the seven deadly sins. Tradition and innovation" i Richard G. Newhauser & Susan J. Ridyard (red.): *Sin in medieval and early modern culture. The tradition of the seven deadly sins* (York, 2012), 103.
55. Miller: *Humiliation*, 124.
56. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 97–98.
57. Paul Freedman: "Peasant anger in the late Middle Ages" i Rosenwein (red.): *Anger's past*, 172.
58. Klemming: *Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, 124.
59. White: "The politics of anger", 142–143.

Abstract

The wrath of Saint Erik. Injustice, memory, and political emotions in late-medieval Karlskrönikan. Margaretha Nordquist, PhD in History, Department of History and Centre for Medieval Studies, Stockholm University, Sweden, margaretha.nordquist@historia.su.se

The purpose of this article is to discuss the expression of political emotions and memory in the vernacular rhymed chronicle *Karlskrönikan* (Karl's chronicle), written on behalf of the Swedish king Karl Knutsson (Bonde) in the 1450s. Historical studies of emotions and memory have been prominent in the dynamic field of cultural history but more rarely as a combined approach to explore the temporal aspects of emotional expressions. This article focuses attention on the chronicle's communicative function and the notion that emotions and memory are integral parts in the construction of human experience and validation of power. Expressions of emotion in the chronicle were analysed as scripts, or narrative sequences, and the result shows how emotions appear in clusters of feelings such as wrath, shame, and sorrow. Emotions

are instrumental in the characterization and moral evaluation of actors, their actions, and motives. They provide a visual acuity and energy to the narrative that reinforce the memorability of past events. The chronicle's reference to the wrath of Saint Erik illustrates the complex uses and meanings of wrath in the chronicle. Wrath can be used both as a mark of legitimate power and of uncontrolled envy or lust for power. This is particularly apparent in the chronicle's attempt to represent Karl Knutsson as a legitimate ruler, who shows emotional restraint and honorable conduct both in dealing with unruly peasants and envious contenders for power.

Keywords: memory, political emotions, chronicles, history writing, power, fifteenth century

Passionens politik och makt

*Kärlek, våld och alternativ historieskrivning
i Madame de Villedieus Les Annales galantes (1670)
och Les Désordres de l'amour (1675)*

SOFIA WARKANDER*

Sådant vi känner av världslig storhet,
sådant som skapar dess vackraste smycke
lagar, heder, fred, och krig,
allt är föremål för dess förtrollning.¹

Under franskklassicismen, som generellt hänförs till åren mellan 1660 och 1680, verkade Marie-Catherine Desjardins (1640–1683) under sitt *nom de plume* Madame de Villedieu som sin generations mest sålda kvinnliga författare.² Villedieu var en av de första franska kvinnor som undertecknade sina egna alster, och fick också en *pension du roi* eller underhåll utbetalt av kungen. Hon skrev pjäser, dikter och prosa, och var, som både författare och medlem i Parissocieteten, känslig för litteraturens formmässiga utveckling. Hon har utpekats som den historiska novellens moder, en genre som bryter med tidigare generationers mer heroiska eller idealiserande skönlitteratur, och som illustrerar tidens syn på sambandet mellan passioner och makt.³ Dyliga genreutvecklingar kan ofta fungera som en ledtråd för historiker som vill spåra förändring i känslopraktik.⁴ I den här artikeln undersöks Villedieus framställning av hur passionerad kärlek påverkar politisk makt och vice versa, och hur denna framställning används för att ifrågasätta den absoluta monarkens legitimitet. Artikeln utgår från *Les Annales galantes* och *Les Désordres de l'amour* (1675), de två novellsamlingar där Villedieu tydligast för fram de politiska konsekvenserna av en känslomässig värld i uppror. Här kommer också diskuteras de litterära genrer som var i bruk och dessas sätt att framställa känslor i förhållande till den historiska situation som Villedieu skrev i.-

*Doktorand i litteraturvetenskap, Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet, sofia.warkander@littvet.su.se

Redan i förordet till *Les Annales galantes* framhåller Villedieu att passionerad kärlek är den starkaste kraften i människors liv, i hennes samtid såväl som för historiens viktigaste händelser. Denna utgångspunkt möjliggör också för Villedieu att implicit öppna upp för en kritik av oinskränkt furstemakt, genom att iscensätta variationer av det som sker när även furstar blir förälskade, och helt behärskas av passionen i stället för sitt förnuft. En stark statlig censur rådde på Villedieus tid, och ingen bok fick publiceras utan en *privilège du roi*, kungens eget godkännande. Omöjligheten att öppet kritisera den absoluta monarkin uppmuntrade litterära former som ironi eller eufemismer, som möjliggjorde indirekt kritik. För den som likt Villedieu ville behandla politiskt känsliga konflikter var det säkrare att förlägga dem till en avlägsen tid och ofta även till främmande länder, men ändå med betydande skillnader från en barock eller ”heroisk” romantradition, där exotiska miljöer användes som kuliss till lyckliga kärlekshistorier. De våldsamma religionskrig som skakade Frankrike under 1500-talet gav eko i den omstörtning som präglade Villedieus samtida, och det franska hovet ungefär hundra år bakåt i tiden användes som inramning även för andra författare, som i Madame de Lafayettes *La Princesse de Montpensier* (1662) och *La Princesse de Clèves* (1678).

Medan *Les Désordres de l'amour* utspelar sig helt under det franska 1500-talet och innehåller tre längre noveller, rymmer *Les Annales galantes* arton olika noveller i två volymer. De rör sig mellan olika länder och tider, från engelskt 900-tal till spanskt 1300-tal. I alla berättelser vänds en existerande ordning upp och ned, från skenbar stabilitet till uppror, och i enlighet med franskklassicismens pessimistiska världssyn visar novellerna den passionerade kärlekens tragiska konsekvenser.

Ett litterärt verk i samklang med sin tid

Den världsbild som Villedieu förmedlar i sina texter är en där människan styrs av krafter som hon själv inte kan kontrollera. Den rimmade väl med jansenismen, vars inflytande syns i den samtida Jean Racines pjäser om omöjlig kärlek och människonaturens nyckfullhet, om vår oförmåga att styra över vårt eget öde. I och med denna syn på människans öde kom hennes romanfigurer att få ett mer komplicerat och motsägelsefullt känsloliv, och Micheline Cuénin går så långt som att hävda att det är Villedieu som implementerar psykologisk realism i den franska romanen, liksom Racine i den franska teatern.⁵ Villedieu inkluderas ofta i den omdebatterade litterära strömningen preciositet, och omnämns i Antoine de Somaizes *Le Grand Dictionnaire des Précieuses* (1661) som Dinamise.⁶ Preciöserna, som i ett berömt uttalande liknats vid kärlekens jansenister, framhöll fördelarna med en ömsint vänskap över passionens faror, som borde undvikas.⁷

Vid tiden då Villedieu var verksam som författare hade även nystoicismen stort inflytande, som framhöll vikten av självkontroll genom förnuftets strama tyglar om ens passioner eller känsloliv, och som var viktig för den franskklassicistiska tragedin.

I sextonhundratalets Frankrike fanns det i anmärkningsvärd utsträckning en upptagenhet av känslor eller passioner och deras verkan. Detta kom till uttryck inom både konstnärliga och vetenskapliga fält: René Descartes *Les passions de l'âme* (1649) inspirerade bland annat målaren Charles Le Brun serie av teckningar *Expressions des passions de l'âme* och hans inflytelserika föreläsning år 1668 om passionernas inverkan på ansiktets uttryck (gravyrer av teckningarna utgavs tillsammans med föreläsningen postumt 1698 i *Conférence sur l'expression générale et particulière*). Ett annat exempel är *Discours sur les passions de l'amour* (1652), som attribuerats till Blaise Pascal, där det hävdas att ärelystnad alltid korrumpierar kärleken.⁸

Vid denna tid går landet in i en ny politisk epok efter en lång tid av oroligheter. Den franska adelns missnöje med kungens ökade politisk makt ledde till inbördeskriget *La Fronde* som varade mellan 1648 och 1653. Ludvig XIV:s seger i fronden och hans kröning 1654 innebar en slutgiltig förstärkning av den absoluta monarki som förknippas med Solkungen.⁹ Även åren innan fronden var oroliga, med konflikter mellan regenten, drottningmodern Anna av Österrike och Parisparlamentet. ”Oordning”, för att följa Villedieus ordval i *Les Désordres de l'amour*, var vanligt vid det franska hovet.

I den absoluta monarkin samlade monarken all makt i sina händer, och möjligheten att få politiska positioner och ämbeten berodde därför direkt på en persons förmåga att vara väl sedd av honom. Obändiga passioner hotade alltså dessutom kontrollen över den självframställning som behövdes för att ta sig fram i hovet och samhället.

Passionens politiska fara hos Villedieu

Villedieus historiska noveller belyser hur hovets emotionella kultur och den politiska maktens tumult återspeglas i tidens filosofiska och litterära strömningar, och hon använder genren för att kunna skärskåda och gestalta samtidens politiska dramatik. Första berättelsen i *Les Désordres* inleds med maximen ”Que l'amour est le ressort de toutes les autres passions de l'âme”, att kärlek är grunden till själens alla andra passioner. Berättelsen utspelar sig år 1574 vid Henrik III av Frankrikes hov dit kungen återvänder efter en längre tids fälttåg, under vilken tid två av hans närmsta släktingar försökt ta makten. Denna inledande orolighet följs snart av nya: kungen ska gifta sig, och under det påföljande intrigspelet blir den koketta

Madame de Sauve en ny favorit vid hovet. Hennes upphöjelse väcker ont blod, och några hovdamer, tillsammans med de Sauves försmådde älskare hertigen de Guise, bestämmer sig för att hämnas. Villedieus talrika detaljer tjänar till att illustrera den täta sammanvävning mellan kungadörets politiska förlopp och handlingar som utförs i en osynlig, inre sfär, som bara känns till av några få. Den intima, personliga historien blir en spegel av den ”stora” och publika.

De sammansvurna försöker få de Sauve bannlyst från hovet (vilket för henne, talande nog, är att bli bannlyst från livet) genom att få kungen av Navarra och Henrik III:s bror hertigen av Alençon, kallad Monsieur, att tvista om henne, så att kungen ska se henne som källan till den ”kärlekens oordning” som hotar stabiliteten i hans hov. De två som väljs ut för att bråka om de Sauve är samma personer som försökt usurpera tronen i kungens frånvaro – en raffinerad spegling av politisk oro i kärlekens dito. Precis som i den tidigare konflikten kring tronen krävs hög rang vid hovet för att kunna räknas som en viktig spelare i kärlek. Sammanblandning mellan kärlek och makt syns även på rent språklig nivå: de Sauves charm och skönhet beskrivs som vapen, och hon säger sig vara orädd för hot, eftersom dessa vapen utför mirakler åt henne.¹⁰ En förälskelse leder till att den älskade *faisait la loi*, bestämmer lagarna.¹¹ Att sluta älska någon till förmån för någon annan beskrivs som ett förräderi.¹²

Besvikelsen som försmådd kärlek ger upphov till antar formen av politisk vedergällning som involverar ett helt lands öde, och genom sin historia följer Villedieu konsekvent tråden att landets politiska oro är en återspeglning av individers oroliga känsloliv. Kungens bror Monsieur blir så rasande över de misslyckade kärleksintrigerna att hans gamla hat för släkten de Guise vaknar, och han svär att omintetgöra hertigen.¹³ De reformerta protestanternas (hugenotternas) ledare prinsen de Condé, även han en fiende till huset de Guise, letar efter ett sätt att hämnas för Bartolomeinattsmassakern, och förmås att överlåta befälet över sin armé till den uppretade Monsieur.¹⁴ Det enda sättet att avvärja ett nytt inbördeskrig är att få Madame de Sauve att övertala Monsieur om att han tidigare tagit fel, när han återigen förförs av de Sauves osvikliga ”vapen”.

Det novellens samtida läsare visste var att kungen av Navarra också var protestanternas ledare, sedermera kung Henrik IV, medan de Guise blev ledaren för de franska katolikerna. De pågående religionskrigen sammanflätas med en personlig berättelse om svek och hämnd. Det detaljrika narrativet visar inte bara hur nära Villedieu följt sina historiska källor, utan hur rätt en destruktiv kärleks många uttryck knyts till en närapå oöverskådlig serie konsekvenser av den största betydelse för Frankrikes blodiga politiska och militära historia.

Den otillförlitliga kärlekens filosofi

Madame de Villedieu använder ofta orden *folie* och *manie*, galenskap och mani, för passion, som betraktas som en förödande och olycksbringande förlust av förnuftet.¹⁵ Känslor är opålitliga, omöjliga att undgå och en oberäknelig grund att fatta beslut på. Novellen avslutas med kommentaren att kärlekens omåttlighet är dödlig, och att om man undersökte de hemliga motiven bakom de uppror som sker i monarkier, skulle man alltid finna att kärleken var helt eller delvis skyldig till dem alla.¹⁶ I *Les Désordres de l'amour* är det av förtrytelse över de misslyckade intriger som uppstått ur hans förblindande passion, som de Guise går med i Katolska ligan – en handling som beskrivs som upphovet till det inbördeskrig som sliter sönder Frankrikes hjärta.¹⁷

Synen på kärlek vid Villedieus tid beskriver Michael Moriarty som en blind aptit, där passionen i sig är irrationell, på tvären med en förändligad, oegennyttig kärlek.¹⁸ I förhållande till den platoniska uppdelningen i hög och låg kärlek, sysselsätter sig Villedieu självklart med den form av kärlek som drivs av jordiska begär och passioner, ambition, beräkning och lusta.¹⁹ Villedieus samstämmighet med dylika rådande kärleksideologier bekräftas i novellen *Dulcin* ur *Les Annales galantes*, där två makar som, trots att de båda är ”helt och hållet älskvärda”, avskyr varandra – på grund av tristessen de känner av äktenskapets trygghet.²⁰ Stabilitet framställs som antitesen till kaos, men också till kärlek. Är stabilitet implicit passionens motsats, och kaos dess *sine qua non*?

Kärlekens själva existens verkar vara knuten till, om inte direkt beroende av, den smärta och det uppror den orsakar. Roger de Bussy-Rabutins *Histoire amoureuse des Gaules* (1665), en nyckeltext om kärleksintrigerna vid det franska hovet, är ett bland många samtida exempel som uttrycker en liknande syn på kärleken:

Qui veut épouser sa maîtresse
Veut la pouvoir haïr un jour.
Le péché fait vivre l'amour,
Et l'hymen mourir la tendresse

Den som vill äkta sin älskarinna
Vill också kunna avsky henne en dag
Synden ger kärleken liv
Och äktenskapet dödar ömhet²¹

Även Bussy-Rabutin menar att kärleken är beroende av ”le péché” eller synden, och inte kan överleva äktenskapets band. Den passion som beskrivs av Villedieu kan framstå som det Niklas Luhmann kallat kärlekens

paradox, en petrarkistisk syn på kärlek som ett fångelse från vilket man inte vill fly.²² Villedieu uppehåller sig dock inte främst vid kärlekens ljuva plåga och inre lidande, utan dess plågsamma följder i ett yttre händelseförlopp, där älskaren i stället för att smäkta och dikta kan avrättas eller leda ett väpnat uppror.

En didaktisk tydlighet – maximer, dikter och förord

Villedieu förklarar sitt pedagogiska uppsåt i förordet till *Les Annales galantes*, som ger eko åt Molières uttalande i förordet till *Tartuffe* (1669) att litteraturens eller teaterns roll är att rätta till mänsklighetens laster.²³ Villedieus texter är också försedda med ett enkelt tytt chiffer, eftersom varje enskild text döljer flera maximer insprängda i texten. Maximer utgör den moraliska stommen i berättelsen, och leder läsaren i rätt riktning. De fungerar som ett sätt för författaren att avslöja för läsaren, både då- och nutida, de filosofiska strömningar och åsikter som kommer till uttryck genom berättelserna. Maximerna knyter Villedieus texter till traditionen av litteratur som utbildning i kärlekens regler.²⁴ I maximen ”Likt man alltid är oskyldig när man har framgång i kärlek, är man alltid brottslig när man börjar misshaga” ur novellen ”Amédée, duc de Savoie” jämförs frågor om skuld med frågor om framgång i kärlek.²⁵ Än en gång understryker Villedieu bandet mellan framgång i kärlek och framgång kort och gott. Sagans moral kan också framföras i moraliserande dikter, som denna ur novellen *Les Beaux-frères*:

Tout beau, censeurs, halte à la conjecture :
L'amour eut de tout temps ses décrets et ses lois,
Et pour qui le connaît, il n'est point d'aventure
Qui ne puisse être de ses droits.
De la plus fine politique,
Du traité le plus authentique
Il se rend quelquefois le secret instrument,
Et tel par l'effet de sa brigue
A perdu biens, honneurs, gloire, établissement,
Qui jusqu'au jour du dénouement
N'avait jamais pensé que dans toute l'intrigue
On songeât à lui seulement.

Se nu, häcklare, håll upp med era gissningar
Kärleken har i alla tider haft sina lagar och dekret
Och den som känner den vet att det inte finns någon gräns
För vad som kan tillhöra dess domän.
För den mest sublima politik,
För den mest genuina överenskommelse

Gör kärleken sig ibland i hemlighet till ett redskap
 Och den som faller offer för dess ränkspel
 Som förlorat välstånd, heder, ära, plats
 Har, tills den dag då allt klarnat,
 Aldrig annat att intriganernas mål
 Var kärleken, och intet annat.²⁶

Dikten berättar att kärleken är det som ligger bakom alla politiska och världsliga skeenden. Berättelserna utmålar passioner som ett hot, men öppnar också för frågan om vilket styre det är passionen ersätter. De våldsamma berättelserna synliggör en värld där en monark regerat oinskränkt, även innan han visar sin macts räckvidd. Därför går det inte att läsa Villedieus noveller som att passionerade känslor destabiliserar en tidigare pålitlig struktur. Snarare utmanar hennes verk maktens egen självframställning, och laglösheten i passionernas paradig leder läsaren att se en liknande struktur i den skenbara stabilitet som hotas. I *Les Désordres de l'amour* preciserar Villedieu att kärleken är en förödande kraft i just monarkier, och omåttligheten i passionens härjningar blir en furstespegel som motsäger den stabilitet som Ludvig XIV:s envælde gjorde anspråk på att representera.²⁷

För filosofen Nicolas Malebranche (1638–1715) är kärlek det som avslöjar själens essens.²⁸ Det som händer när en monark blir förälskad skulle följaktligen avslöja något om hans innersta väsen. I Villedieus berättelser ger passionerad kärlek gång på gång upphov till konflikter mellan eller inom politiskt betydande familjer, eller mellan en furste och hans rådgivare. Resultatet av de uppblossande känslorna blir att den som har störst makt, antingen genom sin politiska ställning eller sin förmåga att väcka kärlek, styr spelet till sin egen fördel, och krossar sina rivaler utan hänsyn till något annat än tillfredsställelse av de egna begären, efter makt eller efter den älskade.

När någon av Villedieus karaktärer blir förälskade utmanar de ett rådande politiskt paradig. Känslors irrationalitet och orättvisa synliggörs, samtidigt som maktfördelningen i ett furstendöme avslöjas som inte bara orättvis utan i en bemärkelse irrationell, då den möjliggör att beslut fattas på grunder som enbart kan härledas till suveränens emotionella berusning, som omöjliggör det maktens ordnande förstånd som är förutsättningen för den absoluta monarkins existens.²⁹ Genom att den passionerade kärleken skapar eller driver fram de här situationerna så synliggör de också kärnan i den irrationella, instabila regim som de utspelar sig i. Det är i detta som passionsframställningarna kan sägas utmana eller ifrågasätta makten: genom att som en sorts framkallningsvätska synliggöra dess beskaffenhet.

Samtidigt skapar passionerna situationer där varaktighetens representanter i form av vänskap eller äktenskap hotas av det som visar sig alltid

vara starkare, nämligen den ombytliga passionerade kärleken. Vare sig en maktfullkomlig furste eller kärlekspassionen har någon överhöghet som kan styra dem, och detta är kärnan i deras farlighet. Villedieu understryker dessutom gång på gång passionens framträdande plats i den politiska ordningen. Hon ordnar om i historien för att visa att den inre arenan av känslor som kärlek, svartsjuka och härsklystenhet irrationellt styr en politisk värld som förutsätts vara rationell, på ett mer explicit sätt än någon annan samtida författare gjorde.³⁰

Det som står på spel är med Nancy Millers ord den sanna relationen mellan kärlekens och statens sfärer, eller passionens roll i och inflytande över staten, genom dess verkan i furstens person.³¹ I de många kortare noveller som utgör *Les Annales galantes* visar Villedieu gång på gång detta inflytande. I ”Ethelvold”, som utspelar sig i 1200-talets England, förleds kungens närmsta man att ge honom falska råd för att själv kunna äkta den kvinna kungen skickat honom att undersöka. När kungen får reda på detta avrättar han hovmannen som dittills varit hans bästa vän.³² Ett liknande offer av klok politisk rådgivning och vänskap syns i ”Amédée, duc de Savoie”, där fursten mördar sin bästa vän, vars älskarinna han vill ta över. I en annan novell öppnar en bysantinsk prins portarna till sin fars kejsardöme för den ottomanska fienden, efter att fadern försökt förföra den vackra prinsessa han själv tappat intresset för.³³

Villedieus berättelser kan fungera som en varning för eller en kommentar till den samhällsvådliga maktobalans som blivit synlig såväl under som före Ludvig XIV:s styre. Passionen blir dödsbringande under oinskränkt makt, där en suverän monark styr helt över sina undersåtar. Villedieu ger en förklaringsmodell till den kaotiska historien, som samtidigt öppnar för ett ifrågasättande av en etablerad regims synbara stabilitet.

Villedieus noveller utspelar sig under omständigheter som liknar den absolutism som rådde under Ludvig XIV. Passionens nycker och infall får påföljder hos alla den drabbar, vare sig de tar formen av en hovmans slughet eller en kungs dödliga våld. Mot dessa nycker förmår inte förnuft eller samvete hålla stånd, eftersom de i Villedieus universum alltid är svaga jämfört med kärlekens överväldigande styrka. Uppvisningen av de mänskliga begärens ojämförligt mycket större kraft bredvid den genomgående svagare eftertanken, mildheten eller nåden undergräver själva maktens förnuftsanspråk, och antyder att även enväldiga kungar styrs av passionen snarare än av sig själva.

En ny genre som ifrågasätter gamla historier

Villedieus berättelser är kännetecknande för *la nouvelle historique* eller den historiska novellen, en ny genre som fick sitt genombrott under 1670-

talet i Frankrike. Med en blandning av autentiska historiska källor och skönlitterär gestaltning uppmanade den sin läsare att närma sig historieskrivning utifrån nya perspektiv, och söka förklaringar till historiska händelser på ett ofta ouppmärksammat håll, nämligen hos känslorna, vare sig de tillhörde kungar, hovmän eller andra, med passionerad kärlek som den mest obevekliga kraften. Denna genres storhetstid pekar också på en historisk förändring. Honoré d'Urfés pastoral *L'Astrée* (1607–1627) och Madeleine de Scudérys tiotusentals sidor långa *roman-fleuves* från 1640- och 1650-talen är fortfarande idealiserande, med en ljusare bild av kärleken, men under franskklassicismen blir litteraturen mörkare och mer pessimistisk.³⁴ Även om Patricia Cholakians uttalande att kärlek ”had [in literature] heretofore been treated as a beneficent force in human affairs” är överdrivet förenklande (även i *L'Astrée* hålls debatter om kärlekens värde, och *Violenta*-traditionen illustrerar dess faror), är brytpunkten mellan en barock och idealiserande syn på kärlek och utvecklingen av en mer desillusionerad, cynisk, och uppgiven sådan tydlig.³⁵ Moriarty talar om en brytpunkt mellan en tidigare rådande, idealiserad syn på kärlek och en utveckling av en mer desillusionerad, cynisk och uppgiven sådan.³⁶ Utvecklingen av en genre som var i stort skriven av och för kvinnor sammanfaller med att litteraturen under franskklassicismen gick från en idealiserande till en mörkare och mer pessimistisk bild av kärleken.

Villedieus litterära grepp kan kopplas till en uppmaning som Jean Segrais (eller Anne Marie Louise av Orléans, som Joan Dejean framhåller vara den sanna författaren som gömmer sig bakom Segrais lånade namn) framförde i *Les Nouvelles françaises ou les Divertissements de la Princesse Aurélie* (1656–1657): att frångå tidens vurm för berättelser om skeppsbrott, pirater och kärleksdramer som utspelade sig på främmande platser, för att i stället skriva om personer med franska namn och med en samtida eller i tid närliggande handling.³⁷ Madame de Villedieu är den författare som otvetydigt blev den historiska novellens främsta uttolkare, och som konsekvent använde genren för att koppla våld och kaos till oregerliga passioner och en maktfullkomlig härskare.³⁸ Historieframställningen i *Les Désordres de l'amour* liknas av Cholakian vid två koncentriska cirklar. Den yttre cirkeln består av politiska ledare och deras sammansvärjningar, medan den inre berättar om hur dessa politiska ledare i sin tur manipuleras av kvinnor, deras erotiska makt och deras egen strävan efter socialt och politiskt inflytande.³⁹ Denna läsning tar fasta på något av det mest spännande hos Villedieu, nämligen hennes texters framställning av samhällelig omvälvning genom fördolda krafter. Denna framställning framhäver traditionellt underskattade krafter, som kvinnors eller känslolivets, som här sammankopplas.

Redan i förordet till *Les Annales galantes*, ett ”sannskyldigt litterärt mani-

fest”, beskriver den självmedvetna Villedieu två kategorier av *nouvelles*: de som använder historien som autentisk dekor för en fantasi, som i hennes tidigare *Le Journal amoureux*, och de som i likhet med *Les Annales galantes* och *Les Désordres de l’amour* ser den som något som kan tolkas, som utgår från erkända händelser för att förklara deras hemliga orsaker.⁴⁰ Villedieu poängterar att hennes historier är historiska sanningar och inte ”fabler”.⁴¹ Samtidigt manipulerar hon sina historiska källor när hon bygger en historia – händelser, namn och årtal ändras för att bättre passa in i hennes berättelse. Hennes försök att framställa en ”skugghistoria” är inte pedantiska eller akademiska, två termer som i högsta grad skulle undvikas vid denna tid för den som ville leva upp till *honnête homme*-idealet, särskilt om man var kvinna.⁴² Trots denna lekfullhet understryker författaren ofta sitt uppsåt att leda läsaren att omvärdera historien, både i sitt förord och i texterna själva.

Då Villedieu framhåller att den mänskliga naturen är historiskt konstant och ”on s’aime comme on s’est aimés”, människan älskar på samma sätt som hon alltid älskat, implicerar hon att det hon skrivit om dåtiden också gäller hennes samtid. I förordet uttrycker Villedieu sitt moraliska syfte: hon hoppas genom sina berättelser kunna avskräcka läsaren från att följa syndens frestelser.⁴³ Även om detta också kan tolkas som ett sätt för henne att undgå att anklagas för att själv vara amoralisk, är det intressant i den mån hon konsekvent gestaltar historiska furstars utnyttjande av oinskränkt makt. Även om Villedieu inför censuren hävdar att man inte ska söka en avbildning av ”l’hypocrisie du siècle” eller hennes tids hyckleri i hennes skrift är det, tack vare kärlekens eviga natur, just genom att observera sin tids älskande som hon kan extrapolera kring sina historiska ämnen.

Skönlitteratur som alternativ historieskrivning

Framställningen av världen som hotfull är lätt att hänföra till en konkret upplevelse av en politiskt instabil och oförutsägbar värld. Villedieus position som kvinna från en adelsfamilj utan politiskt inflytande är viktig för utformningen av hennes litteratur, som utmålar världen som ostadig och omöjlig att kontrollera.⁴⁴ I stället för att försöka styra världen visar hon för läsaren alla de sätt som den alltid är öppen för det oförutsägbara, och att även de mest noggrant utformade planer är underkastade människans oberäkneliga natur. Faith E. Beasleys tolkning av hertiginnan av Montpensiers *Mémoires* (1653–1686) som ett feminocentriskt projekt, där nytt ljus kastas på historiska händelser genom att avtäcka intriger och hemliga skeenden bakom dem för att tydligt visa att kvinnor ofta befinner sig i handlingens mitt, går lika väl att applicera på Villedieus historiska novell.⁴⁵

Det har också hävdats att Villedieus skrivande är en omarbetning av historien som ämnar rätta till historikers fördomstyngda arbete, som skrivit bort kvinnors politiska inflytande ur historien. Hennes sätt att omforma och omformulera historiens premisser är ett erkännande av detta inflytande genom att som kvinna läsa om historien ur ett kvinnligt perspektiv.⁴⁶ Intresset för den historiska novellen har av bland andra René Demoris setts som politiskt motiverat, och som en protest mot en absolut monark som hade tvingat på sina undersåtar en officiell version av historien.⁴⁷ Utvecklingen i genre kopplas av Demoris till en förändring i känslopraktiker, där känslouttryck blir mer kontrollerade av den politiska makten. Skönlitteratur blir följaktligen under denna tid en arena där det till skillnad från i politiska sammanhang var möjligt att säga ”sanningen” om det förflutna och att visa de mäktigas ondska, fåfånga och dårskap. Utöver det så var det möjligt för kvinnliga författare att ifrågasätta ett generellt antagande att män var bättre lämpade att utöva makt eftersom den historiska novellen, skriven huvudsakligen av kvinnor, skapar en kontext där maktens regler inte längre gäller. Villedieus noveller skriver in sig i en tradition av att beskylla kvinnor för att ge upphov till krig, men ändrar narrativet genom att också förse kvinnliga protagonister inte bara med skuld, utan också med agens.⁴⁸

Utmålandet av upphöjda personers plötsliga förlust av ära, ställning och lycka har långa anor, bland annat i *de casibus*-traditionen, efter Giovanni Boccacios *De casibus virorum illustrium* (1355–1373), som översattes till franska för första gången redan 1400 av Laurent de Premierfait. Villedieu tar fasta på kärlekens roll och förnuftets frånvaro, i samband med en maktfullkomlighet som tillåter en furste att förfölja, fängsla och mörda sina undersåtar och tidigare vänner utan påföljd. Villedieus fokus på historiens känslomässiga mekanismer står i tydlig kontrast till en uppfattning om det franska sextonhundratalet som en plats för den transparenta, känslofria tankegången av ett sinne skilt från kroppen som ibland tillskrivits en period som i mycket dominerats av en stark tilltro till förnuftet, och den cartesianism som lyfter fram rationaliteten som människans yttersta tillflykt.⁴⁹ Berättelsen om känslors betydelse för vad som kan uppfattas som objektiva skeenden arbetar för att ”feminocentriskt” nyansera bilden av den västerländska historien, för att lyfta in det ofta kvinnligt kodade ”privata” eller känslomässiga som en del av dess mekanismer. Villedieus framhävande av passionernas inverkan på världen ligger framför allt i tiden, under ett sekel som i sin strävan att kontrollera passionerna gör vetenskap av dem.

Det går inte att säga att Villedieus känslocentrerade historieskrivning direkt motsäger officiella historiekällor som Mézeray, eftersom de källor hon använder alla inkluderar emotionella bevekelsegrunder som en del

av sitt berättande, och de personer och kärleksintriger som Villedieu använder är nästan uteslutande hämtade därifrån.⁵⁰ Tidens historieskrivning hade inte heller det neutralitetsideal som präglar den moderna historievetenskapen. Däremot populariserar Villedieu berättelserna för en bredare publik och genom att förvanska dem lite ingjuter hon sin tids syn på kärlek i dem. I sitt förord till *Les Annales galantes* antyder hon till och med att hon berättar de historier som kungens egna historiografer av respekt för monarkin förtiger.⁵¹

I en tid då allting skulle legitimeras medelst akademier, centralisering och historiografer, och där makten utgick från bara ett håll, blir resultatet att berättelser om opålitliga, emotionellt styrda kungar och andra inflytelserika personer blir ett subtilt ifrågasättande inte av historiker, utan av myten om den ofelbara monarken. Villedieus senare *pension du roi* bekräftar hennes position som en författare som inte bara uppskattades av sin samtid, utan som själv med viss framgång lyckats manövrera sig genom hovlivet, trots hennes implicita kritik av monarkins suveränitet.

Vad känslor gör i historien – passioner som hot och som furstespeglar

Det som är intressant för känslöhistoriker i dag är ofta ”vad känslor gör”, hur de fungerar i en kontext och hur de kan tolkas som en del av kulturella och historiska diskurser om makt.⁵² I denna artikel har undersökts Villedieus litterära framställning av påverkan mellan politisk makt och passion, hur de påverkar varandra och hur de påminner om varandra.

Den drivande tesen i *Les Désordres de l'amour* är i Cholakiens läsning att historia formas av erotiskt begär, något som i lika hög grad gäller *Les Annales galantes*.⁵³ Mötet mellan otyglade passioner och oinskränkt makt ger upphov till de blodiga historier vi ser hos Villedieu, där den som är utsedd för att härskas med upphöjt förnuft, i sin tur styrs av kärleken. Passionerna kan fungera som kunskapsförmedlare: som labila affekter som bidrar till politiskt uppror.⁵⁴ Passionerad kärlek utgör ett hot i sig, men har också en funktion av att visa det hot som är inbyggt i den absoluta monarkins maktfördelning. Den är både krut och framkallningsvätska.

Villedieu målar om och om igen upp samma bild av furstar som rov för sina passioner och begär, och av undersåtar som använder den kärlek de väcker hos andra för att själva tillskansa sig makt. Villedieus verk öppnar ett viktigt perspektiv på den betydelsefulla samtida upptagenheten av passioner som farliga, genom sin juxtaposition av de gränslösa passionerna med den oinskränkta monarkiska makten. Läsaren leds in i en känslövärld där passionen är farlig just för att den, likt den absoluta monarkin, inte känner några andra lagar än sina egna. Genom att framställa

passioners vikt för politiska beslut, visar Villedieu både på farorna av bristande yttre reglering men också på en diskrepans mellan en officiell historieskrivning och en som framhåller att politiska beslut grundas på oförnuftiga känslor, och på manipulationer i kulisserna.

Att novellerna utspelas i många olika sekler och länder understryker Villedieus framställning av sina idéer som universella, samtidigt som hennes verk är tydligt kopplade till sin samtids tänkande. Den passionerade kärleken framställs hos Villedieu som amoralisk, i bemärkelsen att den inte låter sig hindras av betänkligheter om vad som är rätt, fel eller klokt. Kärleken sätter på detta sätt förnuft och beräkning ur spel. Rationaliteten kan inte kämpa mot kärleken, men i stället för att nå fram till den lösning som ofta beskrivits som en preciosa hållning, att försöka begränsa passionens effekter genom att undvika den, visar Villedieu passionens förödelse i novell efter novell. Den litterära gestaltningen av en skrämmande omvärld är lätt att koppla till en historisk period sprungen ur djupa motsättningar, med ett styre som befunnit sig i olika former av intern, väpnad konflikt sedan ett drygt sekel tillbaka. Sammanställandet av den passionerade kärlekens laglöshet med monarkisk makt fungerar som ett förtäckt ifrågasättande av föreställningen om den absoluta monarkins inneboende förnuftsenslighet. Samtidigt öppnar iscensättningen av passionernas fördolda roll i politiken för ett ifrågasättande av en historieskrivning som ofta osynliggjort kvinnor.

Noter

1. "Ce que nous connoissons de plus grand sur la terre, Ce qui fait à nos yeux son plus bel ornement, Les loix, l'honneur, la paix, la guerre, Tout se trouve sujet à son enchantement." Madame de Villedieu: *Les Désordres de l'amour* (Genève, 1970 [1675]), 43. Alla översättningar från franskan är mina om inget annat anges.

2. Desjardins-Villedieus biografi är omtvistad, inklusive hennes födelsedatum. Här följer jag Micheline Cuénin: *Roman et société sous Louis XIV. Madame de Villedieu (Marie-Catherine Desjardins 1640–1683)* (Paris, 1976). Fler varianter diskuteras i Nathalie Grandes och Edwige Keller-Rahbés artikel "Villedieu, ou les avatars d'un nom d'écrivain(e)" i *Littératures classiques* 61:3 (2006), 5–32.

3. Gérard Letexier: *Madame de Villedieu. Une chroniqueuse aux origines de La Princesse de Clèves* (Paris, 2002), 93, 102.

4. Monique Scheer: "Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history?) A Bourdieuan approach to understanding emotion" i *History and Theory* 51:2 (2012), 218. Scheers text diskuterar inte primärt genre, men identifierar "genres that fall out of favor" som en av många möjliga ledtrådar för att spåra utvecklingar i känslopraktik.

5. Cuénin: *Roman et société sous Louis XIV*, 724.

6. Antoine Baudeau de Somaize: *Le Grand Dictionnaire des Précieuses, historique, poétique, géographique, cosmographique, cronologique, & armoirique où l'on verra leur antiquité,*

coutumes, devises, éloges, études, guerres, hérésies, Jeux, lois, langage, mœurs, langages, mariages, morale, noblesse ; avec leur politique, prédictions, questions, richesses, réduits et victoires ; comme aussi les noms de ceux & celles qui ont jusques icy inventé des mots Pretieux (Paris, 1661), 119–121. Roger Duchêne menar att preciositeten aldrig funnits som en organiserad rörelse, i *Les précieuses ou comment l'esprit vint aux femmes* (Paris, 2001), 168. För mer om preciosa, se Roger Lathuillère: *La préciosité – étude historique et linguistique* (Genève, 1966), 11, och Daniel Morner: ”La Signification et l'évolution de l'idée de préciosité en France au XVIIe siècle” i *Journal of the History of Ideas* 1:2 (1940), 225–231. <http://www.jstor.org/stable/2707334>, konsulterad den 22 december 2020.

7. Charles de Saint-Évremond: ”Le Cercle” i *Oeuvres mêlées* (Paris, 1865), 534. Saint-Évremond återger Ninon de Lenclos uttalande inför drottning Kristina att ”les Précieuses étaient les Jansénistes de l'amour”.

8. Blaise Pascal: *Discours sur les passions de l'amour* i La collection électronique de la Bibliothèque Municipale de Lisieux (27.X.1999), <http://www.bmlisieux.com/curiosa/passions.htm>, konsulterad den 8 december 2020.

9. Även om termen absolutism är en neologism som användes i Franska akademiens ordbok först 1878.

10. Se till exempel när de Sauve talar om ”la foiblesse de mes armes” i Madame de Villedieu: *Les Désordres de l'amour*, 17, 60.

11. ”faisait la loi”. Ibid., 15.

12. ”trahison”, ”crime”. Ibid., 20.

13. Ibid., 51.

14. Massakern på franska protestanter som inleddes natten till den 24 augusti 1572, fem dagar efter den protestantiske kungen av Navarras bröllop med Margareta av Valois – båda figurerar i novellen. Bartolomeimassakern var en konsekvens bland annat av fejden mellan släkten de Guise och Châtillon-Montmorency.

15. Letexier, not 7 i ”L'Adolescent” i Madame de Villedieu: *Les Annales galantes* (Paris, 2005 [1670]), 209–210.

16. Villedieu: *Les Désordres de l'amour*, 66.

17. Ibid., 60.

18. Moriarty: ”Love and love of self in early modern French writing” i *Seventeenth-Century French Studies* 35:1 (2013), 80–97.

19. Symposium, 180c; 181 b, c; 183e, 184d, Phaedrus 497 b, c. i Platon: *The collected dialogues of Plato, including the letters* (New York, 1961).

20. Villedieu: ”Dulcin” i *Les Annales galantes*, 296–297.

21. Roger de Bussy-Rabutin: *Histoire amoureuse des Gaules* (Paris, 1856 [1665]), 381.

22. Niklas Luhmann: *Love as passion* (Cambridge, 1986), 64–65.

23. ”Si l'emploi de la comédie est de corriger les vices des hommes [...]”. Molière: ”Préface” i *Le Tartuffe ou L'Imposteur* (2016 [1669]), 4. http://www.theatre-classique.fr/pages/pdf/MOLIERE_TARTUFFE.pdf, konsulterad den 24 november 2020.

24. Se Roland Barthes introduktion till François de La Rochefoucauld: *Réflexions ou sentences et maximes morales* (Paris, 1961).

25. Villedieu: ”Amédée, duc de Savoie” i *Les Annales galantes*, 64.

26. Villedieu: ”Les Beaux-frères” i *Les Annales galantes*, 132.

27. Villedieu: *Les Désordres de l'amour*, 66. Michel Jeanneret diskuterar frågan om stabilitet under Ludvig XIV i *Versailles, ordre et chaos* (Paris, 2012), 10.

28. Jean-Louis Vieillard-Baron: ”L'âme et l'amour selon Malebranche” i *Les Études*

philosophiques 4, De Descartes à Malebranche. La question de l'homme (octobre–décembre 1996), 455.

29. Michel Senellart: "La question de l'État de droit chez Michel Foucault" i *Libertés et libéralismes. Formation et circulation des concepts* (Lyon, 2012), 298.

30. Faith E. Beasley: *Revising memory. Women's fictions and memoirs in seventeenth-century France* (New Brunswick, 1990), 169–170.

31. Nancy K. Miller: "Tender economies. Mme de Villedieu and the costs of indifference" i *L'Esprit Créateur* 23:2 (1983), 82.

32. Villedieu: "Ethelvold" i *Les Annales galantes*. Alfride, kvinnan ifråga, upphör i sin tur att älska sin nya make när hon förstår att han står mellan henne och Englands tron, och är delaktig i att avslöja hans förräderi för kungen.

33. Villedieu: "Calojean" i *Les Annales galantes*.

34. Moriarty: "Love and love of self in early modern French writing" i *Seventeenth-Century French Studies* 35:1 (2013), 82–83.

35. Patricia F. Cholakian: "Rewriting history. Madame de Villedieu and the wars of religion" i Helen M. Cooper, Adrienne Auslander Munich & Susan Merrill Squier (red.): *Arms and the woman. War, gender and literary representation* (Chapel Hill NC, 1989), 47. Se diskussion om Violenta i "The case of Violenta" i Josephine Donovan: *Women and the rise of the novel, 1405–1726* (New York, 1999), 95–112. Såväl Christine de Pizan som Margareta av Navarra beskriver kärlekens destruktiva makt som en tyrann som drabbar alla.

36. Moriarty: "Love and love of self", 83.

37. De är undertecknade av Segrais, som även tog på sig författarskapet för *Lafayette's Zayde* (1670) och *La Princesse de Clèves* (1678), men attribueras av vissa forskare snarare till Anne Marie Louise d'Orléans, hertiginnan av Montpensier. Joan Dejean diskuterar frågan i *Tender geographies. Women and the origins of the novel in France* (New York, 1991), 52.

38. Faith E. Beasley: "Altering the fabric of history. Women's participation in the classical age" i Sonya Stephens (red.): *A history of women's writing in France* (Cambridge, 2000), 73.

39. Cholakian: "Rewriting history" i Cooper et al. (red.): *Arms and the woman*, 45.

40. Letexier: "Préface" i Villedieu: *Les Annales galantes*, 28.

41. Villedieu: *Les Annales galantes*, 48.

42. Honnête homme-idealet som i mycket överensstämmer med det äldre italienska hovmannaidealet som tecknats mest inflytelserikt av Baldassare Castiglione i *Il Cortegiano* (1528) har beskrivits av Michael Moriarty som "an adaptation of aristocratic behavioural norms to, on the one hand, the growth of the absolutist state and the increasing power of the centralized court, and, on the other, to the development of forms of sociability (above all the salon) operating outside the court, and incorporating a mixture of social elements." Det framhäver dygder som god smak och charm. Idealet var så framträdande att flera samtida källor vittnar om vikten som Ludvig XIV la vid att han själv såväl som hans son skulle vara just en "honnête homme". Marie de Bois, *valet de chambre du roi* 1647–1676, berättar i sina *Mémoires* (utgivna 1936) att Ludvig XIV ville att hans son skulle uppfostras till en *honnête homme*, och Antoine Gombauld de Méré i sina *Conversations* (1677) såväl som Madame de Lafayette i biografen *Histoire d'Henriette d'Angleterre* (utgiven postumt 1720) framställer Ludvig XIV som den mest *honnête homme* som finns. Laurence Giavarini, seminarium "L'expérience libertine du XVIIe siècle" vid Le Séminaire du GRIHL, EHESS, 12 december 2017.

43. Madame de Villedieu: *Les Annales galantes*, 48 ff.
44. René Demoris resonerar kring detta samband i "Aux origines de l'homme historique. Le croisement, au XVIIe siècle, du roman et de l'histoire" i *Le Roman historique (XVIIe–Xxe siècles)*. *Actes de Marseille réunis par Pierre Ronzeaud* (Tübingen, 1983), 30.
45. Beasley: "Altering the fabric of history" i Stephens (red.): *A history of women's writing in France*, 76.
46. Elizabeth Berg: "Review of Micheline Cuénin, *Roman et Société*" i *L'Esprit créateur* 23:2 (1983), 117–118.
47. Demoris: "Aux origines de l'homme historique" i *Le Roman historique*.
48. Cholakian: "Rewriting history" i Cooper et al. (red.): *Arms and the woman*, 44.
49. För en diskussion om detta i Descartes analys av *scientia*, se Susan James: *Passion and action. The emotions in seventeenth-century philosophy* (Oxford, 1997), 243.
50. Beasley: *Revising memory*, 167.
51. *Ibid.*, 165.
52. Susan Broomhall: "Introduction" i Susan Broomhall (red.): *Gender and emotions in medieval and early modern Europe. Destroying order, structuring disorder* (Farnham, 2015), 5.
53. Cholakian: "Rewriting history" i Cooper et al. (red.): *Arms and the woman*, 46.
54. Victoria Kahn & Neil Saccamano: "Introduction" i *Politics & the passions*, 1500–1850, 1.

Abstract

The politics of passion and power. Love, violence and alternative historiography in Madame de Villedieu's Les Annales galantes (1670) and Les Désordres de l'amour (1675). Sofia Warkander, PhD candidate in Literature, Department of Culture and Aesthetics, Stockholm University, Sweden, sofia.warkander@littvet.su.se

Madame de Villedieu was a key figure in the creation of a new genre, the *nouvelle historique*. Born under the Classicism of Louis XIV, it developed in great part as contrast to the baroque or heroic novel. With multiple narratives of passionate love set in different lands and times, this nascent genre relates to the contemporary manifold discourses of passion. Its birth can be read as an insertion of something new or a shift in emotional regime in the time-place of Villedieu's literary production, the absolute monarchy of the early reign of the Sun King.

In *Les Annales galantes* (1670) and *Les Désordres de l'amour* (1675), Villedieu juxtaposes anarchic passionate love in relation to monarchical power, in a comparison which implicitly criticizes the self-fashioning of absolutism as inherently rational. The *nouvelle historique*, whose conception and performance is dominated by women in the role of writer as well as that of reader, appears to undermine doxal historiography, replacing it with a history of political deeds and decisions motivated by hidden, forbidden, and corrupting passion. In dialogue with scholars such as Faith Beasley and Patricia Cholakian, I read Villedieu's nouvelles as an exploration of the links between passion and violence of a state where the person of the monarch is intermingled with its institution: the chaos of one as bound to the lawlessness of the other.

Keywords: Villedieu, absolutism, historiography, passions, nouvelle historique

Sjælens sygdom? Melankoli, metodisme og vanvid

*Frygten for religiøs melankoli og dens praksis
i 1700-tallets England*

TRINE GAARDE OUTZEN*

I 1762 publicerede præsten og poeten John Langhorne, der identificerede sig selv som en forsvarer af en rationel kristendom, skriftet *Letters on Religious Retirement, Melancholy and Enthusiam*.¹ Heri berettede han en tragisk historie om den unge pige, Eleanora, som mistede sig selv til en overtroisk og fanatisk religionsdyrkelse. Langhorne beskrev Eleanora som en pige fuld af sødme og med en kærlig følsomhed i hjertet. Hun var elsket og vidt beundret. En dag begyndte hun at besøge konventikler (private bønnemøder),² og hendes glade humør forsvandt, og hun sygnede hen til ”a stupifying Melancholy”, som i disse kredse blev priset for at bringe mennesket til bevidsthed om sine synder. Langhorne var åbenlyst uenig i denne positive forståelse af melankoli: ”At length her Melancholy affected her constitution, and she languished away in the bloom of life, a Sacrifice to FANATICISM.”³

Langhornes skrift indgik i en diskussion om melankoliens årsag og behandling, som debatteredes intenst i 1700-tallets England. Begrebet melankoli dækkede bredt over en række nedtrykte tilstande. I en humorpatologisk forståelse blev melankoli anset for at være en fysisk sygdom betinget af en overproduktion af sort galde,⁴ hvorimod den i en religiøs kontekst blev knyttet sammen med omsorg for sjælens frelse og derfor ikke anset for at have en oprindelse i kroppens væsker. Især tilhængere af de puritansk inspirerede reformbevægelser⁵ frygtede, at en for entydig forståelse af melankoli som en medicinsk lidelse, ville medføre en risiko for, at alvorlige sjælelige lidelser forblev uopdagede.⁶

Dele af denne diskussion vedrørende melankoliens ætiologi havde dog et nærmest uforsonligt præg. Dette spejles i Langhornes negative udlæg-

*Doktorand i historia, Historiska institutionen, Lunds universitet, trine_gaarde.outzen@hist.lu.se

ning af en ung kvindes møde med de puritansk inspirerede reformbevægelser og den fordømmende melankoli, der ledte til hendes undergang. I sit skrift kritiserede Langhorne blandt andre metodismen for at bidrage til udbredelsen af en problematisk religiøs melankoli i samfundet.⁷ Tidligere var det ikke blevet opfattet som problematisk, at der eksisterede religiøs melankoli,⁸ men Langhornes hårde dom over denne antyder, at diskussionen i 1700-tallet ikke blot var en intellektuel eller videnskabelig debat, der handlede om at afdække melankoliens årsag og kur. I denne artikel stiller jeg spørgsmålet, hvorfor religiøs melankoli blev så hedt og uforsonligt et debattemne mellem metodister og tilhængere af en mere rationel kristendom?

Følelsesstrukturer og følelsespraksis

For at besvare dette spørgsmål tager jeg udgangspunkt i en socialkonstruktivistisk forståelse af følelser. De konstrueres i et samspil med kulturelle, sociale, politiske og historiske kontekster. Følgelig anskues følelser ikke udelukkende som biokemiske, transhistoriske fænomener. Derved bevæger jeg mig væk fra de dele af melankoliforskningen, der har interesseret sig for ontologiske spørgsmål om forholdet mellem datidens melankoli og dagens depression.⁹ Derimod bygger jeg videre på forskning, der skriver sig op imod historikeren Edward Palmer Thompsons freudianske og marxistiske tolkning af metodisternes følelser som udtryk for en neurotisk, undertrykt seksualitet og falsk bevidsthed.¹⁰ Historikeren Phyllis Mack mener, at Thompsons tolkning af metodismens følelsesliv i mange år påvirkede forskningen i metodismen således, at man ikke tolkede metodisterne som selvstændige aktører og tænkere men som ofre for en fanatisk religion og undertrykte følelser.¹¹ Mack har analyseret metodisternes egne forståelser af, hvad følelser var og betød. Hun argumenterer for, at metodisternes følelser bør forstås som et religiøst udtryk fremfor som et resultat af en undertrykt seksualitet. Historikeren Jeremy Schmidt har argumenteret for, at melankoliforskningen i mindre grad har beskæftiget sig med en historisk tradition for at sætte melankoli i relation til omsorgen for sjælen; en tradition som Schmidt analyserer.¹²

Jeg tager udgangspunkt i Macks og Schmidts argumentation, at metodismens følelser skal forstås som et religiøst udtryk, der var tæt forbundet til melankolien. Men hvor Mack og Schmidt anvender et kønshistorisk perspektiv og analyserer forholdet mellem følelser, køn og religion, tager jeg udgangspunkt i historikeren Joanna Bourkes argument, at følelser udtrykker magtrelationer.¹³ Følelser kan derfor anskues som sociale handlinger, der påvirker verden og som læses på kulturelle, sociale og/eller politiske måder.¹⁴

Med udgangspunkt i denne forståelse af følelser anvender jeg kulturhistorikeren Raymond Williams begreb følelsesstrukturer og følelseshistorikeren Monique Scheers begreb følelsespraksis og kombinerer disse med Pierre Bourdieus begreber symbolsk kapital og distinktion. Williams definerer følelsesstruktur som en social erfaring, der opfattes som privat og personlig, men som har store ligheder med andre individers erfaringer, og dermed kan betragtes som et emotionelt normsystem.¹⁵ Med udgangspunkt i Williams begreb og Bourdieus teorier om symbolsk kapital har den svenske idéhistoriker Karin Johannisson anført, at følelser og følelsesstrukturer yderligere kan forstås som tegn, der definerer og skaber fællesskaber men også ekskluderer og udgrænser individer fra disse. På denne måde får følelser funktion af for eksempel klassemarkører.¹⁶ Ved at tilføje begrebet symbolsk kapital antyder Johannisson, at emotionelle normsystemer også påvirker sociale kontekster ved at skabe mulighed for følelsesmæssig distinktion, et begreb Johannisson ikke anvender. Men da følelsesstrukturer relaterer sig til individuelle oplevelser og dermed ikke beskriver, hvordan disse påvirker sociale kontekster, er begrebet interessant at kombinere med Scheers begreb følelsespraksis, der ligeledes er inspireret af Bourdieus teorier om habitus. I begrebet følelsespraksis ligger en forståelse af, at følelser ikke bare opleves men praktiseres både individuelt og kollektivt med kroppen som medie.¹⁷

Følelsespraksis defineres som en praksis, der involverer krop, sind, sprog, artefakter, miljø og mennesker.¹⁸ I følge Scheer har følelsespraksis forskellige funktioner, som er relevante at fokusere på i denne undersøgelse: at mobilisere bestemte ønskværdige følelser, og at kommunikere bestemte budskaber både indad- og udadtil i gruppen, hvorved følelsespraksis får et direkte socialt aspekt.¹⁹ Scheer anvender ikke begreberne social kapital og distinktion, men disse er relevante at kombinere med hendes definition af følelsespraksis og dennes funktioner, da disse kan vise, hvordan følelsespraksis påvirker sociale kontekster og magtforhold. Specifikke følelser kan fungere som en ressource, der har en immateriel karakter, og som er prestigegivende indenfor bestemte grupperinger, og som er genstand for genkendelse og anerkendelse. Dette muliggør følelsesmæssig distinktion ved, at individet kan udtrykke den, ifølge normen, rigtige følelse på den rigtige måde. Man kan derfor antage, at indenfor specifikke grupper udvikles specifikke følelsesstrukturer i samspil med specifikke følelsespraksis. Dermed kan kulturel magt og/eller konflikt skabes, når emotionelle koder og praktikker får status af noget eksklusivt for en gruppe eller klasse. Følelsespraksis kan derfor også have som funktion at definere og skabe fællesskaber men samtidig afgrænse og ekskludere de individer, der ikke er i stand til eller ikke ønsker at opvise den accepterede følelsesstruktur og derfor ikke kan eller vil deltage overbevisende i praksis.

Ud fra ovenstående perspektiv er melankoli hverken et fænomen, der blot bliver diskuteret ud fra en interesse i at forstå dens ætiologi og kur eller en lidelse, der kun påvirker dem, der rammes af melankolske tilstande. Den individuelle oplevelse af melankoli er formet af gruppens norm (struktur) for, hvad melankoli er, og følelsen praktiseres gennem krop, sind, sprog, artefakter og i specifikke miljøer.²⁰ Da ikke alle grupperinger i samfundet nødvendigvis har de samme normer for, hvordan specifikke følelser opleves og praktiseres, kan det antages, at følelsesstrukturer og -praktikker udsættes for kritik, især hvis en bestemt følelsespraksis har som funktion at skabe distinktion til andre grupperinger i samfundet. Dette betyder, at jeg forstår melankoli som en følelse, der manifesteredes i forskellige følelsesstrukturer og følelsespraksisser, der skabte distinktion og derfor påvirkede en række andre samtidige konflikter om tro og religion, som i datiden blev anset for politisk sprængfarlige.

Med udgangspunkt i ovenstående syn på følelser analyserer jeg metodismens praksis af melankoli samt, hvilke reaktioner dette vakte hos kritikere af den metodistiske bevægelse. Jeg argumenterer for, at hos metodisterne konstitueredes melankolien som en følelsesstruktur, der havde som hensigt at kickstarte en individuel omvendelsesproces fra et verdens barn til et Guds barn, og at denne indgik i en følelsespraksis, som skulle vise, hvem der var sand eller falsk kristen. Dermed fungerede melankoli som en følelsesmæssig distinktion til den anglikanske kirke, der ikke opererede med denne opdeling af kristne. At dette ikke blev anset som en uskyldig måde at praktisere religion på, viser analysen af reaktionen på metodisternes praksis af melankolien. Jeg argumenterer for, at den metodistiske praksis af melankoli blev kritiseret, fordi den blev opfattet som potentiel samfundsomstyrtende og dermed farlig for den politiske orden.

Methodismen blev grundlagt i 1730'erne af brødrene John og Charles Wesley og tilhørte en gruppe af protestantiske puritansk inspirerede reformbevægelser, der siden reformationen havde rettet en hård kritik af den anglikanske kirke for at være ukristen, fordi den fokuserede på ceremoniel pomp og pragt fremfor det indre, individuelle gudsforhold.²¹ Den metodistiske bevægelse blev enormt populær,²² og var kendetegnet ved at accentuere, at menneskets tro skulle vise sig i en inderlig, personlig kristendom. Metodisterne indskærpede, at individet skulle gennemleve en personlig omvendelse og genfødsel; en oplevelse de mente trak et skel mellem sande og falske kristne.

Kildemateriale

Til at belyse spørgsmålet om, hvordan metodisterne praktiserede melankoli, har jeg analyseret elleve autobiografiske omvendelsesnarrativer fra

antologien *Lives of Early Methodist Preachers. Chiefly Written by Themselves* (1846).²³ Den autobiografiske genre var populær blandt metodister, især blandt vandreprædikanter, og mange af narrativerne i antologien var tidligere trykt i Wesleys magasin *Arminian Magazine* som førstepersons beretninger i form af breve stilet til Wesley.²⁴ Redaktøren af antologien, Thomas Jackson, har hentet fortællingerne i dette magasin, og ifølge Mack spejler narrativerne i høj grad Wesleys og forfatterens egne opfattelser af, hvad det vil sige at være metodist, selvom antologien først er samlet og udgivet i 1846.²⁵

Narrativerne er vilkårligt udvalgt, fordi jeg ønskede at undersøge, om der eksisterede en melankolsk følelsesstruktur i disse narrativer, hvorfor jeg ikke på forhånd ville udvælge hvilke, der kunne underbygge dette. Genren omvendelsesnarrativer er præget af stærke genrekonventioner for, hvordan omvendelsen skrives frem. Derfor kan det problematiseres, hvorvidt de individuelle erfaringer, der beskrives i kilderne, blot er et udtryk for genrekoder, eller om de rent faktisk spejler en virkelig praksis. Jeg antager dog, at der eksisterer et niveau i narrativerne, der refererer til en historisk praksis af melankoli. Dette underbygger jeg ved at sætte mine resultater i relation til historikeren Thomas Dixons analyser af gråd som en religiøs aktivitet i 1700-tallet samt til den kritik, som metodisternes melankoliforståelse mødte. Når kritikerne fordømmer en opførelse, som udtrykkes i narrativerne, underbygger dette, at der eksisterer et niveau i forfatterens beskrivelse af deres omvendelse, som viser hen til en historisk praksis.

Som repræsentant for kritikken analyserer jeg Langhorns *Letters on Religious Retirement, Melancholy and Enthusiasm* (1762) og den anglikanske præst John Scotts *A Fine Picture of Enthusiasm, Chiefly Drawn by John Scott, wherein the Danger of the Passions Leading in Religion Is Strongly Described* (1744). Langhorne og Scott hører ikke til blandt de mest kendte kritikere. En analyse af mere ukendte tekster viser, at kritikken af metodismen ikke bare var en højtravende diskussion men, at mange i samfundet var bekymrede for udviklingen. Begge forfattere indleder deres skrift med en dedikation til henholdsvis biskoppen af Glouchester og biskoppen af London og udtrykker, at teksterne er ment som en hjælp til at bekæmpe den religiøse udvikling, som blandt andre metodisterne bidrog til at udbrede.²⁶ Teksterne var ikke kun henvendt til biskopperne men til en bredere læserskare.²⁷

Den metodistiske praksis af melankoli

The distress of my mind soon became intolerable: it was a burden too heavy for me to bear. It seemed to me, that unless I got some relief I must die in despair [---]. I got up and walked up and down the room, wringing my hands and crying like to break my heart: begging for God, for Christ's

sake, if there were any mercy for me, to help me: and, blessed be his name! All of a sudden, I felt such a change, through my soul and body, as is past description. I was afraid I should alarm the whole house with the expression of my joy.²⁸

I ovenstående citat beskriver den metodistiske vandreprædikant, Mr. John Haime, sin oplevelse af at blive genfødt som metodist. Sindets lidelse, som han oplevede som ubærlig, refererede til en melankoli, der var opstået, da han erkendte sin syndige livsstil. Erkendelsen gav ham indsigt i, at han ikke besad Guds nåde, og at han nu risikerede at miste sin sjæls evige frelse. At denne indsigt ikke bare var en intellektuel erkendelse er tydeligt. Haime udtrykker sin melankoli, angst og fortvivelse fysisk gennem sin krop, tårer og bøn.

I det følgende analyseres omvendelsesnarrativerne. Analysen fokuseres omkring, hvilken betydning melankolien blev tillagt i omvendelsesprocessen, og hvordan den blev praktiseret. Kort skitseret begynder fortællingerne med, at prædikanten i sin ungdom levede et syndigt liv præget af banden, sværgen, horen, drikkeri, spil og sabbatbrud.²⁹ De fleste prædikanter er dog klar over, at de er ude på et sidespor, da de er vokset op med gudfrygtige forældre eller en lærer, der har opdraget dem med kristne værdier.³⁰ Mr. John Mason fortæller hvordan en lille tvivl og medfølgende angst begynder at nage: "But although I truly hated sin, I was often overcome by it, which abundantly increased my pain and sorrow."³¹ Mange nævner mødet med de metodistiske prædikanter George Whitefield eller John Wesleys prædikener som en afgørende begivenhed, der kaster dem hovedkulds ind i en tilstand, der refereres til som melankolsk, præget af nedtrykthed og frygt. Mr. William Hunter oplever at: "All the sins of my life stared me in the face, and lay a heavy burden on my conscience."³² Tilstanden beskrives som et mareridt: "I had no rest day and night. I was afraid to go to bed, lest the devil should fetch me away before the morning." Flere af forfatterne oplever lange perioder uden lindring med søvnløshed, appetitløshed, angst, og de har grufulde visioner: "At other times I thought I saw the world on fire, and the wicked left to burn therein, with myself among them."³³

I deres fortvivelse kaster flere sig ud i en feberagtig aktivitet med bøn, faste, læsning af andres omvendelse, kirkegang og deltagelse i bønemøder.³⁴ Det typiske billede af selve omvendelsen er et pludseligt skift i følelsesregistret.³⁵ Mr. Thomas Rankin har i ugevis lidt af sort melankoli. En morgen går han ud i haven for at sørge over sin tilstand. Igen og igen beder han, og "[i]n a moment the clouds burst, and tears flowed from my eyes; when these words were applied to my soul many times over 'And he blessed him there'."³⁶ Efterfølgende svinger mange mellem eksalterede

tilstande og dyb melankoli i en længere periode, der i nogle tilfælde kan vare årevis, før der indtræffer en mere vedvarende ro.³⁷ Begge tilstande er prægede af voldsomme følelser, der udtrykkes gennem råb, brølen i afmagt, tårer eller sang, jubel og latter. Flere beskriver, hvordan andre metodistiske prædikanter græder, hvordan der grædes blandt tilhørerne, og hvordan de selv græder dagligt under bibellæsning.³⁸

Da beretningerne er personlige fortællinger, kan man på den ene side antage, at de beskrevne omvendelser spejler, hvad individet har oplevet i situationen. På den anden side har fortællingerne en normativ karakter, da de ikke afviger særligt fra hinanden. Når alle prædikanterne oplever, at melankolien udløses af en øget erkendelse af, at synden fylder uheldsvangert meget i deres liv, og de efterfølgende oplever, at denne tilstand opløses pludseligt og erstattes af heftig glæde, formuleres en følelsesstruktur, der er normgivende for, hvordan melankolien opleves og forstås i en metodistisk omvendelse. Strukturens funktion er at bevidstgøre individet om sin manglende syndsbevidsthed og dermed kickstarte omvendelsesprocessen. Melankolien har derfor karakter af et tegn, der kan vise, hvor individet er i sin omvendelsesproces. Denne følelsesstruktur indgår i en følelsespraksis, hvor både krop, sind, sprog (lyde), artefakter, miljøer og mennesker indgår: kroppe vandrer hvileløst rundt, hænder vrides, der grædes højlydt, der råbes og brøles, der bedes, fastes, læses i Bibelen og om andres omvendelser. Fællesskabet er en vigtig del af denne følelsespraksis, da mange beskriver, at det er støttende i omvendelsesprocessen at deltage i fælles bønnemøder, prædikener og kirkebesøg, hvor både prædikanter og tilhørere græder og ler.

At metodisterne kan have praktiseret deres følelser på denne måde er ikke usandsynligt. Da metodisterne skelnede mellem sande og falske kristne, hvor sande kristne var kendetegnet ved en inderlig oplevelse af Gud og kristendommen, kunne der ikke på overfladen skelnes mellem sand og falsk kristen. I den metodistiske følelsesstruktur bliver melankolien et tegn til individet om, at det er på rette vej i omvendelsen og derved et tegn på, at den sande kristne er ved at fødes. Dette er tydeligt i John Wesleys holdning til melankolien, som står i direkte modsætning til Langhorne, der mente, at den religiøse melankoli var en sygdom. Wesley korresponderede med Haime, der, som vandrende prædikant, konstant led under anfald af fortvivlelse, også imens han prædikede.³⁹ Haime forstod ikke sin tilstand og tvivlede på det gode i den, men Wesley svarede i et brev, at Haime skulle holde ud. Melankolien var et tegn på, at større herligheder ventede ham: "Indeed, the chastisement for the present is not joyous, but grievous: nevertheless it will, by and by, bring forth the peaceable fruits of righteousness. It is good for you to be in the fiery furnace: though the flesh be weary of it, you shall be purified therein, but not consumed."⁴⁰

I modsætning til Langhorne ser Wesley ikke den religiøse melankoli som noget, der fortærer mennesket men derimod som noget, der kan rense det. Samme holdning udtrykker Mr. John Gaulter, der kæder tårer og den melankolske lidelse sammen med muligheden for frelse. I sin elendighed trøster han sig med fortællingen om den hellige Sankt Augustin, der i løbet af sin omvendelse også led voldsomt. Biskoppen i Milano beroliger Augustins bekymrede familie: "it is not possible that a son of such tears should perish."⁴¹ Dixon citerer øjenvidneskildringer fra metodisternes bønnemøder og udendørs prædikener, hvor det beskrives, hvordan folk græd og lo. Whitefield var kendt både i England og Nordamerika som den grædende profet, og han udtrykte eksplicit, at tårerne var et tegn på Guds tilstedeværelse i de lyttende.⁴² For at kunne erkende sig selv og andre som tilhørende de sande kristne, kunne melankolien og tårerne tolkes som tegn, der viste hen til et inderligt og personligt gudsforhold og dermed markere, at personen tilhørte gruppen af sande kristne.

Ifølge Scheer er medier og miljøer vigtige elementer i etableringen af en følelsespraksis, og de bruges til at modulere følelser med.⁴³ Derfor kan det antages, at denne specifikke følelsespraksis hjalp omvendelsen på vej samtidig med, at den definerede et klart og afgrænset religiøst fællesskab, hvor man skulle bevæge sin krop, le og græde på bestemte måder for at kunne deltage. Melankolien fremstod både som en følelsesstruktur og et tegn, der indgik i en særlig måde at praktisere melankolien som en del af religionsdyrkelsen. Men ifølge kritikere af metodismen var dette ikke en uskyldig måde at praktisere sin religion på.

Kritikken af metodisternes praksis af melankoli

Kritikerne af de puritanske reformbevægelser kædede ikke kun bevægelserne sammen med en negativ melankoli. Entusiasme, som en negativ ladet følelse, blev ligeledes associeret til bevægelserne, og entusiasme indgår i mange af titlerne på de skrifter, hvori der blev rettet en kritik af bevægelserne for eksempel *A Fine Picture of Enthusiasm [...] wherein the Danger of the Passions Leading in Religion Is Strongly Described* (1744) eller *The Folly and Danger of Enthusiasm* (1758).⁴⁴ Titlerne udtrykker direkte, at det er forbundet med fare at hengive sig til entusiasme. Allerede i 1682 havde John Locke i *Of Enthusiasm* kædet begrebet entusiasme sammen med mennesker, der mente, at de stod i direkte kontakt med Gud. Lockes kritik byggede på, at rent logisk kunne Guds eksistens ikke bevises ud fra en personlig åbenbaring. Den religiøse entusiasme var en personlig oplevelse af entusiasme – ikke af Gud: "if there be no proofs of them [åbenbaringerne] they can pass for nothing but mere imaginations of the fancy, how clearly soever they appear to or acceptable they may be to their

mind”.⁴⁵ I 1708 udgav Lord Shaftesbury en kritik i *A Letter Concerning Enthusiasm*, hvor entusiastiske åbenbaringer italesattes som en melankolsk tilgang til religionen.⁴⁶ Kritikken byggede på argumentet, at de puritanske reformbevægelser åbenbaringer og oplevelser bundede i fantasi, og at tilhængerne ikke anvendte deres fornuft i deres tilgang til troen.

Den filosofiske kritik af entusiasme adresserede et spørgsmål om, hvorvidt det var muligt at erkende religiøse aspekter af menneskelivet via fornuft eller følelser, men i løbet af 1600- og 1700-tallet fik den medicinske og kropsligt orienterede forståelse af melankoli og entusiasme større udbredelse, hvilket spejledes i en generel stigning i medicinske værker, der omhandlede melankoli.⁴⁷ Som titlerne på kritikernes værker viser, gjaldt denne kritik ikke kun melankoli men blev også forbundet til entusiasme og passioner. Melankolien var én af flere typer af passioner, der blev kritiseret, og som i en medicinsk forståelse opstod på baggrund af ubalancer i kroppens væsker. Derfor er det relevant også at inddrage, hvordan entusiasme og passioner omtales af kritikerne. I indledningscitater er det dog tydeligt, at Langhorne især beskylder melankoli for at være årsag til Eleanoras forfald, da han skriver, at melankolien, som prises blandt religiøse fanatikere, som bringende individet til bevidsthed om sine synder, desværre påvirkede hendes konstitution, så hun svandt væk.⁴⁸

I dette afsnit undersøges kritikken af metodisternes følelsespraksis. Analysen fokuseres omkring tre elementer, som er fremtrædende i kilde-materialet: 1. Kritikken af brugen af følelser i religionsdyrkelsen, herunder især måden melankoli blev praktiseret; 2. Kampen om hvem, der var de sande kristne; og 3. Faren ved at praktisere religion som metodisterne gjorde.

I modsætning til Wesley og metodisternes positive syn på melankolien som begyndelsen på en omvendelse til et Guds barn mente både Langhorne og Scott, at melankoli og andre eksalterede tilstande havde deres ophav i en humoralpatologisk ubalance i kroppen. Scott hævdede, at denne form for følelsesladet religionsdyrkelse ikke havde noget med religion at gøre, men var ”the exercise of the bodily passions.”⁴⁹ Den metodistiske omvendelse kunne kun forstås som en overproduktion af den sorte og melankolske væske, og blev den omvendte behandlet via for eksempel en humoralpatologisk terapi, ville han genvinde sit gamle jeg og indse, at omvendelsen var indbildt. Ifølge Scott var det sandsynligt, at de, der oplevede en såkaldt omvendelse, givetvis havde et overskud af melankoli (sort galde) i deres kropslige konstitution, hvorfor disse mennesker var disponerede fysisk for at forveksle denne angst med Guds vrede. I et samspil med den ophidsede mentale tilstand satte ubalancen i væskerne gang i en mekaniseret, fysisk proces, hvor den ene eksalterede tilstand afløste den anden, og folk styredes via denne mekaniske proces ind i vanvid og

sindssyge.⁵⁰ Scott beskriver, hvorledes "[t]here are thousands flocking after those enthusiast, Whitefield and Wesley, who appear [...] to be deluding crowds of people into a passionate, mechanical religion."⁵¹ Wesleys og Whitefields måder at lede bønne-møder på "has very generally occasioned disorder in the passions of their hearer; the screaming and convulsion common among them, in their public assemblies, being called convictions. And vast number have actually gone melancholy among them."⁵² Samme argumentation fremførte Langhorne, der hævdede, at følelser skabes via fluktuationer i kroppen, og de derfor er utilregnelige i forhold til at give indsigt i religionen. Følelser spejler ikke en sand fromhed, der bør bygge på fornuften, og derfor må være rationel og ensartet, hvorimod hvis "the passions are it's vehicle it can never be [sand fromhed]; for these depending on the constitution of the body, will be various and uncertain; and we should be more or less devout accordingly as we might be affected by age, health or sickness."⁵³ Langhorne nævner direkte John Wesley og George Whitefield og sammenligner dem med hedenske tiders fanatiske, entusiastiske religionsdyrkere, som anså "the suggestions, of their own sick brains" for genialitet eller som et tegn på, at de kunne kommunikere med ånder.⁵⁴

Scott fremhævede, at der findes ægte, fromme kristne, der ikke er i stand "to raise their blood and spirits" til "enraving emotions of sensitive love." Derimod er mange i stand til at hykle disse følelser: "They can pour out their confessions in floods of tears, and cause their hearts to dilate with raptures of sensitive love" på trods af, at de ikke har "one dram of true piety in them."⁵⁵ Disse kropslige processer starter altid med en angstfyldt og melankolsk tilstand,⁵⁶ og ved at bygge sin religion på følelser vildledes mennesket og bliver styret af mekaniske processer i kroppen men også af fantasien, der tolker disse processer som sand fromhed. At nogle var i stand til at opvise en sådan adfærd, handlede, ifølge Scott og Langhorne, mere om det enkelte individs kropslige konstitution end om, at den udtrykte en ægte kristendom. Men det antydes også, at nogle mennesker mere end noget andet hyklede disse følelser, hvorved der stilles yderligere spørgsmålstegn ved troens autenticitet blandt metodisterne. Dermed bevægede både Langhorne og Scott sig ind på en diskussion om, hvem der repræsenterede den autentiske og sande kristendom, og hvordan denne burde praktiseres. Både Scott og Langhorne havde dedikeret deres skrift til biskopper, med den hensigt at støtte kampen for en rationel religion.⁵⁷ Diskussionen om melankoliens årsag og praksis var således indlejret i konflikten mellem de puritanske bevægelers opgør med den kristendom, som den anglikanske kirke repræsenterede. Kritikerne associerede metodismen med en fordømmende melankoli, der ledte folk ind i fanatisme, overtro, entusiasme og vanvid, som modstilledes en rationel

kristendom, der skulle praktiseres langt mere afdæmpet. Som et modsvar til den praksis, der sås ved metodistiske bønnemøder, beskrev Langhorne, hvad han kalder den korrekte måde at bede på: "It becomes us, indeed, to put up our prayer rather with a composed affection, than with the excess of passion." Al upassende adfærd burde undgås, og "a well-composed form of prayer is preferable to all extemporary effusions."⁵⁸ Langhorne understreger, at man godt kan bede i fællesskab, hvis man har lyst til dette. Men disse pludseligt undfangede udgydelser og indskydelser, som praktiseredes på metodisternes bønnemøder, var i bedste fald absurde og i værste fald blasfemiske.⁵⁹

Selvom hverken Scott eller Langhorne direkte kaldte metodisterne for falske kristne, byggede de en tydelig dikotomi op mellem en sand kristendom, der var kendetegnet ved rationalitet overfor det rene vanvid, der blev forbundet med ophedede følelser udløst af fysisk ustabilitet eller hykleri. At melankoli skulle være et tegn på religiøsitet blev blankt afvist. Religion "wears not the habit of monastic melancholy, nor delights she in the sacrifice of penal misery."⁶⁰ Konklusionen var, at metodisterne var syge mennesker, der troede, at de var religiøse.

Metodisterne var ikke upåvirkede af kritikken. I en prædiken "The Nature of Enthusiasm" medgav Wesley, at entusiasme ganske rigtig var forbundet med en sygdom i sindet, og at "[e]very enthusiast, then, is properly a madman."⁶¹ Men, at metodisterne skulle være religiøst sindssyge entusiaster, var dog forkert, da religiøsitet var et tegn på et sundt sind, hvorfor metodisterne ikke kunne være sindssyge. Derimod hævdede Wesley, at entusiasme var forbundet med at være forblændet af forskellige typer af illusioner, som ganske rigtigt kunne bestå i, at man troede, at man kunne lave mirakler eller var under hellig indflydelse.⁶² Men den allerværste og mest udbredte form for entusiasme var at tro, at man var kristen uden at være det; at man fantaserede, at man havde Guds nåde uden at have den. Disse kristne havde mange argumenter for, at de skulle være kristne: i generationer havde de været kristnet, de havde kristne meninger, og de syntes, at de levede et såkaldt kristent liv. Dette gjorde dem dog ikke til kristne for "without no grain of real inward holiness, without ever having tasted the love of God, or been 'made partakers of the Holy Ghost!'" kunne man ikke kalde sig kristen.⁶³ Wesley imødegik dermed beskyldningerne om, at han og hans tilhængere var melankolske og entusiastiske galninger med at tilbagevise denne påstand til kritikerne selv ved at fremhæve deres egne illusioner af at være ægte kristne uden nogensinde at have følt Guds nåde.

Selvom kritikerne affejede den metodistiske praksis af melankoli som et udslag af sindssyge, blev det igen og igen understreget, at det var farligt at dyrke religion på denne måde. Langhorne skriver direkte om denne

type af religionsdyrkelse, at "it is dangerous to indulge it."⁶⁴ I historien om Eleanora står det lidt hen i det uvisse, om hun dør, men det er tydeligt, at Langhorne mener, at man sygner hen i melankoli, hvis man indlader sig på at dyrke kristendommen, som metodisterne gør det. Men det var ikke kun faren for at blive sindssyg af at deltage i Wesleys og Whitefields udskejelser, som forfatterne advarede imod.

De puritanske bevægelsers store udbredelse tyder på, at mange opfattede dem som et reelt alternativ til den anglikanske kirke. Metodisterne oprettede missionshuse og selskaber over hele England og uddannede lægprædikanter,⁶⁵ og de kan dermed have været anset for en potentiel trussel mod den etablerede kirkes bestående. Teologen William J. Abraham har argumenteret for, at metodisternes mål var at reformere hele nationen, især kirken, og således sprede evangeliets hellighed til hele landet.⁶⁶ Med baggrund i dette vil jeg argumentere for, at kritikerne ikke kun blev provokerede af metodismens praksis af følelser, som givende adgang til den sande kristendom men frygtede, at metodismens måde at praktisere følelser kunne være potentielt samfundsomstyrtende.

Langhorne pegede på, at der lå en latent trussel mod samfundet i religiøse uenigheder: "Differences in Religion has always been the course of differences in civil life", og disse uenigheder leder til forskelle i, hvordan man ønsker landet ledet, og fører dermed til kontinuerlige splittelser i fraktioner og jalousi blandt folk.⁶⁷ Langhorne underbyggede sin påstand med eksempler fra Bibelen, men i en engelsk kontekst behøver man ikke at gå helt tilbage til bibelsk tid for at finde eksempler på, hvordan religiøse spørgsmål splittede landet. Under den engelske borgerkrig (1642–1651) var puritanerne politisk aktive og havde stået i opposition til Karl 1. af England. Erfaringen i England var, at disse bevægelser kunne være politisk aktive med dertilhørende ufred.⁶⁸ Og, ifølge Langhorne, var det aldrig Guds hensigt, at mennesker skulle yppe religiøst kiv. Derimod ønsker Gud, at menneskets liv skal være fyldt med glæde, "and whatever makes us miserable, counteracts that will; consequently, all penal severities in the exercise of Religion, all melancholy and desponding fears, are injurious."⁶⁹ Hvor finder mennesket da glæde? I samfundet, som bygger på Guds love, der har den hensigt at skabe fred, bevare menneskers liv og skabe "safety and happiness of every individual."⁷⁰ Metodisternes praksis af følelser førte dog til noget ganske andet end fred og ro. Scott beskriver, hvordan Wesleys og Whitefields opfordringer til at leve i liv i Kristi fodspor fik folk til at forlade hus og hjem for at følge de metodistiske vandreprædikanter: "Many have been led to quit their lawful and necessary employment; to neglect their husbands, children, and families; and from useful members in society have become mops and visionaries, incapable of pursuing their proper business, or of supporting themselves with

decency.”⁷¹ I stedet for at være nyttige borgere i samfundet, blev folk forvandlet til horder af melankolske fanatikere, der væltede rundt i en fantasiverden styret af overtroiske overbevisninger. Den kulturelle magt, som metodisterne vandt gennem deres praksis og øgede tilslutning i befolkningen, kunne potentielt veksles til en mere håndfast magt, hvis gruppen blev for stor og uregerlig.

Kritikken af den metodistiske melankoli var dermed ikke en kritik af melankolske tilstande *per se* men en specifik kritik af den særlige måde, som metodisterne praktiserede melankolien, og de implikationer denne praksis potentielt set kunne have. Denne struktur i og praksis af melankolien var ikke udbredt blandt alle grupper i samfundet, og der fandtes alternative måder at opleve melankoli på i andre kredse, hvor man opfattede melankoli som en fysisk sygdom, der især ramte respektable, intellektuelle og socialt velplacerede personer, der havde mere raffinerede følelser på grund af et sensitivt nervesystem.⁷² Dixon har vist, at også gråd blev intensivt debatteret og fortolket i 1700-tallet, og at det i andre sammenhænge ansås for respektabelt at græde, og at gråd kunne tolkes som en frivillig, intellektuel og social handling.⁷³ Der var mange, der græd i 1700-tallet, og der var mange, der var ramt af melankoli, men metodisterne praktiserede melankolien og gråden på en bestemt måde, som var provokerende for tilhængere af deismen og den anglikanske kirke, fordi den metodistiske praksis stillede spørgsmålstejn ved, hvem der var kristen eller hvem, der blot hyklede sin kristendom. Potentielt set kunne det få store samfundsmæssige konsekvenser, hvis alt for mange blev tilhængere af denne type af kristendom.

Konklusion

Uanset om Eleanora virkelig døde af religiøs melankoli, eller om hun var et eksempel, Langhorne havde fundet på til lejligheden, er det tydeligt, at den religiøse melankoli påvirkede individer og samfundet omkring metodisterne gennem måden, de praktiserede deres følelser. Inden for den metodistiske gruppe etableredes en følelsesstruktur, hvor melankolien blev et tegn på en begyndende syndsbevidsthed, og som derfor var begyndelsen på en omvendelse og genfødsel som sand kristen. Og melankolien havde agens: den øgede syndsbevidstheden, og fik folk til at gå fra hus og hjem for at følge metodisterne og et liv i Kristi fodspor.

Samtidig med, at denne følelsespraksis skabte et tydeligt defineret følelsesfællesskab for de metodistiske tilhængere, manifesterede den det diametralt modsatte af det, den anglikanske kirke stod for. Som en modpol til en kirke, der lagde vægt på ydre ceremoniel pragt, gav følelserne adgang til en indre følt sandhed om Gud og individets status i forhold til

nåden. På den måde fungerede metodisternes følelsespraksis som en modstilling mellem en officiel kirkekultur, der fokuserede på de materielle aspekter af praksis og en inderlig følelsesladet kristendom, der positionerede sig gennem en tårevæddet og følelsesladet praksis. I denne spillede melankolien en afgørende rolle i forståelsen af menneskets relation til frelsen og som et tegn på, hvem den sande kristne var. Når reaktionerne på den metodistiske praksis af religiøs melankoli var så uforsonlige, var det, fordi den religiøse melankoli ikke længere blot handlede om en omsorg for sjælen, men blev en del af en magtkamp om, hvem der havde patent på at være de sande kristne.

Noter

1. John Langhorne: *Letters on religious retirement, melancholy and enthusiasm* (London, 1762), iii. Termen rationel kristendom indgik i en større debat i 1600- og 1700-tallets England om, hvorvidt religion kunne erkendes via fornuft eller følelser. Den anglikanske kirkes establishment støttede de mere rationelle strømninger, der fandtes blandt især filosoffer, men kirken rummede også f.eks. metodisterne, der var tilhængere af, hvad de kaldte hjertets religion. Se følgende opslag i Alan Charles Kor (red.): *Encyclopedia of the Enlightenment* (Online version, 2005), "Deism", "Natural religion", "Enthusiasm"; se også Michael Heyd: "*Be sober and reasonable*". *The critique of enthusiasm in the seventeenth and early eighteenth century* (Leiden, 1995).

2. Langhorne er ikke specifik omkring, hvilken religiøs gruppe Eleanora besøger, men han kritiserer andre steder i skriftet metodismen, jansenismen og den reformerte kirke.

3. Langhorne: *Letters*, 56–58.

4. F.eks. beskriver lægen George Cheyne melankoli som "a nervous disorder" i kategori med samme type af lidelser som spleen, vapours, hysterical fits. George Cheyne: *The English malady* (London, 1733).

5. Puritanisme blev oprindeligt anvendt som et skældsord for protestantiske grupper, der siden reformationen havde kritiseret den anglikanske kirke for ikke at have lagt katolicismen bag sig. I denne artikel anvender jeg betegnelsen puritansk inspirerede reformbevægelser om disse grupper af protestantiske kristne. Betegnelsen kan referere til presbyterianere, independents, baptister, kvækere og metodister m.fl. Se Christopher Durston & Jacqueline Eales: "Introduction. The puritan ethos, 1560–1700" og John Spurr: "From puritanism to dissent, 1660–1700" i Christopher Durston & Jacqueline Eales (red.): *The culture of English puritanism, 1560–1700* (New York, 1996), 2–3, 234; Ted A. Campbell: "The origins and early growth of Methodism, 1730–91" i William Gibson, Peter Forsaith & Martin Wellings (red.): *The Ashgate research companion to world Methodism* (Farnham, 2013), 14–16.

6. Jeremy Schmidt: *Melancholy and the care of the soul. Religion, moral philosophy and madness in early modern England* (Aldershot, 2007), 3, 186.

7. Langhorne: *Letters*, 14–17, 67.

8. Schmidt: *Melancholy*, 29, 50, 186.

9. Se f.eks. Clark Lawlor: *From melancholia to prozac. A history of depression* (New York, 2012).

10. E. P. Thompson: "The transforming power of the cross" i E. P. Thompson: *The making of the English working class* (New York, 1964), 350-401.
11. Phyllis Mack: *Heart religion in the British Enlightenment. Gender and emotion in early Methodism* (Cambridge, 2008), 4-5.
12. Schmidt: *Melancholy*.
13. *Ibid.*, 7; Mack: *Heart religion*, 19-22; Joanna Bourke: "Fear and anxiety. Writing about emotions in modern history" i *History Workshop Journal* 55 (2003), 113.
14. Bourke: "Fear and anxiety", 117.
15. Raymond Williams: *Marxism and literature* (Oxford, 1977), 110, 128-136.
16. Karin Johannisson: *Melankoliska rum. Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid* (Stockholm, 2009), 13-21.
17. Monique Scheer: "Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieuan approach to understanding emotions" i *History and Theory* 51:2 (2012), 194, 199, 209.
18. Scheer: "Are emotions", 207-209.
19. *Ibid.*, 209, 211, 214-215.
20. Jeg hævder ikke, at den individuelle oplevelse er determineret af strukturen men derimod formet i relation til struktur og praksis. Se Scheer: "Are emotions", 210. Mack viser, at mange deltagere i de metodistiske fællesskaber faktisk oplevede store problemer med at skulle generere de rette følelser. Mack: *Heart religion*, 6.
21. Campbell: "The origins"; Gibson et al. (red.): *The Ashgate*, 15-16.
22. Mack: *Heart religion*, 3.
23. Thomas Jackson (red.): *The lives of early Methodist preachers. Chiefly written by themselves* (London, 1846), vol. 1: John Haime; Christopher Hopper; William Hunter; Peter Jaco; Thomas Mitchell; Robert Roberts; vol. 2: John Gaulter; John Mason; John Murlin; John Pritchard; Thomas Rankin.
24. Mack: *Heart religion*, 22.
25. Jackson (red.): *The lives*, vol. 1, xvi; Mack: *Heart religion*, 126.
26. Langhorne: *Letters*, iii-iv; John Scott: *A fine picture of enthusiasm chiefly drawn by Dr John Scott, wherein the danger of the passions leading in religion is strongly described. To which is added, an application of the subject to the modern Methodist, exposing the principles and practices of all such* (London, 1744), iii-vi.
27. Langhorne: *Letters*, iv; Scott: *A fine picture*, vii.
28. Jackson (red.): *The lives*, vol. 1: Haime, 129.
29. *Ibid.*, vol. 1: Hopper, 2; Mitchel, 46; Jaco, 97; Haime, 103; Hunter, 215; Roberts, 231. vol. 2: Murlin, 121; Mason, 132; Rankin, 140-141; Pritchard, 448.
30. *Ibid.*, vol. 1: Hopper, 1; Jaco, 96; Hunter, 214; Roberts, 230; vol. 2: Mason, 131; Rankin, 139.
31. *Ibid.*, vol. 2: Mason, 132; vol. 1: Hopper, 5; Haime, 102; vol. 2: Gaulter, 2; Prichard, 448.
32. *Ibid.*, vol. 1: Hunter, 215; Hopper, 1, 5; Mitchel, 48; vol. 2: Murlin, 121; Mason, 132; Rankin, 145-147.
33. *Ibid.*, vol. 1: Haime, 103; Jaco, 97; Roberts, 236; vol. 2: Gaulter, 4; Murlin, 122; Mason, 132; Rankin, 145-146; Pritchard, 448-449.
34. *Ibid.*, vol. 1: Mitchel, 48; Haime, 103-104; Hunter, 215; Roberts, 234 - 236; vol. 2: Murlin, 122; Mason, 133; Rankin, 146-147, 166.
35. *Ibid.*, vol. 1: Mitchel, 48; Jaco, 98; Hunter, 216; Roberts: 236; vol. 2: Gaulter, 5; Mason, 132; Rankin, 143; Pritchard, 445-449.

36. Ibid., vol. 2: Rankin, 146–147.
37. Ibid., vol. 1: Mason, 133; Murlin, 122; Pritchard, 452; Rankin, 145–147; Roberts, 234–235; vol. 2: Gaulter, 7.
38. Ibid., vol. 1: Hopper, 5–6; Haime, 120; vol. 2: Murlin, 123; Rankin, 146–147; Pritchard, 445–449, 451.
39. Jackson (red.): *The lives*, vol. 1: Haime, 126.
40. Ibid., vol. 1: Haime, 119, 126: Wesley, 1748, citeret i brev til Haime.
41. Ibid., vol. 2: Gaulter, 4.
42. Thomas Dixon: "Enthusiasm delineated. Weeping as a religious activity in eighteenth century Britain" i *Litteraria Pragensia. Studies in Literature and Culture* 22:43 (2012), 62, 64.
43. Sheer: "Are emotions", 210.
44. Om entusiasme, se Heyd: "*Be Sober and Reasonable*"; Jordana Rosenberg: *Critical enthusiasm. Capital accumulation and the transformation of religious passion* (New York, 2011).
45. John Locke: "Of enthusiasm" i Mark Goldie (red.): *Political essays* (Cambridge, 2002), 290.
46. Shaftesbury: *A letter concerning enthusiasm* (London, 1708), 6–7.
47. Schmidt: *Melancholy*, 84, 186; Heyd: "Melancholy and enthusiasm. The sources of medical critique of enthusiasm" i Heyd: "*Be Sober and Reasonable*", 44–72.
48. Langhorne: *Letters*, 56–58.
49. Scott: *A fine picture*, 1.
50. Ibid., 6–11, 20, 27; Langhorne: *Letters*, 10.
51. Scott: *A fine picture*, iii.
52. Ibid., 27.
53. Langhorne: *Letters*, 7.
54. Ibid., 14–16.
55. Scott: *A fine picture*, 4.
56. Ibid., 9.
57. Langhorne: *Letters*, iii–iv. Scott: *A fine picture*, iii–vi.
58. Langhorne: *Letters*, 86.
59. Ibid., 10.
60. Ibid., 22.
61. John Wesley: "The nature of enthusiasm" i *The works of John Wesley. Developments in doctrine & theological system*, vol. 1, sermon 37 (Delmarva Pub., onlineudgivelse, 2014), stk. 11–12.
62. Ibid., stk. 18–19.
63. Ibid., stk. 16.
64. Langhorne: *Letters*, 9.
65. Mack: *Heart religion*, 3, 27.
66. William J. Abraham: *Methodism. A very short introduction* (Oxford, 2019), 10–11.
67. Langhorne: *Letters*, 49–50.
68. Se Jacqueline Eales: "A road to revolution. The continuity of puritanism, 1559–1642"; Christopher Durston: "Puritan rule and the failure of cultural revolution, 1645–1660"; John Spurr: "From puritanism to dissent, 1660–1700" i Durston & Eales (red.): *The culture*.
69. Langhorne: *Letters*, 45–46.
70. Ibid., 51.

71. Scott: *A fine picture*, 27.
 72. Schmidt: *Melancholy*, 154.
 73. Dixon: "Enthusiasm delineated", 70–71.

Abstract

A disease of the soul? Melancholy, Methodism and madmen. The fear of the practice of religious melancholy in eighteenth-century England. Trine Gaarde Outzen, PhD student in History, Department of History, Lund University, Sweden, trine_gaarde.outzen@hist.lu.se

In eighteenth-century England melancholy was a topic of an intense and sometimes uncompromising debate. The Methodist movement's positive understanding of melancholy as a feeling related to the care for the soul was intensely criticised. Melancholy could be interpreted in both medical and religious terms, and the critiques of Methodism claimed that they were melancholic madmen and enthusiasts with a fanatic understanding of religion. In this article, the question is asked why melancholy became such an irreconcilable issue between Methodists and their critiques. By taking an approach to feelings as expressing power relations and using the concepts of emotional structures and emotion practice, Methodism's practice of melancholy is analysed and what reactions this evoked in critics of the Methodist movement. It is argued that among the Methodists, melancholy was constituted as an emotional structure that was part of an emotional practice that was to show who was a true or false Christian. Thus, melancholy served as an emotional distinction to the Anglican Church. That this was not considered an innocent way of practicing religion is shown by analysing the reaction to the Methodists' practice of melancholy. I argue that the Methodist practice of melancholy was criticised because it was perceived as potentially subversive and thus dangerous to the political order.

Keywords: melancholy, Methodism, emotion practice, political and religious conflicts, Enlightenment

Att styra som en filosof

*Gustav III:s känslopolitik
genom Gustav Vasa-skulpturens invigning*

SARA EKSTRÖM*

Svaret hade dröjt, men när kungens brev väl kom var det fyllt med uttryck för entusiasm. Gustav III skrev att han ”med oändligt nöje” hade läst den skrift som hans nära vän och gamle guvernör Carl Fredrik Scheffer hade skickat till honom drygt en månad tidigare.¹ Skriften i fråga var ett långt brev som fysiokraten Pierre Samuel Dupont de Nemours hade skrivit till Scheffer, vilket Scheffer i sin tur hade vidarebefordrat till kungen. I brevet behandlade Dupont en idé om hur nyttigt det vore att anordna offentliga skådespel (*spectacles*) eller högtider, fester (*fêtes*) för breda lager av befolkningen.²

Duponts text hade inspirerat Gustav III till en egen idé. För Scheffer presenterade han en plan för invigningen av Gustav Vasa-skulpturen utanför Riddarhuset ungefär åtta månader senare. Gustav III beskrev vilka känslor människorna skulle få att känna genom att delta i festen, vilket knöt an till resonemang han förde om den mänskliga naturen. Planen för invigningen innehöll dalkarlar, militärer, vältalighet, krigiska fanfarer, ringdans, allsång och slutligen en festmåltid. ”Min idé”, skrev Gustav III, ”är att den här festen skall inge kärlek till fäderneslandet och hat till det främmande oket.”³

Gustav III:s val att fira just Gustav Vasa var ingen slump. Gustav III ville gärna bli jämförd med de två svenska kungarna som tidigare burit namnet Gustav, Gustav Vasa och Gustav II Adolf, och han ansåg att deras regeringar hade varit speciellt lyckade.⁴ Från ungdomstiden och framåt hade han även omskrivit och hyllat dem i olika litterära verk. Gustav III och medhjälpare hade vid denna tid bland annat påbörjat ett arbete med en opera om Gustav Vasa, även om dessa planer realiserades först decenniet efter, med operan *Gustaf Wasa* år 1786.⁵

*Doktorand i idéhistoria, Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet, sara.ekstrom@idehist.su.se

Året innan Gustav III skrev brevet, år 1772, hade han genomfört en statskupp som innebar slutet på ett drygt halvsekel av parlamentariskt styre. Samtidigt som Gustav III på detta sätt stärkte kungamakten åt det enväldiga hållet utnämnde han sig själv till en upplyst monark. Med inspiration från bland annat franska upplysningstänkare genomförde han också ett antal reformer, framförallt under 1770-talet.⁶

Ibland tänks 1700-talet som känslolientligt i egenskap av förnuftets och upplysningens tid. I den känslolohistoriska forskningen beskrivs däremot 1700-talet som känslornas stora århundrade – *the age of sentiment*. Forskningen på området visar hur känslor länge hade tillskrivits en stor roll som drivkraft till mänskligt handlande och att de under 1700-talet även kom att tillskrivas rollen som moralisk kompass. Sympati och medkänsla betonades som samhällsbärande känslor inom ramen för detta *sensibilitetsideal*. I samhällets högre skikt blev det också mer accepterat, eller rent av förväntat, att uttrycka starka och uppriktiga känslor.⁷

Något som tillskrevs så stor betydelse för människors handlande och moral kunde förstås vara av intresse för den som ville styra människor. Under tidigmodern tid var ömsesidiga känslomässiga band mellan monarker och undersåtar viktiga att visa upp. Känslor av såväl kärlek och omsorg som fruktan var en del av den politiska kommunikationen.⁸ Ett av de stora känslolohistoriska namnen, den tyska historikern Ute Frevert, urskiljer dock en förändring vad gällde den politiska användningen av känslor under 1700-talet. Frevert beskriver hur en ny semantik i kommunikationen mellan monark och undersåtar tog form, och hon knyter detta till tidens sensibilitetskultur. Det blev allt viktigare för en härskares legitimitet att skapa känslor av kärlek snarare än fruktan. I boken *Gefühlspolitik* (2012) lanserade hon begreppet *känslopolitik* för att beskriva hur Fredrik II av Preussen, Gustav III:s morbror, använde uttryck för kärlek i sin retorik och i kommunikation med sina undersåtar och vilka praktiker han använde för detta ändamål.⁹

Gustav III:s brev ger en tydlig inblick i hur en självutnämnt upplyst monark under sent 1700-tal kunde betrakta den mänskliga naturen och resonera om hur man borde styra sina undersåtar genom densamma, med känslor som ett politiskt verktyg. I den här artikeln undersöks vilken roll känslor kunde tilldelas inom politiskt tänkande under senare delen av 1700-talet, genom att analysera Gustav III:s storslagna planer för invigningen av Gustav Vasa-skulpturen. Det är själva idéerna under planeringsfasen som är i fokus. Därför spelar det för den här undersökningen mindre roll att tillställningen i slutändan inte blev som kungen hade tänkt sig. En politisk konflikt uppstod nämligen mellan Gustav III och adeln om Gustav Vasa-statyn skulle tolkas som representation för kungamakten eller för adeln, vilket gjorde att invigningen blev politiskt känslig, kungen själv

uteblev och statyn avtäcktes utan större firanden.¹⁰ Det empiriska material som används i artikeln är brev mellan Gustav III och Scheffer från hösten 1773, samt brevet från Dupont till Scheffer.¹¹ Alla brev är författade på franska.

Gustav III:s känslopolitik

Utifrån den tidigare forskningen på området kan man placera Gustav III i en tidstypisk sensibilitetskultur, där iscensättandet av känslband till undersåtarna var en del i hans härskarroll och där han hade de retoriska verktygen för att göra detta. Ett sätt att få syn på Gustav III:s politiska känslöanvändning är att studera hans användning av retorik. Retorik och politik var intimt förknippade under 1700-talet och hade så varit sedan antiken, och inom den klassiska retoriken teoretiserades hur åhörarnas olika känslor kunde väckas genom retoriska grepp. Vältalighet var en viktig del av en furstes utbildning.¹² I *Gustaf III. Det offentliga barnet* (1993) undersöker Marie-Christine Skuncke Gustav III:s retoriska och politiska uppfostran. Hon skriver att Gustav III:s talekonst kännetecknades av *pathos*, det element i den klassiska retoriken som handlar om talarens känslsamhet och medel att tala till åhörarnas känslor.¹³

Ur ett kulturhistoriskt perspektiv skriver Henrika Tandefelt i *Gustaf III inför sina undersåtar* (2007) att den påstådda kärleken och omsorgen i monarkernas förhållande med undersåtarna, snarare än fruktan, betonades under andra hälften av 1700-talet och kunde motivera monarkernas maktställning. Detta är en av många aspekter hon undersöker som en del av de olika tidstypiska härskarrollerna som Gustav III iscensatte.¹⁴ Tandefelts fokus ligger inte på Gustav III:s känslöanvändning, men hon analyserar bland annat kungens gråt under kriget mot Ryssland. Detta kopplar hon till tidens sensibilitetskultur. Tårarna var offentliga och kommunikativa, och i det ljuset kan man tolka Gustav III:s gråt retoriskt – antingen som ett sätt att signalera högstämmd sensibilitet, eller för att framstå som okonstlad.¹⁵

Gustav III:s känslöanvändning har även undersökts ur mer uttalade känslöhistoriska perspektiv. Jonas Liliequist har liksom Tandefelt analyserat Gustav III:s gråt och genom William Reddys term *emotive* tolkar han gråten som ett slags retoriskt språk.¹⁶ Erling Sandmo analyserar i ett kort antologikapitel det han kallar för Gustav III:s *politics of emotion*. Gustav III, menar Sandmo, verkade för att skapa ett samhälle av känsliga och sensibla medborgare som knöts samman av vänskapliga känslband, vilket han ser som ett uttryck för det Michel Foucault kallade för *biomakt*.¹⁷

Den undersökning som ligger närmast min egen ingång är Sven Delblancs *Ära och minne* från 1965. Delblanc undersöker diskursen kring

äre- och odödlighetsmotivet under gustaviansk tid och menar att Gustav III hade en så kallad passionspsykologisk människouppfattning, representerad av upplysningsfilosofer som Claude Adrien Helvétius och Denis Diderot. Gustav III menade, enligt Delblanc, att starka känslor drev människor och att detta kunde utnyttjas i maktutövning.¹⁸

Freverts definition av *känslopolitik* är ”politik med känslor och om känslor”, och vidare: ”Affektiva förnimmelser och inställningar är inte motiv här, snarare resurser, verktyg och objekt för politiskt handlande.”¹⁹ Hennes begrepp *känslopolitik* och *känslopolitiska praktiker* används i det följande för att undersöka hur Gustav III resonerade om känslor som resurser, verktyg och målsättningar i brevet med den planerade festen. I fokus för denna artikel är inte hur Gustav III ville iscensätta sig själv som härskare eller använda sig av sina egna känslor. I stället undersöks hur han tänkte kring hur man bäst och effektivast kunde styra undersåtarna genom känslor och hur hans idéer relaterade till Duponts planer och samtida teorier om känslor. Frågorna är: Vilka känslopraktiker tänkte sig Gustav III att man kunde använda sig av? Vilka känslor ville han väcka eller mana fram och varför? Hur tänkte han att den mänskliga naturen kunde användas i politisk styrning?

En fest för hela nationen

De fester som Dupont föreställde sig i brevet till Scheffer kallade han ”nationella” och han kopplade dem till årstiderna. De skulle innehålla sång, dans, mat och dryck, militärövningar och förhör i moraliska och ekonomiska ämnen. Dupont var en av de så kallade fysiokraterna, som var en grupp upplysningstänkare i Paris. I samtiden kallades de för *les Économistes*, och det är också främst som ekonomiska tänkare, som bland annat betonade jordbrukets roll, som de har kommit att bli ihågkomna. Scheffer hade brevkontakt med flera av dem och var själv mycket inspirerad av deras läror. I sina franska tidningar hyllade fysiokraterna Sveriges nye, unge och upplyste kung Gustav efter statskuppen 1772.²⁰

Charlotta Wolff skriver att Gustav III närmast fungerade som en tredje part i brevväxlingarna, då de fysiokratiska tänkarna ofta refererade till Gustav III:s styre och ville att Scheffer skulle förmedla deras idéer till honom. De hoppades därmed att Sverige (liksom andra mindre stater) skulle fungera som ett laboratorium för deras idéer, när de inte gick att genomföra i Frankrike. Det var framförallt breven från Victor Riqueti de Mirabeau och från just Dupont, som båda även belönades med Vasaorden av Gustav III, som innehöll mer ideologiska programskrifter.²¹

En av Duponts idéer i brevet om de nationella festerna var att de skulle vända sig till landsbygdsbefolkningen. Enligt hans fysiokratiska världsbild

fanns människorna som tänktes göra mest nytta för staten på landsbygden och de var därför viktigast att påverka.²² Gustav III:s plan innehöll emellertid festdeltagare både från stad och land, och han förlade festen till huvudstaden. Riksdagsmän, utländska sändebud och borgare skulle sitta på bänkar, kvinnorna för sig och männen för sig. Adeln skulle representeras av en grupp adelsmän på ett litet podium vid den täckta statyns fot. Stockholms dalkarlar skulle marschera från Storkyrkan till torget och sedan stå där tillsammans med militärer.²³ Det verkade rentav vara en poäng i Gustav III:s planering att hela nationen skulle representeras på Riddartorget, även om det främst var Stockholms societet som tänktes finnas på plats, som Anna Ivarsdotter påpekar.²⁴

I valet att planera en fest i staden med representanter för hela nationen i stället för att vända sig bara till landsbygdsbefolkningen var Gustav III möjligtvis inspirerad av Duponts beskrivning av kinesiska offentliga ceremonier. Kejsaren med familj deltog i ceremonin tillsammans med de mest framstående officerarna, mandarinerna och arbetarna, skrev Dupont, och han hänvisade till ett vittne som påstod att man inte kunde åse ceremonin utan att fälla tårar.²⁵

Dalkarlarna var symboliskt viktiga genom historien om Gustav Vasas uppror och spelade även viktiga roller i operan *Gustaf Wasa*.²⁶ Dalkarlar hade också tidigare varit ett exotiskt inslag i kungliga ceremonier, exempelvis vid firandet efter slaget vid Narva (i det fallet rörde det sig dock inte om verkliga, utan utklädda, dalkarlar).²⁷ Om Gustav III tänkte sig att grupper från hela nationen skulle finnas på plats symboliskt så representerade dalkarlarna bondebefolkningen och han planerade att låta dem inneha den viktigaste rollen.

Adelsmannens entusiastiska tal

Gustav III skrev att han ville att en värtalig adelsman skulle hålla ett tal under festen. Han var noggrann med att det tänkta talet inte skulle vara svårbegripligt eller tråkigt för de deltagare som inte tillhörde de högre klasserna. Det viktiga var att talet skulle framkalla rätt känslor. Det skulle vara ett enkelt äreminne, fyllt med samma slags entusiasm (*entousiasme*) som känsliga män (*les hommes sensible* [sic]) hade känt ”i djupet av sina hjärtan” tvåhundra år tidigare när de hade sett Gustav Vasa i triumf på samma torg. Adelsmannen skulle tala om befrielsen från det ”främmande oket” och skildra detta ok i de ”starkaste färgerna”.²⁸

Gustav III lyfte här fram retorikens *decorum* – att anpassa sig efter situationen. Att talet skulle vara enkelt och anpassat efter publiken och känsloläget låg i tiden. I den svenska och internationella diskursen om retorik och värtalighet vid mitten av 1700-talet riktades ofta udden mot

retorikundervisningens doktriner och regeltyngda vältalighet – idealet var i stället just en enkelhet och naturlighet.²⁹ I *decorum* ingick också att talaren skulle se till att innehåll och uttryck överensstämde – den bästa talaren ansågs vara den som kände starkast och tänkte klarast, och lät sina tankar och känslor få naturliga uttryck.³⁰

I detta uttalande från Gustav III kan man göra fler iakttagelser associerade till känsl oanvändning. Under mitten av 1700-talet sågs entusiasm som mycket negativt i såväl den frihetstida svenska som i den tyska och engelska politiska diskursen. Att vara entusiastisk ansågs innebära att överväldigas av entusiasm och stå i motsatsförhållande till att vara förnuftig. Känslan kopplades även till lägre klassers och kvinnors känslomässiga beteenden.³¹ Även Delblanc konstaterar dock att Gustav III såg entusiasm som någonting positivt, som en del av sin passionspsykologi.³² Kungen menade att ”känsliga män” hade känt entusiasm vid åsynen av Gustav Vasa. Det franska begrepp som han använde, *Homme sensible*, beskriver Frevert som ett nytt borgerligt-adligt ideal kopplat till sensibilitetskulturen. Den sensible mannen skulle förena hjärta med ande och känna sympati med andra.³³

I det föreställda talet skulle dalkarlarna tilldelas huvudrollen. Gustav III hade idéer om hur man skulle få dem att känna känslomässigt deltagande och att talet handlade om dem. Han ville att adelsmannen skulle tala om dalkarlarnas mod, patriotism och trofasthet och därigenom få dem att känna (*sentire*) att de hade del i den ära som riktades till Gustav Vasa – men bara om de genom samma dygder förtjänade den.³⁴

Gustav III planerade även att i det tänkta talet låta dalkarlarna tillsammans med honom själv tilldelas roller som skulle gestalta historien. Han poängterade att talet inte skulle hylla honom själv, adelsmannen skulle i stället vända sig till Gustav III och uppmana honom att följa i Gustav Vasas fotspår för att förtjäna samma hyllning i framtiden. Sedan skulle adelsmannen vända sig till dalkarlarna och uppmana dem att följa sina förfäder.³⁵ Gustav III placerade sig därmed på samma nivå som dalkarlarna i talet, där han inte hyllades, utan likt dem själv fick uppmaningar. Att en upphöjd person spelade med sin egen upphöjda roll och symboliskt sänkte sig inför sina undersåtar kan också, enligt Frevert, ses som en känslopolitisk praktik.³⁶

Det aktiva deltagandet

Dupont betonade starkt i sitt brev hur viktigt det aktiva deltagandet skulle vara i festerna. Han la stor vikt vid glädje som ett pedagogiskt instrument. Det skulle helt enkelt vara roligare och därmed mer lärorikt för medborgarna att själva delta i skådespelen än att sysslolöst betrakta dem

från avstånd.³⁷ Ett sådant verktyg för att väcka känslor var musik och dans. Dupont beklagade sig över bristen på patriotiska sånger, han önskade sådana som skulle kunna framkalla olika slags känslor för olika slags fester.³⁸ Han efterfrågade också ett slags medborgerliga och patriotiska böner och dikter. Dessa skulle uttrycka ”offentliga känslor” av gemenskap och upplysning och kunde tonsättas med rörande musik och sjungas i kör.³⁹

Även Gustav III planerade in aktivt deltagande genom musik, sång och dans i sin tänkta ceremoni. Ivarsdotter beskriver hur planerna visar Gustav III:s rumsliga och sceniska tänkande, han föreställde sig en ”flerkörig stereofoni över Riddartorget”.⁴⁰ Tandefelt menar att kungen i brevet hade inspirerats av operans sätt att tala till åskådarna genom flera sinnesintryck och därmed skapa känslor. Hon jämför Gustav III:s festplaner med hur han senare kom att iscensätta sin härskarroll under olika faser av kriget mot Ryssland 1788–1790.⁴¹

Gustav III föreställde sig följande scenario: efter talet skulle dalkarlarna avtäckta statyn och då skulle musikanter vid torgets hörn spela krigiska fanfarer samtidigt med kanoner och truppersnas eld.⁴² Kungen planerade även att placera ut några utklädda sångare bland dalkarlarna, som skulle börja sjunga sånger till Gustav Vasas ära. Dessa visor skulle sjungas efter en välkänd melodi – kanske till och med efter den gamla ringdansmelodin ”daldansen”, resonerade Gustav III. Alla dalkarlar skulle sjunga med i sången som en kör och under sången skulle dalkarlarna börja dansa ringdans runt statyn.⁴³ Gustav III förtydligade inte hur han tänkte sig att ringdansen skulle inledas, om det skulle ske med hjälp av de till dalkarlar utklädda försångarna eller om han tänkte sig att dansen skulle uppstå spontant genom att melodin till daldansen började spelas. I vilket fall tänkte han sig att sången skulle uppstå genom ett slags frammanat aktivt deltagande.

Dupont, Gustav III och Scheffer påpekade flera gånger hur nya och unika idéerna om de offentliga festerna tedde sig för dem.⁴⁴ Dupont och Gustav III skrev båda till och med att idéerna kanske kunde uppfattas som alltför nydanande eller rent av galna eller absurda.⁴⁵ Just för att dessa idéer uppfattades som så nydanande ansåg de tre brevskrivarna att de var speciellt intressanta.⁴⁶ Vad var det som ansågs som så nytt? Förutom att Gustav III inspirerades av operans och teaterns visuella och auditiva effekter, som Tandefelt och Ivarsdotter har visat, menar jag att han även inspirerades av Duponts betoning på just det aktiva deltagandet. Genom känslopraktikerna att få deltagarna att själva sjunga och dansa, om än inte särskilt spontant, skulle de engageras mer känslomässigt i festen än om de bara hade varit åskådare.

Hat och kärlek

Vad var det för känslor som Dupont och Gustav III ville få deltagarna att uppnå genom dessa känslopolitiska praktiker? Dupont satte ett flertal känslomässiga mål för sina tänkta fester. En viktig och redan nämnd sådan var glädje. Han ville även skapa gemenskap och ge människorna samma smak och kärlek till ordning, nyttigt arbete och dygder.⁴⁷ Men detta var inte allt – Duponts fester var också tänkta att skapa nationella känslor.⁴⁸ Under andra halvan av 1700-talet, då de gamla ståndshierarkierna började luckras upp både praktiskt och idémässigt, argumenterade framförallt de allt starkare borgerliga grupperingarna i städerna för att de som medborgare i staten inte bara hade skyldigheter gentemot densamma, utan även rättigheter. Den här civistiska retoriken om medborgerliga rättigheter gick ofta hand i hand med tidiga nationella rörelser.⁴⁹

Delblanc tolkar Duponts brev till Scheffer som uttryck för de civistiska stämningar som rådde i Frankrike också under decennierna före revolutionen. Mot detta uttryck ställer han Gustav III:s plan. Gustav III, menar Delblanc, inspirerades av det ”ceremoniella och en smula naivt spektakulära” i Duponts brev, men fyllde detta med ett nytt innehåll. Borta var medborgardygd och upplysning, i stället hade festen enligt Delblanc blivit ett ”rojalistiskt spektakel i form av ett operadivertissement” som egentligen hörde hemma på teatern.⁵⁰

När Gustav III talade om sin fest till Gustav Vasas ära var han mycket tydlig med de känslomässiga målen för festen. Idén var att festen skulle inge kärlek till fäderneslandet och hat till det främmande oket.⁵¹ Att vilja uppnå kärlek för fäderneslandet låg i linje med Duponts känslomässiga mål för festerna. Det ligger också i linje med Sandmos beskrivning av Gustav III:s känslopolitiska mål som att skapa ett samhälle av känsliga medborgare som knöts samman av känslomässiga band av vänskap och tillgivenhet.⁵²

Att inge hat i festdeltagarna var däremot ingenting Dupont uppmanade. Han skrev tvärt om att hat och splittring var farligt – han syftade dock på hat och splittring *inom* en grupp.⁵³ Gustav III avvek här från Duponts fokus på medborgerlig sammanhållning inom gruppen och anslöt till en äldre form av kunglig känslopolitik. Att svartmåla yttre fiender var någonting som förekom i äldre kungliga ceremonier och riter. Mårten Snickare visar exempelvis hur segermanifestationer efter segern vid Narva år 1701 omtalade den ryske tsaren som grym och svekfull, och man iscensatte hur han symboliskt besegrades.⁵⁴

Gustav III skrev att de känslor av kärlek och hat som han ville framkalla hos festdeltagarna alltid var nyttiga, men under dessa omständigheter nödvändiga.⁵⁵ Varför ansåg Gustav III att det var nödvändigt att väcka

nationell kärlek och hat mot utländskt tvång vid just denna tidpunkt? Tandefelt har beskrivit hur Gustav III:s rundresa i Dalarna fjorton år senare, på samma vis som Gustav III hade beskrivit i brevet, syftade till att skapa kärlek till fäderneslandet och hat mot fienden. Det var dock under kriget mot Ryssland och situationen rörde ett verkligt krigshot.⁵⁶ Situationen var en annan år 1773. Delblanc menar att det kan ha att göra med bondeuppror som ansågs bero på utländsk uppvigling.⁵⁷ Vid tidpunkten då Gustav III skrev brevet var det dessutom bara drygt ett år sedan han hade genomfört sin statskupp. Gustav III målade ofta upp frihetstiden som en period fylld med korrupktion och utländskt inflytande. Möjligtvis var det denna större bild Gustav III syftade på och att han själv därmed likt Gustav Vasa hade lyft av ett ”främmande ok”.⁵⁸

Även om Gustav III delvis använde sig av en äldre form av känslopolitik i sin tänkta fest och dessutom använde sig av en estetik som låg nära operan och teatern, så menar jag att man ändå kan se hans festplan som mer än en rojalistisk hyllning av sig själv och sina förfäder. Duponts och Gustav III:s brev till Scheffer kan jämföras med ett brev som Jean-Jacques Rousseau skickade till den polska regeringen, där han på ett liknande sätt uppmuntrade till nationella fester kring ett monument med inskriptioner av stora händelser i det förflutna för att stärka patriotismen och polackernas uppskattning av sig själva och sitt fädernesland. Offentliga fester skulle ha till uppgift att skapa känslor hos folket, menade Rousseau.⁵⁹ Gustav III:s idéer om att genom historiegestaltning skapa känslor av nationell kärlek och hat inför nuet och framtiden kan också jämföras med det ”nuets dramatik” som Magnus Rodell menar skapades vid nationalistiska statyinvigningar under 1800-talet. Invigningarna syftade inte bara till att blicka bakåt på historien, utan knöt även ihop historien med nutiden och framtiden och skapade en helhet.⁶⁰ På ett liknande sätt syftade Gustav III:s festplan till att knyta samman representanter för olika delar av det svenska folket med historien och en gemensam framtid.

Att styra den mänskliga maskinen

Gustav III skrev till Scheffer att han tyckte att Duponts idéer var bra och korrekta, och djupt genomtänkta. Han fortsatte: ”det är som en statsman som han betraktar människorna och som en filosof som han vill leda dem”.⁶¹ I samtiden var ”filosofkung” det begrepp som oftast användes för det som senare har kommit att betecknas som ”upplyst despot” eller ”upplyst absolutism”, med andra ord de monarker som med inspiration från upplysningsidéer genomförde samhällsreformer eller till och med skrev egna filosofiska verk.⁶² Tandefelt menar att det för Gustav III, liksom för flera andra monarker, fanns en stor tvetydighet i förhållandet till upplys-

ningsidéer. Det ingick i Gustav III:s härskarbild att framställa sig själv som en upplyst kung inför sina undersåtar och för utlandet, men Tandefelt betonar att det är en svår (och eventuellt inte särskilt fruktbar) fråga att skilja på bildskapande och ifall Gustav III var en ”sant” upplyst kung.⁶³

Gustav III:s resonemang i brevet om styrande faller dock varken in i de svårseparerade kategorierna ”upplyst bildskapande” eller ”reformer för undersåtarnas bästa”. Både Gustav III:s och Duponts brev innehöll utsagor om hur den mänskliga naturen fungerade och båda ansåg att känslor eller rörelse⁶⁴ spelade stor roll. Delblanc menar att idén om att människor var lättare att styra om de var emotionellt påverkade var en av de saker som Gustav III plockade upp från Duponts brev och att festplanerna var ett uttryck för passionspsykologi. Kungen tänkte sig att han skulle leda folkmassans känslosvall till patriotism och rojalism.⁶⁵ Här handlade det alltså snarare om att Gustav III hämtade inspiration från Dupont till styrning av undersåtarna.

Utöver Delblancs redogörelse för Gustav III:s och Duponts tankar om styrande kan följande läggas till: Dupont menade att vältalighet var ett av de viktigaste instrumenten för den som skulle leda en nation. Men vältaligheten kunde bara lyckas om talaren själv var känslig (*sensible*). För att väcka ärofyllda passioner (*les passions honnêtes*) hos andra krävdes att talaren själv blev livligt rörd (*vivement remué*). En kall man kunde aldrig hetta upp (*échauffer*) någon. Men om människorna fattade eld, så ”[bär] den elektriska lågan från kropp till kropp sina brinnande gnistor och sinnesrörelsen som följer dem”.⁶⁶ I svarsbrevet till Scheffer kommenterade Gustav III Duponts idéer med följande utsaga om den mänskliga naturen: ”vi är alla lite maskinlika det som slår våra sinnen påverkar vår föreställningsförmåga (*imagination*) och vad man än säger så är det föreställningsförmågan som styr människorna”. Det som var bra med föreställningsförmågan, fortsatte Gustav III, var att den kommunicerades mellan människor, framförallt i stora människosamlingar: ”huvudena uppeldar varandra”.⁶⁷ Duponts uttalande om att talaren själv måste vara känslomässigt engagerad för att övertyga åhörarna var en vanlig idé inom den klassiska retoriken, med rötter hos Aristoteles och Quintilianus.⁶⁸ Utsagorna om spridandet av känslorna från talaren till publiken och sedan vidare mellan publikens kroppar kan man däremot koppla till 1700-talets vetenskapliga diskussioner.

I den upplysta debatten fanns ett stort vetenskapligt intresse för människan. Descartes hade århundradet innan hävdad att alla icke-mänskliga djur fungerade som maskiner, eller automater, och att människornas kroppar också gjorde det – men inte själarna. Under 1700-talet kom materialistiska filosofer i Frankrike att hävda att även människan fungerade ungefär som en maskin, avsedd att söka behag och undvika smärta. Den

omtalade materialisten Julien Offray de La Mettrie skrev exempelvis 1748 en bok med titeln *L'homme machine* (Maskinen människan).⁶⁹ Gustav III hade kommit i kontakt med de materialistiska filosoferna. Scheffer uppskattade Claude Adrien Helvétius, som lästes vid det svenska hovet under Gustav III:s kronprinstid. Helvétius var också en av de filosofer som Gustav III besökte när han var i Paris 1771, två år tidigare.⁷⁰

Gustav III använde maskinmetaforen för att förklara hur han tänkte sig att känslor spreds i en människomassa. Dupont hade i sitt brev liknat känslööverföringen vid en elektrisk flamma. För att förstå dessa bilder kan man vända sig till teorier om *sympati*, även om varken Gustav III eller Dupont använde sig av just det begreppet. I La Mettries mänskliga maskin var *sympati* det som länkade samman de mentala och kroppsliga aktiviteterna. Sympatin stod också för föreställningsförmågans påverkan på kroppen.⁷¹ Bland annat de skotska *moral sense*-teoretikerna menade att sympati i form av känslööverföring mellan människor var en grundläggande mänsklig egenskap och det känslomässiga band som höll samman samhället. Hur denna känslööverföring faktiskt fungerade rådde det dock delade uppfattningar om. En del filosofer, bland dem David Hume, menade att överföringen av känslor mellan kroppar skedde mekaniskt. Detta var idéer som gick tillbaka på vetenskapliga diskussioner under 1600-talet om magnetism och partiklar som stod i samband med varandra. Den andra teorin företrädades bland annat av Adam Smith och även den gick tillbaka på äldre diskussioner. Dess förespråkare menade att känslööverföringen inte skedde mekaniskt och automatiskt, utan i stället gick via *föreställningsförmågan* (*imagination*). Sympati innebar att föreställa sig andra människors känslor och så överfördes känslorna.⁷²

Dupont och Gustav III verkar i sina respektive brev ansluta sig till varsin teoribildning om känslööverföring. Dupont skrev om en elektrisk flamma som spreds mellan kropparna, ett uttryck för en mekanisk syn på hur sympati verkade, Gustav III å sin sida menade att det var föreställningsförmågan som kommunicerades mellan människorna. Resultatet var dock det samma: det uppeldade tillståndet spreds mellan människorna.

För både Dupont och Gustav III var den sympatiska spridningen av känslor mellan människornas kroppar ett medel för att styra. Gustav III skrev att när huvudena uppeldades föddes entusiasmen och den kunde skapa stordåd – goda eller dåliga beroende på om människorna styrdes av upphöjda män (*hommes superieurs*) eller av omständigheternas impuls (*impulsion*).⁷³ Entusiasm sågs ofta, som sagt, som någonting negativt. I diskussionen om sympati fanns ännu en aspekt av denna negativt kodade entusiasm i form av rädsla för impulsiv och överdriven sympati. Lord Shaftesbury, en av de tidiga *moral sense*-filosoferna och sympatiförespråkarna, menade att alla passioner som väcks hos ett flertal människor och

överförs via sympati kunde kallas för panik som rörde sig från ansikte till ansikte som en smittsam sjukdom (jämför Gustav III:s ”huvudena uppeldar varandra”). Sympati var en mekanism som också fick dåliga känslor att spridas – till exempel just entusiasm.⁷⁴

Dupont hade reserverat sig något när han talade om att uppväcka känslor i en människomassa genom att betona att det var just ärofyllda passioner som skulle uppväckas. Gustav III var inte heller entydigt positiv till entusiasm, även om han omtalade den positivt när han beskrev adelsmannens tal. Kungen menade att stordåden som kunde utföras under inverkan av entusiasm kunde bli såväl goda som dåliga beroende på vem som styrde – upphöjda män eller omständigheternas impulser. Ordet Gustav III använde för impuls i det här sammanhanget var *impulsion*. Frevert lyfter fram att Fredrik II hade använt detta ord om sin egen roll i ett brev till Voltaire: han skulle ge impuls till rörelse (*l'impulsion au mouvement*) för hela samhället. Frevert kopplar detta till en bild av samhället som ett maskineri med fursten som drivfjäder och till La Mettries metafor om människan som en maskin.⁷⁵ I det ljuset kan man tolka Gustav III:s ord om upphöjda män och omständigheternas impulser som en idé om att en högt uppsatt person med rätt känslopraktiker kan sätta igång ett mänskligt maskineri av känslööverföringar och leda det rätt.

Slutsatser

Starka känslor och entusiasm, och speciellt spridning av desamma i folksamlingar, hade diskuterats som någonting eventuellt farligt och samhällsstörtande under 1700-talet. Gustav III såg däremot dessa känslor som goda eller åtminstone som användbara för att styra befolkningen. Om en upphöjd man gav rätt impuls kunde känslorna som producerades i folkmassan kanaliseras på ett sätt som kunde leda till att känslomässiga målsättningar kunde uppnås. I det här fallet var dessa känslomässiga målsättningar kärlek och hat, till fäderneslandet respektive till utländska hotfulla makter. Historien tänktes användas för att skapa nationell känslomässig beredskap för samtiden och framtiden. Ett sätt att förstärka dessa känslor var att få människorna att delta i festen – inte bara som åhörare eller åskådare (liksom på operan eller teatern), utan även genom aktivt deltagande och känslopraktiker i form av sång och dans.

Gustav III:s starkt positiva uttalande om Duponts idéer som korrekta och djupt genomtänkta, och att han betraktade människorna som en statsman och ville leda dem som en filosof, följdes direkt av utläggningen om hur människor var maskinlika och hur känslomässig överföring fungerade i en folkmassa. Dessa tankegångar hängde tydligt ihop. Gustav III:s beskrivning av filosofen och statsmannen går emot den tanke som kanske

ligger närmare till hands för en nutida läsare, nämligen att filosofen betraktar människorna och statsmannen leder dem. Gustav III kastade om dessa positioner. Min tolkning är att statsmannens blick på människorna såg vad som behövdes göras i samhället och satte upp mål för regerandet. Filosofen kunde sedan leda människorna till dessa mål genom insikter i hur den mänskliga naturen fungerade. På det sättet använde Gustav III upplysningsidéer i sin maktutövning – inte bara som inspiration till reformer eller som en del av ett identitetsbygge som upplyst monark, utan också som ett verktyg för att teoretisera kring effektiv styrning av befolkningen.

Noter

Tack till temaredaktörerna, särskilt Kristiina Savin, samt två anonyma granskare för värdefulla kommentarer på tidigare versioner av artikeln.

1. "avec un plaisir infini". Gustav III till Scheffer, UUB, Gustavianska samlingen, F419, brev 159 (18/10 1773).

2. Gunnar von Proschwitz (red.): *Influences. Relations culturelles entre la France et la Suède* (Göteborg, 1988), 121–137.

3. "Mon idee est que cette fette inspirera une amour pour la patrie et un haine pour le joug stranger". Gustav III till Scheffer, UUB, Gustavianska samlingen, F419, brev 159 (18/10 1773).

4. Se bl.a. Erik Lönnroth: *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv* (Stockholm, 1986), 79–82; Marie-Christine Skuncke: *Gustaf III. Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran* (Stockholm, 1993), 142–144; Mikael Alm: *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Stockholm, 2002), 124.

5. Skuncke: *Gustaf III*, 242–252; Marie-Christine Skuncke & Anna Ivarsdotter: *Svenska operans födelse. Studier i gustaviansk musikedramatik* (Stockholm, 1998), 53–61, 100–113. Musiken till operan *Gustaf Wasa* skrevs av Johann Gottlieb Naumann och librettot av Johan Henric Kellgren.

6. Se bl.a. Marie-Christine Skuncke: "Was there a Swedish Enlightenment?" i Svavar Sigmundsson (red.): *Norden och Europa 1700–1830. Synvinklar på ömsesidigt kulturellt inflytande* (Reykjavík, 2003), 35–36.

7. Känslor som mänsklig drivkraft, se bl.a. Nicole Eustace: *Passion is the gale. Emotion, power, and the coming of the American revolution (Williamsburg VA, 2008)*, 3–5; Sven Delblanc: *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur* (Stockholm, 1965), 44–45; Leif Runefelt: "Från yppighets nytta till dygdens försvar" i *Historisk tidskrift* 124:2 (2004), 203–204. Känslor som moralisk kompass och sensibilitetsideal, se bl.a. Ute Frevert: *Gefühlpolitik. Friedrich II. als Herr über die Herzen?* (Göttingen, 2012), 33–35; William M. Reddy: *The navigation of feeling. A framework for the history of emotions* (Cambridge, 2001), 141–172; Lynn Avery Hunt: *Inventing human rights. A history* (New York, 2007), 35–70; Ina Lindblom: *Känslans patriark. Sensibilitet och känslopraktiker i Carl Christoffer Gjörwells familj och vänskapskrets, ca 1790–1810* (Umeå, 2017), 3–4.

8. Susan Broomhall: "Ruling Emotions. Affective and emotional strategies of

power and authority among early modern European monarchies” i Elena Woodacre, Lucinda H. S. Dean, Chris Jones, Russell E. Martin & Zita Eva Rohr (red.): *The Routledge history of monarchy* (London, 2019), 699–670, 674–675. Jämför Skuncke: *Gustaf III*, 241.

9. Frevert: *Gefühlspolitik*, 16, 26–35, 48–50, 126–127. Jämför med hur William M. Reddy använder sig av begreppet *känsloregimer* för att analysera hur känslor samspelar med politik. Han tolkar den franska revolutionen som en ny form av känsloregim, koppad till sensibilitetsidealet och skild ifrån den äldre känsloregimen, som enligt Reddy byggde på adelns idéer om ära. Se Reddy: *The navigation of feeling*.

10. Per Widén: ”Kungligt bråk ger relief åt dagens statystrider” i *Svenska Dagbladet* 23 juni 2020. <https://www.svd.se/kungligt-brak-ger-relief-at-dagens-statystrider> (hämtad 25 februari 2021).

11. Gustav III:s och Scheffers brevväxling återfinns i Gustavianska samlingen på Uppsala universitetsbibliotek Carolina Rediviva. Här återges den franska stavningen såsom den är i breven, även om den inte alltid följer nutida (eller dåtida) stavningskonventioner. Duponts brev finns transkriberat och kommenterat av Barbro Ohlin och tryckt i Proschwitz (red.): *Influences*. Hans citat återges såsom Ohlin har transkriberat dem.

12. Frevert: *Gefühlspolitik*, 21; Skuncke: *Gustaf III*, 13–14; Otto Fischer: *Mynt i Ciceros sopor. Retorikens och vältalighetens status i 1700-talets svenska diskussion* (Stockholm, 2013), 69–70.

13. Skuncke: *Gustaf III*, 16–18, 250–251, 266–278.

14. Henrika Tandefelt: *Gustaf III inför sina undersåtar. Konsten att härska och politikens kulturhistoria* (Elektronisk resurs, 2007), 10, 325–326.

15. Tandefelt: *Gustaf III inför sina undersåtar*, 12, 16–17, 313. Tandefelt opponerar sig här mot Lönnroth, som beskrev Gustav III:s känslouttryck och tårar i termer av ”hysteriska” och förstått rollspelande. Se Lönnroth: *Den stora rollen*, 275–277.

16. Jonas Liliequist: ”The political rhetoric of tears in early modern Sweden” i Jonas Liliequist (red.): *A history of emotions, 1200–1800* (London, 2012), 196–199.

17. Sandmo: ”The politics of passion. Absolutism, opera, and critique in Gustavian Sweden” i Ellen Krefting, Aina Nøding & Mona Ringvej (red.): *Eighteenth-century periodicals as agents of change. Perspectives on Northern Enlightenment* (Leiden, 2015), 239–242.

18. Delbanc: *Ära och minne*, 159–162, 225–235. Jämför hur Tandefelt, som utgår ifrån Delblancs återgivning av brevväxlingen, skriver att Gustav III anammade Duponts utgångspunkt att ”gemensamma fester som framkallar gemensamma känslor kan och bör utnyttjas politiskt för att uppfostra undersåtarna, eller medborgarna, till goda medborgerliga dygder.” Se Tandefelt: *Gustaf III inför sina undersåtar*, 275–276.

19. ”Gefühlspolitik ist Politik mit Gefühlen und um Gefühle [...] Affektive Empfindungen und Einstellungen sind hier nicht Motive, sondern Ressourcen, Werkzeuge und Objekte politischen Handelns.” Frevert: *Gefühlspolitik*, 16.

20. Se bl.a. Lars Magnusson: *Äran, korruptionen och den borgerliga ordningen. Essäer från svensk ekonomihistoria* (Stockholm, 2001), 97–119; Charlotta Wolff: ”Carl Fredrik Scheffers brevväxling med franska fysiokrater” i *Historisk tidskrift för Finland* 88:2 (2003), 198–201; Delbanc: *Ära och minne*, 158.

21. Wolff: ”Carl Fredrik Scheffers brevväxling med franska fysiokrater”, 198–201.

22. Dupont i Proschwitz (red.): *Influences*, 123.

23. Gustav III, brev 159 (18/10 1773), F419, Gustavianska samlingen, UUB.

24. Skuncke & Ivarsdotter: *Svenska operans födelse*, 304.
25. Dupont i Proschwitz (red.): *Influences*, 125–126.
26. Jämför med Alm: *Kungssord i elfte timmen*, 123; Skuncke & Ivarsdotter: *Svenska operans födelse*, 104, 110.
27. Mårten Snickare: *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre* (Stockholm, 1999), 168–169.
28. ”dans le fond de leur cœur”, ”joue etranger”, ”coulleurs les plus fortes”. Gustav III, brev 159 (18/10 1773), F419, Gustavianska samlingen, UUB.
29. Fischer: *Mynt i Ciceros sopor*, 62–65; Skuncke: *Gustaf III*, 16.
30. Fischer: *Mynt i Ciceros sopor*, 62–65.
31. Karin Sennefelt: *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm, 2011), 257–261.
32. Delblanc: *Ära och minne*, 226–227. Vid mitten av 1760-talet hade Gustav III skrivit ett utkast till Sveriges och sin egen släkts historia. Även där skrev han om ”den entusiasm blott stora män kan uppväcka” och syftade på Gustav Vasa. Se Skuncke: *Gustaf III*, 248.
33. Frevert: *Gefühlspolitik*, 33–35.
34. Gustav III, brev 159 (18/10 1773), F419, Gustavianska samlingen, UUB.
35. Gustav III, brev 159 (18/10 1773), F419, Gustavianska samlingen, UUB.
36. Frevert: *Gefühlspolitik*, 70.
37. Dupont i Proschwitz (red.): *Influences*, 122, 124, 126–127, 130–131.
38. Dupont i Proschwitz (red.): *Influences*, 128.
39. ”sentimens publics”. Dupont i Proschwitz (red.): *Influences*, 131.
40. Skuncke & Ivarsdotter: *Svenska operans födelse*, 303.
41. Tandefelt: *Gustaf III inför sina undersåtar*, 275–276.
42. Gustav III, brev 159 (18/10 1773), F419, Gustavianska samlingen, UUB.
43. Gustav III, brev 159 (18/10 1773), F419, Gustavianska samlingen, UUB.
44. Dupont i Proschwitz (red.): *Influences*, 124; Scheffer, brev 181 (14/9 1773), F515, Gustavianska samlingen, UUB; Gustav III, brev 159 (18/10 1773), F419, Gustavianska samlingen, UUB.
45. Dupont i Proschwitz (red.): *Influences*, 121, 124, 136; Gustav III, brev 159 (18/10 1773), F419, Gustavianska samlingen, UUB.
46. Scheffer, brev 184 (22/10 1773), F515, Gustavianska samlingen, UUB.
47. Dupont i Proschwitz (red.): *Influences*, 124–125.
48. Dupont i Proschwitz (red.): *Influences*, 133.
49. Se bl.a. Alm: *Kungssord i elfte timmen*, 116–223; Anne Berg: *Kampen om befolkningen. Den svenska nationsformeringens utveckling och sociopolitiska förutsättningar ca 1780–1860* (Uppsala, 2011), 79–113.
50. Delblanc: *Ära och minne*, 158–163 (citat 161, 162). Proschwitz, Skuncke & Ivarsdotter samt Tandefelt ansluter sig till tolkningen att Gustav III omvandlade Duponts medborgerliga ideal till en rojalistiskt fokuserad fest, se Gunnar von Proschwitz: *Gustaf III. Mannen bakom myten. Ett självporträtt i brevform* (Höganäs, 1992), 140; Skuncke & Ivarsdotter: *Svenska operans födelse*, 302–305; Tandefelt: *Gustaf III inför sina undersåtar*, 275.
51. Gustav III, brev 159 (18/10 1773), F419, Gustavianska samlingen, UUB.
52. Sandmo: ”The politics of passion”, 240.
53. Dupont i Proschwitz (red.): *Influences*, 134–135.
54. Snickare: *Enväldets riter*, 151, 164–166, 168.

55. Gustav III, brev 159 (18/10 1773), F419, Gustavianska samlingen, UUB.
56. Tandefelt: *Gustaf III inför sina undersåtar*, 327.
57. Delblanc: *Ära och minne*, 162.
58. Jämför med Alm: *Kungssord i elfte timmen*, 183.
59. George L. Mosse: *The nationalization of the masses. Political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic wars through the Third Reich* (New York 1975), 73–74.
60. Magnus Rodell: *Att gjuta en nation. Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt* (Stockholm, 2002), 224–225.
61. "c'est en homme d'etat qu'il envisage les hommes et en Philsophe qu'il veut les conduire". Gustav III, brev 159 (18/10 1773), F419, Gustavianska samlingen, UUB.
62. Derek Beales: "Philosophical kingship and enlightened despotism" i Mark Goldie & Robert Wokler (red.): *The Cambridge history of eighteenth-century political thought* (Cambridge, 2006), 499–511.
63. Henrika Tandefelt: "The image of Kingship in Sweden, 1772–1809" i Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefelt & Patrik Winton (red.): *Scandinavia in the age of revolution. Nordic political cultures* (Farnham, 2011), 41–42, 47. Jämför *Gustaf III inför sina undersåtar*, där Tandefelt betonar att varken hos Gustav III eller andra samtida monarker fanns önskan om makt som utgår från folket. Se Tandefelt: *Gustaf III inför sina undersåtar*, 10.
64. Ursprunget till ordet *emotion* är just *röra, uppröra*. Se Birgitta Ernby: *Norstedts etymologiska ordbok* (Stockholm, 2008). Jämför med den retoriska termen *movere*, att röra åhörarna och skapa känsla. Se bl.a. Skuncke: *Gustaf III*, 15.
65. Delbanc: *Ära och minne*, 159–162, 226–227. Jämför hur Tandefelt, som utgår ifrån Delblancs återgivning av brevväxlingen, skriver att Gustav III anammade Duponts utgångspunkt att "gemensamma fester som framkallar gemensamma känslor kan och bör utnyttjas politiskt för att uppfostra undersåtarna, eller medborgarna, till goda medborgerliga dygder." Tandefelt: *Gustaf III inför sina undersåtar*, 275–276.
66. "mais la flamme électrique porte de corps en corps [ses] brulantes étincelles et la commotion qui les suit." Dupont i Proschwitz (red.): *Influences*, 122, jfr 136.
67. "nous sommes tous un peu machinnes ce qui frappent nos sens affectent notre imagination et on a beau dire mais c'est elle qui gouverne les hommes", "les tettes s'échauffent mutuellement". Gustav III, F419, brev 159 (18/10 1773).
68. Janne Lindqvist Grinde: *Klassisk retorik för vår tid* (Lund, 2008), 80–82, 86–88. Jämför med Fischer: *Mynt i Ciceros sopor*, 62–65.
69. Frevert: *Gefühlspolitik*, 35, 46; Ildiko Csengei: *Sympathy, sensibility and the literature of feeling in the eighteenth century* (Basingstoke, 2011), 82, 87–100.
70. Skuncke: *Gustaf III*, 189; Sten Lindroth: *Svensk lärdomshistoria 4. Gustavianska tiden* (Stockholm, 1981), 171–173.
71. Csengei: *Sympathy, sensibility and the literature of feeling*, 92–93.
72. Csengei: *Sympathy, sensibility and the literature of feeling*, 31–32, 40–44, 51–54.
73. Dupont i Proschwitz (red.): *Influences*, 136; Gustav III, brev 159 (18/10 1773), F419, Gustavianska samlingen, UUB.
74. Csengei: *Sympathy, sensibility and the literature of feeling*, 40.
75. Frevert jämför med Immanuel Kants kritik av Fredrik II. Den preussiske kungen anklagades av Kant för att betrakta undersåtarna som lydande och effektiva maskiner, ett synsätt som enligt honom stod i motsättning till idéer om människovärde. Frevert för sin del hävdar att nya strömningar i tiden hos upplysningstänkare och i

den borgerliga offentligheten gjorde att ett synsätt på regerande som det Kant tillskrev Fredrik II inte var gångbart, och att Fredrik II snarare ville att undersåtarna skulle lyda av fri vilja. Se Frevert: *Gefühlspolitik*, 45–50.

Abstract

Governing as a philosopher. The inauguration of the Gustav Vasa sculpture as a tool for Gustav III's politics of emotion. Sara Ekström, PhD candidate in History of Ideas, Department of Culture and Aesthetics, Stockholm University, Sweden, sara.ekstrom@idehist.su.se

In the eighteenth century, notions of emotions played an important role in philosophy, politics and social life. This article examines the usage of emotions in politics by analysing king Gustav III's (1771–1792) plan for the inauguration of the sculpture of king Gustav Vasa outside of the House of Nobility in Stockholm. The plan was inspired by a letter from the French physiocrat Pierre Samuel Dupont de Nemours to Gustav III's friend and old chief tutor Carl Fredrik Scheffer, transmitted to the king by Scheffer. By employing theories from the field of history of emotions, especially Ute Frevert's *Gefühlspolitik* (2012), the article sheds light on aspects of Gustav III's government. When describing the effects of imagination and emotional movement among the participants of the inauguration, Gustav III compared humans to machines, probably inspired by the French materialists. The king aimed to enhance the emotions of the participants of the celebration through music, singing, dancing and eloquence. The object was to inspire love for the fatherland and hatred for the "foreign yoke", represented by Gustav Vasa's fight against the Danish king 200 years earlier. This planned and calculated usage of emotions like sympathy and enthusiasm indicate inspiration from enlightenment philosophy to use and canalize aspects of human nature to lead towards the designated objects of government.

Keywords: Gustav III, history of emotions, politics of emotion, the physiocrats, enlightened absolutism, eighteenth century

Mellan förakt och fascination

*Om nostalgi och ambivalens
i Pierre Lotis Madame Chrysanthème (1887)*

MAYA NOMOTO*

Mot slutet av 1800-talet gjorde sig Pierre Loti berömd genom sina rese-romaner i vilka han beskrev de platser han besökt som officer i den franska flottan.¹ Genom sitt författarskap introducerade han läsaren för ett ombyttigt sjömansliv, som för varje ny roman ägde rum i en främmande hamn. Under sin karriär erhöll Loti en uppblädd position inom Frankrikes litterära kretsar. År 1891 blev han, 41 år gammal, invald i den franska akademien. Den popularitet Loti åtnjöt under sin livstid avtog snabbt efter hans död. Som Matt K. Matsuda betonar, gick Loti från att vara ”respekterad och ytterst populär i sin samtid” till att några årtionden efter sin död avfärdas som en ”ytlig imperialist”.² Ett av de verk som bidrog till Lotis popularitet decennierna kring sekelskiftet 1900 var hans sjunde roman *Madame Chrysanthème* som publicerades 1887 och som på svenska fick titeln *Ett giftermål i Japan* då den översattes av Erik Thyselius 1888. Det är en självbiografisk reseroman vars handling, i likhet med hans verk *Aziyadé* (1879) och *Le Mariage de Loti* (1880), kretsar kring protagonisten – Loti själv – och dennes förbindelser med en kvinna tillhörande den främmande kulturen.³ I *Madame Chrysanthème* utgör hamnstaden Nagasaki på Japans sydkust skådeplatsen för mötet mellan öst och väst. Romanen, som baseras på de anteckningar Loti fört under sin vistelse i Japan 1885, skildrar det kortlivade giftermålet mellan Loti och Chrysanthème – en prostituerad flicka från Nagasakis nöjeskvarter. Genom sin skönlitterära form skiljer sig *Madame Chrysanthème* från de japanskildringar som vanligtvis författades i kölvattnet av landets öppnande mot väst. Romanen – som nytrycktes 222 gånger under Lotis livstid – blev avgörande för utformandet av en västerländsk uppfattning av Japan under 1800-talets slut.⁴

*Filosofie master i idé- och lärdoms historia, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs Universitet, mayanomoto1@gmail.com

Vid ankomsten till Japan konfronterades Loti av ett samhälle präglat av den modernitet han försökte undkomma genom sina resor. Under sin vistelse i Nagasaki gav han uttryck för en djupgående nostalgi om ett idealiserat förflutet som blev formgivande för *Madame Chrysanthèmes* handling. I försöket att tillgodose sitt nostalgiska begär fäste Loti sitt intresse vid japanska föremål och prydnadssaker genom vilka hans föreställningar om den japanska estetiken besannades. På motsvarande vis framställdes även Chrysanthème som en kuriositet och införlivades i romanen som en ställföreträdare för Lotis idéer om det gamla Japan. Allteftersom Lotis nostalgi intensifierades, tycks det exotiska projekt som utgjorde kärnan i hans författarskap, försvagas. Då Japan och fru Chrysanthème inte svarade mot Lotis begär efter en exotisk värld, tog han tillflykt till minnena från barndomsåren och den pittoreska hembygden på Frankrikes atlantkust.

Hur går det att förstå de nostalgiska krafter som verkade då Loti gjorde sig till tolk för den japanska kulturen under 1800-talets slut? I föreliggande artikel granskas Lotis nostalgiska narrativ i ljuset av *fin de siècle* i Frankrike. Med utgångspunkt i *Madame Chrysanthème* avser denna studie utforska Lotis nostalgiska anspråk och därigenom synliggöra hur hans exotism succesivt kom att destabiliseras i mötet med den japanska kulturen. Som klargjorts av en rad kritiker och forskare vilade Lotis författarskap på fantasier och schabloner kring det främmande.⁵ I det följande lyfts nostalgin fram som ett utlösande och aktivt inslag i Lotis skildringar av ett Japan bortom det verkliga. Därigenom synliggörs också hans ambivalenta erfarenhet av Meiji-periodens samhälle.

På jakt efter förströelse

Då Loti landsteg i Nagasaki sommaren 1885 var han 35 år gammal. Han hade spenderat långa perioder av 1880-talet i Tonkinbukten ombord på krigsfartyget *Atalante*, där han vid sidan av sin tjänstgöring, rapporterade från det fransk-kinesiska kriget på uppdrag av dagstidningen *Le Figaro*.⁶ När Loti – efter att ha mönstrat på pansarskeppet *la Triomphante* – nådde Japans sydkust, erhöll han permission då fartyget skulle genomgå underhåll. Under sex veckors tid fick Loti möjligheten att bekanta sig med Nagasaki, och de dagboksanteckningar han förde under sin vistelse kom att utgöra grunden för *Madame Chrysanthème*, som publicerades två år senare.⁷ Lotis kontemplation inför det sagolika landskap han bevittnade då *la Triomphante* navigerade längs Japans sydkust, övergick snabbt i besvikelse då Nagasakis hamn uppenbarade sig inför honom. Med sina konsulat, tullhus och ångbåtar liknade Nagasaki vid första anblick vilken europeisk hamn som helst och Loti konstaterade dystert: ”Det kommer

nog en tid, då jorden skall bli bra tråkig att bebo, sedan man gjort den alldeles likadan från ena ändan till den andra, och det blir då inte ens värdt att försöka resa för att förströ sig något.”⁸

Lotis oro inför världens homogenisering var utmärkande för *fin de siècles* litterära exotism, vars författare navigerade genom en redan kartlagd värld, ständigt på jakt efter platser som kunde rucka känslan av världens och upptäckternas ändlighet. Som Chris Bongie betonar, sammanfaller Lotis författarskap med en kritisk punkt inom exotismens diskurs och till skillnad från tidigare reseskildrare verkade Loti i en tid då imperialismens globala närvaro hade gjort tron på en värld fullkomligt avskuren från det moderna samhället mer komplicerad.⁹ I frånvaron av en exotisk verklighet intensifierades Lotis nostalgi och blev till en rekonstruerande kraft genom vilken han frammanade en dynamisk plats, där det exotiska ännu var tillgängligt. Trots Lotis förstämnda framtidsvision, kunde Nagasaki ändå skänka honom den förströelse han ständigt eftersökte på sina resor. Bortom de amerikanska barerna och dylika tillhåll för utländska sjömän som präglade hamnkvarteren, anade han en plats som svarade mot hans begär efter det exotiska och som kom att utgöra projektionsytan för hans föreställningar om det gamla Japan:

[L]ängre bort än dessa banala föremål, längst in i denna ofantliga gröna dal visar sig ett virrvarr af tusentals och åter tusentals mörka små hus [...]. Det är troligen det riktiga, det gamla japanska Nagasaki, som ännu finnes kvar... Och hvem vet, om icke i dessa kvarter koketterar bakom någon pappersskärm den lilla kvinnan med sina kattögon... med hvilken jag kanhända inom ett par dagar (jag har ingen tid att förlora) är gift.¹⁰

Lotis föreställningar om det gamla Japan synliggör en upptagenhet vid en svunnen tid som anknyter till vad Svetlana Boym beskriver som en ”restaureerande nostalgi”. En sådan nostalgi uppehåller sig vid ett återuppbyggande av det som gått förlorat, och markerar en ”vägran att underkasta sig den oåterkalleliga tid som plågar det mänskliga tillståndet.”¹¹ Loti demonstrerar en sådan motvilja genom att rikta blicken mot Nagasakis nöjeskvarter och därigenom teckna bilden av en plats i det förflutna. Nagasaki hade allt sedan 1500-talet utgjort en central plats för Japans internationella handelsförbindelser och kom sålunda att tillhandahålla en lönsam marknad för prostitution. Skenäktenskap mellan västerländska sjömän och prostituerade kvinnor uppstod som ett resultat av sådana förbindelser och utgjorde vid tiden för Lotis Japanvistelse en etablerad del av Nagasakis marknad för kommersiellt sex. I utbyte mot det temporära äktenskapets premisser, vars varaktighet vilade på mannens tjänstgöring, försågs kvinnan med en summa pengar och en bostad avsedd för äktenskapets båda parter.¹²

Fast besluten att ingå ett tillfälligt äktenskap, begav sig Loti mot tehuset *Stora trädgården* som han hade blivit rekommenderad att uppsöka av bästa vänner i Europa. Genom sina svärmiska beskrivningar av gamla kvarter, labyrintiska gränder och miniatyrliknande trädgårdar konstruerade han en plats där japansk tradition och kultur sammanföll med förförelse och erotik. Efter att ha letat rätt på en inhemsk mellanhand, fick Loti veta att han redan samma kväll skulle introduceras för en rad tänkbara hustrur och han förkunnade längtansfullt: ”Och kanske redan i afton skall jag, om affärerna gå efter önskan, bli presenterad för den unga flicka, som ett hemlighetsfullt öde bestämmer för mig...”¹³ Loti bekräftade skenäktenskapets kommersiella grunder, men försäkrade samtidigt att det stundande giftermålet låg bortom både hans eget och förmedlarens makt, och i stället vilade på något gåtfullt. Genom att tillskriva det gamla Japan mystiska egenskaper visualiserade han en dunkel plats avskild från samtiden och dess rationella grunder.

I Lotis särskiljande mellan ett framåtskridande nu och det gamla Japan synliggörs nostalgien som en trånad efter en annan tid, såväl som ett missnöje inför det moderna samhällets stigande puls. Hans problematiska förhållande till sin samtid överensstämmer med Julia V. Douthwaites beskrivningar av hur geografiskt avlägsna platser också kom att representera en isolerad tid inom 1800-talets litterära exotism. Douthwaite betonar hur framställningen av den Andre fixerades inom ramarna för en evig och tidlös närvaro, fränskild författarens egen temporala ordning. Genom en sådan föreställning av skilda tider, kontrasterades ett aktivt framåtskridande nu mot ett ursprungligt samhälle, frikopplat från historiska och sociala anspanningar.¹⁴ Föreställningen om en tidslig tudelning var fundamental för imperialismens vidmakthållande av en hierarkisk människosyn, och synliggjorde samtidigt ett nostalgiskt begär efter ursprung och autenticitet. Ett sådant begär anknyter till Boyms ”restaurerande nostalgi”, vars tyngdpunkt vilar på själva övervinnandet och förrumsligandet av tiden.¹⁵

Efter att ha passerat ett tempel under en promenad i ett av Nagasakis äldre kvarter, befinner sig Loti i en annan värld:

Det är oss omöjligt att tränga ner till detta hemlighetsfulla, som kan ligga på botten utaf detta folks religiösa nöjen [...]. Alla dessa sedvanor, symboler och masker och hvad tradition eller atavism hopat i de japanska hjernorna härleda sig från ursprung, hvilka för oss äro försänkta i ett djupt mörker: äfven de älsta skrifter skola aldrig gifva oss annat än en ytlig och vanmäktig förklaring – emedan vi äro icke lika dessa människor.¹⁶

Polariteten mellan hans samtida Frankrike och det gamla Japan framstår för Loti lika bergfast som den mellan ländernas invånare. Genom att

konstruera Japan som en plats i det förflutna framträder Lotis nostalgi som en känsla föranledd av den samtid han motsätter sig. Samtidigt yttrar sig hans nostalgiska narrativ som en vilja att skapa och omforma samtiden. Loti vet mycket väl att det Japan han anlant till är på god väg att anta ett modernt samhälls konventioner. Trots den förlorade kunskapen och precisionen låter han det främmande förbli exotiskt för läsaren. Genom sitt försumsligande av tiden bibehåller han illusionen om det gamla Japan och inbjuder läsaren till en oföränderlig värld, där inget framåtskridande är synligt. Mot bakgrund av Meiji-periodens japanska samhälle framträder Lotis skildring av nöjeskvarteret som anakronistisk och skenäktenskapet som en företeelse hämtad ur Nagasakis merkantila historia.¹⁷ I dramatiseringen av kontakten med den japanska kvinnan omvandlar Loti det tillfälliga äktenskapet till något svärmiskt och mystiskt. Men då Loti själv ingår i den kommersiella transaktion varpå skenäktenskapet vilar, sker en förskjutning av hans exotism och hans nostalgiska längtan efter det gamla Japan visar sig involvera en genomgripande ambivalens.

Japan genom tingen

Lotis giftermål med den unga fru Chrysanthème, som fullbordas inom loppet av en kväll och ytterligare en dag, visar sig vara känslolöst. Gradvis utvecklar Loti ett förakt mot sin nyblivna hustru, vars likgiltiga sinne lag tråkar ut honom. Den exotiska kvinna som i hans tidigare romaner lämnats hjärtekrossad efter hans avgång, och som även framkallat sentimentalitet hos Loti själv, är i Japan tillgjord och stum som en docka. Till skillnad från de platser han konstruerat i sina tidigare verk, framträder den japanska kvinnan explicit och enbart som en handelsvara, oförmögen att frammana några romantiska känslor hos Loti. Strax efter den för Loti obegripliga bröllopsceremonin frågar han sig själv: ”Hvem vet hur vårt familjelif skall anlöpa? Är hon en kvinna eller docka?”¹⁸

I frånvaro av ett romantiskt förhållande, skildrar Loti sitt möte med Japan genom relationen mellan konsument och handelsvara. Det är genom tingen hans nostalgi nu får sitt utlopp – Loti är en samlare på jakt efter förströelse och Japan är en marknadsplats fylld av obskyra kuriositeter. Lotis nostalgi vilar på en bristfällig bild av den japanska kulturen. Hans beskrivningar av Japan och fru Chrysanthème kan förknippas med strömningar inom det parisiska *fin de siècle*.¹⁹ Vid tiden för Lotis vistelse i Japan hade intresset för japansk kultur vuxit sig stort i Frankrike. Efter att den japanska paviljongen under världsutställningen i Paris 1867 gjort succé, expanderade japonismen, som kom att utmärkas genom en utbredd fascination för japanska konstföremål och artefakter. Solfjädrar, papperslyktor, porslinsprydnader och allehanda föremål inskeppade från Japan

fick på franska benämningen *japonaiseries* och kom, som Akane Kawakami betonar, att bidra till en domesticerad och estetiserad bild av den japanska kulturen under 1800-talets slut.²⁰ Under en tid av koloniala erövringar och upptäckter kom, som Boym konstaterar, nostalgiska och tillbakablickande känslor att få estetiska uttryck. Souveniren fick således en särskild innebörd i det borgerliga hemmet under 1800-talets slut.²¹ Japonismens föremål utgör exempel på en nostalgisk smakriktning. Utländska föremål svarade mot ett nostalgiskt begär efter exotiska platser, belägna bortom den upplevda vardagen. Central för japonismen blev den japanska kvinnan som skildrades i enlighet med de värden och begär som förekom inom fransk kolonial kontext. I likhet med en *japonaiserie* kom hon att symbolisera den särpräglade japanska estetiken, men utmålades också som ett objekt för konsumtion och ägande.²²

I *Madame Chrysanthème* refererar Loti flitigt till japonismens värld. Japans natur är enligt Loti onaturlig och tillkonstlad, präglad av ”samma tillgjorda behag som på de lackerade brickorna” och han förkunnar i romanens inledning att det Japan han anlänt till är ett land han redan känner ”från de lackerade kärnen och målningarna”.²³ De japanska föremålen framträder i romanen som en samling av ting – obskyra och estetiskt tilltalande. Dessa ting förfogar också över ett nostalgiskt värde, och det är just genom förvärvandet av *japonaiseries* som Lotis fascination för Japan framträder allra starkast:

Letandet efter kuriosa är, vill jag tro, den förnämsta förströelsen här i landet. I de små antikvitetsbodarna slår man sig ned på en matta och dricker en kopp te i hop med handlanden och derpå letar man själv i skåpen och kistorna, der det fins massa gamla, mycket egendomliga saker. [...] Hvad jag köper samlas på hög der uppe i mitt lilla trä- och pappershus.²⁴

Genom sina skildringar av Nagasakis basarer introducerar Loti läsaren för ett myller av ”öfverraskande fantasier” och då resan närmar sig sitt slut bekymrar han sig över frakten av de 18 kistor han fyllt med japanska föremål.²⁵ I användningen av japonismens föremål synliggörs Lotis förmåga att marknadsföra sitt författarskap genom att underblåsa föreställningar som redan upprättats inom ramarna för en visuell och materiell kultur. Men de japanska föremålen tillhandahåller också Loti förnimmelser av en svunnen tid – samtidigt som de avslöjar det omöjliga i hans nostalgiska längtan.

I sin studie över förhållandet mellan längtan och materiella ting betonar Susan Stewart hur souveniren och det exotiska föremålet riktar sig mot ett ursprungligt sammanhang genom en känsla av saknad. Souveniren, framhäver Stewart, är inte ett objekt som härrör ur behovet efter ett bruksvärde, utan ur nostalgins omätliga begär. Dess status synliggör

således en tillbakavändande rörelse, alltid greppande efter det ”bortom” som svarar mot den nostalgiska längtan efter ursprung.²⁶ Utifrån den rörelse Stewart beskriver framträder Lotis konsumtion av *japonaiseries* som en substituerande praktik och synliggör hur hans nostalgi verkar i avståndet mellan ett imaginärt förflutet och en upplevd verklighet. Allra viktigast, då Loti genom tingen konstruerar en exotisk värld, blir Chrysanthème som införlivas i romanens handling just i egenskap av en souvenir:

Som siluett ha alla människor sett denna lilla Chrysanthemum. Hvar och en som sett dessa porslins- eller sidenmålningar, hvaraf våra basarer för närvarande öfverflöda, kan utantill denna vackra, konstmässiga hårklädsel, denna figur som alltid är framåtlutad för att utföra någon ny graciös hälsning, detta skärp som knytes baktill i en ofantlig knut, dessa vida ärmor och denna nedtill något snäfvä klädning med ett snedt litet släp i form av en ödlestjert.²⁷

Genom japonismens föremål framträder en omisskännlig bild av Chrysanthème. Men hennes gestalt bekräftas inte enbart genom de fysiska överensstämmelserna med japonismens föremål. Allteftersom giftermålet fortlöper intygar Loti för läsaren att Chrysanthèmes karaktär mer liknar en dockas, än en levande kvinnas. Efter att ha sett henne utföra sin kvällsbön frågar han sig: ”Hvem skulle kunna utgrunda hvilka föreställningar hon gör sig om gudarne och döden? Har hon en själ? Tror hon själf, att hon har någon?”²⁸ I egenskap av besjälad människa är hon obestridligen förankrad i den samtid Loti föraktar, men framställd som en *japonaiserie* tycks hon motstå förändring.

Genom Lotis förtingligande av den japanska kvinnan verkar nostalgien som en fetisch och Chrysanthème blir till ett substitut för den värld han ständigt föreställer sig, men vars frånvaro uppenbarar sig i samma stund som han anländer till Nagasaki. Ovillig att avsäga sig sin föreställning fäster Loti sitt begär vid de objekt som vidmakthåller förespeglingen om den exotiska och utforskade värld som han i själva verket aldrig lärt känna. Genom Chrysanthèmes gestalt söker Loti upprätthålla sin illusion, och hennes funktion som ett substitut går att jämföra med Giorgio Agambens beskrivning av fetischens tvetydiga tillstånd: ”Såtilvida som det är en närvaro, är det fetischistiska objektet i själva verket något konkret och gripbart; men i den mån det är en närvaro av en frånvaro är det samtidigt immateriellt och ogripbart, då det hänvisar bortom sig självt, mot något som aldrig riktigt kan förfogas över.”²⁹ I linje med Stewarts beskrivningar av souvenirens substituerande egenskaper och den nostalgiska trånaden efter en förfluten tid, synliggör Agamben hur det fetischistiska föremålet likaså alstras ur en frånvaro. Som Stewart betonar är souvenirerna alltid ofullkomliga då den endast kan erinra om en distanserad upplevelse, men

aldrig ersätta en sådan erfarenhet fullt ut.³⁰ Genom sin substituerande karaktär uppvisar souvenirerna den tvetydighet som enligt Agamben utmärker fetischens tillstånd – en dubbeltydighet som också framträder tydligt i Lotis förhållande till Chrysanthème.

Med hjälp av dockgestalten införlivar Loti det uppenbart frånvarande som en närvaro, men i egenskap av en souvenir framträder Chrysanthème samtidigt som bekräftelsen av en avsaknad. Det är genom förtingligandet av kvinnan som ambivalensen i Lotis nostalgiska exotism uppenbarar sig allra tydligast – hans längtan manifesteras både som en närvaro och en frånvaro, ett här och ett där – och skildrar den nostalgiska känslans ängsliga drift mellan en befintlig och en förfluten tid. Lotis konsumtion av *japonaiseries* leder honom dessutom tillbaka till en värld han redan känner genom japonismen. Sålunda visar sig hans nostalgiska längtan efter det gamla Japan undergräva själva idén om det exotiska som en erfarenhet bortom det bekanta och i stället bekräfta en skapad autenticitet – ovillkorligen icke-autentisk, men redo att konsumeras. Allteftersom giftermålet fortskrider tycks Loti själv urskilja begränsningarna för sin egen längtan. Chrysanthème, vars karaktärsteckning delas med samtliga kvinnor Loti påträffar i Japan, är i likhet med souvenirerna ett bristfälligt föremål, genom vilket Loti kan kanalisera sin nostalgi över en annan värld och avleda sina tankar från nuet. Vid anblicken av en förbipasserande kvinna på en av Nagasakis gator konstaterar han: ”Hon är tydligen en docka som de andra, en docka passande för en étagère och intet vidare.”³¹ Genom att fästa sig vid Chrysanthèmes dockgestalt tvingas han konfrontera den avsaknad som hon i själva verket representerar och det dröjer inte länge förrän hans fascination över hennes skepnad förskjuts.

Från fjärran mot Frankrike

Som framkommer i det föregående räcker varken Chrysanthème eller de japanska föremålen till då Loti försöker stävja sitt nostalgiska begär. Den förströelse och tillfälliga flyktväg till det utforskade som tingen bistår Loti med, blottlägger en förskjutning av hans exotism. Tingen duger som ett tidsfördriv och utgör ett verktyg då Loti med besatthet utmålar jordklotets mångfald och exotiska schatteringar. Men i takt med att hans Japanvistelse närmar sig sitt slut tycks det som om insikten om världens föränderlighet kommer ikapp honom. Under en promenad i Nagasakis bergstrakter, på avstånd från Chrysanthème och basarerna, återfår han minnena från sina uppväxtår:

Jag tänker alldeles för ofta på min barndom, och jag tuggar riktigt om denna sak. Men det förefaller mig nästan, som om jag icke haft några intryck

och sensationer annat än den tiden; under den minsta sak jag då såg eller kände låg något outgrundligt, oändligt djupt; det var som bilder, erinringar från föregående existensformer eller såsom aningar om kommande, om blifvande inkarnationer i drömmarnas land och äfven om förväntningar om alla möjliga underbara saker, som helt säkert världen och lifvet bevarade åt mig när jag blefve stor. Nå väl, jag har blifvit stor och ej funnit på min väg något enda af alt detta som jag dunkelt anade; tvärtom har allting småningom krympt ihop och blifvit skumt omkring mig; hågkomsterna ha plånats ut, horisonten framför mig småningom slutits samman och uppfyllts af gråa moln.³²

I Lotis möte med den japanska naturen framträder nostalgin som en längtan efter en tidigare upplevd längtan, eller för att citera Susan Stewart, som: ”begäret efter begär”.³³ Hans vistelse i Nagasaki uppenbarar sig som ett misslyckat försök att återuppliva barndomsdrömmen om en exotisk värld. Varken förespeglingen av det gamla Japan eller de förvärvade föremålen är längre tillräckliga som närvarande substitut för en frånvarande värld. Plötsligt förefaller Loti själv konfronteras med sitt exotiska projekts omöjlighet och hans nostalgi övergår i en smärtsam längtan efter den egna uppväxttidens upptäckarlust. Japan, bekräftar Loti, framträder endast som en glämig avbild av de äventyr han föreställt sig under sin barndom:

Det är som om alt detta ej vore annat än en blek kopia af hvad jag kände i mina första år, en kopia der det är något som fattas. Och jag frågar mig sjelf dystert: är sommarglansen i verkligheten blott sådan? [...] Eller är det något fel i mina ögon och skall jag med tiden se altsammans i alt blekare dager?³⁴

Återgången till hembygden blir till ett bevis på att den geografiskt avlägsna platsen inte längre motsvarar hans begär efter en tidlig förflyttning. Och som han låter påvisa i sin framgångsrika roman *Pêcheur d'Islande* (1886), som publicerades ett år efter vistelsen i Japan, kan det exotiska äventyret med fördel utspelas i hembygden. Berättelsen om det bretonska fiskarlivet visar sig vara lika avledande som den om den koloniala sjömannens ombytliga liv.

I *Madame Chrysanthèmes* avslutande del rör sig Loti bort från det Japan han befinner sig i genom att återopa de bretagniska hedarna, atlantkustens sluttningar och barndomshemmet i Rochefort. Men hans nostalgiska begär verkar återigen i enlighet med fetischens omöjliga logik och synliggör den nostalgiska känslans ofrånkomliga förankring i själva avsaknaden. I det ögonblick Loti överger sitt begär efter det gamla Japan i hopp om att återuppleva en längtan förbunden med minnet av barndomen i Frankrike, fortsätter nostalgin att verka genom avståndet mellan en närvaro och en frånvaro. Det är också genom minnet av barndomen som

Lotis nostalgi framträder som en smärtsam känsla, och hans dystra insikter om den omöjliga återkomst som kännetecknar nostalgin, tilltar i takt med att avresan närmar sig. Då han reflekterar över den antågande avfärden, understryker han själv de hopplösa förutsättningarna för sin egen längtan: "[J]ag börjar äfven att sakna de ungdomssomrar, hvarpå jag ännu kan hoppas; jag känner mig bli alt dystrare, hvar gång en sådan försvinner och sällar sig till de andra redan flydda i den mörka, bottenlösa afgrund, der alt som förgått samlas."³⁵ Citatet synliggör Lotis rädsla inför det egna åldrandet, samtidigt som hans strävan att bemästra tidens gång förefaller avmattad. Hans nostalgiska begär och viljan att fastställa det gamla Japan, övergår slutligen i ett slags nostalgiskt medvetande. Känslans tyngdpunkt förskjuts från det aktiva arbetet med att rekonstruera det förflutna till att uppehålla sig vid själva smärtan av förlusten.

I granskningen av *Madame Chrysanthème* framträder inte någon entydig bild av Lotis nostalgi – hans skildringar av den japanska kulturen bekräftar i stället en skiftande känsla, ständigt i rörelse. Romanen illustrerar den ambivalens som utmärker den nostalgiska känslan och dess pendlande mellan här och nu, närvaro och frånvaro, förakt och fascination. Genom försumsligandet av tiden synliggörs Lotis nostalgi som en restaurerande kraft, alstrad ur oviljan att inrättas i enlighet med modernitetens existensvillkor. Förtingligandet av Chrysanthème och fascinationen för de japanska föremålen påvisar hur denna kraft verkar genom en visuell och materiell kultur, och hur Loti blir till en konsument av en skapad nostalgi. Vad Loti skildrar i mötet med Japan är en inre resa, utlöst av en upptagenhet vid det egna minnet. Det verkliga Japan förläggs i periferin då Loti uppriktar vad Karin Johannisson beskriver som "subjektiva minnesplatser". Som Johannisson betonar verkar sådana minnesplatser genom att skapa "historia med existentiell relevans" då strävan att återupprätta det förflutna har ersatts av ett längtansfullt betraktande av det som en gång varit.³⁶

Minnesplatserna, som i Lotis fall uppträder allra starkast vid minnet av en redan upplevd längtan, bistår honom med vittnesmål från det liv vars upphörande han fruktar, och hans nostalgi försätter honom slutligen i ett tillstånd av djup begrundan. Som Loti konstaterar i *Madame Chrysanthèmes* avslutning, bleknar minnet av Japan och fru Chrysanthème i samma ögonblick som *la Triomphante* lämnar Nagasaki. Den upptäckarlust efter en exotisk och tillika romantisk värld, vars förskjutning synliggörs i *Madame Chrysanthème*, återupptas inte i Lotis efterkommande verk. Hans vistelse i Nagasaki tycks bekräfta de farhågor han anar i romanens inledning – jorden har blivit tråkig att bebo. Loti lämnar Japan och söker sig till nya platser, genom vilka nya romaner tar form – samtliga illustrerande hans smärtsamma resa mot längtan efter den egna längtan.

Noter

1. Det var inom den franska flottan Loti inledde sin litterära karriär under 1870-talet. Utöver sin militära plikt tjänstgjorde han som journalist och illustratör för franska dagstidningar. För vidare genomgång av Lotis journalistiska arbete se Alex G. Hargreaves: *The colonial experience in French fiction. A study of Pierre Loti, Ernest Psichari and Pierre Mille* (London, 1981), 68–85.
2. Matt K. Matsuda: "Pierre Loti and the empire of love" i *Raritan* 22:2 (2002), 7. Samtliga översättningar från sekundärlitteratur är mina egna om inget annat anges.
3. I Lotis debutroman *Aziyadé* (1879) förälskar sig Loti i en haremsslavinna i Istanbul. I *Le Mariage de Loti* (1880) förflyttas förförelsetematiken till Franska Polynesiens övärld och romanens handling kretsar kring Lotis romans med en tahitisk kvinna.
4. Christopher Reed: *The Chrysanthème papers. The pink notebook of Madame Chrysanthème and other documents of French Japonisme* (Honolulu HI, 2010), 1.
5. För studier kring Lotis konstruktion av ett Japan bortom det verkliga, se Jean Pierre Montier: "Traces et restes du Japon, ou le grenier de Pierre Loti" i *Contemporary French and Francophone Studies* 18:4 (2014), 428–437; Akane Kawakami: *Travellers' visions. French literary encounters with Japan, 1881–2004* (Liverpool, 2005); Hargreaves: *The colonial experience in French fiction*, 21–40.
6. Montier: "Traces et restes du Japon", 429–430.
7. Till skillnad från den 80 dagar långa vistelse som skildras i romanen, går det med stöd i Lotis privata brevväxlingar att påvisa att hans vistelse i Japan 1885 endast varade i sex veckor. Se Reed: *The Chrysanthème papers*, 23.
8. Pierre Loti: *Madame Chrysanthème* (Paris, 1899), 6–7; Pierre Loti: *Ett giftermål i Japan* (Stockholm, 1888), 9.
9. Chris Bongie: *Exotic memories. Literature, colonialism, and fin de siècle* (Stanford CA, 1999), 90.
10. Loti: *Madame Chrysanthème*, 9–10; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 11.
11. Svetlana Boym: *The future of nostalgia* (New York, 2001), xv.
12. Julie Peakman: *Licentious worlds. Sex and exploitation in global empires* (London, 2019), 258–259.
13. Loti: *Madame Chrysanthème*, 18; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 17.
14. Julia V Douthwaite: *Exotic women. Literary heroines and cultural strategies in ancient régime France* (Philadelphia PA, 1992), 76–77.
15. Boym: *The future of nostalgia*, 49.
16. Loti: *Madame Chrysanthème*, 163–164; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 139.
17. Vid tiden för Lotis Japanvistelse hade övergången från en feodalmakt till en modern stat redan ägt rum och i kölvattnet av Meijirestaurationen 1868 utvecklades Japan i riktning mot en modern stat med imperialistiska ambitioner.
18. Loti: *Madame Chrysanthème*, 51; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 45.
19. Viktigt att framhålla är Meiji-regimens egen agens i upprättandet av sin egen bild. För en vidare diskussion kring Japans strategier för självmystifiering i mötet med väst, se Koichi Iwabuchi: "Complicit exoticism. Japan and its other" i *Continuum. Journal of Media & Cultural Studies* 8:2 (1994), 55–64.
20. Kawakami: *Travellers' visions*, 15, 20.
21. Boym: *The future of nostalgia*, 15. Lotis privata hem i Rochefort utgör ett tydligt exempel på Boyms beskrivningar av nostalgin och det borgerliga hemmet. Mot slutet av sin karriär hade Loti låtit omvandla sitt barndomshem till ett privat kuriosakabinett.

Det från gatan tillsynes oansenliga bostadshuset rymde en mängd föremål från de länder Loti besökte under sina resor. Rummen följde tematiskt de platser han beskrev i sina reseromaner. 1886 lät han upprätta en japansk kammare med en tillhörande pagod. För vidare beskrivningar av Lotis hus och dess kopplingar till hans identitets-skapande, se Caroline Ferrais-Besso: ”D’après Loti’. D’un changement de sujet” i *Romance notes* 57:1 (2017), 135–140.

22. Om japonismens kategorisering av japanska kvinnor, se Patrick Beilleveire: ”L’autre de l’autre’. Contribution à l’histoire des représentations de la femme japonaise” i *Mots* 1:41 (1994), 61–71. För en vidare historisk överblick över genus och exotisk litteratur i Frankrike, se Douthwaite: *Exotic women*, 16–21.

23. Loti: *Madame Chrysanthème*, 5–6, 30; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 8, 27.

24. Loti: *Madame Chrysanthème*, 220; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 187.

25. Loti: *Madame Chrysanthème*, 85, 282; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 72, 241.

26. Susan Stewart: *On longing. Narratives of the miniature, the gigantic, the souvenir, the collection* (Baltimore MD, 1984), 135.

27. Loti: *Madame Chrysanthème*, 59; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 53.

28. Loti: *Madame Chrysanthème*, 222; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 188.

29. Giorgio Agamben: *Stanze. La parola e fantasma nella cultura occidentale* (Turin, 1977), 41. I sina beskrivningar av fetischens tvetydiga tillstånd utgår Agamben från Sigmund Freuds teorier kring fetischen, presenterade i *Internationale zeitschrift für psychoanalyse* år 1927.

30. Stewart: *On longing*, 136.

31. Loti: *Madame Chrysanthème*, 213; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 181.

32. Loti: *Madame Chrysanthème*, 152; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 129–130.

33. Stewart: *On longing*, 23.

34. Loti: *Madame Chrysanthème*, 103–104; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 89.

35. Loti: *Madame Chrysanthème*, 281; Loti: *Ett giftermål i Japan*, 339–240.

36. Karin Johansson: *Nostalgia. En känslas historia* (Stockholm, 2001), 177–178.

Abstract

Between contempt and fascination. Nostalgia and ambivalence in Pierre Loti’s Madame Chrysanthème (1887). Maya Nomoto, Master of Arts in History of Science and Ideas, Department of Literature, History of ideas, and religion, University of Gothenburg, Sweden, mayanomoto1@gmail.com

In his travel writings from Japan, the French naval officer and novelist Pierre Loti (1850–1923) visualized the “Far East” as a retreat from a rapidly modernizing Europe. In his novel *Madame Chrysanthème* (1887) Loti describes the brief marriage between a French naval officer and a young Japanese girl. The novel is based on the journal Loti kept on his first encounter with Japan in the summer of 1885 and it gained immense public attention in Europe by the turn of the nineteenth century. Throughout the novel Loti struggles to keep his gaze away from an increasingly modernizing Japan. In doing so the Japanese artifacts as well as the Japanese woman, became the target for his urge to discover a world beyond the modern society. This essay argues that the fascination for Japanese aesthetics expressed in *Madame Chrysanthème* embodied a nostalgia through which Loti constructed and mediated Japan as a phantasmatic place. By focusing on the questions of memory, loss and diversion explored throughout

Madame Chrysanthème, this essay investigates how Loti's ambivalent views on Japan came to channel a nostalgic desire that flourished in the relationship between the text and the reader. Furthermore, Loti's escapism is linked to the historical context of *fin-de-siècle* Europe and the Orientalist approach to representation that emerged in France during the nineteenth century.

Keywords: Pierre Loti, nostalgia, escapism, Japan, collecting

Svenskar i österled 1918

*Känslor, narrativ och legitimitet
i det finska inbördeskriget*

ANNE HEDÉN*

Finska inbördeskriget 1918 fick efterdyningar i det svenska samhället och inte minst var den moraliska upprördheten över de vitas brutalitet en viktig fråga för arbetarrörelsen. I februari 1920 krävde de lokala syndikalisterna i Sundbyberg i en organiserad protestaktion att polisen Edvard Asp, tidigare frivillig på den vita sidan i Finland, skulle avlägnas från sin tjänst. Demonstranterna hade hört Asp skryta om sina bedrifter i Finland 1918, och var särskilt upprörda över hans beskrivning av hur han genomfört avrättningar och även hur han behandlat kvinnor och barn på den röda sidan. Nu ansåg Sundbybergs syndikalister att Asp var moraliskt olämplig när det gällde att ansvara för upprätthållandet av lag och ordning. En delegation skickades till den lokala polisstationen, där Asps överordnade krävde att få se ett protokoll. Nästa dag, en lördag, återvände delegationen med protokollet, följt av en folkmassa och krävde att Asp skulle följa dem till Folkets Hus. Asp, vars säkerhet garanterades av demonstranterna, gick med på att komma till möteslokalen där han efter en diskussion lovade att söka arbete någon annanstans, och släpptes sedan iväg. Nästa dag arresterades delegationens fyra medlemmar, tillsammans med två andra demonstranter. Senare dömdes alla utom en till mellan tre till fem månaders fängelse. De hävdade också att de hade misshandlats vid gripandet. Asp sökte aldrig något annat arbete.¹

Även om socialdemokratien såg den vita sidan i Finland som den lagliga regeringen blev kampen om det historiska minnet av inbördeskriget i Finland och den svenska frivilliginsatsen redan tidigt en del av den pågående politiska polariseringen mellan vänster och höger i det svenska samhället. Under senare tid har den svenska frivilliga insatsen i finska inbördeskriget, i takt med att konflikten diskuterats och omvärderats i den finska historiska forskningen, i nyare historiska översikter beskrivits

*Filosofie doktor i historia, Historiska institutionen, Stockholms universitet, anne.heden@historia.su.se

som en del av ett mörkt förflutet.² Detta i stark kontrast till hur de frivilliga själva och de som organiserade den frivilliga insatsen genom organisationen Finlands vänner beskriver deltagandet. I minnesskildringarna och vittnesmålen som lämnats in till arkiven förekommer en rad olika känslor och stämningsslägen, som spänning och rädsla inför kriget, eufori, sorg, vrede, stolthet och ofta en upplevelse av överlägsenhet i relation till både röda och vita finnar. Men här finns även ett påfallande stort glapp mellan de frivilligas självförståelse som bärare av svensk modernisering och framstegstänkande i Finland, och vetskapen om de ofta grymma vålds- och krigshandlingar som utfördes inom ramen för inbördeskriget. Endast i enstaka vittnesmål förekommer försiktiga reflektioner kring detta från de inblandade svenskarna.³ En intressant aspekt är därför den känslomässiga responsen och i viss mån även distansering och vad som kan tolkas som frånvaro av känslor, som förmedlas från de svenska frivilligas sida, jämfört med de ofta ganska idealistiska och även i viss mån känsloladdade motiv till deltagandet som också kommer till uttryck i dessa skildringar. Kontrasten blir desto mer iögonenfallande eftersom svenskarna som deltog till största delen inte hade tidigare erfarenheter av krig och dessutom kom från ett land med en då ganska lång fredsperiod bakom sig. En annan aspekt är att man i den svenska debatten, särskilt i världskrigets slutskede, till och med berömde sig av att stå utanför blodbadet i övriga Europa.⁴

En etablerad uppfattning har varit att de svenska frivilliga inte deltog fullt ut i våldshandlingarna och repressalierna mot de röda förlorarna i konflikten utan så att säga höll sig vid sidan om. Heikki Ylikangas hänvisar i *Vägen till Tammerfors* (1995) till en uppgift från en av de finländska frivilliga om att rikssvenskarna förhöll sig avvaktande till den vita terrorn.⁵ Senare forskning pekar dock på att svenskarna överlag hade en accepterande hållning, och även deltog i utrensningar och bestraffningskampanjer i samband med inbördeskrigets slutskede utan att, generellt sett, reflektera över detta som ett dilemma.⁶ Detta står delvis i konflikt med de idéer som utvecklades under perioden ifråga om Sverige som det fredliga undantaget; den svenska politiska kulturen har i en mer traditionell svensk historieskrivning ofta beskrivits som en lång tradition av strävan efter samarbete, förhandlingar och pragmatism, där neutraliteten under första världskriget blev ett exempel på dessa dygder. Även om detta i dag är starkt ifrågasatt och senare forskning har lyft fram mer konfrontativa processer i det svenska samhället under framförallt det tidiga 1900-talet förekommer detta narrativ fortfarande i viss utsträckning.⁷

I fokus för denna artikel är frågan hur de svenska frivilliga relaterade känslomässigt till motsättningen mellan de högre målen för den svenska insatsen och våldsnivån i konflikten. Det kan ge perspektiv inte bara på

hur de storsvenska idealen utvecklades under första världskriget utan också på hur känslouttrycken fungerade och skapade mening i den tillväjningsprocess till våld som det finska inbördeskriget innebar.

Känslor i krigets kulturhistoria

Medan studier av sociala rörelser ofta har inkluderat emotioner på olika sätt har det som i allmänhet kallas den affektiva vändningen inom humaniora under senare år i historiska studier inneburit ett ökande intresse för att sätta fokus på känslor i samhälleliga och politiska processer.⁸ I denna text används begreppet känslor utifrån en förståelse att emotioner formas både igenom förväntningarna i ett socialt samspel och genom individuella upplevelser.⁹ Ett relaterat begrepp är känslomässiga gemenskaper där emotionella upplevelser kopplas till meningsskapande.¹⁰

Traditionellt sett finns det i forskning om krig och konflikter ett glapp mellan hur krig skildrats som rationella företag och de känslomässiga komponenter som bidrar till konflikternas utveckling. Detta trots att känslor i krig är mycket viktiga för de beslut som tas, enligt Neta C. Crawford i antologin *Emotions, politics and war* (2015), där en rad statsvetare och forskare inom området internationella relationer diskuterar känslornas betydelse i krig och i krigssituationer. Några exempel som Crawford nämner är strategier för avskräckning, föreställningar som styr arbetet med att manipulera rädsla hos fienden, och även hur känslor som rädsla och vrede institutionaliseras i krigets beslutsprocesser.¹¹ Även när det gäller de som drabbas av väpnade konflikter riktas i dag enligt historikerna Marie Cronquist och Lina Sturfelt ett tydligare fokus på offrens upplevelser i det som de benämner krigets kulturhistoria. Cronquist och Sturfelt beskriver detta fält som en numera mångdisciplinär inriktning som också fungerar som förnyare i den traditionella militärhistorien.¹²

De faktorer som i senare forskning pekats ut som bidragande till den höga våldsnivån i det finska inbördeskriget är de ideologiska motsättningarna som blev grunden för de vita och röda gardena, andelen mycket unga personer som rekryterades, och även en situation där det saknades såväl ordningsmakt som myndighetsutövning både centralt och lokalt. Statsmaktens gradvisa kollaps och våldsmonopolets upplösning blev avgörande för konfliktens utveckling.¹³

Bland de som forskat på hur deltagare i krig upplever och förklarar sin medverkan pekar Heikki Ylikangas på att den intensitet och våldsamhet som präglar inbördeskrig i allmänhet inte i första hand är en följd av att deltagarna ger efter för våldsamma impulser eller att de hänger sig åt våldet. Om så vore, skulle krig i allmänhet vara lika våldsamma som inbördeskrig, något som Ylikangas menar inte är fallet. I stället hänvisar

han till spanska och finska inbördeskrigen som exempel på hur sökandet efter ett moraliskt rättfärdigande blev en viktig drivkraft. Den hårda och brutala behandlingen av de röda var i första hand ett mått på de brott de ansågs ha begått. I andra hand syftade våldsamheten i uppgörelserna med de röda i Finland till att fungera avskräckande. Genom den vita terrorn ville man försäkra sig om att de röda inte skulle göra uppror igen.¹⁴ Den vita sidan i Finland såg under konflikten också torparna och arbetarna på den röda som ryssifierade, framförallt genom påverkan från de ryska soldater som var stationerade i Finland under första världskriget. Särskilt fortifikationsarbetarna ansågs vara lätta att manipulera.¹⁵ Medan Ylikangas (och andra) alltså visar på en form av politisk rationalitet i den vita terrorn lyfter Sture Lindholm, som skrivit om de vitas fångläger, å andra sidan fram känslor som rädsla och otrygghet förstärkta av rykten om de rödas extrema grymheter som en viktig faktor bakom det vita våldet i Finland 1918.¹⁶

Historikern Joanna Bourke har i sin studie av våld under de två världskrigen och i Vietnamkriget hävdad att även om det finns enstaka individer som tycker om dödandet i sig är de flesta som är inblandade i krig inte angelägna om att döda ens när de är tränade för uppgiften. Samtidigt menar hon att benägenheten att använda våld kan fungera som en försvarsmekanism, ibland med en karnevalisk undertext. En annan poäng hon gör är att förhållandet mellan våld och makt i den stridande situationen är viktigt; soldaterna som letar krigstroféer och souvenirer strävar efter att visa att de verkligen har dödat fiender, vilket ger dem en högre status i den egna gruppen. I samstämmighet med Ylikangas menar Bourke också att den typiska situationen inte är att de vanliga soldaterna gått bärsärkagång på grund av att de brutaliserats av krig i allmänhet. I stället är det vanligare att de har pressats till eller uppmanats att medverka i dödandet av sina överordnade.¹⁷

Annan forskning om krig och krigsbrott lyfter fram sambandet mellan den politiska nivån och våldsutvecklingen. Tomislav Dulić visar, när det gällde massmorden i Bosnien och Hercegovina 1941–1942, att otrygghet spelade roll men att lokala förhållanden, lokalt beslutsfattande och även möjligheter att göra personliga vinster bidrog.¹⁸ Liknande aspekter framträder också i senare forskning om det finska inbördeskriget, där den organiserade och planerade karaktären i den vita terrorn betonas.¹⁹ Christopher Browning, som diskuterar auktoritetstrons betydelse för det våld som begicks under förintelsen på östfronten, menar att frågan om legitimitet har en större bäring på aktörernas handlande; legitimiteten skapar en situation där det är svårt att skilja sig från uppdraget och där det blir närmast en moralisk skyldighet att delta i dödandet.²⁰

Historikern Christian Gerlach menar att massvåld (mass violence) uppstår då det finns ett brett stöd för detta i samhället, men att det finns en

rad olika motiv till detta som samspelar och som kan förstärka processen eller få den att gå i olika riktningar. Han pekar också på nödvändigheten att kontextualisera de faktorer som driver fram extremt våld mot utsatta grupper, och även samspelet mellan statens organisation och de som agerar mot de utsatta grupperna.²¹ Sociologen Wolfgang Knöbl visar på att studier av hur de inblandade institutionerna interagerar med de som driver på våldsamheten och hur det påverkar legitimeringsprocessen kan vara ett effektivt tillvägagångssätt för att förstå eskalerande våldsprcesser.²² Knöbl lyfter fram fängelser, kriminella gäng, militär och polis som exempel på institutioner i sitt resonemang. Här använder jag mig i stället av ekonomhistorikern Douglass C. Norths mer övergripande diskussion som även inrymmer organisationer, politiska partier, företag och nätverk.²³ För de svenska frivilliga fanns det ett ganska utvecklat institutionellt ramverk och en rad organisationer att förhålla sig till: förutom föreningen Finlands vänner som samlade bland annat de svensktalande finländska släktgrupperingar som flyttat (eller flytt) till Sverige under tsartiden även Svenska Brigaden (som initierades av Finlands vänner) samt banker och företag med intressen i Finland och som i hög grad bidrog till Svenska Brigadens och andra frivilliginsatsers finansiering, liksom den svenska politiska sfären och dagspressen.²⁴ I den finländska kontexten hade de svenska frivilliga att förhålla sig till den vita armén som under våren 1918 var den mest framträdande delen av den finska statsmakt som höll på att växa fram, och de konkurrerande grupperingarna inom denna, varav fennomanerna var starkt kritiska till den svenska närvaron.

Narrativa processer

En gemensam nämnare bland de som forskar om kopplingen mellan känslor och krig är betoningen av diskurser och narrativ som ett sätt att studera hur känslor mobiliseras och fungerar meningsskapande i sammanhanget.²⁵ Andreas McKeough som disputerat på en avhandling om självbiografiska texter om det finska inbördeskriget har utifrån minnen och vittnesmål från inbördeskriget 1918 diskuterat hur det han beskriver som ”narrative historical agency”, alltså det historiska berättandets inverkan på individnivå, fungerar meningsskapande i individens historia.²⁶ Enligt McKeough så ingick de vitas minnen och berättelser från våren 1918 i den officiella versionen av inbördeskriget medan de rödas hågkomster snarare var en del av en motberättelse.²⁷ De vita berättade enligt McKeough som regel inte om inbördeskriget på ett sådant sätt att det förefaller vara en bearbetning av traumatiska händelser. De rödas narrativ var mer argumenterande; McKeough beskriver dem som ”bearers of witness”.²⁸

I stora drag kan man spåra vissa likheter mellan det självförklarande

perspektiv som McKeough lyfter fram bland de vita i Finland och de svenska frivilliga. Men här finns också narrativa strategier med delvis argumenterande innehåll. Historikern Eva Österberg pekar på de narrativa strategier som generellt sett är urskiljbara i berättelser om våld, i hur våldet legitimeras och hur inställningen till våld speglas i såväl dagens filmkonst, litteratur och bilder, som i äldre material. Den narrativa repertoar hon beskriver omfattar heroisering, glorifiering, trivialisering, sentimentalisering, överdriven saklighet, förminskande och förlöjligande.²⁹

Den legitimeringsprocess som materialet vittnar om kan enligt min uppfattning studeras dels som en del av en dominerande berättelse och dels som en process där de som skildrar sina upplevelser tillämpar olika strategier för att skapa legitimitet. Det som analyseras i texterna är alltså det emotionella rum eller ramverk som de frivilliga verkade inom, mer specifikt de narrativa strategier som kan spåras i materialet, liksom hur de frivilliga interagerade med de institutioner de hade kontakt med. Det är således viktigt att peka på sambandet mellan legitimeringsprocessen, de institutioner som aktörerna samspelar med och etableringen av narrativen inom det känslomässiga ramverket.

Minneslitteratur, tidningstexter och icke publicerat material

Källmaterialet består mestadels av olika typer av minnesanteckningar från frivilliga i inbördeskriget i Finland. Flera av de frivilliga svenska officerarna hade tidigare rest utomlands för att få erfarenhet av krigföring i praktiken, och Finland var ytterligare en möjlighet. Några hade till exempel varit i utrikes tjänst i Persien där de organiserat ett gendarmeri och såg till att upprätthålla vad man ansåg vara lag och ordning.³⁰ En del stamanställda i den svenska armén hoppades genom sitt deltagande kunna göra någon form av karriär i Finland, andra frivilliga deltog på grund av släktband. Några av dem skrev direkt om sina erfarenheter i brev hem eller i dagböcker, andra skrev flera år senare, andra skrev för publicering och andra skrev för att hålla sina egna minnen vid liv.³¹

I breven hem som då och då trycktes i lokalpressen under våren 1918, i de krigsdagböcker som lämnats in till Krigsarkivet i Stockholm och i den svenska minneslitteraturen som publicerades av de frivilliga svenska officerarna under mellankrigstiden handlar det övergripande narrativet om stolthet över insatsen, övertygelsen om att svenskarna hjälpte det efterblivna Finland på traven och upprördhet över vad man tolkade som de rödas råhet och vilddjursliknande terror.³²

Under 1920-talet skapade framförallt de frivilliga svenska officerarna som publicerade minnen från inbördeskriget ett narrativ som både syftade

till att hylla de svenska frivilliga och det svenska militära stödet och även till att rentvå den vita sidan i Finland 1918 från anklagelser om grymhet.³³ Till stor del har dessa dagböcker, brev och minnesnoteringar från de frivilliga i den tidigare forskningslitteraturen använts som vittnesbörd om krigsprocessen i sig, medan de frivilligas känslor och engagemang varit av sekundärt intresse.³⁴ Tobias Berggren och Niclas Sennerteg har dock betonat att anpassningen till skoningslösheten i finska inbördeskriget gick fort för svenskarna på den vita sidan.³⁵ Henrik Saxenius har i en studie om de frivilligas brev och vittnesmål snarare betonat utanförskapet och utsattheten bland de frivilliga, och lyfter särskilt fram de som dels hamnade i extremhögern och dels de som på olika sätt bearbetade psykiska problem genom att bege sig till Finland 1918.³⁶

Svenska frivilliga om finska inbördeskriget.

Teman och narrativa strategier

Hur upplevde de svenska frivilliga kriget i Finland 1918 i allmänhet och mer specifikt de situationer där de själva var inblandade? Hur förklarade de frivilliga sina känslor i relation till den pågående utrensningen av den finska arbetarrörelsen på senvåren 1918, den hårda behandlingen av de röda och sin egen del i detta handlande? Hur riktade man sig till de tänkta läsarna?

Ett återkommande tema i de svenska berättelserna är det obehag, till och med äckel, som kontakten med de röda fångarna väcker, i de mer detaljerade skildringarna. De röda – och här inkluderades också de svenska vänstersympatisörer som de frivilliga mötte under tågresan på väg till gränsen – beskrivs som fula och illaluktande, med brutal uppsyn och med våldsamt och hotfullt uppträdande. De övergivna barnen som tiggde i de finska städerna var fulla av skadedjur, noterar svenskarna. De röda kvinnorna väckte särskilda aversioner och ansågs som mycket farliga. Rädslan handlade antingen om att de skulle ha olika smittsamma veneriska sjukdomar eller att de antogs vara extremt våldsamma.³⁷

En annan framträdande aspekt är rädslan och misstänksamheten. Söder om Tammerfors beskriver Carl-Gustaf Grönstrand hur han och de övriga i gruppen noterat hur en kvinna hängde tvätt och att de misstänkte kvinnan genom det sätt hon ordnade tvätten på torklinan för att i själva verket signalera till de röda. Kvinnan fördes en bit bort och avrättades. Det faktum att beskjutningen från de röda sedan saktade ner visade att hon var skyldig, enligt Grönstrand och hans stridskamrater.³⁸

En annan svensk frivillig, Sixten Sandberg, löjtnant i den vita armén beskriver en situation där en kamrat på tågstationen i Tammerfors fick en misstänkt röd utpekad för sig. Vapenbrodern kroppsvisiterade mannen

under vapenhot. När han hittade dokument som tydde på att mannen sympatiserade med de röda drog han med honom till en av bakgatorna runt stationen och sköt honom på platsen. Sandberg skriver att han faktiskt inte alls blev chockad över denna handling utan snarare kände starkt gillande – ”så hård blir man”, skriver han i en redogörelse som är utformad som ett långt brev till modern i Stockholm.³⁹ I ett annat avsnitt närmast briljerar samma skribent med sin känsla av avtrubbning när han beskriver hur de frivilliga genomförde en slags turism – eller troféjakt under den tidigare belägringen av Tammerfors. Sandberg och en stridskamrat ville ta ett foto på en likhög som samlats ihop: ”Vi kommo fram och H. har just med en kniv sprättat upp den fallna kvinnans blus för att det skulle synas att det var en sådan och jag ska just ta plåten då de öppnar eld med två kulsprutor, och gevär mot oss.”⁴⁰ Han kommenterar också ljudet när kulor slår in i redan döda kroppar: ”Det är ett konstigt läte när en kula slår in i en död kropp. Det låter som i våt gröt”.⁴¹

Ett sätt att förklara våldshandlingarna mot de röda på ett neutralt sätt och därmed göra dem mindre dramatiska verkar också ha varit att hänvisa till order från högre nivå, en manöver som gjorde det möjligt att acceptera avrättningar av fångar.⁴² En medlem av Svenska brigaden skrev att fångarna förtjänade den behandling de fick utstå eftersom befälhavaren inte skulle ha låtit avrätta dem om de vore oskyldiga.⁴³

Berggren och Sennerteg pekar på i sin genomgång av svenskarna i finska inbördeskriget att ett gemensamt drag i de svenska vittnesmålen är att det alltid är någon annan som utför dödandet.⁴⁴ Carl-Gustaf Grönstrand berättar i sin dagbok om en viss entusiasm, dock inte hos honom utan hos kamrater. Efter stormningen av Tammerfors blev han tillfrågad om han ville hjälpa till vid en avrättning – eftersom svenskarna var att lita på, enligt frågeställaren. Men när han fick reda på att uppdraget innebar att han var tvungen att lämna staden delegerade han uppgiften till två andra medlemmar i Svenska brigaden, som blev mycket entusiastiska: ”Får vi!” Dagen därpå berättade de om avrättningen, där två fångar hade skjutits och en hade lyckats fly.⁴⁵ Grönstrand skriver också om hur han vid ett annat tillfälle först rekryterades till en avrättningspluton men i sista ögonblicket i stället fick i uppdrag att transportera artilleriutrustning. Någon i närheten frågade hur han kunde skjuta försvarslösa människor och Grönstrand svarade dem med viss övertygelse att Finland hade varit försvarslöst i händerna på de röda, och att de inte var människor utan vilda djur som skulle utrotas. Han ansåg att fångarna var degenererade och att samhället inte skulle drabbas av någon förlust om de skulle försvinna.⁴⁶ Hans upplevelser under de fortsatta utrensningsaktionerna i södra Finland under konfliktens slutskede sätts genomgående in i denna tolkningsmodell. Vid ett tillfälle märkte han att tre fångar saknades, och han fick veta att de

skjutits – ”förts norrut”.⁴⁷ Han åt upp fångarnas matranson men blev magsjuk. Detta bevisade för Grönstrand att fångarna hade förgiftat brödet och att de därigenom faktiskt haft ett brottsligt uppsåt, och därmed blivit rättvist behandlade när de ”förts norrut”.⁴⁸

I Näsilinna gick han med en grupp jägare, alltså finska soldater som utbildats i Tyskland in i köket på slottet. I köket låg en död rödgardist, men ”tyskarna” tog inte hänsyn till det, skriver Grönstrand, i stället var de beundransvärt avspända. Det framgår i ett tidigare stycke att han redan varit en vända i slottet och att han där stött på en död rödgardist och tagit dennes tobak. Grönstrand nämner inte något om sin egen roll i någotdera av dödsfallen, möjligen var han själv inblandad. Men han verkar i så fall inte nämnvärt bekymrad över sitt eget agerande men desto mer häpen över att jägarna inledningsvis behandlade den döda kroppen i köket som ett karnevaliskt tillbehör medan de festade och att de först efter en stund endast motvilligt bar ut liket.⁴⁹

En del av de svenska frivilliga officerare som skrev ner sina erfarenheter var benägna att använda eufemismer. Röda fångar, ibland grupper på upp till 60 personer ”gick vilse”, områden ”trimmades”, som i ”en liten affär av trimning ägde rum på eftermiddagen där vi fick cirka femtio”; ”Åtta röda tog vi med bajonetten”, ”Fångar togo vi inga”, ”Rensning av gårdar och hus”, ”Tyskarna demonstrerade sina vapen för oss och 60 fångar som skulle tappas bort”, ”En röd spion togs av våra poster och borttappades. Han var rutten”, och så vidare.⁵⁰

Ibland kombinerades känslan av obehag inför de röda med medkänsla för ett folk som inte tycktes känna till sitt eget bästa. En kvinnlig frivillig veterinärassistent från det som senare blev Svenska blå stjärnan men som då hette Svenska röda stjärnan skildrar verksamheten på det svenska hästsjukhuset i Tammerfors efter att staden intagits av de vita. I förbifarten beklagar Stina Linderdahl i sin dagbok de röda fångarnas belägenhet i lägret bredvid hästsjukhuset; några av dem hjälpte till i stallen, och det var uppenbart att de inte fick tillräckligt att äta.⁵¹ Men det är också tydligt att Linderdahl inte ansåg att behandlingen av dem i grunden var orättvis, och hon förhöll sig mestadels accepterande gentemot den vita propagandan. I dagboken skildrar hon även hur de så kallade stjärnsystrarna besökte ett av fånglägren, i de tidigare ryska kasernerna nära begravningsplatsen i Tammerfors. När de närmade sig lägret hördes skottlossning och när de kom fram berättade en vitgardist om de pågående avrättningarna medan en grupp fångar under bevakning grävde gravar på kyrkogården intill. När stjärnsystrarna lämnade lägret passerade de en nyss arkebuserad fånge, skjuten i huvudet.⁵²

Även andra såg de röda som vilseledda; vissa förtjänade dödsstraff men det fanns några som hade tvingats gå med i de röda garderna.⁵³ Medkänslan

hade dock gränser. Påståendena om svält i fånglägren var överdrivna, hävdades det. De fångna röda fick tillräckligt med mat, i synnerhet eftersom de inte utförde ansträngande arbete. Några beskriver hur de tiggande barnen visst kunde väcka medkänsla, men att de i själva verket blev ganska väl omhändertagna eftersom de hade tillgång till särskilda matbepisningar för fattiga.⁵⁴ Tanken att de kan ha behandlats orättvist är dock ganska avlägsen i de svenska frivilligas ögon.⁵⁵ Den hårda behandlingen handlade om att disciplinera människor som behövde en stark hand. Grymhet och hämnd var det som motiverade de röda enligt de vita, och svenskarna instämde för det mesta i den beskrivningen.

Olof Sjöstrand beskriver det som att svenskarna till att börja med ville ”taga fångar och bevaka dem”:

När finska officerare fingo se det tog de genast fram revolverarna och sköt ner dem på stället. Vilken sida som var grymmast var svårt att säga. Så småningom kom även svenskarna med i trallen. Dock visades alltid en viss skonsamhet och många avväpnades och släpptes. Egentligen tyckte vi nog innerst inne att det var synd om de röda, av vilka många voro vilseförda genom tvång och propaganda. Själv slapp jag deltaga i någon arkebusering och ville ej heller åse någon.⁵⁶

Detta påstående att han aldrig deltog eller ville se motsägs lite längre fram i texten där han också skriver om hur en större grupp fångar som skulle skjutas fick gräva sina egna gravar intill en ladugårdsgavel.⁵⁷

Det förekommer även att man lyfter fram sina egna handlingar som berömvärda. Erik Grafström, svensk major som blev överste i Finland beskriver i sina minnen hur de fångar som samlats upp på Stora torget efter Tammerfors fall vaktades under den första natten efter segern:

I Tammerfors på stora torget marscherades fångkolonnen upp i två stora fyrkanter. Runt envar av dem drogs ett kritstreck och utanför fyrkanten på 20 stegs avstånd stod runt om en kedja av vita soldater och i dessa satt en kulspruteskytt med eldberedd kulspruta. Jag utfärdade order på svenska, finska och ryska, att om någon enda av fångarna klev över kritstrecket alla vita även kulsprutorna skulle ge eld mitt i massan.⁵⁸

Grafström som var mycket nöjd med den effektiva lösningen skriver att det ”lät som i en kräftkorg” hela natten, men att ingen vågade göra något.⁵⁹ Däremot var han mycket missnöjd med att en vit finsk officer tog åt sig äran av arrangemanget med kritstrecken och kulsprutan. I den vita armén i Finland förekom skepsis gentemot rikssvenskarna, och i detta exempel märks hur denna friktion såg ut från svensk horisont.⁶⁰

I Svenska brigaden och bland de svenska officerare som ingick i den vita armén hyllades ofta ett äldre krigarideal, men en del av de frivilliga gav

också i sina minnen uttryck för en då modern imperiebyggande attityd där våld utövats med kylig skärpa ansågs fungera som ett disciplinerande verktyg. Detta märks i beskrivningar av hur man hanterade förlorarna i konflikten, som sågs som rasmässigt underlägsna, men även i relation till finsktalande i allmänhet vare sig de var röda eller vita.⁶¹ I en del minneskildringar talas om att de svenska frivilliga befälen ansåg sig tvungna att sparka på och dra i de finländska värnpliktiga för att de skulle ge sig in i eldlinjen, och man anklagade dem för att vara feget och tröga.⁶² Botemedlet mot denna feget och tröghet var enligt de svenska officerarna det svenska inflytandet och den svenska kulturen. Den svenske frivillige officeren Adolf Hamilton berättar i ett av sina brev till fadern om sin rörelse när han förestavade soldateden för de nyutbildade batteribefälen vid artilleriskolan i Jakobstad.⁶³ I ett senare skede när han utanför Tammerfors fick i uppdrag att med några bataljoner stoppa de röda som flydde över isen beskriver han något helt annat: ”Men så blev resultatet gott och jag njöt när jag såg den tjocka svarta randen av lik på isen.”⁶⁴

Det finns inga signaler i materialet att några svenskar på plats i Finland 1918 öppet kritiserade den vita sidans behandling av de röda. Olof Sjöstrand skrev om sin krigsupplevelse 1954, och han beskriver som nämnts hur de svenska frivilliga i många fall till att börja med var oroliga över avrättningarna men att de snart vände sig.⁶⁵ Axel Höjer, en svensk läkare som många år senare skrev i sina memoarer om sina erfarenheter som läkare på den vita sidan 1918, utgör möjligen ett undantag. Han var mycket kritisk till hur de röda behandlades och även till attityden hos de svenska frivilliga. Höjer sympatiserade i och för sig med Finlands frigörelse från Ryssland, men han skriver att han inte varit särskilt länge i landet innan han insåg felaktigheterna i den vita sidans propaganda; han såg personligen inga ryska trupper i konflikten, och kriget var uppenbarligen ett inbördeskrig snarare än som det hävdades, ett försvarskrig mot Ryssland.⁶⁶

När en sårad röd hade fått medicinsk behandling fördes han omedelbart till avrättningsplutonen, skriver Höjer. Han nämner också hur han utan framgång vid ett tillfälle försökte korrigerade de svenska krigskorrespondenterna, när döda vita soldater hade hittats begravda i en myrmark. Kropparna var rödfärgade, vilket orsakades av myrmarken, visste Höjer, som berättade detta för de svenska journalisterna. De föredrog dock en mer dramatisk förklaring: att de röda hade flått de vita soldaterna levande. Läkaren berättar också om en situation där han, som alltså ingick i en vit arméenhets, kom till det nyligen övergivna röda högkvarteret i Heinola. Han hittade där anteckningsböcker med namn och information och bestämde sig för att själv ta hand om anteckningsböckerna för att skona de röda. Detta, menade han, mer än femtio år senare, var hans viktigaste bidrag för att rädda liv i finska inbördeskriget.⁶⁷ Axel Höjer var genom sitt

tydliga ställningstagande ett undantag, men det framgår alltså inte om han framförde sina synpunkter under våren 1918. Mestadels sågs de röda som förrädare.

Institutionerna och legitimiteten

Ett framträdande tema i berättelserna är frågan om legitimitet. En allmän aspekt i de svenska attityderna var de frivilligas tilltro till krigspropagandan, som man kunde beteckna som en närmast rationell och emotionell investering i den pågående konflikten eftersom den gav ett omedelbart resultat, idén att de alla gemensamt arbetade för Finlands frigörelse från Ryssland.

Medan konflikten pågick arbetade de frivilliga dessutom under förhållanden där ledningen för den vita armén på olika nivåer såg de röda som landsförrädare, vilket bidrog till känslan av att agera rättfärdigt. Här förekommer två typer av interaktion mellan individerna och institutionerna. Ett exempel är Adolf Hamilton som under februari och mars var stationerad på artilleriskolan i Jakobstad och som enligt egen utsago fick beröm av Gustaf Mannerheim för sin effektivitet när det gällde att skapa nya artillerienheter och för den ordning han förde i staden. Han nämner särskilt, efter att det förekommit stenkastning mot en av officerarna, att han snabbt hade låtit avrätta den som ansetts skyldig och att det inte alls tyngde honom på det vis han väntat sig. Tvärtom planerade han nu att sätta upp en galge och att avrätta tre ”huliganer” för varje ”krigsman” som attackerades.⁶⁸

Samtidigt insåg Hamilton att skildringar av våldsamheterna i konflikten inte skulle lämpa sig för opinionen i Sverige, där det fanns förväntningar på att svenskarna skulle agera som en civiliserande kraft i Finland. Hamilton ger en insiderbild av denna process, där han i sina brev hem visar att han var medveten om mediernas och den politiska sfärens förväntningar i Sverige. När innehållet i breven hem till pappan, då talman i första kammaren, visar sig ha kommit till pressens kännedom, uppmanar han i sitt nästa brev sin pappa att låta bli att läsa upp hans brev eftersom det skulle skapa ett felaktigt intryck av den svenska insatsen i Finland.⁶⁹ Hamiltons mestadels mycket stolte far instämmer i detta, och noterar i sin dagbok att åtminstone brevet från den 14 april 1918 var lite ”i blodtörstigaste laget”.⁷⁰ Hamilton skriver också kritiskt om poeten och författaren Walter Hülphers, frivillig i Svenska brigaden, och som skrev en rad dikter och artiklar och senare en bok om upplevelserna i Finland, i en berättarstil starkt påverkad av storsvenska värderingar. Hamilton menade att Hülphers gav brigaden en större roll i belägringen av Tammerfors än vad som tillkom svenskarna och ansåg att detta var illa eftersom finnarna på den vita sidan sannolikt skulle bli upprörda över sådan propaganda.⁷¹

Efterhand tycks dock Hamiltons svenska vapenbröder i Finland ha distanserat sig från honom, möjligen för att han gick från ett mer svalt och distanserat förhållningssätt i sin våldsanvändning till ett mer expersivt. Enligt en stridskamrat ledde Hamilton verksamheten i Jakobstad lika egenmäktigt som en vicekung på en söderhavsö.⁷² Andra kommenterade hans självvåldighet och alkoholintag.⁷³ Denna distansering från de svenska stridskamraternas sida tolkar jag som åtminstone delvis en följd av att Hamilton i sitt personliga uppträdande klivit över gränsen för vad som betraktades som lämpligt när det gällde våldsutövning; för mycket alkohol och personlig godtycklighet vad gällde disciplinerande åtgärder sågs som något som svenskarna skulle hålla sig för goda för, bådadera associerades med de finskspråkiga officerarna.

De svenska frivilliga tycks under tiden i Finland också ha utvecklat en tanke om att moderna människor inte ska överdriva hämndaspekten i ett krig, även om kriget uppfattas som rättfärdigt. I denna föreställning fanns också en rasistisk underton. Under slutet av sin tid i Finland lutade Walter Hülphers mer och mer mot uppfattningen att finländarna, vita eller röda, egentligen förtjänade varandra. Detta skriver han efter att ha sett de röda jagas och dödas under konfliktens slutskede. Hans slutsats var att finländare, det vill säga finsktalande finländare, vare sig de var vita eller röda, faktiskt var mer mongoliska än någonting annat ("mongolfinnar") och att de var bortom hjälp i det avseendet.⁷⁴

Även journalisten Ernst Klein publicerade en bok om 1918 utifrån sina reportage från Finland och tog bland annat upp frågan om den finska särarten. Klein hade tidigare skrivit i *Dagens Nyheter* och senare rapporterade han för *Svenska Dagbladet*. Klein hade en betydligt mer liberal hållning politiskt sett än Hülphers, men resonerade ändå i termer av att det existerade ett särskilt finskt lynne. Klein framhöll att när februarirevolutionen i Ryssland inträffade 1917 hade starka förhoppningar väckts.⁷⁵ Förhoppningarna gällde även Finlands framtida status och utveckling. Men enligt Klein hade den ryska överstatligheten hållit kvar Finland i underutveckling, något som också format det finska kynnet. Klein höll inte med de som hävdade den finska underklassens ansvar för inbördeskriget utan såg också de vita, även finlandssvenskarna, som medansvariga. Han framhöll att finnarna led av en egendomlig tröghet, "inte godmodigt passiv som ryssen eller filosofiskt passiv som orientalen eller barnsligt passiv som negern" som gjorde att de ofta inte hann fatta beslut i tid utan som i stället ledde till att de lydde med bitterhet.⁷⁶ Den finska befolkningen saknade enligt Klein den "volubilitet", munvighet, och andliga spänst som han ansåg var nödvändig för ett självstyrande folk: "Varje politisk fråga löper risk att bli stående, surna och bilda ett farligt jäsningsämne, detta bäddar för en explosiv reaktion när den finska massan väl

kommit i rörelse.”⁷⁷ Klein vidareutvecklar följderna av detta drag hos finnen:

Han lider brist på ridderlighet. Det gör honom elak och farlig, när hans situation blir sådan att ridderlighet vore av nöden. Som undertryckt och oppositionsman blir han lätt alltför litet nogräknad med medlen. Som herre blir han olidlig. Som politiker förfaller han lätt till intriger och vädjar han till våldet, blir han lätt måttlös.⁷⁸

Här är det inte svårt att se att Klein har reagerat på likartade erfarenheter som de som Hülphers så upprört beskriver. De finska aktivisterna betraktades av många i den svenska eliten som intriganta, och inte alltför nogräknade och den vita sidans hantering av de röda efter inbördeskriget hade upprört än fler.⁷⁹

I mycket av materialet som berör individuella reaktioner på krigssituationen förekommer alltså sammanfattningsvis en överraskande kallsinnighet inför hanteringen av fångar och motståndare, inte bara från professionella officerare. Även kvinnliga hjälparbetare och de svenska frivilliga i Svenska brigaden och i den vita armén som antingen bevittnade eller deltog i avrättningar beskrev det snarare överdrivet sakligt än känslomässigt engagerat. En tydligare upprördhet märks snarare i relation till historierna om de rödas framfart, liksom i de situationer där man på olika vis konfronterades med de röda fångarna. Exempelen pekar på att kombinationen av berättarstrategier och frågan om legitimitet var väsentlig för hur de svenska frivilliga upplevde konflikten. Framförallt den vita arméns uppfattning om de röda som förrädare och vilddjur gjorde att de svenska frivilliga accepterade den höga våldsnivån, och distanserade sig från det mänskliga lidande de bevittnade. Denna strategi slog dock senare tillbaka på många av de som återvände till Sverige, eftersom en stor del av de frivilliga kom från arbetarklassen och svartlistades av fackföreningarna.

Viktiga aspekter i förståelsen av de svenska frivilligas känslor inför konflikten var deras tilltro till krigspropagandan, och särskilt föreställningen att de arbetade för ett legitimt mål, befrielsen av Finland från Ryssland. Eufemism och trivialisering som narrativa strategier gjorde eventuell medmänsklighet överflödig. Våldsnivån fungerade så länge det var legitimt och de svenska frivilligas självbild handlade till stor del dessutom om att de faktiskt var överlägsna, eftersom de ”förstod” att våld inte var bra i allmänhet, till skillnad från både vita och röda finnar.

Så länge fienden var den moraliska förloraren i kriget, var det möjligt att vara en del av två emotionella gemenskaper; en där hat mot de röda var sanktionerat, eftersom rättvisan tjänades, och en där modernisering och civilisation var krigets mål. Där dessa två känslomässiga gemenskaper sammanföll verkar behandlingen av de röda under konflikten ha varit

känslomässigt acceptabel för de inblandade svenskarna. I den finska kontexten handlade det för svenskarna om att bevisa att de var stridsdugliga. I den svenska kontexten handlade det om att visa på hur det svenska inflytandet i form av de svenska frivilliginsatserna skulle vara avgörande för Finland som nation. Samtidigt kan konstateras att om man lägger ihop de olika narrativa strategierna där finska inbördeskriget och dess slutfas skildrades är det påfallande att det pågick en slags argumentation – i försvarsställning – bland de svenska frivilliga som inte var riktigt så entydig som den dominerande berättelse som McKeough lyfter fram, där de vitas skildringar utgick från en världsbild som ifrågasattes först flera årtionden senare. Detta pekar på att de svenska frivilliga hade en mer komplicerad uppsättning institutioner att förhålla sig, och även på att mer utförliga undersökningar är väl värda att genomföra.

Noter

1. Per Lindblom: ”Syndikalismen i Sundbyberg 1910–1920” i *Ett sekel av syndikalism. Sveriges arbetares centralorganisation 1910–2010* (Stockholm, 2012), 152–154.
2. Se t.ex. Steven Koblik: *Sweden. The neutral victor. Sweden and the western powers 1917–1918. A study of Anglo-American-Swedish relations* (Lund, 1972), 16.
3. Olof Sjöstrand: Krigsdagbok, enskilt arkiv, Krigsarkivet/Riksarkivet, 9, 21; Axel Höjer: *En läkares väg. Från Visby till Vietnam* (Stockholm, 1975), 53–55.
4. Lina Sturfelt: ”From parasite to angel. Narratives of neutrality in the Swedish popular press during the First World War” i Johan den Hertog & Samuël Kruizinga (red.): *Caught in the middle. Neutrals, neutrality and the First World War* (Amsterdam, 2011), 119–120.
5. Heikki Ylikangas: *Vägen till Tammerfors* (Stockholm, 1995), 137.
6. Se t.ex. Tobias Berglund & Niclas Sennerteg: *Finska inbördeskriget* (Stockholm, 2017), 361–380; Anne Hedén: ”Grand Swedishness, historical mission and modes of modern progressive thought. Swedes in Finland in 1918” i Marja Vuorinen, Tuomas Kuronen & Aki-Mauri Huhtinen (red.): *Regime changes in 20th-century Europe. Reassessed, anticipated and in the making* (Newcastle-on-Tyne, 2016).
7. Peter Aronsson: ”Att minnas våld” i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.): *Väldets mening. Makt, minne, myt* (Lund, 2004), 239.
8. Jeff Goodwin, James M. Jasper & Francesca Polletta (red.): *Passionate politics. Emotions and social movements* (Chicago IL, 2001), 6; Charlotte Tornbjær: ”Moralisk chock och solidaritet” i Marie Cronqvist, Lina Sturfelt & Martin Wiklund (red.): *1973. En träff med tidsandan, festskrift till Kim Salomon* (Lund, 2008), 59–60.
9. Goodwin, Jasper & Polletta: *Passionate politics*, 9.
10. Barbara H. Rosenwein: ”Worrying about emotions in history” i *The American Historical Review* 107:3 (2002), 842.
11. Neta C. Crawford: ”Preface” i Linda Åhäll & Thomas Gregory (red.): *Emotions, politics and war* (Abingdon, 2015), xviii–xx.
12. Marie Cronqvist & Lina Sturfelt: ”Introduction. A media history of war remains” i Marie Cronqvist & Lina Sturfelt (red.): *War remains. Mediations of suffering and death in the era of the World Wars* (Lund, 2018), 10–11.

13. Haapala & Tikka: "Revolution and Terror in Finland in 1918", 82–83.
14. Ylikangas: *Vägen till Tammerfors*, 491–492.
15. Anthony F. Upton: *The Finnish revolution 1917–1918* (Minneapolis MN, 1980), 81; Tuomas Tepora: "The mystified war. Regeneration and sacrifice" i Tuomas Tepora & Aapo Roselius (red.): *Finnish Civil War 1918. History, memory, legacy* (Leiden, 2014), 161–168, 200.
16. Sture Lindholm: "Röd galenskap – vit terror". *Det förträngda kriget 1918 i Västnyland* (Helsingfors, 2005), 303–304.
17. Joanna Bourke: *An intimate history of killing. Face-to-face killing in twentieth century warfare* (New York, 1999), 13–15, 38–39.
18. Tomislav Dulić: *Utopias of nation. Local mass killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42* (Uppsala, 2005).
19. Tuomas Tepora & Aapo Roselius, "Introduction. The Finnish Civil War, revolution and scholarship" i Tepora & Roselius (red.): *Finnish Civil War 1918*, 12.
20. Christopher R. Browning: *Ordinary men. Reserve police battalion 101 and the final solution in Poland* (London, 2001), 173–175.
21. Christian Gerlach: *Extremely violent societies* (Cambridge, 2010), 3–4.
22. Wolfgang Knöbl: "Sociology and its role in current theoretical discourses on violence", i *Przegląd Historyczny* 107:1 (2016), 17–18.
23. Douglass C North: *Institutionerna, tillväxten och välståndet* (Stockholm, 1993), 16–20.
24. Anne Hedén: "Borgerliga storhetsdrömmar i neutralitetens ramverk. Det svenska stödet till det vita Finland och finansieringen av Svenska Brigaden" i Kjersti Bosdotter, Lars Ekdahl, Anne Hedén & Aapo Roselius (red.): *Den röda våren 1918. Finska inbördeskriget i nordisk samhällsutveckling. En antologi* (Huddinge, 2018), 94–117.
25. Maéva Clément & Eric Sangar (red.): *Researching emotions in international relations. Methodological perspectives on the emotional turn* (Cham, 2018), 14.
26. Andreas McKeough: "Constructing personal historical agency, making sense of the past?" i Camilla Asplund Ingemark (red.): *Therapeutic uses of storytelling. An interdisciplinary approach to narration as therapy* (Lund, 2013), 101–105.
27. McKeough: "Constructing personal historical agency", 107–108.
28. McKeough: "Constructing personal historical agency", 109–112.
29. Eva Österberg: "Våldets känslorum. Berättelser om makt och moral i det förmoderna samhället" i Österberg & Lindstedt Cronberg (red.): *Våldets mening*, 22, 25–26.
30. Mohammad Fazlhashemi: "Kolonialt medvetande utan kolonier. Svenska officerare på uppdrag i 1910-talets Persien" i Magnus Berg & Veronica Trépagny (red.): *I andra länder* (Lund, 1999); se även Lars Ericson Wolke: *Svenska frivilliga. Militära uppdrag i utlandet under 1800- och 1900-talen* (Lund, 1996).
31. Erik Grafström: enskilt arkiv, KRA/RA; Carl-Gustaf Grönstrand: Stridsberättelse ("Grönstrands opus"), vol. 29, serie E, Svenska Brigadens arkiv i Frivilliga i Finlands arkiv, KRA/RA; Hugo Hamilton: *Dagböcker 1917–1919* (Stockholm, 1956); Walter Hülphers: *Med svenska brigaden. Personliga upplevelser under Finlands frihetsstrid 1918* (Stockholm, 1918); Höjer: *En läkares väg*; Ernst Klein: enskilt arkiv, KRA/RA; Ernst Klein: *Vita och röda. En bok om sista finska kriget* (Stockholm, 1919); Stina Linderdahl: *Stina Linderdahls dagbok från finska kriget 1918* (Sundborn, 1993); Mauritz Petterson: "Dagboksanteckningar från mitt deltagande i Finlands frihetskrig mot ryssar och rödgardister 1918", enskilt arkiv, KRA/RA; Sixten Sandberg: "Ett brev hem 1918.

Från striderna i Finland”, enskilt arkiv, KRA/RA; Svenska Blå Stjärnans arkiv, KRA/RA; Frivilliga i Finlands arkiv, KRA/RA; Lennart Zielfelt: ”Anteckningar från kriget i Finland våren 1918. Ur minnet och efter brev upptecknade på Malmöslätt, d 12–16 juni 1918”, enskilt arkiv, KRA/RA; Föreningen Finlandskrigare 1918, arkiv, KRA/RA.

32. Grafström: vol. 1, 231, 236.

33. Lars Westerlund: ”Norden och krigen i Finland och Baltikum 1918–19. Litteraturöversikt och forskningsläge” i Lars Westerlund (red.): *Norden och krigen i Finland och Baltikum åren 1918–1919* (Helsingfors, 2004), 13–15.

34. Se t.ex. Carl Göran Andrae: *Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918* (Stockholm, 1998); Ingvar Flink: ”Svenska krigsförluster i Finland år 1918” i Westerlund (red.): *Norden och krigen i Finland och Baltikum*; Ingvar Flink: ”Sverige och inbördeskriget i Finland 1918. Ett utkast om idealism och ekonomiska intressen” i *Med eller mot strömmen? En antologi om svenska folkrörelser* (Stockholm, 1980); Jan-Olov Näsmän: *Till Finlands räddning och Sveriges heder. Svenska brigaden i det finska inbördeskriget 1918* (Helsingfors, 2012); Ericson Wolke: *Svenska frivilliga*.

35. Berggren & Sennerteg: *Finska inbördeskriget*, 374.

36. Henrik Saxenius: ”Livsöden bland de svenska frivilliga efter krigsdeltagandet – ett klassperspektiv” i Kjersti Bosdotter, Lars Ekdahl, Anne Hedén & Aapo Roselius (red.): *Den röda våren 1918* (Huddinge, 2018), 118–139.

37. Petterson: ”Dagboksanteckningar”, 61, 81; Grönstrand: Stridsberättelse, 55, 57; Zielfelt: ”Anteckningar”, 10; Hülphers: *Med svenska brigaden*, 147.

38. Grönstrand: Stridsberättelse, 39.

39. Sandberg, ”Ett brev hem 1918”, 51.

40. Sandberg: ”Ett brev hem 1918”, 38.

41. Sandberg: ”Ett brev hem 1918”, 38.

42. Petterson: ”Dagboksanteckningar”, 43.

43. Grönstrand: Stridsberättelse, 50.

44. Berglund & Sennerteg: *Finska inbördeskriget*, 375.

45. Grönstrand: Stridsberättelse, 44.

46. Grönstrand: Stridsberättelse, 23.

47. Grönstrand: Stridsberättelse, 58–59.

48. Grönstrand: Stridsberättelse, 58–59.

49. Grönstrand: Stridsberättelse, 25–26.

50. Sandberg: ”Ett brev hem 1918”, 18; Hamilton: *Dagböcker*, 233; Sixten Öberg: ”Redogörelse för Wasa grenadjärbataljon och dess insatser under finska frihetskriget”, 2, 13, 16–18, Föreningen finlandskrigare 1918, vol. 1.

51. Linderdahl: *Stina Linderdahls dagbok*, 21.

52. Linderdahl: *Stina Linderdahls dagbok*, 11–12.

53. Petterson: ”Dagboksanteckningar”, 43.

54. Hülphers: *Med svenska brigaden*, 149; Sandberg: ”Ett brev hem 1918”, 22.

55. Petterson: ”Dagboksanteckningar”, 31.

56. Olof Sjöstrand: ”Krigsminnen från år 1918 (nerskrivna år 1954)”, vol. 2, 21, Föreningen Finlandskrigare 1918, KRA/RA.

57. Sjöstrand: ”Krigsminnen”, 22.

58. Grafström: 241–242.

59. Grafström: 241–242.

60. Se även Henry Peyron: ”Minnesanteckningar från tjänsten i Mannerheims högkvarter”, Föreningen finlandskrigare 1918, vol. 1, 20.

61. Anne Hedén: "Belligerent and polemical masculinity. White activists and the labour movement in Sweden and the Finnish Civil War, 1918" i Anders Ahlbäck & Fia Sundevall (red.): *Gender, war and peace. Breaking up the borderlines. Rapporter till det 28 Nordiska historikermötet i Joensuu den 14-17 augusti 2014* (Joensuu, 2014), 122-124, 132.
62. Carl Broman: "Skildring av ersättningskontingentens öden samt striden vid Lempäälä", *Föreningen Finlandsbrigaderna* 1918, vol. 1; Grönstrand: *Stridsberättelse*, 24; Petterson: "Dagboksanteckningar", 31; Sandberg: "Ett brev hem 1918", 19, 30.
63. Hamilton: *Dagböcker*, 226.
64. Hamilton: *Dagböcker*, 244.
65. Sjöstrand: "Krigsminnen", 9, 21; Berglund & Sennerteg: *Finska inbördeskriget*, 374.
66. Höjer: *En läkares väg*, 53-55.
67. Höjer: *En läkares väg*, 53-55.
68. Hamilton: *Dagböcker*, 221.
69. Hamilton: *Dagböcker*, 250.
70. Hamilton: *Dagböcker*, 244-245.
71. Hamilton: *Dagböcker*, 252.
72. Archibald Douglas: *Jag blev officer* (Stockholm, 1950), 182.
73. Petterson: "Dagboksanteckningar", 31; Sandberg: "Ett brev hem 1918", 34.
74. Hülphers: *Med svenska brigaden*, 173.
75. Klein: *Vita och röda*, 7.
76. Klein: *Vita och röda*, 14.
77. Klein: *Vita och röda*, 14.
78. Klein: *Vita och röda*, 18.
79. Klein: *Vita och röda*, 19.

Abstract

Swedes going east. Emotions, narrative and legitimacy in the Finnish civil war in 1918. Anne Hedén, PhD in History, Stockholm University, Sweden, anne.heden@historia.su.se

An established view on the issue of Swedish volunteers participating in the Finnish civil war in 1918 has been that they mostly distanced themselves from the fierce level of violence of the conflict. Later research has contested this view and instead suggests that the Swedes involved in general took part in the executions and cleansing actions going on during the civil war and its aftermath.

In the memories and testimonies of the Swedish volunteers there is a conspicuous contrast between the lofty ideals and emotional expressions of pride and idealism and the emotions, or lack of emotions, towards the enemy and in the handling of prisoners of war in general. This article focuses on how the Swedes related emotionally to the higher goals of their contribution and the general degree of violence in the conflict. This angle can shed some light not only on how the notions of Grand Swedishness developed but also on the issue of how emotional numbness and distancing in dealing with victims and enemies develops in a war situation. The result of the study is that processes of legitimization made it possible to keep an emotional distance towards the defeated party in the conflict, and that the view that the Reds were the moral losers in an unjust war made this possible. However, while the legitimacy of this stance

was a matter of course in Finland, in 1918 dominated by the White army, the interaction with Swedish society was more complicated. Hence there is a more noticeable tendency towards arguing one's case in the Swedish volunteer testimonies and narratives as compared to the dominant white narrative in Finland; this points to the possibilities of further analysis.

Keywords: Finland, volunteers, Swedish Brigade, violence, narratives, emotions, civil war

Zen as self-help

Neo-Freudians, Buddhist Modernism and emotion management in 1950s America

JOSEPHINE SELANDER*

In October 1958, the American men's magazine *Esquire* published a 101 list for its readership to get a fast up-to-date of the latest vogue: an "IN and OUT First Reader".¹ Canned food, as well as Senator Kennedy, were on the in-list, while psychoanalysis and Zen Buddhism were "OUT". Even though the list delivers its verdict in a jaunty and humoristic way, it still suggests that both psychoanalysis and Zen Buddhism had their heydays in the 1950s America and were now—at least for the modish *Esquire* reader—in decline.

Seven years before *Esquire's* analysis of trends, the Japanese author Deisetz Teitaro Suzuki (1870–1966) was appointed to hold lectures on Zen Buddhism at a number of American Universities.² During the following years, Suzuki presented a clean-cut version of Zen Buddhism in widely sold books and at well-visited lectures, making him the most significant popularizer of Buddhism in post-war America.³ *Time* observed in a February issue, 1957, that Suzuki's Columbia University weekly classes were "drawing a wider variety as well as a larger number of students since the war".⁴ But not only students were attracted to his lectures and books. Psychoanalysts, too, were all ears to what the Japanese author and lecturer had to say.

When the German-born psychoanalysts Karen Horney (1885–1952) and Erich Fromm (1900–1980) attended the Columbia lectures, they were already initiated to Buddhism through Suzuki's books. Moreover, they had commenced implementing Suzuki's ideas on how to get in contact with the "real self" in their own writing. In a freely associated group of "neo-Freudians", of which Horney and Fromm were part, new paths in therapy methods were mapped out: moving away from Sigmund Freud's

*PhD student at Chair for History of the Modern World, ETH Zürich, Switzerland; affiliated to History of Ideas at the Department of Culture and Aesthetics, Stockholm University, Sweden, josephine.selander@gmw.gess.ethz.ch

principles of sexual repression and towards theories based on sociological and cultural issues. And for them, Suzuki's Zen Buddhism offered original and thrilling explanatory models.

This present study concerns how Suzuki's Buddhist Modernism, a popularized and mass-mediated variety of Zen Buddhism, fed new ideas on handling emotions into American psychoanalysis, particularly among neo-Freudians. Thus, this article is about emotion management in the conjunction of Zen Buddhism and psychoanalysis in the 1950s.

In recent years, scholars have convincingly discussed the connection between Zen Buddhism and psychotherapy. Historian of science, Anne Harrington argues that Suzuki had a precise aim to address "modern Western psychology", and she suggests that Suzuki's interest in Carl Gustav Jung commenced already in 1921, i.e., over a decade before he approached Jung to write the preface to *An Introduction to Zen Buddhism* (1949). However, as Harrington points out, it was only after the war that "a new generation of existentially-oriented and humanistic psychotherapists" could resonate with the "psychological teachings embedded in the vision of Zen Suzuki was articulating".⁵ Sociologist Marcia Westcott and historian Zoltan Morvay have shown how Horney based the theories on "the real self" on Suzuki's writings.⁶ Similarly, scholar in theoretical philosophy, Dražen Šumiga, asserts that even though Fromm certainly drew his ideas from Freud, his understanding of "the authentic self" was grounded in Suzuki's Zen.⁷ From the angle of history of emotions, there has not been substantial research on either Fromm, or Horney.⁸ Studies of interest to this article are, however, Uffa Jensen's discussions on the ambivalence in Freud's approach towards emotions, of which the early Freud was reluctant to base scientific theories on emotions and considered emotions merely as indicators of the physiological problems: repressed instincts. Nevertheless, Jensen shows how the later Freud—tentatively—regarded anxiety not only as a biological marker but as a "psychological reality", and that "social anxiety" could build up in the individual's integration in society.⁹ Continuing the discussion on the relationship between psychology and society, historian Rhodri Hayward suggests that a new psychological understanding of anxiety was due to economic changes in Britain, rather than it being "a process of intellectual enlightenment" in the early twentieth century. Hayward discusses how not only the British welfare state shaped anxiety after the Second World War but also how this new anxiety in turn "shaped that emergence of the welfare state".¹⁰ An argument relevant to this study, given that Horney and Fromm took a clear stance in considering neurosis as a result of society.

Building on this previous research, my contribution is to add the perspective of "emotion management" by looking at the psychoanalysis-Zen

merge through the lens of history of emotions. “Emotion management” refer to a wide range of spontaneous or planned strategies that individuals do or are encouraged to do to handle emotions: voluntary or involuntary techniques from attempting to intensify or avoid emotions, to control or change them. Thus, this is not a concept used by the historical actors but works as an overarching concept to assemble different practices of handling emotions. Although not alleging to cover the topic—emotion management in psychotherapy or psychology—I believe that examining the main body of Horney’s and Fromm’s descriptions of emotion-handling in relation to Zen Buddhism between 1945–1957 will be sufficient to allow me to show a stratum of emotion management: namely how theories on emotion management were generated in neo-Freudian psychotherapy. Accordingly, my question is: How did Horney and Fromm formulate methods to handle emotions based on Zen, and did these methods change during the 1950s?

The managing of emotions can indubitably be studied in various ways. However, considering the fact that Horney and Fromm had sociological agendas when analyzing their patients’ emotion patterns, this study is placed in a theory frame that allows me to examine emotion management in relation to society. Scholars such as William Reddy and Barbara Rosenwein have contributed to this perspective in the field of the history of emotions by examining emotions in “regimes” and “communities”. By introducing “emotional regimes”, Reddy suggests that sets of normative emotions are formulated in societies. These normative emotions reinforce emotions that are accepted, and vice versa: abolish feelings that are not desirable in the political regime.¹¹ As a withdrawal or antipode to the emotional regimes, Reddy presents the idea of “emotional refuge”. He defines an emotional refuge as space where “mental control efforts may be temporarily set aside.” Rosenwein has instead suggested a model of “emotional communities” that can be considered as a looser and broader conception than “emotional regimes”. Rosenwein proposes that the concept “emotional communities” functions like social communities (like, for example, families, guilds, or monasteries), but allows the researcher to “uncover systems of feeling”, and to study how communities—and the individuals within them—value and define emotions.¹² In this valuable theoretical field of studying emotions in a social framing, this study examines further how the view of the actual dealing and handling of emotions were in flux and were prized differently.

Historian of science Paul White has presented the concept “emotional economy of science”. White defines an emotional economy as “a constraining but also a contentious and flexible system of powers and values, through which we can explore not just the taxonomy of emotions or their

lineage but also their effects”. He suggests that this idea offers an examination of emotions “not just as inner forces that drive us but as things that are made and remade”.¹³ While White discusses “emotional economy” in a setting of scientific practices as to how knowledge is produced, I will instead employ his concept into a framework of psychological theory-building. The notion of *economy of emotion management* is applied in order to study the taxonomy of handling emotions as fluctuating techniques, with shifting effects. Or, in other words, to examine how and when psychological theories define a certain emotion-management as useful, or not useful, valid or invalid, in a manner reminiscent of a commodity or service in an economy. Given this, Horney and Fromm—through Suzuki’s Zen Buddhism—could describe a new economy of emotion management, with self-help methods as a particularly notable phenomenon to explore the handling of emotions as made and remade.

Studied source materials are texts by Horney and Fromm where Zen is described as helpful in psychoanalytical work; books by Suzuki referred to in Fromm’s and Horney’s work; and transcriptions of Suzuki’s lectures at Columbia University.¹⁴

“Eastern spirituality” as mind cure:

Suzuki and the neo-Freudians

The wish to combine and condensate “Eastern spirituality” and psychological matters into advice on the self was not a new phenomenon in the 1950s. In the late nineteenth century, the New Thought Movement united ideas from various origins such as Ancient Greek, Vedic and Buddhist in order to steer the mind to cure. The early New Thought leader Henry Wood (1834–1909) wrote advice books, where he described contemplative techniques that would train the mind to concentration.¹⁵ In the same vein, the theosophist leader Annie Besant (1847–1933) delivered ideas on a “new psychology” in books and lectures.¹⁶ In the community of psychology, William James (1842–1910) was a pioneer in laying forth ideas on religion and psychology. Apart from presenting a theory of emotions, he also expounded on views on the self, as well as referred explicitly to Buddhism.¹⁷ Conversely, the architect of psychoanalysis, Sigmund Freud (1856–1939), was not too keen on considering neither religion nor emotions as keystones for science. When asked to analyze the “oceanic” feeling linked to religious experience, Freud answered that he would not consider that emotional experience as “anything but primitive, instinctual impulses”.¹⁸ Carl Gustav Jung (1875–1961), the founder of analytical psychology, took another turn and built his theory of the collective unconscious on religious notions, of which he regarded the Buddhist geometric figure, *mandala*, as

depicting “the self, the wholeness of the personality”.¹⁹ Although indeed welcoming thoughts on the self, derived from various Hindu, Buddhist or Taoist theories, Jung was, from time to time, hesitant if these practices would be feasible for the “Western mind”.²⁰

Nevertheless, even though apparent attempts to marry “Eastern” thoughts with psychology were made before the 1950s, it was the second generation of psychoanalysts, the neo-Freudians, who made serious efforts to base psychoanalytic theories on “Eastern spirituality”—or, to be more precise, on Suzuki’s Zen Buddhism.

Zen Buddhism is derived from Mahayana Buddhism and was traditionally practised as a strictly disciplined seated meditation (*zazen*) by monks mainly in China and Japan.²¹ Suzuki was neither Zen-monk nor a formal academic scholar. He achieved his training in Zen Buddhism as a layman at the beginning of the 1890s while studying English at Tokyo Imperial University. His first contact with the American culture tracks back to 1897, when he travelled from Japan to work for eleven years at Open Court Publishing in La Salle, one of America’s first academic presses specialized in philosophy, science, and religion.²² By describing Zen as non-religious, Suzuki set the stage for wide publics to engage in his interpretation of “Zen in the context of Western thinking and feeling”.²³ When Suzuki’s second period in the US commenced in 1949, he had already written 16 books in English. During the 1950s and onwards, he came to be seen as the most influential actor in presenting Buddhist modernism in Europe and North America, and moreover, the major galvanizer for the Beat Generation’s interest in Zen.²⁴

Karen Horney and Erich Fromm belonged to the generation of Freudians, who moved away from Freud’s standpoint to regard emotions limited as markers to biological processes. Horney had been a founding member of the Berlin Psychoanalytic Institute in the 1920s, which had a looser interpretation of Freud’s theories than the Freud-orthodox intellectual milieu of the Frankfurt School, of which Fromm was part. When Horney and Fromm (irrespective of each other) moved to North America at the beginning of the 1930s and eventually to New York, they formed a group to try new ideas on social-oriented psychology. Horney developed “Feminine Psychology”, where she underlined that psychological problems were not based on biology or sex but the society’s discouraging attitude towards individuals striving for “self-actualization”.²⁵ And when Fromm’s *Escape from Freedom* (1941) was published, his idea of political psychology stood clear: man’s feelings of powerlessness stem “from the fact that he has become a cog in a large machine”.²⁶

From the mid-1940s, a growing number of references to Suzuki’s Zen could be found in Horney’s and Fromm’s texts, and at the beginning of

the 1950s, they independently developed friendships with Suzuki. Horney travelled to Japan with Suzuki in the summer of 1952, and in 1957 Fromm organized a one-week long conference with the Mexican Psychoanalytic Society, where Suzuki was the keynote speaker.²⁷ Obviously, Horney and Fromm considered Suzuki's teachings interesting enough to assimilate into their psychoanalytic theories.

Repressed emotions

Horney and Fromm identified psychic problems as stemming from society, not from biology, and Horney states that inner conflicts "are largely determined by the civilization in which we live".²⁸ But, what effects did society have on managing emotions?

When Horney, as a psychoanalyst, examines the difficulties people have, she derives most of the problems from how emotions are handled. No matter what the tendencies might be in the personality ("avoidance", "aggression", or "detachment"), her conclusions are still discharged into neglected emotions. It can be traced as "a numbness to emotional experience" or "losing sight of [one's] own feelings".²⁹ She continues: "Another measure, automatic control, follows in part the same trend. Its main function is to put a check on feelings. In a structure that is on the verge of disintegration, feelings are a source of danger because they are, as it were, the untamed elementary forces within us."³⁰ Her conclusion is that there "is a general tendency to suppress all feeling, and to deny its existence".³¹ This view is shared by Fromm: "Even the feelings are prescribed: cheerfulness, tolerance, reliability, ambition, and an ability to get along with everybody without friction".³² As a result, we "ignore the shadows of uneasiness, anxiety and confusion".³³ But it is not only the managing of emotions—the prescribing or ignoring of emotions—that Fromm finds problematic. He also acknowledges conformity in emotions as precarious. Individuality and the ability to defend originality are lost, and people not only "have the same amusements" and "read the same newspapers", but they also "have the same feelings and the same ideas".³⁴

Horney and Fromm are drawing up a particular tendency on how emotions are dealt with in post-war America. Or, in other words: how they, as psychoanalysts, detect a specific economy of emotion management, which is denoted by the controlling or repressing emotions as favourable techniques in order to adapt to society. Embracing political psychology, the neo-Freudians could diagnose a disorder in society: a disorder that affected people's ways to relate to emotions. But in Suzuki's Zen they found a cure on how to address emotions.

The Real Self & the emotional rebellion

Two of Suzuki's reoccurring tropes that made an impact on Horney and Fromm were the notions of "the Absolute Self" and of autonomy. The concept of "the Absolute Self" is not to be mixed up with the soul. Suzuki states: "Zen has no soul whose welfares [has] to be looked after by somebody."³⁵ On the contrary, the only one who can look after the self in Zen is the individual. Suzuki recognizes that "the intellect" splits self into two parts and makes us believe that the constant "Absolute Self" is separate from what we most of the time are acquainted with: "the relative self". And instead of letting the intellect run the show, Suzuki suggests that "intuitional experience" has to be cultivated to realize that "the Absolute Self" and "the relative self" are one.³⁶

Horney picked up the ideas of absolute self and intuitional experience and merged them with emotion management. By doing this, she initiated theories on "the real self" and on "wholeheartedness". The first crucial step, Horney explained, is to be aware of our needs, "or even more, of what our feelings are".³⁷ To do that, "sincerity" would be the clue: In "Zen Buddhist writings sincerity is equated with wholeheartedness, pointing to the very conclusion we reach on the basis of clinical observation—namely that nobody divided within himself can be wholly sincere."³⁸ In contrast, to suppress emotions, sincerity is suggested as the exercise of "putting forward one's whole being".³⁹

Horney opposes—just as Suzuki—intellectualizing as a way to attain the real self, and she adds the willingness of experiencing as an important attitude to connect to emotions. Again, she uses Zen to clarify her point: "To speak in terms of Zen Buddhism: 'Life is not a problem to be solved but an experience to be realized.'"⁴⁰ When inner experiences are avoided, the result is fatal, and Horney's conclusion is sharp: "In short, it means living in a fog."⁴¹ Instead, she stresses sincerity and openness to inner experiences as gateways to the real self and to wholeheartedness. Concepts that Horney describes as somewhat empowering: "All this indicates that our real self, when strong and active, enables us to make decisions and assume responsibility for them. It therefore leads to genuine integration and a sound sense of wholeness, oneness."⁴² If the real self and wholeheartedness—concepts deduced from Suzuki—were ways to manage emotions, the idea of autonomy gestured to the operationalization of handling emotions.

The notion of freedom from authority is never distant in Suzuki's discussions. In a story about a Zen student, Suzuki describes how the student tries to find a solution to a task: First by asking his teacher, then, by going through his notebooks, "turning over all books on philosophy".

No answer was to be found in the books, neither would the master's reply have been helpful, since "this would only have been the teacher's experience." Suzuki concludes: "You cannot get anything out of anybody but yourself".⁴³

In Horney's last lecture, just weeks before passing in December 1952, she associated autonomy with therapeutic value and coined the expression "emotional rebellion": "Here for the first time, is emotional rebellion—somebody who breaks his handcuffs, break chains, and says to himself, 'That need not continue all my life!' We could see this hopeful feeling arising with a rebellion against feeling subdued all his life."⁴⁴ These were thoughts Horney and Fromm had discussed over time. In *Psychoanalysis and Religion* (1950) Fromm wrote: "Zen proposes that no knowledge is of any value unless it grows out of ourselves; no authority, no teacher can really teach us anything."⁴⁵ Horney implied in *Neurosis and Human Growth* (1950) that "man, by his very nature and his own accord, strives toward self-realization."⁴⁶ So when Horney, in her final lectures, determined that the wholeheartedness found in Zen allowed the patient to access "all the raw data" of himself, the work of the therapists was slight: "We have only to help him bring it into awareness, to formulate it". She concluded, "the patient is the one who knows, really."⁴⁷

This discussion—the tendency to repress emotions, via striving for wholeheartedness, to the patient as "the one who knows"—highlights three outcomes. First, that Horney and Fromm actually formulated new ways on how to handle emotions: from suppressing to embracing. This displays a new economy of emotion management. Strategies of repressing, putting an "automatic control", and standardizing emotions are replaced with methods of experiencing, integrating and exploring wholeheartedness. Second, Horney's and Fromm's theories on how to find new methods on emotion management are most likely made possible by Suzuki's tropes on the "Absolute self" and autonomy. Third, these last notions of attempting "self-realization", paired up with that "no teacher can really teach us anything", give ideas on how to practically implement emotion-management techniques. Techniques that gesture towards self-help.

Zen as self-help

The Art of Loving (1956) was Fromm's most successful book in terms of selling figures, and it sold about 25 million copies in 50 languages.⁴⁸ In the book, Fromm discusses how to learn loving, and one of the core messages is to master self-love. Even though *The Art of Loving* had apparent similarities with the self-help genre that had thrived since Benjamin Franklin's *Autobiography* (1790), and Samuel Smile's *Self-help* (1859) to

Dale Carnegie's *How to Win Friends and Influence People* (1936), Fromm denied being part of the "how-to-books" field. In that regard, it is hardly surprising that Fromm disdained the self-help book and bestseller at that time, *The Power of Positive Thinking* (1952) by the American pastor Norman Vincent Peale.⁴⁹ Nevertheless, as Fromm's biographer, Lawrence Friedman, rightly observes, regardless of Fromm's disapproval of the self-help genre, he himself followed the "formula of other classic self-help authors".⁵⁰

The formula of self-help can have different ingredients, depending on the theme: education, business, or psychotherapy. But the lowest common denominator may be, as literature scholar Beth Bloom puts it, that "self-help hermeneutic consists of strategically mining, collating, and adapting the textual counsel of the past for the purposes of self-transformation".⁵¹ Considering self-help as extracting "textual counsel" for the purpose of self-transformation, it could be discussed how Fromm mined guidance from Suzuki and thus created self-help techniques in emotion management.

A love message in Suzuki's teaching is difficult to track. However, the idea of self-training can be found. On one of the few occasions when Suzuki talks about love in his Columbia lectures, he mentions how "yearning for oneness" between "the Absolute Self" and "the relative self", "is love". And to attain that, discipline is required "the whole life". Or in other terms: to deepen "the personality", "self training" is vital.⁵² Two observations can be extracted here: Firstly, the love he refers to—to put it bluntly—is a business between "me, myself and I" (i.e., the Absolute Self and the relative self). Secondly, self-training is acquired to succeed. These two points were essential in building up the self-help method presented in *The Art of Loving*.

In the first chapter, Fromm states that love is an art, and just like music, painting, carpentry, it needs to be studied.⁵³ After discussing love in a philosophical manner, the core message emerges: how to practice the art of loving. Although Fromm declares that he will not offer any "prescriptions", he believes that the "practice of any art has certain general requirements". Thereby a handful of essential steps of mastering the art of loving is presented, of which I will highlight three: "discipline", "concentration", and "faith".⁵⁴

In *An Introduction to Zen Buddhism*, a book that Fromm had referred to in earlier works, Suzuki discussed discipline as giving the "most fruitful and beneficial results on moral character".⁵⁵ And the discipline in Zen is to control the mind: "Zen purposes to discipline the mind itself, to make it its own master".⁵⁶ As mentioned earlier, a strict practice of meditation is central in Zen Buddhism, and meditation is the technique suggested by Fromm when to sharpen the skills of discipline. The practical advice is to

“get up at a regular hour” and devote “time during the day to activities such as meditating”. The exercise is to permit the mind “to empty itself”: “It would be helpful to practice a few very simple exercises, as, for instance, to sit in a relaxed position (neither slouching, nor rigid), to close one’s eyes, and try to see a white screen in front of one’s eyes, and try to remove all interfering pictures and thoughts.”⁵⁷ And while doing the meditation, one has to “try to have a sense of ‘I’; I = myself, as the center of my powers, as the creator of my own world.”⁵⁸ Fromm adds that this is not an easy task since the meditator will have “all sorts of thoughts” that tries to “take possession of him”.⁵⁹ What Fromm propose here is a two-folded purpose of discipline: to control the mind and get a sense of “the I”.

If self-discipline was challenging, concentration seems to be even harder to attain since “our culture leads to an unconcentrated and diffused mode of life.”⁶⁰ For Fromm, concentration is a kind of attention: “to be aware of” all things, and “to be open to our own inner voice which will tell us [...] why we are anxious, depressed, irritated.”⁶¹ This can be compared to Suzuki’s stating that the effects of awareness should be seen as “awakening”.⁶² Suzuki suggests that the technique of being in the present moment affects the emotions: “When this is understood, there is no fear, no anxiety, no care, no joy, no sorrow.”⁶³

Fromm uses the technique of concentration to be aware of different emotional states such as anxiety or depression. For Suzuki, the same technique of being in the present moment has a similar, albeit more radical, outcome: to have no emotions. Even though Fromm describes discipline and concentration as essential methods to learn love, faith in oneself is the engine behind the art of loving. Suzuki discusses faith as believing in oneself: “all comes from within.”⁶⁴ In effect, this means not to squint at other people’s doings but to look “into your own being and seek it not through others. Your own mind is above all forms”.⁶⁵

From a self-help perspective, this is noteworthy since the outcome of this discussion is directed towards self-management. Not merely to have faith in the self or the mind, but also to conceive oneself as one’s own guide and teacher. In his lectures, Suzuki quotes the *Majjhima Niiya*, a Buddhist scripture from the 3rd century BCE:

I have conquered and I know all,
I am enlightened quite by myself and have none as teacher.
[...] I am the most supreme teacher.⁶⁶

The listeners to Suzuki’s lecture could, therefore, consider themselves as their own teachers on a personal journey. And when Fromm writes about faith as a method to learn loving, the parallels to Suzuki are unmistakable: “This faith is rooted in one’s own experience. In the confidence in one’s

own power of thought”.⁶⁷ Although this might not be as explicit as Peale’s “power of positive thinking”, Fromm’s discussions—mined from Suzuki’s teaching—are imperative in constructing a self-help method to manage emotions. First, using self-discipline as a way to control the mind. An exercise which is supposed to strengthen the possibility to learn loving. Second, to be concentrated in order to be aware of anxiety, depression or irritation, i.e., emotions that might be problematic to master the art of loving. Third, to have faith in and to consider oneself as the only necessary teacher. A skill that can be seen as a directing ability in emotional self-management.

But even though these examples show self-help formulas, Fromm ends *The Art of Loving* by returning to social criticism: “society must be organized in such a way that man’s social, loving nature is not separated from his social existence”.⁶⁸ This conclusion of *The Art of Loving* makes the message of the book slightly ambiguous. On the one hand, the reader has been advised to learn mental skills to be prepared to love; on the other hand, Fromm implies that this learning process will be difficult unless society changes.

Final discussion and conclusion

As critics of the prevailing society, Horney and Fromm implied that the social structure that made people cogs “in a large machine”, also affected how emotions were handled. Namely to repress and to control. Consequently, Horney and Fromm formulated alternative methods for the individual to decide how to deal with feelings: a way to take command as the “emotional rebellion”. These techniques of emotion management can be seen as applied expressions of a social critique. But by looking at Fromm’s *The Art of Loving*, a new component appears: self-discipline. Even though the social critique was still explicit in Fromm’s book, the implications of the self-help schemes were obvious.

Given this, by 1956, when *The Art of Loving* was published, Horney’s and Fromm’s new Zen-inspired economy of emotion management was still under formation. Indeed, emotional rebelliousness, wholeheartedness and love stood at a premium as new ways of dealing with neurosis and anxiety. But at the same time Fromm presented disciplined self-help techniques to manage emotions, making Zen practices function as methods to control uncomfortable emotions to fortify the desired emotion, love.

But by looking ahead in time, a few tentative hypotheses can be made along the lines of emotional revolt and learning to love. First, that attitudes towards self-love were consolidated in the subsequent decade. At the end of the 1960s, the social phenomenon called the Summer of Love

showed that the practice to learn loving, which Fromm had hinted at ten years earlier in *The Art of Loving* had become a political message.⁶⁹ Of course, this political attempt included much more than merely magnifying an emotion. (And surely, other actors, such as members of the Beat Generation, were crucial forerunners in what came to be the Hippie movement, rather than a couple of neo-Freudians.) Still, this indicates that the new economy of emotion management expressed by Horney and Fromm came to be established in the 1960s, and repressing emotions as a general approach came far out of sight. And by 1967, this emotion management became politics: to learn loving in order to change society. Second, by looking even further ahead, when mindfulness boomed in the 2000s, emotion-regulation techniques based on meditation came to have a different link to society. The methods suggested by Horney and Fromm, to listen to one's emotions or to be one's own teacher, were not associated with societal criticism any longer, but instead became part of health programs for the individual to battle stress and to function—again—as a healthy citizen adapted for society.

By returning to historian Rhodri Hayward's suggestion that a new psychological understanding resulted from the development of the welfare system in post-war Britain, the outcome of this particular study based on the other side of the Atlantic Ocean is a bit different. While Hayward shows how political, organized structures changed the way to deal with anxiety (and vice versa: how the handling of anxiety also changed the welfare), this study has displayed how two psychotherapists reacted to what they considered as unhealthy emotional patterns owing to society, by suggesting new techniques to handle emotions. Nevertheless, even though Horney's and Fromm's work did not have a considerable impact on a structural level—such as a national welfare program—further research exploring the lines of continuities (and discontinuities) from these neo-Freudians would be of interest in order to examine the oscillating role Buddhist-inspired psychology has had in society the latter half of the twentieth century.

So, were *Esquire's* trend-gurus right when they stated the “out-ness” of Zen and psychoanalysis in 1958? By peeking ahead, at the romanticized view of “Eastern wisdom” and self-love in the hippie era, and by glancing at the mindfulness revolution in the 2000s, when meditation-based emotion management became accessible in any health centre with high self-esteem, the effects of the dealing with emotions tried out in psychoanalytic Zen-contexts in the 1950s were just the beginning of new attitudes towards emotion management.

Notes

1. Robert Benton & Harvey Schmidt: "Son of in and out", *Esquire*, October 1958.
2. A. Irwin Switzer: *D.T. Suzuki. A Biography* (London, 1985), 41.
3. David L. McMahan: *The making of Buddhist modernism* (New York, 2008), 122.
4. "Zen", *Time*, 4 February 1957.
5. Anne Harrington: "Zen, Suzuki, and the art of psychotherapy" in Yiftach Fehige (ed.): *Science and religion, east and west* (London, 2016), 60.
6. Marcia Westkott: "Horney, Zen, and the real self" in *The American journal of psychoanalysis* 58:3 (1998), 287–301. Zoltan Morvay: "Horney, Zen, and the real self. Theoretical and historical connections" in *The American journal of psychoanalysis* 59:1 (1999), 25–35.
7. Dražen Šumiga: "Fromm's understanding of the Buddhist philosophical theory and psychoanalysis. From the phenomenal ego to the authentic being" in *International forum of psychoanalysis* 29 (2019), 1–12.
8. Some sociologists and psychotherapists have discussed Fromm and Horney in relation to emotions, see for example Neil Mclaughlin: "Nazism, nationalism, and the sociology of emotions. Escape from freedom revisited" in *Sociological Theory* 14 (November 1996), 241–261; Wendy B. Smith: "Karen Horney and psychotherapy in the 21st century" in *Clinical social work journal* 35:1 (March 2007), 57–66; Also noteworthy in this framework: Eva Illouz: *Saving the modern soul. Therapy, emotions, and the culture of self-help* (Berkeley CA, 2008).
9. Uffa Jensen: "Freuds unheimliche gefühle. Zur rolle von emotionen in der Freud-schen psychoanalyse" in *Rationalisierungen des gefühls* (January 2008), 133–152.
10. Rhodri Hayward: "Psychology and the pursuit of serenity in post war Britain" in Sally Alexander & Barbara Taylor (eds.): *Clio's dream. Psychoanalysis and history*, Global intellectual histories series (Basingstoke, 2013), 283–304.
11. William M. Reddy: *The navigation of feeling. A framework for the history of emotions* (New York, 2001), 129. Noteworthy is that Rob Boddice argues that the two concepts "emotional regimes" and "emotional communities" stand in many ways very close to each other. See Rob Boddice: *The history of emotions* (Manchester, 2018), 80.
12. Barbara H. Rosenwein: "Worrying about emotions in history" in *The American historical review* 107:3 (2002), 842; Barbara H. Rosenwein: *Generations of feeling. A history of emotions, 600–1700* (Cambridge, 2016), 3–5.
13. Paul White: "Introduction" in *Isis* 100:4 (December 2009), 792–797.
14. The texts where Horney and Fromm refer to Suzuki's Zen Buddhism (studied in this paper) are: Karen Horney: *Our inner conflicts. A constructive theory of neurosis* (New York, 1945); Karen Horney: *Neurosis and human growth the struggle toward self-realization* (New York, 1950); Karen Horney: "The paucity of inner experiences" in *The American journal of psychoanalysis* 12:1 (1952), 3–9; Karen Horney & Douglas H. Ingram: *Final lectures* (New York, 1987); Erich Fromm: *Psychoanalysis and religion by Erich Fromm* (New Haven CT, 1950); Erich Fromm: *The art of loving* (New York, 1956). Zen Buddhism and psychoanalysis is certainly also discussed in Daisetz Teitaro Suzuki, Richard de Martino & Erich Fromm: *Zen Buddhism and psychoanalysis* (London, 1960). However, since I consider the text as not entirely relevant for these discussions on emotion-management I have chosen not to analyze this work here.
15. Leigh Eric Schmidt: *Restless souls. The making of American spirituality* (Berkeley CA, 2012), 151.

16. Annie Besant: *Thought power. Its control and culture* (Adyar, 1901); Annie Besant: *Theosophy and the new psychology. A course of six lectures* (London, 1904).
17. David Scott: "William James and Buddhism. American pragmatism and the orient" in *Religion* 30:4 (2000), 333-352.
18. Francis Doré (ed.): *Selected letters of Romain Rolland* (Delhi, 1990), 86; Harrington: "Zen, Suzuki and the art of psychotherapy", 47.
19. Jung quoted in Claire Dunne: *Carl Jung. Wounded healer of the soul* (London, 2000), 78.
20. Carl Gustav Jung: "Foreword" in Daisetsu Suzuki: *An introduction to Zen Buddhism* (London, 1949), 26. Claudia Richter: "Self-reflection and projection in Jungian 'spirituality'. Carl Gustav Jung's encounter with India and his critique of Indian psy-sciences" in *South Asian history and culture* 9 (2018), 324-336.
21. Philip Kapleau: *The three pillars of Zen teaching, practice, and enlightenment* (Boston MA, 1969), 23-54.
22. Switzer: *D.T. Suzuki*, 15-19.
23. Suzuki: "An autobiographical account" in Masao Abe (ed.): *A Zen life. D. T. Suzuki remembered* (New York, 1986), 26.
24. Switzer: *D.T. Suzuki*, 57; Thomas A. Tweed: *The American encounter with Buddhism, 1844-1912. Victorian culture and the limits of dissent* (Chapel Hill NC, 2000), 159.
25. Bernard J. Paris: *Karen Horney a psychoanalyst's search for self-understanding* (New Haven CT, 1994), 53-96.
26. Erich Fromm: *Escape from freedom* (New York, 2011), 276.
27. Richard J. DeMartino: "Karen Horney, Daisetz T. Suzuki, and Zen Buddhism" in *The American journal of psychoanalysis* 51:3 (1991), 267-283; Lawrence Friedman: *The lives of Erich Fromm. Love's prophet* (New York, 2013), 165; Paris: *Karen Horney*, 174.
28. Karen Horney: *Our inner conflicts. A constructive theory of neurosis* (New York, 1945), 24.
29. Horney: *Our inner conflicts*, 51, 74.
30. Karen Horney: *Neurosis and human growth the struggle toward self-realization* (New York, 1950), 181.
31. Horney: *Our inner conflicts*, 12, 24, 82.
32. Fromm: *The art of loving*, 13.
33. Erich Fromm: *Psychoanalysis and religion* (New Haven, 1950), 3.
34. Fromm: *The art of loving*, 12.
35. Suzuki: *An introduction to Zen Buddhism*, 39.
36. Sōiku Shigematsu & Gishin Tokiwa (ed.): *Daisetz Teitaro Suzuki's Columbia University seminar lectures, 1952-1953* (Tokyo, 2016), 35-39.
37. Horney: *Our Inner Conflicts*, 25.
38. Horney: *Our Inner Conflicts*, 162.
39. Horney: *Our Inner Conflicts*, 162.
40. Horney: "The paucity of inner experiences" in *The American journal of psychoanalysis* 12:1 (1952), 4.
41. Horney: "The paucity of inner experiences", 3.
42. Horney: *Neurosis and Human Growth*, 157.
43. Shigematsu et al.: *Suzuki's Columbia lectures*, 63.
44. Karen Horney & Douglas H. Ingram: *Final lectures* (New York, 1987), 96.
45. Fromm: *Psychoanalysis and religion*, 40.
46. Horney: *Neurosis and human growth*, 15.

47. Horney: *Final lectures*, 40.
48. Friedman: *The lives of Erich Fromm*, 183.
49. Fromm: *The art of loving*, 84.
50. Friedman: *The lives of Erich Fromm*, 181.
51. Beth Blum: *The self-help compulsion. Searching for advice in modern literature* (New York, 2019), 9.
52. Shigematsu et al.: *Suzuki's Columbia lectures*, 35–38.
53. Fromm: *The art of loving*, 4.
54. Fromm: *The art of loving*, 84.
55. Suzuki: *An introduction to Zen Buddhism*, 74, 34.
56. Suzuki: *An introduction to Zen Buddhism*, 40.
57. Fromm: *The art of loving*, 88.
58. Fromm: *The art of loving*, 88.
59. Fromm: *The art of loving*, 85.
60. Fromm: *The art of loving*, 85.
61. Fromm: *The art of loving*, 90–91.
62. Shigematsu et al.: *Suzuki's Columbia lectures*, 16–20.
63. Shigematsu et al.: *Suzuki's Columbia lectures*, 78.
64. Shigematsu et al.: *Suzuki's Columbia lectures*, 44.
65. Suzuki: *An introduction to Zen Buddhism*, 46–47.
66. Shigematsu et al.: *Suzuki's Columbia lectures*, 24–25.
67. Fromm: *The art of loving*, 96–97.
68. Fromm: *The art of loving*, 104.
69. Christoph Grunenberg & Jonathan Harris: *Summer of love. Psychedelic art, social crisis and counterculture in the 1960s* (Liverpool, 2005), 36–46.

Abstract

Zen as self-help. Neo-Freudians, Buddhist Modernism and emotion management in 1950s America. Josephine Selander, PhD student at Chair for History of the Modern World, ETH Zürich, Switzerland; affiliated to History of Ideas at the Department of Culture and Aesthetics, Stockholm University, Sweden, josephine.selander@gmw.gess.ethz.ch

Since the last two decades, mindfulness has been one of the most prominent techniques to regulate emotions in psychological therapies. A prevailing practice that constitutes mindfulness is Zen Buddhism, initially presented to North American and European publics by the Japanese Buddhist reformer, D. T. Suzuki. Previous historiographic research has shown the connection between Zen Buddhism and psychotherapy. Nevertheless, this article adds the perspective of emotion management by looking at the psychoanalysis-Zen merge through the lens of history of emotions. The study investigates how Karen Horney and Erich Fromm, who belonged to the freely associated group of “neo-Freudians”, moved away from Freud’s ideas on a biologically based psychology towards implementing thoughts derived from Zen Buddhism into their theories. By using the concept of “economy of emotion management”, this study argues that new methods on how to handle emotions were formatted in the 1950s with Suzuki’s Zen as a prerequisite. Moreover, the neo-Freudians used approaches from Zen to design self-help techniques in order to control and steer emotions. The study suggests, lastly, that these methods in emotion management, formu-

lated by Horney and Fromm, had complex links to social criticism, where the function of the techniques changed from embracing emotions as an act of individual autonomy to instead controlling emotions to learn loving.

Keywords: psychotherapy, emotion management, Erich Fromm, Karen Horney, Zen Buddhism, D. T. Suzuki

Consolation of philosophy

*Exemplarity of character and objects as a source of comfort
in the works of Walter Benjamin and María Zambrano*

KAROLINA ENQUIST KÄLLGREN*

Writing from exile in 1932 on his Berlin childhood, Walter Benjamin (1892–1940) argued that by remembering and collecting the objects and geographical images of home, he would no longer be overcome by longing. The practice to look back upon emotionally rich objects was meant to work as “a vaccine” offering emotional resistance to the anguish of loss.¹ The idea can be understood as an intermingling of autobiography and geography designed to produce emotional effect—hope as well as preservation—in both the writer and the reader.² Martin Jay argues that Benjamin’s emphasis on emotional transformation by consciously provoking a shock through individual memory objects can be understood as a refusal to be consoled or participate in communal mourning.³ Susan Buck-Morss argues likewise that Benjamin’s memory techniques were intended to escape the anaesthetic effects of industrial mass consumption.⁴ In his discussion on the human being, Hans Blumenberg argues in a similar vein and takes consolation to be the ongoing symbolic distancing from a fundamentally unbearable reality that cannot be adequately expressed.⁵ In an overview of the field of literary studies, Tammy Clewell summarizes these and other interpretations, arguing that expressions of mourning and consolation underwent a change in twentieth-century literature; from consolation as closure to an on-going engagement with mourning.⁶ However, Benjamin’s views on mourning and consolation can be read in the light of a longer history of consolation of philosophy, and as representative of a consolatory practice shared by others in exile during World War II. This will nuance the conclusion that modern ideas of mourning offer no closure, and further our understanding of those ideas about the consolation of philosophy.

*Associate Professor in History of Ideas, Department of Culture and Aesthetics, Stockholm University, Sweden, karolina.kallgren@idehist.su.se

Benjamin's early interpretation of mourning was formulated as a development of stoic *apatheia*. His approach—actions of collecting and remembering a way of life, and the comparison to medicine—carries similarities with the emotionally transformative practices conceived within a stoic conception of consolation that uses exemplary attitudes to assuage the perturbed.⁷ The influence of stoic ideas of consolation can also be found among Benjamin's peers. The Spanish author María Zambrano (1904–1991) published on Seneca and considered consolation a philosophical medicine that cures through the transformation of emotions from desperation and hope.⁸ The aim of this article is to study the significance of philosophizing around collected objects as well as exemplary men and women for the notion of consolation in both author's works. I argue that similarities in their ideas of consolation was a reaction to the experiences of exile, loss and horror caused by World War II and the Spanish Civil War. Rather than emphasizing ongoing mourning as a modern condition, there are attitudes and practices aimed at consolation in their works related to ideas of survival and the preservation of ideals. Their letters and essays, written in exile, express feelings of dismay, anguish, and death anxiety. Those sentiments could be relieved through recollecting character examples and objects as points of departure for philosophical reflection. Examples and objects could also preserve ideals and attitudes for the future, an idea that in itself was consoling in the present.

Consolation as a unity of emotions and therapeutic devices

While not traditionally considered an emotion, consolation has been related to states of mind such as melancholia, nostalgia, hope, as well as to emotions like sorrow, anguish and dread.⁹ Consolation furthermore involves emotional transformation, resulting in feelings similar to relief, acceptance and hope. Richard Sorabji argues that in antiquity, and in particular in stoic philosophy, consolation was thought to combine philosophical analysis of the emotions with devices capable of affecting emotional change.¹⁰ As he argues, consolation was understood against a background of a broad conception of emotions combining reactions in the biological mind with value judgements of good or bad.¹¹ For that reason, philosophical reflection could have effect on the emotions by changing the judgements involved in them.¹² Sorabji mentions therapeutic devices such as exercises of abstention, reflection on everyday good or bad judgements, as well as meditation on suicide, self-criticism and remembering ones past.¹³ Further, Antonio Donato stresses the role of writing as therapeutic self-examination in antiquity as well as in Boethius' *Consolation of Philosophy*.¹⁴

Moreover, Barbara Rosenwein mentions the importance of intellectual therapeutic devices in the history of consolation, when discussing the consoling effect of reading the scripture and fraternal conversation in the Charlemagne court.¹⁵ In different contexts, earlier research thus emphasizes the relationship between emotions and transformative intellectual practices. In the following, consolation will be studied as a complex, which unites expressions of emotions with therapeutic devices meant to produce a change in emotional state in the consoler as well as the consoled.¹⁶

In addition, in both ancient and Christian traditions, consolation was connected to the writing of letters.¹⁷ One important aspect of the antique genre, argues Elaine Fantham, is that letters of consolation are an answer to changes in political fortune. Writing from political exile, Seneca recommends expressions of self-control, even the acceptance of death, and explains individual tragedy by referring it to fortune as a universal future history of events.¹⁸ Chad D. Schrock further underlines, referring to the Augustinian consolation, that it too is future oriented and based on self-reflection.¹⁹ There is a continuity between stoic and Christian notions of consolation, but while stoic philosophy accepts what may come and questions the necessity of hope, Christian notions embrace transcendence through the promise of redemption.²⁰ Roger Dalrymple stresses that the conviction of a future redemption was used to take comfort and to comfort others by early modern female letter writers.²¹ That makes future-orientation another important aspect. As a third important aspect, examples or *exempla*, are used to improve and transform the reader.²² This is particularly important in Seneca's letters since his conception of indifference, *apatheia*, presupposed the possibility of a good or a bad character.²³ In his letters, the exemplarity of others who have been consoled by changing attitude is used to comfort the reader by displaying virtues like indifference. Indifference is thus an emotion-transforming attitude as well as the goal of therapy.²⁴

Benjamin and Zambrano lived long periods of their lives in exile under difficult economic and political conditions, and their exile was clearly connected to a change in political fortune. They were also prolific letter writers. Benjamin endured what can be seen as an economical exile in the 1920s and a political exile from 1933. Zambrano, a Spanish republican fighting in the Spanish Civil War against the Franco uprising, spent a major part of her life in political exile between 1939 and 1984. Separated from friends, colleagues and loved ones, they wrote long epistles describing their suffering and offered words of solace. Exile was a consolatory theme in letters from late antiquity but neither Benjamin's nor Zambrano's letters were intended as genre-letters of consolation. Nevertheless, they did have a strong consolatory tone and aimed to, in Zambrano's

words: “offer consolation and to self-console.”²⁵ Interpreted from the point of view of consolation, there is a strong connection between the exile experiences that they wrote about in their letters and ideas found in their published works.²⁶ As an example, Zambrano published a collection of Seneca’s texts during her early years of exile, including his three letters of consolation and a lengthy introduction to his thought. Seneca was also present as a theme in her letters from the same time.

In this present article it is argued that objects as well as actual and literary characters function as consolatory *exempla* in Benjamin’s and Zambrano’s works. As therapeutic devices, they have the power to provoke reflection, convey ideals and induce emotional transformation. The collection of objects and character examples could produce self-control through historical reflection, as well as future-oriented resilience close to hope and expectancy. In the following, the article first describes the emotional experiences of exile as well as the discussions on emotions and exemplarity before World War II. Secondly, it discusses writing and philosophizing around *exempla* as therapeutic practices. Thirdly, it examines the future-orientation of examples in the works of Zambrano, and fourthly it investigates how objects were intended as consolatory *exempla* with future-orientation in the works of Benjamin.

Exile experiences and the debate on exemplarity and emotions before the war

Walter Benjamin and María Zambrano were born and raised in different places: Berlin and Madrid respectively. They did not know each other and it is unknown if they ever met. Nevertheless, their lives followed similar trajectories through World War II and the Spanish Civil War.²⁷ Both suffered exile, caused by the politics of the Nazi regime and the regime of Franco. Benjamin had travelled extensively ever since the 1920s, but became unable to work or reside in Germany from 1933. Zambrano left Spain in 1939 after the fall of Barcelona to Franco troops. Both resided in Paris in 1939, they shared some friends and moved in the same international refugee network through which actors fled and information spread rapidly. Fleeing Spain, Zambrano travelled across the Pyrenees for France and eventually arrived in Mexico in 1939, together with many Spanish and German refugees. Benjamin fled in the opposite direction across the Pyrenees in 1940. He planned to cross the Atlantic from Portugal to the USA, via either Mexico or the Dominican Republic where most refugee ships leaving southern Europe made a stop before arriving in the USA. By 1940, Mexico had become an important hub for German anti-Nazi propaganda, and German language journals published many German

exiled authors.²⁸ The fact that Benjamin's suicide was well-known in Mexico at the same time as the news spread in Europe is but one indication of the interconnectedness of the network.²⁹

Furthermore, Benjamin and Zambrano shared certain emotional experiences caused by the war, primarily the feeling of standing in the midst of a civilization going under. By 1940 their letters express deeply felt terror and an awareness of the real threat of the concentration camps. Benjamin had been detained in a camp in Nevers, France, and Zambrano was well informed of her family's suffering at the hands of Gestapo in Paris.³⁰ Such was their emotional plight that Benjamin committed suicide in 1940, and Zambrano is known to have entertained the idea. Moreover, they were not alone. A wave of suicides swept through the network of exiled intellectuals, including for example Stefan Zweig and his wife in Brazil in March 1942, Marxists Otto and Alice Rühle in Mexico City in 1943, and Simone Weil in England in 1943.³¹

The exiles were joined in a sense of political disaster and despair, and the suicides indicate that the emotional burden was pressing. The outcome of the Spanish Civil War in 1939 was generally seen as a premonition of a European disaster, and widely reported on by international newspapers. Benjamin believed that the Spanish conflict would soon be everyone's concern, and in a diary annotation from 1939, Zambrano maintained that the refugees were terrified by what they left behind: a society was being born that like a monster would soon threaten all of Europe.³²

Zambrano's diary was written while she passed the Spanish border into France and it expresses hope in the survival of democratic ideals and the resistance of a people that maintains them. The exiled people represent survival, and she describes it as consoling.³³ The fragment is indicative of the close connection between exemplarity and consolation that could be found among other refugees during World War II. A similar emotional response can be found in letters written by Benjamin in 1939 from the internment camp in Nevers: "All of us have been greatly affected by the horrible catastrophe. Let us hope that the witness of European civilization and the French spirit will survive the murderous rage of Hitler, along with their accounts of it."³⁴ In his letter, hope is brought about by the thought of those that survive to give witness to a lost civilization. Hanna Arendt, also exiled during World War II, wrote similarly about the European catastrophe, arguing that in the darkest of times what leads to illumination may not be elaborate theories, but the example of men and women who have lived before.³⁵ For Zambrano and Benjamin, as well as for Arendt, the connection between consolation and exemplarity was a response to a pressing sense of devastation in the wake of fascist regimes. Exemplarity could be consoling because it gave form to emotional and intellectual

resistance and worked as a model for philosophical reflection. As we shall see, exemplarity was also perceived to convey emotionally loaded meaning to posterity.

The connection between moral and philosophical exemplarity and its transformative effect on an audience was an idea present in other debates before World War II as well. These debates emphasized the didactic role of examples, and the way that they could produce emotional change. With the experience of exile, this change came to be more strongly pronounced in terms of consolation. Exemplarity was an important tool in the modern drama genre *Lehrstücke*, learning-play, developed during the 1930s. In Bertold Brecht's *Die Maßnahme* (The Decision) for example, a young man is sacrificed in a lime pit as a moral example of engagement with the fight for a new social order. The final scene ends with the didactic conclusion that only by learning from reality can reality be changed.³⁶ The play was intended to have emotional and moral effect in the audience through real examples, and Benjamin and Brecht discussed exemplarity as a tool for societal change when exiled in Svendborg in Denmark in 1934.³⁷ In 1939, Benjamin wrote a piece on Brecht's epic theatre, arguing that the learning-play was characterized by a specific experience in the audience. The audience should be encouraged to mimic the actors' disposition and even take active part in the action on stage. This was achieved by an actor that acted in a detached way. Much like a German exile would act, Benjamin reflects, when forced to play an SS-man.³⁸ As a response to the real circumstances like exile, the goal was to detach the audience from immediate empathy through a distance caused by gestural mimicking. The procedure would create an emotional effect in the audience similar to stoic indifference, a kind of critical detachment from the expected emotional response of pity without obligations. Initial emotions worked away by mimicking repetition, the detachment would instead open for a reflection on part of the audience on the structural causes of exile, and produce an identification with the necessity of changing them.

Ideas about the emotional effect of exemplars, or *Vorbilder*, can be found as early as 1913 in the moral philosophy of the German philosopher Max Scheler.³⁹ Scheler was well-known in Germany and very influential in Spain before the Civil War, and Zambrano relied heavily on him for her early philosophical development.⁴⁰ Scheler proposed that values can best be shared with others through role models, and that they promote personal transformation through the public exercise of emotions. Values and emotions were connected and represented in the flesh through the role model, creating the emotional predisposition to social cohesion in the individual.⁴¹ Furthermore, Scheler's disciple, Paul Ludwig Landsberg—an exile and mutual friend of Zambrano and Benjamin—argued that emotions

and experiences, for instance of death, which could not be made first hand could be communicated through the exemplary experience of someone else.⁴² Against the backdrop of this pre-war discussion, the stoic idea that exemplars could carry consolatory power was restated between the exiles. They turned writing and philosophizing about character exemplars and objects into a therapeutic device. This idea entailed philosophizing as an activity, as well as the collecting and remembering of object- and character exempla with the ability to change emotions and values in the future.

Writing and philosophizing as a practice of consolation

In one of the last letters preserved, written shortly before his suicide, Walter Benjamin writes: “I would be in a deeper depression than the one by which I am currently gripped if, as bookless as I am, I had not found in the only book I do have the aphorism that is most splendidly appropriate to my current state: ‘His laziness supported him in glory for many years in the obscurity of an errant and hidden life.’”⁴³ In another letter from January 1940 he writes: “Every line we succeed in publishing today—no matter how uncertain the future to which we entrust it—is a victory wrenched from the powers of darkness.”⁴⁴ Writing and publication as resistance to power, and therefore a consolation, resonated with Benjamin’s diagnosis of German society in the foremath of World War II. In a text from 1933, he discusses cultural wretchedness (*Armseligkeit*) after the experience of World War I. The war created a postwar culture replete with laughing gayness and emotional esotericism that substituted real culture. Together with the economic crisis, he believes, emotional esotericism would lead to a new war.⁴⁵ In this situation, laziness and intellectual work could offer resistance and be consolatory just as he suggested that learning-plays could promote emotional change through detachment. Benjamin’s insistence on a laziness best expressed in aphorisms was a practice of indifference in the face of political powers abusing feverish mass enjoyment.

In several letters written by Zambrano, therapeutic devices inspired by stoic philosophy also come to the fore. She discusses the possibility of “breaking the magic circle” of suffering, and she emphasizes the importance of philosophical study for consolation, all the while interpreting Seneca.⁴⁶ In letters from June and September 1940 to the Argentinian philosopher Francisco Romero, she depicts the German occupation of France and her shock at what is occurring in Europe. She mentions her desperation with hearing of the concentration camps, losing her father and mother and finding no economical means of survival. The description of emotional turmoil is followed by a reflection about the urgent task

to rethink the role of reason in human history, as well as her own project to redefine the notion of reality. She states that she feels a strong need to detoxify language and to investigate in what way it is still possible to maintain ideals such as democracy, freedom and reason.⁴⁷ Here, exemplarity can be seen as a way to console through philosophical reflection on these values. In both letters, her anguish is transformed into resilience through the recollection and contemplation of principled exemplary attitudes, and on notions such as *apatheia* and suicide. In Zambrano's published interpretation of Seneca's stoicism, consolation was an active moral attitude. It was epitomized in the idea that even when confronted with absolute power, one can always convert political and ethical excesses of emotions into an attitude that allows one to endure life with dignity.⁴⁸ In the letters, she argues that she has turned to the stoics because their notion of objective value judgements makes suicide legit. The philosophical reflection likely had literal undertones, considering the wave of suicides among exiles around 1940. Continuing her reflection, she suggests that there is furthermore a notion of transcendence advanced by the Christian tradition, which implied a survival even through the suicide.⁴⁹ This might seem surprising since suicide is traditionally a sin in the catholic church, but in the circumstances of 1940, she was concerned with the survival of meaningful ideals even in the light of personal death. And the latter could promote the former. In her introduction to Seneca's letters, Zambrano rejects what she translates as resignation, while arguing that his notion of "living and dying with measure" carries a symbolism that will always return to mediate between the darkest hour of irrationality and a future idea of a pure reign.⁵⁰ That is, principled suicide might be more effective than indifference if it creates a new relationship between the past and the future by disseminating values and ideals. In essays from the 1940s, as well as in the 1967 theatre play *La tumba de Antígona* (Antigone's tomb), the same ideas are reworked in Zambrano's interpretation of Antigone's suicide. Antigone represents the choice of a principled suicide that causes emotional change in her father Creon, as well as a promise of future change of actual conditions for her sister Ismene. The entire drama, set in Antigone's tomb, revolves around the emotional change that occur as Antigone consoles herself and others, and comes to accept her own suicide.⁵¹ The letters sent by both Zambrano and Benjamin during the war, testify to ideas of consolation that drew on notions and therapeutic devices found in Seneca's letters of consolation. While Benjamin discussed laziness and detachment, Zambrano opted for the principled suicide, but both used exemplarity as a way to promote emotional change. In Zambrano's case, consolation was also connected to preserving ideals for posterity: consolation was future oriented.

Exemplarity as a therapeutic device turned towards the future

Both authors held that personal suffering could be alleviated through the maintaining of ideals and character. As will be shown, according to both, these could have transformative power in posterity through acts of restoration and memory if they were preserved and conveyed. Accordingly, character exemplarity, in Zambrano's case, and the collecting of objects, in Benjamin's case, became an important therapeutic device in the present.

The idea of a historic experience that returns as something future-oriented can be found in the philosophical writings of both authors in the 1940s, including in Zambrano's readings of Seneca.⁵² For instance, in a lecture Zambrano held at the University of Havana in 1945 the exiles become exemplary of a way of life that is under serious risk and which can bring hope and expectation. In relation to this exemplarity, she writes that human beings can only be saved by what they dream of and wait for, even when all is lost.⁵³ Similarly, she takes Seneca to be an example of an exile whose example has been passed on to the present through his letters of consolation.⁵⁴ In addition, there are many other character examples in her works, characters she sometimes refers to as true men, *el hombre verdadero*. The list includes the authors and revolutionaries Antonin Artaud, José Martí, Alfonso Reyes, Emilio Prados, Miguel Hernández and José Lezama Lima, as well as the mythic philosopher Diotima of Mantinea and the literary character Nina from Galdós novel *Misericordia*. In Zambrano's interpretation, each embody a character whose historic value will prevail with time.⁵⁵ In her letters from the 1940s there is also the example of the Republican President who, on July 19, 1936, was given the (incorrect) news that Franco's military uprising was triumphant and would lead to his arrest and execution. Zambrano relates how he immediately replied: And from now until then, what can we do?⁵⁶ Her example offers consolation in formulations reminding of her interpretation of Seneca: the acceptance of death through the judgement of a good comportment as well as the adequate administration of time remaining.⁵⁷ Zambrano's rendering also emphasizes the importance of somebody conveying the example to posterity.

Scheler and Seneca had in common that exemplars are consoling for the individual by show-casing an adequate attitude, but Scheler had emphasized that they also transform shared emotions. In Zambrano's interpretation of this idea, the individual example can afford consolation to the community. In 1961 she explains in a letter that she no longer believes in spiritual consolation, only in the comfort afforded by the community with others.⁵⁸ Moreover, in writings from 1990, after the fall of

the Franco regime, she depicts the Spanish exiles as a living democratic memory that can now return to found the new Spain.⁵⁹ The character example consoled in the now precisely because it preserved values that would have effect in a future community. Further, the necessity to conduct emotional transformation through examples in order to promote social change had been discussed already in 1934 by Benjamin and Brecht in relation to the learning-plays. In fact, future orientation was an important aspect of how Benjamin understood consolation, but his focus lay on the exemplarity of objects. This might partially explain why suicide was an actual option to him. Unlike in Zambrano's case, he himself did not embody the memory and transmission of ideals.

Benjamin's consoling objects

It has been recognized that the collection of artefacts played an important role in Benjamin's philosophy.⁶⁰ Miriam Bratu Hansen notes, for example, that Benjamin repeatedly discussed objects and the sensations they convey in terms of trace and aura.⁶¹ In the 1939 essay "Über einige Motive bei Baudelaire" (On some motives in Baudelaire) Benjamin mentions the aura of photos and argues that the concept describes the effect that the image causes in the viewer; the effect of shock when he realizes that somebody looks back at us from the photograph.⁶² The idea of a return of meaning through an emotional effect was present in several of Benjamin's writings, for instance in his "Über den Begriff der Geschichte" (Theses of the philosophy of history) from 1940. According to Benjamin, the good historian is capable of seizing "hold of a memory as it flashes up at a moment of danger".⁶³ That historian will realize that despite the enemy's victory, the maintaining of past ideals will shape a subject capable of fighting fascism.⁶⁴ What is spiritual and fine will return in the fight as "courage, humor, cunning and fortitude."⁶⁵ As in the essay on Baudelaire, the object (a flash image of memory) carries with it a transformation of the subject and its agency. Interpreted in relation to consolation, the return of things past constitutes a device that produces an attitude similar to stoic indifference; cheerfulness and freedom from disturbance.⁶⁶ The consolatory theme is expressed in "Theses on the Philosophy of History" through the postulation of an exemplarity of the objects capable of causing emotional effect in the now and change in the future.

Related ideas about consolation and the exemplarity of objects and images emerge in Benjamin's correspondence. From the mid-1910s, and increasingly during the 1920s, he was unable to financially support himself and his family.⁶⁷ His letters from the period are replete with lamentation on the harsh economic situation and how it affected his work. Consolation,

however, is offered in the somewhat surprising practice of collecting (and reading) books.⁶⁸ Benjamin went to great pains to have his personal library shipped from Berlin to Svendborg in 1933, and he expressed his despondency over the fact that the collection was being retained in Germany.⁶⁹ In 1938, moreover, he asserted his disgust at the confiscation of European art treasures by the Nazis, equalled in trauma only by the imminent and certain extermination of the Austrian Jews.⁷⁰ He further explained his concerns with objects as a way to store experiences for safekeeping from the bombs.⁷¹

But Benjamin had discussed the relationship between objects and mourning as early as 1918, arguing that “each feeling is bound to an a priori object, and the presentation of this object is its phenomenology,” adding that feelings respond to an objective structure of the world.⁷² That is, emotional experiences are not, as in Scheler’s case, objective because they are universal, but because they are embodied in, and represented through, a meaningful object. Benjamin exemplifies with the spirit of melancholia in the Baroque era caused by objects like books and libraries, and he describes this melancholia as resembling the stoic *apatheia*. Books worked as objects of consolation because of the knowledge that they did not suffer the destruction of time. Nothing was more immortal.⁷³ By the 1930s, these views had become Benjamin’s own. In his essay “Ich packe meine bibliothek aus” (Unpacking my library) from 1931, he claims that the collector wishes to renew the old world, “*Die alte Welt erneuern*,”⁷⁴ through the collection. Similar ideas return in “Eduard Fuchs, der Sammler und der Historiker” (Eduard Fuchs, the collector and historian) published in 1937. Benjamin suggests that Fuchs’ method was to collect objects to convey prospectively the simultaneous experience of a work, a lifework and the epoch in which it was made.⁷⁵ Benjamin’s objects were therapeutic devices since they worked to safe-guard experiences and the ideals they represented, and it was precisely for that reason that they caused emotional effect, the most important of which was the stoic attitude of *apatheia*, or indifference, in the present.

Conclusions

Mourning and consolation were important themes in Benjamin’s and Zambrano’s works. Their particular renderings of the consolation of philosophy were formed in relation to the experience of exile. As the letters and notes belonging to Zambrano show, character exemplarity worked as a therapeutic device because they carried attitudes and ideals into a future society. In Benjamin’s view, objects, but also dramatic representations, played a similar exemplary role. For both, it is a consoling fact that while individuals might die, the exemplarity of men, objects and attitudes prevail

and form the basis of a new community. Examples are capable of conveying both ideals and emotions, promoting the transformation of individuals as well as society.

Furthermore, both Benjamin and Zambrano discuss the stoic notion of *apatheia*, describing it as laziness, indifference or resignation. Zambrano emphasized that what might seem as resignation in the principled suicide actually entailed an active attitude, a thought that she found comforting. Because of the paradoxically exuberant but anaesthetic effect of mass society, Benjamin on the other hand underlined indifference as the adequate emotional response in exile.

Martin Jay argues that Benjamin's notion of a utopian redemption through history must be understood as a refusal to mourn or be consoled in the present. Hans Blumenberg suggests that consolation was a symbolical distancing from the unbearable and unspeakable that is human life. But these conclusions are nuanced in the light of both Zambrano's and Benjamin's accounts of consolation in the now as a result of connecting objects and exemplary individuals to the future. While redemption does not happen in the present, consolation as a practice of philosophical reflection and recollection may. Neither is consolation the symbolic product of what is dreadfully unspeakable in life. Rather, consolation is the product of a fundamental communicability, even in the event of death, that surpasses individual survival as well as the historical moment. Tammy Clewell describes ongoing mourning as typical for twentieth-century literary expressions of consolation. Furthering the analysis in this article, it may be possible to argue that Benjamin's and Zambrano's contributions to formulating a notion of consolation of philosophy through exemplarity in fact indicate a larger emotional community—including for example Arendt, Brecht and Landsberg—of exiles engaged in consoling and resisting through exemplarity.

Notes

1. Walter Benjamin: *Berlin childhood around 1900* (Cambridge MA, 2006), 37.
2. Andrew Thacker: "Lost cities and found lives. The 'geographical emotions' of Bryher and Walter Benjamin" in Eveline Kilian, Hope Wolf & Kathrin Tordasi (eds.): *Life writing and space* (London, 2017), 41–56, 51.
3. Martin Jay: "Against consolation. Walter Benjamin and the refusal to mourn" in Jay Winter & Emmanuel Sivan (eds.): *War and remembrance in the twentieth century* (Cambridge, 1999), 221–236, 226–227.
4. Susan Buck-Morss: "Aesthetics and anaesthetics. Walter Benjamin's artwork essay reconsidered" in *October* 62 (1992), 3–41.
5. Hans Blumenberg: "Trostbedürfnis und Untröstlichkeit des Menschen" in *Beschreibung des Menschen* (Frankfurt am Main, 2006), 623–655, 624.

6. Tammy Clewell: *Mourning, modernism, postmodernism* (New York, 2009), 1–21.
7. Walter Benjamin: “Ursprung des deutschen Trauerspiel” in Rolf Tiedermann (ed.): *Gesammelte Schriften*, band I:1 (Frankfurt am Main, 1980), 319–320.
8. María Zambrano: “El pensamiento vivo de Séneca” in Jesús Moreno Sanz (ed.): *Obras completas II* (Barcelona, 2016), 185, 194.
9. See for example, Susan Broomhall (ed.): *Early modern emotions. An introduction* (New York, 2017); Elena Carrera (ed.): *Emotions and health 1200–1700* (Leiden, 2013); Jonas Liliequist (ed.): *A history of emotions 1200–1800* (London, 2012); Martha Tomhave Blauvelt: *The work of the heart. Young women and emotion 1780–1830* (Charlottesville VA, 2007); Barbara H. Rosenwein: *Emotional communities in the early middle ages* (New York, 2006); William M Reddy: *The navigation of feeling. A framework for the history of emotions* (Cambridge, 2001).
10. Richard Sorabji: *Emotion and peace of mind. From Stoic agitation to Christian temptation* (Oxford, 2000), 159–160.
11. Sorabji: *Emotion and peace of mind*, 29–31.
12. Sorabji: *Emotions and peace of mind*, 61–62.
13. Sorabji: *Emotions and peace of mind*, 213–216, 233–236.
14. Antonio Donato: “Self-examination and consolation in Boethius’ ‘Consolation of Philosophy’” in *The Classical World* 106:3 (2013), 397–430 and in particular 399.
15. Barbara Rosenwein: *Generations of feelings, a history of emotions 600–1700* (Cambridge, 2016), 85.
16. Rosenwein: *Emotional communities*, 25, uses the term “emotives” to describe a similar phenomenon of variation of emotional expressions related to an emotion at a particular time. She takes the concept from Reddy: *Navigation of feeling*, 327.
17. Clarence Glad: *Paul and Philodemus. Adaptability in Epicurean and Christian psychagogy* (Leiden, 1995).
18. Elaine Fantham: “Dialogues of displacement. Seneca’s consolations to Helvia and Polybius” in Jan Felix Gaertner (ed.): *Writing exile. The discourse of displacement in Greco-Roman antiquity and beyond* (Leiden & Boston, 2007), 173–192, in particular 187–189.
19. Chad D. Schrock: *Consolation in Medieval narrative. Augustinian authority and open form* (New York, 2015), 16–20.
20. Javier Moscosos: *Pain. A cultural history* (New York, 2012), 28.
21. Roger Dalrymple: “Reaction, consolation and redress in the letters of the Paston women” in James Daybell (ed.): *Early modern women’s letter writing 1450–1700* (Basingstoke, 2001), 22.
22. Alex Dressler: “‘You must change your life’. Theory and practice, metaphor and *exemplum*, in Seneca’s prose” in *Helios* 39:2 (2012), 145–192.
23. Sorabji: *Emotions and peace of mind*, 182.
24. Amanda Wilcox: “Exemplary grief. Gender and virtue in Seneca’s consolation to women” in *Helios* 33:1 (2006), 73–100; Sorabji: *Emotions and peace of mind*, 179.
25. Zambrano: “El pensamiento vivo de Séneca”, 175.
26. Susan Buck-Morss: *The dialectics of seeing* (Cambridge MA, 1991), 10–11; Karolina Enquist Källgren: *María Zambrano’s ontology of exile. Expressive subjectivity* (Cham, 2019), 8–9.
27. Patrick H. Hutton: “Walter Benjamin, the consolation of history in a Paris exile” in *Historical Reflections/Réflexions Historiques* 36:1 (2010), 76–94.
28. Jean-Michel Palmier: *Weimar in exile. The antifascist emigration in Europe and America* (London, 2017), 528.

29. Claudio Albertani & Jean-Guy Rens: "Introduction" in Victor Serge: *Notebooks 1936–1947* (New York, 2019), viii.
30. María Zambrano: "Letters to Araceli Zambrano, December 20 and 27." Manuscript. All manuscript letters used in the article are deposited in the Fundación María Zambrano.
31. Serge: *Notebooks*, 49, 61, 76.
32. Walter Benjamin: "An Werner Kraft", 11 August 1936, in Gershom Scholem & Theodor Adorno (eds.): *Briefe 1929–1940* (Frankfurt am Main, 1966), 719; María Zambrano: Note M-346: 12 bis a (January–February 1939) in Jesús Moreno Sanz (ed.): *Obras completas VI* (Barcelona, 2014), 255.
33. María Zambrano: "Los intelectuales en el drama de España" in Jesús Moreno Sanz (ed.): *Obras completas I* (Barcelona, 2015), 185–186.
34. Walter Benjamin: "An Adrienne Monnier, 21 Septiembre 1939" in Scholem & Adorno (eds.): *Briefe*, 827.
35. Hannah Arendt: *Men in dark times* (New York, 1968), 6.
36. G. E. Nelson: "The birth of tragedy out of pedagogy. Brecht's 'learning play' 'Die Massnahme'" in *The German Quarterly* 46:4 (1973), 566–580.
37. Walter Benjamin: *Understanding Brecht* (London, 1998), 106.
38. Walter Benjamin: "Was is das epische Theater?" in *Gesammelte Schriften II:2* (Frankfurt am Main, 1977), 532–539.
39. Max Scheler: "Vorbilder und Führer" in Max Ferdinand Scheler (ed.): *Gesammelte Werke X* (Bern & Munich, 1986), 262–268; Max Scheler: "Der Formalismus in der Ethik und die Materiale Wertethik" in Max Ferdinand Scheler (ed.): *Gesammelte Werke II* (Berne, 1954), 559.
40. Ingrid Vendrell Ferrán & Karolina Enquist Källgren: "Scheler and Zambrano, on a transformation of the heart in the context of Spanish philosophy" in *European History of Ideas* (forthcoming, 2021).
41. Guido Cusinato: *Person und Selbstranzendenz* (Würzburg, 2012), 176.
42. Paul Ludwig Landsberg: *Die Erfahrung des todes* (Frankfurt am Main, 1973).
43. Benjamin: Letter to Hannah Arendt 8 July 1940 in *The Correspondence*, 637. Walter Benjamin: "An Hannah Arendt 8 juillet 1940" in *Briefe*, 859.
44. Benjamin: Letter to Gerhard Scholem 11 January 1940 in *The Correspondence*, 623.
45. Walter Benjamin: "Erfahrung und Armut" in *Gesammelte Schriften II:1* (Frankfurt am Main, 1980), 213–219.
46. María Zambrano: "Borrador de una carta a Christian Zervos, March 25, 1951" in *Obras completas VI*, 349; María Zambrano: Letter to Angel Valente 13 June 1960. Manuscript. "...romper el círculo mágico." All translations from Spanish are by the author.
47. María Zambrano: "Letter to Francisco Romero, June 3, 1940". Manuscript.
48. Zambrano: "El pensamiento vivo de Séneca", 190–191, 211, 217.
49. María Zambrano: "Letter to Francisco Romero, September 8, 1940." Manuscript.
50. Zambrano: "El pensamieto vivo de Séneca", 215–218, "vivir y morir con medida", 216.
51. María Zambrano: "La tumba de Antígona" in Jesús Moreno Sanz (ed.): *Obras completas VIII* (Barcelona, 2011).
52. Zambrano: "El pensamiento vivo de Seneca", 166–169, 180–183.
53. Zambrano: "Discurso en la universidad" in *Obras completas VI*, 276.

54. *Ibid.*, 182, 205, 218.
55. Jesus Moreno Sanz, Karolina Enquist Källgren & Sebastián Fenoy Gutierrez: “Presentación” in Moreno Sanz (ed.): *Obras completas* IV:2 (Barcelona, 2019), 370.
56. Zambrano: “Letter to Francisco Romero, June 3, 1940.”
57. Zambrano: “El pensamiento vivo de Seneca”, 213.
58. María Zambrano: Letter to Camilo José Cela, 19 October 1969. Manuscript.
59. No author: “Con el retorno a España de la escritora María Zambrano finaliza el exilio de 1939” in *El país*, 20 November 1984; María Zambrano: “Amo mi exilio” in Moreno Sanz (ed.): *Obras completas* VI, 777–779.
60. Buck-Morss: *The dialectics of seeing*, 70–71.
61. Miriam Bratu Hansen: “Benjamin’s aura” in *Critical Inquiry* 34 (2008), 336–375.
62. Walter Benjamin: “Über einige Motive bei Baudelaire” in Rolf Tiedemann (ed.): *Gesammelte Schriften* 1:2 (Frankfurt am Main, 1980), 646–647.
63. Walter Benjamin: “Über den Begriff der Geschichte” in Tiedemann (ed.): *Gesammelte Schriften* 1:2, 695. “ein Bild der Vergangenheit festzuhalten, wie es sich im Augenblick der Gefahr dem historischen Subjekt unversehens einstellt.”
64. Benjamin: “Über den Begriff der Geschichte,” 696–698, 702.
65. Benjamin: “Über den Begriff der Geschichte,” 694. “als Zuversicht, als Mut, als Humor, als List”.
66. Sorabji: *Emotion and peace of mind*, 182.
67. Benjamin: An Gerhard Scholem, 10 May 1924 and 7 July 1924; An Julia Radt, 24 July 1933, in *Briefe*, 345, 351, 586–587.
68. Benjamin: An Ernst Schoen, 29 January 1919 and 24 July 1919, in *Briefe*, 205–206, 212–216; Benjamin: An Gerhard Scholem 26 May 1920 and 20 July 1931, *ibid.*, 239–240, 533–536; Benjamin: An Florens Christian Rang, 14 October 1922 and 10 January 1924, *ibid.*, 291–294, 326–328.
69. Benjamin: An Gerhard Scholem, 16 October 1933, in *Briefe*, 593; Benjamin: An Bertold Brecht, 5 March 1934, *ibid.*, 602.
70. Benjamin: An Karl Thieme, 27 March 1938, in *Briefe*, 602.
71. Benjamin: An Max Horkheimer, 31 January 1937, in *Briefe*, 727–728.
72. Benjamin: “Ursprung des deutschen Trauerspiels”, 318, “Jedes gefühl ist gebunden an einen apriorischen Gegenstand”.
73. *Ibid.*, 319–320.
74. Walter Benjamin: “Ich packe meine Bibliothek aus” in Rolf Tiedemann (ed.): *Gesammelte Schriften* 10 (Frankfurt am Main, 1972), 390.
75. Walter Benjamin: “Eduard Fuchs, der Sammler und der Historiker” in Rolf Tiedemann (ed.): *Gesammelte Schriften* 5 (Frankfurt am Main, 1977), 468.

Abstract

Consolation of philosophy. Exemplarity of character and objects as a source of comfort in the works of Walter Benjamin and María Zambrano. Karolina Enquist Källgren, Associate Professor in History of Ideas, Department of Culture and Aesthetics, Stockholm University, Sweden, karolina.kallgren@idehist.su.se

In this article I argue that there is a notion of consolation of philosophy in the works of Walter Benjamin and María Zambrano. In contrast to ideas of modern literature and philosophy abandoning the idea of consolation, the article shows how the notion

as well as comforting practices are present in the two author's works through the use of *exempla*. The article details how the experience of exile, and connected ideas of a loss of civilization during World War II and the Spanish Civil War, led both Benjamin and Zambrano to draw on the stoic idea of consolation through examples of a moral attitude. Drawing on different parts of Seneca's consolations—such as the notion of *apatheia*, the discussion on principled suicide and his use of character exemplars—both authors developed their own ideas of consolatory *exempla*. In Zambrano's case these were constructed around the example of good character and in Benjamin's case around collected objects and fragments. For both, the idea that these would survive and work as witnesses of the lost civilization in the future was pivotal for their consoling effect in the now. I conclude that the *exempla* can be seen as therapeutic devices in the two author's works, meant to promote an emotional change in the author as well as in a future readership.

Keywords: consolation of philosophy, Walter Benjamin, María Zambrano, letters of consolation, *exempla*, exile

The haunted people's home

Fear and sorrow in the Swedish welfare state

PÄR WIKMAN*

It has been said that no self-respecting ghosts would haunt the middle class.¹ Ghosts haunt mansions, not townhouses. The mundanity of middle-class life lacks both the glamour of the aristocracy and the urgency of the working class. Ghosts may not haunt middle-class homes, but serial killer stalks their youth. At least in American movies. When the youths babysit during Halloween or attend summer camp, seemingly senseless violence plagues them. Since the middle-class relies on credentials for their privileges, their future is never secure. Unlike other forms of capital, credentials are non-transferable. So, their children do not necessarily inherit these privileges.² During times of social instability, popular culture tends to reflect the middle class's insecurities. For example, the interest in movies where middle-class teenagers got killed grew during the economic turmoil of the 1980s and the mid-2000s.³

The conditional comforts of the American middle-class and the life of the citizens of a welfare state share some characteristics. Since the welfare state did not fundamentally change the power dynamics in the capitalist economy—it merely offsets its most destructive tendencies—its citizens were vulnerable to structural changes within capitalism.⁴ Unlike the suburban middle-class of the slasher movies, the welfare state had universal ambitions. The suburb promised to be a refuge for the middle-class in a dangerous world. Inversely, the promises of the welfare state—the People's Home—were to build a democratic and egalitarian society for all. Masked killers did not stalk it, but the People's Home was haunted. The inequalities it could not undo haunted the People's Home, as did the inequalities it created. In addition, invasive practices research that made private life a political concern haunted the homes of the People's Home.

This article uses the gothic to investigate the relationship between negative emotions and politics. Scholars of literature and film mainly use the

*PhD in Economic History, Department of Economic History, Uppsala University, Sweden, Par.Wikman@ekhist.uu.se

term gothic, but it has been used in other contexts to analyse dark and gloomy subjects.⁵ The gothic is associated with a somewhat limited set of tropes (i.e. castles, ruins, vampires, zombies, ghosts), but an emotional core of fear and sorrow defines the gothic.⁶ This article uses the term welfare gothic to discuss the negative emotions toward the welfare state that it argues were present in Swedish political writing in the late 1980s.

This article analyses texts written as parts of the public investigation *Demokrati och makt i Sverige* (SOU 1990:44) or *Maktutredningen* for short. The investigation was launched in 1985 to investigate the power relations of Swedish society and the effects those relations had on Sweden's democracy. The investigation involved numerous social scientists and other experts, and apart from its final report, nineteen volumes were published covering different aspects of Swedish society.⁷

In the late 1980s, Sweden was going through significant structural changes. A financial crisis followed rapid inflation in the 1970s. The economic troubles culminated in the economic recession of the 1990s that marked the end of the expansive era of the Swedish welfare state.⁸ Structural changes were underway in much of the industrialised world and are broadly understood to coincide with the rise of neoliberalism.⁹ Dramatic events like the fall of the Berlin Wall in 1989 and the disintegration of the Soviet Union in 1991 created a dramatic backdrop to the changing world order. Still, the neoliberal shift had been underway since the 1970s. A key concept in neoliberalism is that self-regulating markets are the most efficient way to organise human interactions. Markets also guarantee individual autonomy since success and failure depend on how well they serve personal preferences.¹⁰ Proponents of this worldview extended these ideas to the government in general and the production of welfare services in particular.¹¹ As those ideals of government organisation after a business template became prominent, the consumer replaced the citizen as the ideal subject.¹²

There is a long tradition to use gothic tropes to discuss economics. Neoliberal economics, in particular, have been analysed with the help of ghosts and ghouls.¹³ Furthermore, some scholars explicitly study neoliberal aspects of gothic fiction.¹⁴ This article uses the term welfare gothic rather than neoliberal gothic because the emotions of fear and sorrow it investigates were particular to the welfare state. It is not wrong to describe the structural changes that led to the reorganisation of the welfare state as neoliberal, but the object of the emotions this article analyses was the welfare state and not neoliberalism.

Within the history of emotions, there is strong support for the claim that emotions are historically, geographically, and socially determined. Since emotions are both physical and cultural reactions, there is also substantial

literature on the medical responses to negative emotions.¹⁵ This article investigates political emotions, and numerous works of political science deal with emotions in politics in various ways.¹⁶ For example, there is a long tradition to investigate nationalism and national identities through emotions.¹⁷ This article explores how political writing articulates feelings towards society rather than the use of those emotions to achieve political goals. Therefore, the methodology draws more from aesthetics and political history than the traditional history of emotions.¹⁸

A particularly relevant study of emotions and politics is Jens Ljunggren's *Den uppskjutna vreden* (2015). It analyses how the Swedish Social Democrats used rage, anger, and other negative emotions in political campaigns.¹⁹ Ljunggren does not investigate specific individuals' political emotions. Instead, he focuses on how politicians mobilise emotions to gain political influence. Ljunggren uses William Reddy's theory of emotional navigation, which describes the negotiation of appropriate emotional responses: how one is supposed to feel about a specific phenomenon and what actions should come from those emotions.²⁰ Ljunggren argues that emotions should be understood as a political resource mobilised and directed for particular ends. For example, he justifies his interest in rage with Peter Sloterdijk's argument that the socialist political movements' success depended on their ability to mobilise rage.²¹ While Ljunggren studies the mobilisation of emotions for political ends, this article examines emotions as part of political writing. It argues that emotions are present even when the text in question is supposed to be disinterested, which will be discussed further in the next section.

This article analyses Yvonne Hirdman's monograph *Att lägga livet till rätta* (1989), written as part of *Maktutredningen*.²² It was the most influential of the nineteen volumes published by the investigation. Unlike the other volumes, *Att lägga livet till rätta* is still in print, with a fourth revised edition published in 2018. However, this article only analyses the first edition.

Hirdman's volume was a historical account of Swedish welfare policies and late-nineteenth-century utopian thinking. She described her work as that of a historian of woe who wanted to complicate what she believed to be an overly favourable treatment of the Swedish welfare state.²³ In her book, she used the term social engineer to designate the historical actors she studied. Hirdman did not coin the term, but she redefined it to reflect Swedish conditions better.²⁴ It signified the ambitious political reforms of the welfare state and its reliance on scientific expertise. The social engineers in Hirdman's study tended to be social scientists or architects who were either active social democrats or sympathetic to their politics. The actors did not use the term social engineer themselves, and Hirdman does

not provide a robust definition to distinguish social engineers from other experts.²⁵ However, the enduring popularity of the term and Hirdman's work suggest that it is useful.²⁶ This article proposes that it is useful because it expresses an emotional judgement of the welfare state.²⁷

To summarise my argument: I propose that the social engineer should be understood as an aesthetic rather than an empirical category and that it should be interpreted as an expression of a gothic mood. I understand aesthetics as an emotional judgement and argue that the emotions expressed through the social engineer are fear and sorrow. I refer to this specific aesthetic as welfare gothic. Political writing utilised the social engineer to give form to anxieties that were specific to the welfare state. The fear of state overreach, sorrow over the egalitarian society that never materialised, and anxiety about what social order would replace it together create a welfare gothic mood.

Public investigations and counter-readings

Scholars mainly use the gothic to analyse fiction. Public investigations are not fiction; they are a genre of political writing that strives to be as factual as possible. However, policymakers use the knowledge produced in them, which places them in a political context. Public investigations are a discrete genre because they produce state-sanctioned knowledge. As a result, the investigations have the authority of an official state document, even if they do not result in concrete reforms.²⁸ Of course, that does not guarantee consensus around their findings, but it does give them credibility as part of the state's administrative infrastructure. Thus, regardless of particular circumstances, ministers assign public investigations to solve political problems. Those problems may be technical or ideological, but they nevertheless need to be solved. Thus, public investigations are vital for the state's ability to articulate political problems and formulate political solutions.²⁹

The mandate of *Maktutredningen* was to investigate the power relations in Swedish society and how they impacted Sweden's democracy. It was effectively a referendum on how democratic Sweden was.³⁰ The investigation's main focus was to articulate political problems and not to provide solutions to them. Still, the articulation of problems determines what solutions are possible and desirable. *Maktutredningen* was part of a re-evaluation of the universal welfare state, and it articulated some of the issues that would occupy the political reform efforts for the coming decades.

Returning to Ljunggren's study on rage and the Swedish Social Democrats, his primary materials are speeches by social democratic politicians.

Like public investigations and research related to them, speeches are a distinct genre of political writing. Even though both genres are undeniably political, their authority is very different. The politician speaks as a representative of their party, and their speech is partisan by definition. That does not mean that there is consensus within the party who should speak for it. Ljunggren shows quite convincingly how different factions within the Swedish Social Democrats mobilised emotions to outmanoeuvre each other.³¹ By contrast, the speech of a scientific expert is supposed to be disinterested. Where the politician can draw credibility from passion and conviction, the expert draws power from being dispassionate. This disparity—this article argues—does not make emotions less important for experts involved in a political process. The expressions of emotions are different, but they are crucial for making politically valuable observations about the world. Accordingly, this article disagrees with some of the conclusions in Ljunggren's study. He maintains that emotional politics is a discrete political field relatively autonomous from other political fields.³² This article argues that political emotions are integral to all political processes and that it is more fruitful to investigate the emotional aspects in conjunction with other political processes than to demarcate an autonomous emotional political zone.

Counter-readings

In order to analyse *Att lägga livet till rätta*, I make a counter-reading, i.e., a reading that does not follow the intent of the text. One could argue that unintended readings of texts are commonplace. Hirdman herself commented on how *Att lägga livet till rätta* had been misunderstood when first published.³³ A counter-reading is, however, an intentional misreading. I take inspiration from Per Faxneld's *Satanic Feminism* (2017), in which he makes counter-readings of various nineteenth-century texts about Lucifer and women to analyse the emancipatory potential of Lucifer.³⁴ This article makes a counter-reading of *Att lägga livet till rätta* to examine the emotional potential of the social engineer.

This reading uses the difference between plot and narrative that Terry Eagleton, among others, have made. Public investigations ideally only have a plot, but it is virtually impossible to write a text without a narrative—even if it is a public investigation. The plot is the things that happen in a novel, and the narrative is the description of those things. A plot without a narrative is a list of events, and even though scientific texts tend to avoid stylistic embellishments, they still use narratives to give meaning to the presented facts.³⁵ In this study, the plot—the historical events—are taken at face value while the narrative—the interpretation—will be read

as emotional judgements. Hirdman investigates the relationship between utopian thinking and the welfare state. Instead of following her narrative, I construct a counter-narrative about the emotions she used to create the social engineer as an aesthetic category. For the social engineer to become an aesthetic category, it has to be associated with an emotional judgement, and the core of that emotional judgement was fear and sorrow.

The haunted people's home

Ghosts haunt castles and not townhouses, but something haunted the post-war apartment complexes in Hirdman's world. In the foreword to *Att lägga livet till rätta* she recalled her childhood in a newly built residential area. She remembered it with mixed emotions. As a child, she was happy. She lived close to her friends, and there was plenty of spaces to play near the houses. As an adult, however, she realised that she had been the victim of social engineering. An architect had planned the area, the buildings, and the playgrounds to create her happy childhood. Furthermore, she realised that the unpaid labour of the women who cooked and cleaned in those modern houses was key to the architect's plans.³⁶ She framed this reinterpretation of her childhood as the unearthing of a dark secret. Hirdman's parents were active social democrats, and she was herself considered a social democratic intellectual.³⁷ So when she uncovered the utopian past of welfare reforms, it was also a reinterpretation of her personal history.

The dark secret is a common gothic trope, and the haunting victims often resolve it by unearthing them. Hirdman did not allude to a literal ghost but instead a historical crime that was not officially acknowledged, which was a quality shared with the American genre of Southern Gothic. The conventional understanding of Southern gothic, as derived from readings of William Faulkner and others, hinges on the repression of dark social undercurrents. The southern gentry tried to uphold an air of sophistication after the defeat in the civil war. However, when the plantation economy could no longer compete with the north's industrial economy, the wealth that funded those ambitions disappeared. Left were dilapidated mansions and memories of past grandeur, which a slave economy had supported. Southern Gothic explores the legacy of the racism and hypocrisy of a society that prides itself on its refinement and civility while being ruthlessly exploitative.³⁸

The crimes of the welfare state were less severe than those of the American slaveowners, but Hirdman insists that there was a need to uncover them. The declining southern gentry mirrored the aristocracy in the traditional European gothic tradition. Since its inception, the gothic had been a self-consciously historical genre. Many influential works were

eighteenth-century depictions of an imagined medieval Europe.³⁹ Hirdman's reimagining of the Swedish welfare state as the implementation of nineteenth-century utopian ideas fits neatly into such a narrative. However, instead of aristocrats or plantation owners, she wrote about social engineers.

Social engineers

Hirdman adopted the term social engineer from Karl Popper's works *The Open Society and its Enemies* (1966) and *The Poverty of Historicism* (1957).⁴⁰ Popper's philosophy was fundamental to *Maktutredningen*. Its authors argued that democracy, like critical rationalism, was a method for identifying, evaluating, and solving problems. Critical rationalism, the report claimed, was democracy.⁴¹

When Hirdman applied Popper's categories, she found them lacking. According to Popper, there were two kinds of social engineers. The first—"bad"—social engineer was utopian and had a teleological view of history. The second—"good"—social engineer was pragmatic and had a step-by-step approach to changing society. If Hirdman used this definition on the historical actors she investigated, they would all fall into the second category. Hence she used the two types of social engineers as different poles on a spectrum. That made it possible to interpret the practical and step-by-step actions of the historical actors as expressions of teleological reasoning. The object of Hirdman's study thus became to identify how utopian thinking contaminated the Swedish welfare state.⁴²

The distinction between pure and impure has been a critical component of how horror scholars understand monsters.⁴³ It is a distinction inspired by Mary Douglas' famous discussion of the pure and impure. Something in the wrong place is monstrous; it has crossed a boundary and become impure.⁴⁴ In Hirdman's narrative, the social engineers became monstrous by being polluted by utopian thinking.⁴⁵ That was the boundary between "good" and "bad" social engineers in Hirdman's narrative. The social engineers used their influence to spread their utopian infection through their roles as experts. Hirdman elaborates on how scientific studies collected data on how people lived and how those investigations led to even more far-reaching investigations.⁴⁶ A never-ending circle of knowledge creation shifted the authority over the home from the women—who had traditionally done the housework—to scientific experts.⁴⁷ The higher standards of living that the welfare state provided came with normative prescriptions on the correct way to live. It was, as Hirdman puts it, the forked tongue of the welfare state.⁴⁸

Haunted homes and cancelled futures

Much of Hirdman's investigation deals with houses. The prying gaze and intrusive requests of social engineers disturbed the homes of the citizens. The social engineers redrew the boundaries between public and private as they made everyday life an arena for political reforms.⁴⁹ She presents the modernist architecture and the experimental "collective houses" that Alva Myrdal was involved in planning as evidence of the coercive ambitions of the social engineers.⁵⁰ Just as black mould had been growing in working-class homes during the nineteenth century, utopian thinking was festering in the modernist dwellings of the twentieth century. The plans for the good life that people would live in the modern houses still relied on women's unpaid labour. Additionally, bread-winner wages had been a central demand for parts of the Swedish labour movement, and the social-democratic party embraced the nuclear family as the ideal social unit.⁵¹ Thus, in effect, women had been excluded from many of the working-class men's benefits.

In Robert Marasco's haunted house novel *Burnt Offerings* (1973), a family leaves the city for a secluded mansion, which is typically far too expensive for them. Still, they are allowed to live there if they do some of the upkeep in return. The family eventually realises that ghosts haunt the house. However, slightly before that realisation happens, the mother has an epiphany while cleaning one of the mansions many rooms. She realises that she is not the master of the house, as she had initially thought, but rather the house is the master of her. She toils away endlessly, cleaning and fixing it, thinking she is making a home for her family, but the house belongs to the ghosts, and she merely serves as their servant.⁵²

After 2008 readings of the book have placed it in the context of the crashed housing market. Through buying houses they could not afford, many people briefly believed that they were the masters of homes that belonged to the bank, and when the bubble burst, the make-believe house owners paid dearly for their hubris.⁵³ One could also use *Burnt Offerings* to illustrate the domestic anxieties of housing in welfare gothic. By accepting the conveniences offered by the welfare state, one stepped into a world of a standardised good life. The kitchen was made according to uniform standards, as was the neighbourhood, and behind those standards were experts who had used a scientific method to determine what a generalised good life should be. An ancient ghost did not haunt the modern apartment buildings. It was the secular ghost of the all-knowing expert that haunted them. The women of the welfare state did not clean for ghosts in a haunted mansion. Instead, they performed unpaid labour to reproduce the welfare state.

The egalitarian ideals that were never fully realised received an additional shade of darkness in the 1990s when the universal welfare state lost its importance as a political project. The values were abandoned and no longer “not realised”. In 1992 the last volume of *Maktutredningen* was published—almost two years after its final report. Its theme was gender and the welfare state. One of the chapters—written by the economic historian Ulla Wikander—was a historical essay on gendered work in Sweden. It concluded with a short story of how a reduced welfare state would affect working-class women’s lives. There was an overrepresentation of women in the public sector, which meant they would be hit by unemployment more than other groups in society. The public sector also cared for children, the elderly, and the sick. If the welfare state no longer performed such care work, women would do it as unpaid labour.⁵⁴ Not only did the unpaid labour of women make it possible to create a welfare state, but it would also facilitate the deconstruction of that very societal regime.

Mark Fisher has described such mourning of a vanished future as “hauntology”. Hauntology refers to that which is no longer and that which has not yet happened. The term comes from Jacques Derrida’s *Spectres of Marx* (1994), and Fisher uses it to analyse British popular culture. He argues that the dismantling of the British welfare state undid the existing egalitarian ambitions and the dreams of a more egalitarian future. Thus, the welfare state is that which is no longer, and the lost future is that which has not yet happened. As a result, with the disappearance of the future, the popular imagination lost its ability to imagine a radically different world. That was the emotional core of hauntology. Also, by situating hauntology in the specific context of New Labour’s Britain, Fisher gives the concept a concrete form, which makes it possible to apply it to other cultural contexts that recently cancelled futures also haunts.⁵⁵ The difference between Fisher’s hauntology and welfare gothic is that the latter mourns both the cancellation of the future and the failure of the present. The women who gave up their free time to cook and clean in the people’s home were already being failed by the welfare state when its future was cancelled.

The utopian infection

“The little life”—as Hirdman called the home and the family—had become an object of educational efforts to make women better mothers and homemakers. On the first page of *Att lägga livet till rätta*, she summarised it as: “it is the social democratic order—the regulation—of the little life of a society: the families’, the mother’s, the children’s life.”⁵⁶ Other researchers have interpreted the unchallenged institution of the nuclear family in

welfare policies as a concern for the reproduction of labour.⁵⁷ Hirdman interpreted the interest in the family as an expression of the utopian desire to prescribe the “good life.” If Hirdman had accepted the premise that the family was doing reproductive labour, the focus of her study would have shifted towards the relationship between social democracy and capitalism instead of social democracy and utopian thinking. That, in turn, would have placed her in the Marxist tradition she was explicitly criticising.⁵⁸

It was the desire to prescribe how things should be that betrayed the utopian thinking that contaminated the motives of the social engineers.⁵⁹ However, Hirdman did not provide examples of political reforms that did not propose how things should be. Though, from the context of *Maktutredningarna*, one can assume that the positive counterexample was the market.⁶⁰ Ideally, the market has no central authority. Instead, the consumers’ choices shape the market, thus making it an expression of the general desire of its participants. An objection to that interpretation is Hirdman’s critique of Gunnar Myrdal’s economic reasoning when talking about the family.⁶¹

If the social engineer were an empirical category, there would have to be a discussion on how much utopian thinking the “good” step-by-step social engineer was allowed to indulge in before becoming too utopian. However, Hirdman proposes a continuity between the theoretical discussions of the 1930s and the concrete reforms of the 1940s. Thus, suggesting that the social engineers were moving towards the “good” side of the scale.⁶² Her critique of the later reforms did nonetheless imply that utopian thinking still polluted them. However, if all ideas about how the world should be are utopian, all political actions are inherently utopian. Believing that society should change would be just as utopian as believing that society should not change. This article proposes that this tension is why Hirdman’s social engineer should be understood as an emotional judgement—an aesthetic category—and not an empirical one.

In sum, a social engineer is an expert whose political activities make one feel uneasy. The investigations into home and family life felt intrusive, and the rational modernist architecture implied that not only did the architects know the individual family’s needs better than they did themselves, but also that those needs were general enough to be mass-produced. The social engineer gave form to the feeling that the state is overstepping its boundaries when it claims authority over how people live their lives.

Like pornography, it is hard to define what it is, but one knows it when one sees it. The lack of a definition made it applicable to any political fears and anxieties. One could blame the social engineer for the self-importance of low-level bureaucrats, the unrestricted power of social scientists, and corrupt political elites. Because the social engineer was the avatar of the

excesses of the welfare state, both supporters and critics could blame the social engineer for its failings. The social engineer embodied both fears of lost individual autonomy and the mourning of an egalitarian society that was never fully realised.

Welfare gothic

This article has proposed that the social engineer—as interpreted by Hirdman—is an aesthetic, not an empirical category. It is used to make emotional judgements of the welfare state. The article argues that the specific emotions that the social engineer evokes can be described as welfare gothic. Welfare gothic is a mood dominated by fear and sorrow. Andrea Suchelli argues that feelings are directed towards an object, but moods are affective states that influence how something is interpreted. However, moods do not simply colour an impression. They also direct attention and aids categorisation. Moods are a cognitive framework that helps us understand specific contexts. They are preparatory states that orient us towards a specific emotion that makes, for example, a work of art understandable. Sauchelli distinguishes between expressing and evoking a mood or an emotion. The meaning of a work, what it expresses, is not necessarily what it evokes. For example, a work of art can express the horrors of war but evoke outrage rather than fear in its viewers. In Sauchelli's understanding, there can be a correlation between what is expressed and evoked, but they are separate analytical categories.⁶³ *Att lägga livet till rätta* is a work of political history, but it evoked welfare gothic. The events analysed in the book was narrated as the contamination of the political project of the welfare state by utopian thinking, and the hosts of this infection were the social engineers.

The sorrow over the failure of the social scientific experts—who claimed to have the blueprints of the good-life—accompanied the fear of state overreach those same experts embodied. The failure of the social engineers validated the fears. If their project had been successful, their hubris had instead been an accurate estimation of their extraordinary abilities. These complementary emotions made the social engineer a handy category. For the critics of the welfare state, they were the avatars of the oppressive state. For supporters of the welfare state, their utopian contamination was responsible for its shortcomings. Regardless, a narrative that includes the social engineer is inevitably about the failure of the welfare state because the mood of welfare gothic does not allow for positive interpretations.

Knowledge production—state-sanctioned or otherwise—relies on emotional judgements to be meaningful, which makes aesthetics crucial to political history. Furthermore, using emotions in analysing political

texts—rather than placing them in a separate political sphere—makes it possible to make novel readings of familiar texts.

Notes

1. David Punter: *The literature of terror. A history of gothic fictions from 1765 to the present day* (London, 1980), 55.

2. Allan Liu: *The laws of cool. Knowledge work and the culture of information* (Chicago IL, 2004).

3. Kara M. Kvaran: “‘You’re all doomed!’ A socioeconomic analysis of slasher films” in *Journal of American Studies* 50:4 (2016), 953–970.

4. Ian Gough: *The political economy of the welfare state* (London, 1979); Gøsta Esping-Andersen: *The three worlds of welfare capitalism* (Cambridge, 1990); Klas Åmark: *Hundra år av välfärdspolitik. Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige* (Umeå, 2005).

5. E.g. Jerrold E. Hogle (ed.): *The Cambridge companion to gothic fiction* (Cambridge, 2002); Bernard Perron (ed.): *Horror video games. Essays on the fusion of fear and play* (Jefferson NC, 2009); Emma McEnvoy: *Gothic tourism. Constructing haunted England* (London, 2015); Päivi Mehtonen & Matti Savolainen: *Gothic topographies. Language, nation building and ‘race’* (Burlington, 2016); Xavier Aldana Reyes: *Spanish Gothic. National identity, collaboration and cultural adaptation* (London, 2017); Lorna Piatti-Farnell: *Consuming gothic. Food and horror in film* (London, 2017); Leila Taylor: *Darkly. Black history and America’s gothic soul* (London, 2019).

6. Mattias Fyhr: *De mörka labyrinterna. Gotiken i litteratur, film, music och rollspel* (Lund, 2017), 18–32.

7. *Demokrati och makt i Sverige* (SOU 1990:44).

8. For an overview of this period, see Lennart Schön: *An economic history of modern Sweden* (London, 2012), 277–333.

9. E.g. David Harvey: *A brief history of neoliberalism* (New York, 2007); Simon Springer, Kean Birch & Julie MacLeavy: “An introduction to neoliberalism” in Simon Springer, Kean Birch & Julie MacLeavy (eds.): *The handbook of neoliberalism* (New York, 2016), 1–15.

10. For a thorough discussion on the theoretical development of this understanding of the market, see Quinn Slobodian: *Globalists. The end of empire and the birth of neoliberalism* (Cambridge, 2018).

11. E.g. Peter Self: *Government by the market? The politics of public choice* (London, 1993); Neil Gilbert: *Transformation of the welfare state. The silent surrender of public responsibility* (New York, 2002); Rüdiger Graf: “Human behaviour as a limit to and a means of state intervention. Günter Schmölders and behavioural economics” in Dieter Plehwe, Quinn Slobodian & Philip Mirowski (eds.): *Nine lives of neoliberalism* (London, 2020), 143–166.

12. Wendy Brown: *Undoing demos. Neoliberalism’s stealth revolution* (New York, 2015); Niklas Olsen: *The sovereign consumer. A new intellectual history of neoliberalism* (Cham, 2019).

13. John Quiggin: *Zombie economics. How dead ideas still walk among us* (Princeton NJ, 2010); Collin Crouch: *The strange non-death of neoliberalism* (Cambridge, 2011); David McNally: *Monsters of the market. Zombies, vampires, and global capitalism* (Chicago IL, 2012); Henry A. Giroux: *Zombie politics and culture in the age of casino capitalism* (New

York, 2014); Mark Fisher: "How to kill a zombie. Strategizing the end of neoliberalism" in Mark Fisher & Darren Ambrose (eds.): *K-punk. The collected and unpublished writings of Mark Fisher* (2004–2016) (London, 2018), 539–544.

14. E.g. Martin Parker: "Organisational Gothic" in *Culture and Organization* 11:3 (2005), 153–166; Mark Featherstone: "'Hoodie horror'. The capitalist other in post-modern society" in *The Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies* 35:3 (2013), 178–196; Emily Johansen: "The Neoliberal Gothic. Gone girl, Broken harbour, and the terror of everyday life" in *Contemporary Literature* 57:1 (2016), 30–55; Japhy Wilson: "Neoliberal Gothic" in Springer, Birch & MacLeavy (eds.): *The handbook of neoliberalism*, 592–602; Linnie Blake: "Neoliberal Gothic" in Masha Wester & Xavier Aldana Reyes (eds): *Twenty-first-century gothic* (Edinburgh, 2018), 61–71.

15. Jan Plamper: *The history of emotions. An introduction* (Oxford, 2012); Barbra H. Rosenwein & Riccardo Cristiani: *What is the history of emotions?* (Cambridge, 2018); Katie Barclay: *The history of emotions. A student guide to methods and sources* (London, 2020).

16. E.g. Joanna Bourke: *Fear. A cultural history* (London, 2005); Drew Westen: *The political brain. The role of emotion in deciding the fate of the nation* (New York, 2007); Deborah B. Gould: *Moving politics. Emotions and ACT UP's fight against AIDS* (Chicago IL, 2009); Elisabeth R. Anker: *Orgies of feeling. Melodrama and the politics of freedom* (Durham, 2014); Sarah Birch, Nicholas J. Allen & Katja Sarmiento-Mirwaldt: "Anger, anxiety and corruption perceptions. Evidence from France" in *Political Studies* 65:4 (2017), 893–911; Brian E. Weeks: "Emotions, partisanship and misperceptions. How anger and anxiety moderate the effect of partisan bias on susceptibility to political misinformation" in *Journal of Communication* 65:4 (2015), 699–719; Todd H. Hall: *Emotional diplomacy. Official emotions on the international stage* (London, 2015); Heather Elaine Yates: *The politics of emotions, candidates and choices* (New York, 2016); Michelle Pace & Ali Bilgic: "Studying emotions in security and diplomacy. Where we are now and challenges ahead" in *Political Psychology* 40:6 (2019); Jonathan Moss, Emily Robinson & Jake Watts: "Brexit and the everyday politics of emotion. Methodological lessons from history" in *Political Studies* 68:4 (2020), 837–856.

17. Benedict Anderson's influential study on imagined communities have spawned a fruitful research tradition. Benedict Anderson: *Imagined communities. Reflections in the origin and spread of nationalism* (London, 2016).

18. For a broad overview of contemporary approaches to aesthetics, politics, and affect, see Marie-Luise Angerer, Bernad Bösel & Michaela Ott (eds.): *Timing of affect. Epistemologies, aesthetics, politics* (Zürich, 2014).

19. Jens Ljunggren: *Den uppskjutna vreden. Socialdemokratisk känslopolitik från 1880-till 1980-talet* (Lund, 2015).

20. For an introduction to Reddy's theory, see Plamper: *The history of emotions*, 251–265.

21. Peter Sloterdijk: *Rage and time. A psychopolitical investigation* (New York, 2010).

22. Yvonne Hirdman: *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemsolitik* (Stockholm, 1989); 4th rev. ed. Stockholm, 2018).

23. Hirdman: *Att lägga livet till rätta*, 23.

24. *Ibid.*, 11–15.

25. Henrik Björck: *Folkhemsbyggare* (Stockholm, 2008), 53–90.

26. In a recent book about Swedish public administration the term social engineer is used in a playful way to illustrate a person who uses the state bureaucracy to get

their way. Not only have the term survived, it has been institutionalised to the point where it can be used ironically. Irene Wennmo: *Politik på riktigt. Handbok för sociala ingenjörer* (Stockholm, 2020).

27. In my understanding of aesthetics, I follow Sianne Ngai and her studies of the zany, the cute, and the interesting. While she mainly analyse popular culture, I argue that her approach to aesthetics as a central component of late capitalism is instructive to studies of political writing as well. Sianne Ngai: *Our aesthetic categories. Zany, cute, interesting* (Cambridge, 2012).

28. Sara Edenheim: *Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi* (Stockholm, 2005).

29. Linn Spross: *Ett välfärdsstatligt dilemma. Statens formuleringar av en arbetstidsfråga 1919–2002* (Uppsala, 2017), 20–21, 27–31.

30. SOU 1990:44, 411–419.

31. This was particularly clear in the early history of the party when anarchists and libertarian socialists were marginalised and during the inter war period when the communists were forced out of the party. Ljunggren: *Den uppskjutna vreden*, 75–129.

32. *Ibid.*, 27–75.

33. Hirdman: *Att lägga livet till rätta* (2018), 4–6.

34. Per Faxneld: *Satanic feminism. Lucifer as the liberator of women in nineteenth century culture* (New York, 2017), 18–22.

35. Terry Eagleton: *How to read literature* (New Haven CT, 2013), 80–116.

36. Hirdman: *Att lägga livet till rätta*, 7–8.

37. Hirdman have written both about her parents and her own academic career in her autobiography. Yvonne Hirdman: *Medan jag var ung. Ego-historia från 1900-talet* (Stockholm, 2015).

38. Elizabeth Rodrigueuz Fielder: “Faulkner’s death ways. The race and space of mourning” in Eric Gary Anderson, Taylor Hagood & Daniel Cross Turner (eds.): *Undead south. The Gothic and beyond in southern literature and culture* (Baton Rouge LA, 2015), 100–111; Elsa Charléty: “Of flesh and bones. Incarnations of the silenced past in William Faulkner’s and Erskine Caldwell’s early Southern Gothic short stories” in Anderson, Hagood & Turner (eds.): *Undead south*; Richard Gray: “Inside the dark house. William Faulkner, *Absalom, Absalom!* and Southern Gothic” in Susan P. Castello & Charles L. Crow (eds.): *The Palgrave handbook of the Southern Gothic* (London, 2016), 21–40.

39. Dale Townshend: “Introduction. Gothic in the nineteenth century, 1800–1900” in Angela Wright & Dale Townshend (eds.): *The Cambridge history of the Gothic* (Cambridge, 2020), 1–18.

40. Karl Popper: *The open society and its enemies. Vol. 1. The spell of Plato* (London, 1966); Karl Popper: *The open society and its enemies. Vol 2. The high tide of prophecy: Hegel, Marx and the aftermath* (London, 1966); Karl Popper: *The poverty of historicism* (London, 1957).

41. This was most likely an assertion made by the political scientist Olof Petersson since he was the chair of the investigation and he had also published a monograph that discusses power from a Popperian perspective. SOU 1990:44, 43–44; Olof Petersson: *Metaforernas makt* (Stockholm, 1988).

42. Hirdman: *Att lägga livet till rätta*, 12–13.

43. One of the most influential theories of horror, Noël Carroll’s *Philosophy of horror*, relies heavily on monsters to distinguish it from other genres. Carroll developed his

philosophy of horror based on horror films and made a distinction between art-horror, such as horror films, and natural horror, which are the actual real life horrors. Art-horror is the object of his study. Art-horror is simultaneously attractive and repulsive and it is in the interplay between the two that pleasure is created. Art-horror, according to Carroll, need to include a monster that cannot be explained by science. The reason being that there are films and books that are readily recognisable as horror that does not elicit fear or fascination, yet they are still horror. Noël Carroll: *The philosophy of horror. Or paradoxes of the heart* (New York, 1990).

44. Mary Douglas: *Purity and danger. An analysis of concepts of pollution and taboo* (London, 2002).

45. Hirdman described the continued influence of the liberal feminist Ellen Key within the social democratic family policy as “[t]he Keysian idea contagion.” Hirdman: *Att lägga livet till rätta*, 87.

46. *Ibid.*, 225.

47. *Ibid.*, 211.

48. *Ibid.*, 131.

49. *Ibid.*, 222.

50. *Ibid.*, 92–128.

51. *Ibid.*, 148–158.

52. Robert Marasco: *Burnt offerings* (Richmond VA, 2015).

53. Grady Hendrix: *Paperbacks from hell. The twisted history of ‘70s and ‘80s horror fiction* (Philadelphia PA, 2017), 105–111.

54. Ulla Wikander: “Delat arbete, delad makt. Om kvinnors underordning i och genom arbete” in Gertrud Åström & Yvonne Hirdman (eds.): *Kontrakt i kris* (Stockholm, 1992), 65–66.

55. Mark Fisher: “What is hauntology?” in *Film Quarterly* 66:1 (2012), 16–24.

56. Hirdman: *Att lägga livet till rätta*, 9.

57. For a recent example, see Spross: *Ett välfärdsstatligt dilemma*, 135–155.

58. Hirdman: *Att lägga livet till rätta*, 10.

59. *Ibid.*, 216.

60. SOU 1990: 44, 118–121.

61. Hirdman: *Att lägga livet till rätta*, 131, 140.

62. *Ibid.*, 211.

63. Andrea Sauchelli: “Horror and mood” in *American Philosophical Quarterly* 51:1 (2004), 39–47.

Abstract

The haunted people's home. Fear and sorrow in the Swedish welfare state. Pär Wikman, PhD in Economic History, Department of Economic History, Uppsala University, Sweden, Par.Wikman@ekhist.uu.se

This article uses the gothic to analyse the historical and political evaluation of the Swedish welfare state in the early 1990s. To this effect, the article makes a counter reading of Yvonne Hirdman's influential study *Att lägga livet till rätta* (1989) by interpreting it as a work of welfare gothic. Welfare gothic, this article argues, is a mood defined by a fear of state overreach and sorrow over the welfare state's failure to create an egalitarian society. The social engineer is the central actor in Hirdman's account,

and this article understands it as an aesthetic rather than an empirical category. Aesthetics is an emotional judgement, and the social engineer is used to express feelings of fear and sorrow about the welfare state. Detractors of the welfare state use the social engineer to articulate anxieties over the state's intrusions into the private sphere of its citizens. Supporters of the welfare state use it to express sorrow over how a small group of experts hijacked the welfare state project. The social engineer—as an aesthetic category—articulates fear and sorrow, depending on the narrative in which it is used. However, it always expresses a negative emotional judgement. Hence a historical narrative that employs the social engineer will inevitably be one of failure.

Keywords: social engineer, welfare state, Sweden, welfare gothic, maktutredningen, counter reading

Alla som känner glädje är kreativa?

*En första skiss av den epistemiska dygden
autentisk kreativitet*

ANNELIE DRAKMAN*

Detta är en första skiss i betydelsen en sökande, prövande ingång, menad att ge konturerna av ett nytt studieobjekt. Här testas hypotesen att hur naturvetare använder känslouttryck för att beskriva vetenskap som liv och värv under 2010-talet är tecken på en epistemisk dygd som jag kallar för *autentisk kreativitet*. Denna dygd tar sig uttryck genom att främja självförverkligande, introspektion, känslostyrighet och alla människors lika möjligheter. Glädje är av central betydelse. Autentisk kreativitet är ett analytiskt begrepp som är ämnat att klargöra hur vetenskapsutövare kombinerar normer om individualitet, meritokrati, ett autentiskt liv och om kreativitet som epistemiskt verktyg för att beskriva det vetenskapliga livet som glädjefyllt och roligt. Begreppet används inte av de naturvetenskapliga forskare i en företrädesvis amerikansk kontext, vilka här tas som exempel. I stället hävdas i denna uppsats att autentisk kreativitet är grunden för en lång rad skilda värdeomdömen angående vem som kan skapa vetenskaplig kunskap, varför och på vilket sätt.

Textens syfte är att historisera och analysera den sammankoppling mellan glädje och vetenskap som ofta förekommer i forskares beskrivningar av det egna livet under 2010-talet. Begreppet autentisk kreativitet används här för att visa hur disparata uttalanden om individuella drivkrafter hänger ihop och utgår från ett övergripande värdesystem. Föreliggande uppsats ämnar identifiera de omständigheter som kan ha bidragit till den autentiska kreativitetens uppkomst och tillväxt, samt klargöra vilka vägval den möjliggör, hur den befriar och förvillar, vad som hotar dess existens och hur vi kan försvara oss mot dess entusiastiska charm.

*Filosofie doktor i idé- och lärdomshistoria, forskare i idéhistoria, Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet, annelie.drakman@idehist.su.se

Avslutningsvis uppmuntras andra historiker att arbeta vidare med att utforska autentisk kreativitets uppkomst, verkan samt dess potentiellt samhällsomvälvande konsekvenser.

Uppsatsens empiriska fokus är ett huvudsakligen amerikanskt sammanhang under 2010-talet, med publicerade intervjuer som källmaterial: publiktillvända ”säljtexter” där vetenskap framställs som ett attraktivt yrkesval. Exempel hämtas från tidskriftsartiklar, hemsidor, presskonferenser och filmade intervjuer där naturvetare som fysiker, biologer och kemister svarar på frågor om vad som kännetecknar livet som forskare, och hur forskning idealt sett bör bedrivas. Flera exempel härrör från intervjuer med Nobelpristagare i fysik och kemi, men även från juniora forskare aktiva inom samtida naturvetenskap vid olika universitet och inom olika discipliner, och med olika förutsättningar. Att använda exempel från individer som agerar under skilda omständigheter utan att noggrant kontextualisera dem gör visserligen att texten förlorar i precision, men denna empiriska öppenhet är ett medvetet val. Det finns en poäng med att visa fram hur den autentiska kreativiteten som epistemisk dygd har blivit en användbar självklarhet för att beskriva motivation och känslomässigt engagemang inom många skilda sfärer av amerikansk naturvetenskap under 2010-talet.

Här undersöks alltså vetenskapens skyltfönster, idealbilder av hur vetenskap som aktivitet och forskaren som person hänger samman, uttryckta av framgångsrika forskare som kan tänkas behöva motivera sin egen dominerande position.¹ Sådana utåtriktade beskrivningar kan mycket väl tänkas skilja sig dramatiskt från hur vetenskap praktiseras, men även ideal är värda att närgranska, eftersom de styr människors val och klargör värdeeringsstrukturer.² Främst undersöks här hur vetenskap som yrke motiveras för hugande aspiranter – vem som sägs kunna skapa ny kunskap och på vilket sätt. Texten diskuterar alltså inte hur existerande kunskapsanspråk utvärderas, utan hur ny kunskap sägs bli till, samt vilka personer som idealt bör skapa den och varför.

Denna skiss är tänkt att ge en första översikt och visa fram nya idéer för prövning. Därför presenteras här flera tentativa resonemang utan den mängd empiriskt stöd som är brukligt vid en historisk undersökning. Empirin används mer för att illustrera och exemplifiera argumentationen än för att underbygga den. Huruvida den autentiska kreativiteten existerar i den form som här beskrivs återstår alltså att testa empiriskt. Detta grepp är ovanligt men förhoppningsvis fruktbart, särskilt då det yttersta syftet med artikeln är att möjliggöra nya studier genom att presentera den autentiska kreativiteten som studieobjekt för andra historiker.

Varför har naturvetenskapliga forskare under 2010-talet så ofta lyft fram känslor som avgörande för vem som bör producera kunskap, varför

presenteras autenticitet som en moralisk kompass, och på vilket sätt skildras kreativitet som ett svåröverträffat epistemiskt verktyg? Genom att undersöka känslouttryck, autenticitet och kreativitet som tre delar av samma helhet syftar denna uppsats till att koppla samman flera forskningsfält som tidigare inte varit i kontakt med varandra.

Vad är känslor?

Känslor i bred bemärkelse är en central komponent i den autentiska kreativiteten. I intervjuer refererar naturvetare både till tillstånd som brukar beskrivas som just ”känslor” då de är kortlivade samt baserade på ett värderande omdöme riktat mot ett visst objekt, exempelvis nyfikenhet. De beskriver också långvariga tillstånd som inte nödvändigtvis förhåller sig till ett specifikt objekt och därmed snarare borde kallas humör eller känslotillstånd, exempelvis glädje. Därtill diskuteras komplexa fenomen där känslor är en viktig komponent tillsammans med kognitiva element, motivation, hängivenhet och hårt arbete, exempelvis passion.³ I denna text används ”känslouttryck” i stället för ”känslor” för att betona att alla dessa tre tillstånd undersöks. Syftet är inte att försöka reda ut hur känslor, motivation, uppmärksamhet och rationalitet samspelar. I stället studeras olika känslouttryck instrumentellt för att lokalisera diskussioner vilka avspeglar den större helhet som uppsatsen försöker klarlägga. Känslouttryck undersöks alltså för att utforska autentisk kreativitet, snarare än att vara undersökningens studieobjekt i sig.⁴

Det finns en hel del forskning om känslor och vetenskap. Flera historiker har kontextualiserat psykologiska, psykiatriska och neurovetenskapliga känslostudier.⁵ Det finns därtill en pågående diskussion inom historieteori och filosofi där vissa känslor undersöks som kunskapssökandets början, företrädesvis förundran, nyfikenhet och fascination.⁶ Men de flesta sådana studier lägger tyngdpunkten på tidigmodern tid, och få undersökningar av vetenskap på 2010-talet har genomförts.⁷ Därtill har sådana känslostudier bara undantagsvis kombinerats med kunskapssociologiska frågor rörande vilka personer som anses legitimt kunskapsskapande och på vilka grunder.⁸

Genom att kombinera känslor, vetenskap och kunskapssociologiska frågor lägger sig denna studie nära en sociologisk diskussion om individers känslomässiga engagemang i sina vetenskapliga karriärer, vilken tar som utgångspunkt Max Webers föredrag ”Vetenskap som yrke” från 1918.⁹ I denna klassiska text lyfter Weber fram kalltankens lidelse som nödvändig för en framgångsrik vetenskaplig karriär. Denna och andra texter i dess efterföljd är ofta åtminstone delvis normerande, och är därmed snarare källmaterial än sekundärlitteratur för denna studie.¹⁰

Flera studier har därtill undersökt genialitetens och kreativitetens historicitet.¹¹ I denna text berörs dock främst de diskussioner som handlar om hur kreativitet som värde fungerar på 2010-talet. Den tyske historieteoretikern Andreas Reckwitz menar i *The invention of creativity* (2017), att dagens senmoderna samhälle utmärks av att människor förväntas längta efter att vara kreativa. Hans undersökning visar hur kreativitet efter 1960-talet gått från att vara ett mål för ett litet avantgarde av konstnärer till att bli påbjuden alla människor genom psykologi, politisk ekonomi och stadsplanering. Därför kallar han 2000-talet för ett "society of creativity", genomsyrat av ett "creativity dispositif".¹² En helt grundläggande del av detta sägs vara kreativitetens känslsamhet, dess "affective dimension".¹³ Reckwitz' *creative dispositif* kan dock anses vara en del av den bredare epistemiska dygden autentisk kreativitet, vilken blivit så dominant i vår samtid att den framstår som självklar.

Med hjälp av begreppet autentisk kreativitet kan man knyta samman två separata diskussioner. För det första en debatt om moraliska regimer i sen-moderniteten, här främst företrädd av filosofen Charles Taylor och sociologen Andreas Reckwitz.¹⁴ För det andra en vetenskapshistorisk och kunskapssociologisk diskussion om hur förtroende, personae och epistemiska dygder har skapats historiskt, här företrädd av Lorraine Daston och Peter Galison.¹⁵ Härigenom ämnar denna undersökning tydliggöra hur normer kring etik, individualitet och kunskapsskapande samspelar med känslouttryck i vår samtid.

Det återstår mycket arbete att göra. Reckwitz hävdar exempelvis att kreativitet har fullständigt präglat 2000-talet och att affektivitet förklarar kreativitetens attraktionsförmåga, men utan att förklara hur kreativitet och känslor fungerar tillsammans.¹⁶ Problemet med Reckwitz' tolkning är att han ser individualismens glädjeuttryck som en blek tröst eller en fattig kompensation för förmodernitetens förlorade samhörighet.¹⁷ Därmed förbiser han kreativiteten som en kraftfull moralisk idé i sig själv. I denna text hävdas i stället att känslor har varit av avgörande betydelse för att bygga upp epistemiska dygder och personae även under senmoderniteten.

Epistemiska dygder

Epistemisk dygd, menar Lorraine Daston och Peter Galison, är de ideal som ligger till grund för kunskapsproduktion, uppfattningar om hur giltig kunskap skapas: vilken slags och hur mycket empiri som behövs, hur viktig empiri skiljs från oviktig, vilka tankeverktyg som anses effektiva för att uppnå särskilda mål, samt hur legitimt kunskapsgenererande personer förväntas agera, tänka och känna.¹⁸ I Daston och Galisons vetenskapshistoriska klassiker *Objectivity* (2007) används vetenskapliga atlasar –

tryckta bildsamlingar inom en specifik kategori, till exempel stjärnor i Vintergatan – för att visa på dramatiska skiften mellan tre kunskapsideal som de kallar naturtrogenhet, mekanisk objektivitet samt uppövd omdömesförmåga.¹⁹ Autentisk kreativitet är jämförbart med dessa, eftersom den föreskriver vem som kan uttala sig, med vissa epistemologiska verktyg, och med ett specifikt slutmål. För att tydliggöra likheterna ges här en överblick av Daston och Galisons tre dygder.

Fram tills 1850-talet, menar de, dominerades vetenskaplig bildframställning av naturtrogenhet, vilket innebar att atlaserna avbildade idealtyper. Botaniska atlaserna innehöll inte bilder av specifika maskrosor utan av maskrosighetens idé. Naturtrogenhet innebar att avbilda naturens mål snarare än specifika individer.

Denna inställning blev problematisk under 1800-talets mitt, då strävandet efter att snygga upp det krokiga, maskätna och missfärgade började framställas som epistemiska synder. Putsandet ansågs tidigare som ett sätt att tydliggöra idealtypen, men nu började vetenskapliga illustratörer uppfatta tillrättaläggandet som oärlighet. De ville nu förhindra att observationer snyggades till och förvanskades av observatörens subjektiva tolkningar av deras koppling till en ideal idé. Därför uppfanns mekanisk objektivitet, att använda mekanisk apparatur som kameror för att dokumentera data. Eftersom apparaturen ansågs vara viljelös (*disinterested*) ansågs den mer pålitlig än forskaren själv.

På 1900-talet blev mekanisk objektivitet omodernt. Redaktörer slutade att i förord stoltsera med att de förevisade bilderna var ärligt oredigerade. I stället präglades atlaserna av en tredje epistemisk dygd: uppövd omdömesförmåga. Nu manipulerades bilderna återigen, men inte för att visa på en bakomliggande högre verklighet likt det tidigare idealet som sökte naturtrogenhet. I stället var manipulationen ämnad att träna upp läsarens omdömesförmåga. Atlaserna började förstås som didaktiska verktyg för att förmedla en viss kunskapsmängd, exempelvis hur läsaren skulle lära sig se skillnaden mellan nötskrikor och nötväckor. Illustrationerna kunde därmed förstås det mest centrala i en utbildning för att tydliggöra vad betraktaren var ämnad att se. Atlaserna blev redskap för att läsaren skulle kunna bygga upp sin intuitiva bedömningsförmåga och expertis.²⁰

Daston och Galison förevisar på ett övertygande sätt de tre epistemiska dygderna, men förklarar inte varför den ena ersätter den andra. Därtill slutar boken alldeles för tidigt: de har lite att säga om vad som händer efter 1970.²¹ Denna text är ett försök att råda bot på detta genom att visa hur en fjärde epistemisk dygd uppstod efter andra världskriget: autentisk kreativitet.

Den autentiska kreativitetens kännetecken

Den autentiska kreativiteten kan förstås vara en viktig drivkraft bakom många skilda framställningar av hur kunskap skapas och av vem riktad till allmänheten under 2000-talet, främst i USA, men också i Sverige och i andra länder.²² Det främsta stridsropet för denna dygd är att lyssna till sitt hjärta – vad som känns rätt är rätt, vad som känns fel är fel. De egna känslouttrycken ger kontakt med individens autentiska jag, och detta jag är något varje individ har en moralisk plikt att utveckla och uttrycka. Självet utvecklas via skapande, och varje individs uttryck antas vara unikt eftersom varje autentiskt själv är unikt. Därför blir autenticitet en drivkraft för kreativitet.²³ Detta fokus på kreativitet gör också att autentisk kreativitet definieras som motsatsen till konformitet, auktoritetstro, regel-följande och kopiering – i stället förväntas ett ständigt skapande av nya och unika produkter och idéer ske.²⁴

Den autentiska kreativitetens uppkomst återstår att utforskas i detalj, men flera av dess komponenter har undersökts tidigare. Kreativitet som en kunskapssökande dygd har en lång historia, och flera studier har visat på historisk förändring angående uppfattningar om skapande från antiken och framåt.²⁵ Det tidiga 1800-talets romantik var en viktig brytpunkt, där individens nyskapande började lyftas fram på bekostnad av att avbilda och att troget återge. Här spelade genibegreppet en viktig roll, då genialitet gradvis slutade uppfattas som gudomlig inspiration och i stället började anses ha sitt ursprung i individens eget själv. Genialitet ansågs dock vara ett ovanligt tillstånd hos en liten elit. Under 1900-talet förändrades kreativitet som begrepp från att beteckna den skapande kraften hos ett fåtal genier till att beteckna den skapande kraften hos alla människor.²⁶

Autenticitet i bemärkelsen att vara internt snarare än externt motiverad har diskuterats i filosofiska kretsar sedan antiken.²⁷ Sammantvinningen av kreativitet och autenticitet torde kunna spåras till åtminstone 1960-talets USA, där en autenticitetsdiskussion som vitaliserats av franska existencialister med Jean-Paul Sartre i spetsen kombinerades med ett uppvärderande av antikonformism. Att finna sitt autentiska jag blev på ett nytt sätt något som alla människor förväntades sträva efter, och inte bara ett litet konstnärligt avantgarde.²⁸

Förändringar inom psykologin som fält bör också ha spelat in – behaviorismens fokus på observerbart beteende och kontroll förlorade mark till kognitionsvetenskapen, vars företrädare använde det nya konceptet *open-mindedness*. Öppensinnighet sades känneteckna medborgare i västerländska, fria demokratier till skillnad från i diktaturer, och var ett värde som behövde övas upp hos alla människor.²⁹ Den humanistiska psykologins genombrott, via företrädare som Abraham Maslow och hans fokus

på självförverkligande (*self-actualization*), torde också haft stark inverkan.³⁰ Uppkomsten av autentisk kreativitet kan också ses som en reaktion mot kalla krigets oro för spioner och femtekolonnare, bland annat i form av McCarthyism, samt dess intresse för robotar och AI. Även den växande motviljan inför konformistiskt, kvävande förortsliv, uttryckt i romaner som Sylvia Plaths *The bell jar* (1963) och Ira Levins *The Stepford wives* (1972), bör ha haft påverkan.³¹

Under 1980-talet fick ett uppsving för innovation, entreprenörskap och värdering utifrån marknadsprinciper inom nyliberalismen förmodligen betydelse för hur den autentiska kreativiteten utvecklades.³² Från 1990-talet framställdes värden som kan förstås som delar av den autentiska kreativiteten av flera debattörer som krafter för ekonomisk tillväxt och personlig utveckling, bland annat inom politisk samhällsplanering, självhjälp och diskussioner om arbetets betydelse för individen.³³ Aspekter av autentisk kreativitet hyllas ofta inom *agile management* och används för att argumentera för nyttan av innovation. Exakt hur dessa sfärer påverkade varandra kvarstår dock att utforska grundligare.

Alla kan vara autentiskt kreativa

Ett särtecken hos den autentiska kreativiteten i relation till Daston och Galisons tre epistemiska dygder är att häri erkänns i princip inga begränsningar för vilka personer som kan producera kunskap. Som stadsplaneraren Richard Florida hävdade i den politiskt mycket inflytelserika boken *The rise of the creative class* (2001): "Every single human being is creative."³⁴

Yrkesmässiga gränser, som att en doktorsexamen krävs för att få tillgång till vissa resurser, kan visserligen godtas som legitima. Det är inte självklart att flit förstås som en dygd – även strebermässig karriärism tar sig uttryck i hårt arbete. Det anses dock vara rimligt att avkräva kandidater hårt arbete för att upptas i en yrkesgemenskap, delvis eftersom mängden nedlagd tid ofta antas avspegla hur mycket glädje personen känner inför arbetet. Alla begränsningar baserade på medfödda kategoriseringar, som kön, anses dock vara ogiltiga. Detta beror till viss del på att kreativitet sedan 1960-talet framställts som en universell mänsklig förmåga, i stället för en del av den genialitet som kännetecknar en intellektuell elit.³⁵ Inom kreativitetsstudier talar forskare om "Big C" och "Little C", där Big C är kreativa lösningar som förändrat många människors liv, exempelvis Einsteins allmänna relativitetsteori. Little C beskriver i stället vardaglig kreativitet, som att hålla pannkakssmet i stekpannan med en vinkaraff.³⁶ Genom denna breddning av begreppet kan alla människor inkluderas i kreativitetens gemenskap.

I och med den autentiska kreativitetens dominans beskrivs vetenskap på 2010-talet ofta som tillgängligt för alla. På *Understanding science*, en prisbelönt populärvetenskaplig hemsida skapad av UCLA och *The national science foundation*, sägs vetenskap vara något alla människor kan ägna sig åt: "Science helps satisfy the natural curiosity with which we are all born [...]. Science can be fun and is accessible to everyone [...]. Anyone can become a scientist."³⁷ Att vem som helst sägs kunna bli forskare är en avgörande skillnad från de sociala egenskaper som krävdes för att räknas som en tillförlitlig person inom Daston och Galisons epistemiska system. De beskriver hur den som skapade giltig vetenskaplig kunskap under 1700-talet behövde vara en vit, helst adlig man med egen förmögenhet – *a gentleman scholar*. Under 1800-talet minskade kraven på förmögenhet och hög börd allteftersom vetenskapen professionaliserades. Europeisk/amerikansk etnicitet och manligt kön var dock fortfarande närmast ofrånkomliga förutsättningar. Under 1900-talet blev socioekonomisk bakgrund mindre viktig, och under seklets gång öppnades allt fler möjligheter för kvinnor och icke-européer. I stället blev tester populära, särskilt i USA från mellankrigstiden och framåt, för att försöka sortera fram samhällets framtida intellektuella elit. IQ-tester användes för att bygga nya hierarkier då psykologer och andra hävdade att fattiga barn med hög IQ hade rätt till utbildning och i förlängningen ledande samhällspositioner. Från 1960-talet, när begreppet kreativitet slog igenom, blev IQ-tester mindre intressanta. Eftersom kreativitet ansågs vara universellt framstod det som illegitimt att stänga ute vissa grupper från resurserna de behövde för att bli kunskapsproducenter, exempelvis högskoleutbildning.³⁸ Att en viss grupp dominerar vetenskapen – som att nästan enbart vita män med europeisk eller amerikansk bakgrund vinner Nobelpris – ses som ett problem inom den autentiska kreativiteten. Men inom tidigare epistemiska system var sådana epistemiska profiler varken problematiska eller uppseendeväckande.

Inom autentisk kreativitet finns två anledningar till att uppmuntra grupper som tidigare inte fått skapa kunskap, exempelvis kvinnor och personer med icke-europeisk bakgrund. För det första är autentisk kreativitet icke-essensialistisk. Detta skiljer sig från Daston och Galisons tre epistemiska dygder, där poängen var just att visa fram det undersökta objektets innersta väsen. Rasism och sexism är försök att identifiera en gruppssensens och sedan använda essensen för att förutse och föreskriva framtida beteende. Detta är en föredömlig förmåga inom de system som Daston och Galison beskriver: att undvika att förvillas av ytliga, oviktiga skillnader och i stället se inre, avgörande likheter. Principerna bakom rasism och sexism stämmer alltså överens med de äldre epistemiska dygderna, men är fullständigt illegitima för den autentiska kreativiteten. Att lyfta fram en folkgrupps essens innebär inte, enligt den autentiska kreativiteten, att

identifiera någonting sant men fördolt, utan att begränsa gruppens framtida handlingsfrihet, vilken av princip bör hållas fullständigt öppen. För det andra antas att den autentiska kreativiteten innebär att ju mer olika de personerna som deltar är från varandra, desto mer unika perspektiv bidrar de med, och därför blir kunskapen maximalt kreativ. Den autentiska kreativiteten syftar till att möjliggöra det hittills otänkta. Därför finns en poäng i att söka efter så oväntade perspektiv som möjligt.

Glädje som urvalsprincip

Inom den autentiska kreativiteten misstänkliggörs försök att hierarkisera framtida kunskapsskapares duglighet både utifrån kategori, som etnisk härkomst, kön och akademisk bakgrund, samt förmåga, som resultat på IQ-tester. Sådana sorteringsprocesser framställs som illegitima, trångsynta och diskriminerande, oavsett om de är avsiktliga ("anställ bara de med hög IQ") eller oavsiktliga (endast fyra kvinnor har vunnit Nobelpriset i fysik).

Men problemet kvarstår med att vaska fram de mest värdefulla framtida bidragsgivarna bland de många sökande. Vilka av alla aspirerande studenter bör väljas ut? Som lösning betonas ett helt nytt urvalskriterium för att sälla fram de mest lämpade potentiella kunskapsskaparna: de som känner glädje. Individens känslomässiga engagemang framställs som avgörande. Den som längtar efter utbildning, och demonstrerar denna längtan genom hårt arbete, har rätt att få den. När Bruce Hammock, professor i entomologi vid University of California, Davis, intervjuades i *American Entomologist* år 2020 fick han frågan om vilka karaktärsdrag han letade efter hos blivande studenter. Han svarade: "If they enjoy science, they will probably be successful."³⁹ Andrea Ghez, 2020 års Nobelpristagare i fysik, menar på samma sätt att det är just de studenter som är mest passionerade för ämnet som bör uppmuntras att forska.⁴⁰

De personer som i framtiden antas bli mest framgångsrika menas alltså vara de som i dag känner mest glädje inför arbetet. Sådana antaganden har ännu inte formaliserats genom tester. I stället uppmuntras personer som överväger en forskarkarriär till introspektion och självreflektion för att avgöra vilken framtid som är rätt för dem. Vad de förväntas söka efter hos sig själva är inte fallenhet eller talang, utan ett specifikt känslomönster – passion för och kärlek till ämnet, samt att arbetet känns roligt. Forskarens själv, varje individs unika jag, behöver alltså vara djupt känslomässigt engagerat i kunskapssökandet för att en karriärväg ska förstås som autentisk och räknas som legitim inom den autentiska kreativiteten.

Att som forskare välja en karriär man inte är känslomässigt engagerad i anses vara suspekt. Hammock menar exempelvis att "if the science is not

fun, it probably shouldn't be done.”⁴¹ En person som inte finner vetenskapen rolig förstås inom den autentiska kreativiteten som tidigare nämnt vara en *phony* eller en *sell-out*, som arbetar av illegitima skäl som att vinna priser, tjäna pengar eller bli berömd. I en artikel i *Science* 2015 återberättas hur en panel av Nobelpristagare beskrivit ideala forskare: ”The panel agreed that young scientists who are not deeply passionate about their research need to reconsider their career choices.”⁴²

Att inte vara autentisk, att motiveras av yttre omständigheter, som auktoritetstro, lydnad eller girighet, är en synd inom den autentiska kreativiteten.⁴³ Samtidigt har sådana principer blivit en ofrånkomlig del av den naturvetenskapliga forskningens förutsättningar under 1900-talet och framåt. Allt mer forskning finansieras av staten, militären och olika industrier utifrån behov som är externa själva vetenskapen.⁴⁴ Det anses inte illegitimt att ta emot lön som forskare eller att på andra sätt tjäna pengar på sin forskning, och det ses som meriterande att skapa bolag, patentera uppfinningar eller samverka med samhället. Att vara en *sell-out* handlar därmed mindre om huruvida forskarna själva tjänar på verksamheten och mer om hur de känslomässigt värderar sitt eget arbete. Om forskare valt forskningsinriktning enbart på grund av yttre belöningar, då har de sålt sig, men om de ägnar sig åt och sedan belönas inom en forskningsinriktning som valts utifrån egna positiva känsloutryck, då har de vunnit jackpotten i detta system. Att anklagas för att inte vara autentisk är alltså en anklagelse mer om bristande känslomässig hängivenhet än en bedömning av mängden extern framgång.

Detta förklarar varför framgångsrika forskare kan uppmuntra aspiranter till hårt arbete samtidigt som det hårda arbetet inte bör märkas. Virologen Charles Rice, som vann Nobelpriset i medicin 2020, intervjuades i mars 2021 och när han ombads ge råd till unga forskare sade han om vetenskapligt arbete: ”I think it's hard work, but if it's work for you, then you should probably do something else.”⁴⁵ I stället menade han att framgångsrika forskare bör se sitt arbete som en hobby.⁴⁶

Garanten för att kunskapssökandet är autentiskt är alltså att ens själv är frivilligt och glädjefyllt engagerat. Det är just detta glädjefyllda engagemang som Nobelpristagare i fysik demonstrerar när de beskriver sina egna känsloutryck som nyckeln till framgång. Andrea Ghez, 2020 års pristagare, säger exempelvis att ”fascination” ledde till hennes karriär inom astrofysik och rekommenderar fältet till andra eftersom det är ”a lot of fun”.⁴⁷ Att blivande forskare bör låta sitt yrkesval bestämmas av vad man tycker är roligt är en vanlig trop som också Donna Strickland, 2019 års pristagare, upprepar i sitt tacktal till Nobelkommittén: ”Now, not everyone thinks physics is fun, but I do.”⁴⁸ Att lyfta fram att man själv har roligt på jobbet är ett elegant sätt att demonstrera både frivillighet och

glädjefyllt engagemang samtidigt, en känsloprofil som i allt högre utsträckning avkrävs blivande forskare.

Känslor används för att navigera i karriären och i empirin

Positiva känsloutryck, exempelvis intresse och fascination, har flera uppgifter inom den epistemiska dygden autentisk kreativitet. För det första likställs rätt känsloutryck hos andra med framtida karriärmässig succé: de studenter som uttrycker mest glädje just nu antas ha störst chans att bli autentiskt kreativa kunskapsproducenter i framtiden. För det andra används känsloutrycken som karriärrådgivningsverktyg vid individens egen introspektion: den person som känner glädje inför sin framtida yrkesroll är på rätt väg, och den som inte gör det bör byta bana, oavsett fallenhet eller talang. För det tredje lyfts känsloutrycken fram som navigeringsinstrument vid hanteringen av rådata. Glädje är det redskap forskare förväntas använda för att finna rätt väg i kunskapssökandet. Robert J. Lefkowitz, Nobelpristagare i kemi 2012, sade sig exempelvis ha valt sin forskningsinriktning eftersom ”the idea caught fire in my imagination!”⁴⁹ Konstantin Novoselov, som vann Nobelpriset i fysik 2010, sade i en intervju att han sökte upp en annan pristagare eftersom han fascinerades av dennes inställning till arbete då forskare i hans labb ”are just allowed to do whatever you want as long as it’s not boring, and for me I’m not sure if, even if we are not doing science in the eyes of other people, it’s nice, it’s enjoyable, and that’s what I like.”⁵⁰ Det som avgör ifall man som forskare är på rätt spår är alltså i denna framställning att inte ha tråkigt, även om vad man som forskare ägnar sig åt inte ens ser ut som forskning för andra personer. Huvudsaken för Novoselov var att den vetenskapliga aktiviteten för honom själv var trevlig och njutbar.

För att skilja viktigt från oviktigt bör forskare inom denna epistemiska dygd alltså följa sina egna positiva kunskapssökande känsloutryck som nyfikenhet, förundran, passion och intresse. Känsloutrycken antas vara signaler från individens autentiska själv som berättar för varje individ vad just den är ämnad att syssla med. I en artikel i tidskriften *Science* från 2009 gavs följande karriärråd: ”Look for what you really want to do. If you’re not excited and passionate about solving a problem, then you will never succeed. If you design your career by rational parameters, [...] you will never succeed. You have to be passionate about what you do.”⁵¹

Känsloutrycken anses vara legitima navigationsverktyg eftersom de pekar ut riktningen för hur individer kan bidra på ett unikt sätt, i stället för att forskare låter social konformism eller karriärism bestämma vad de arbetar med. En hypotes är att detta fokus på de egna känslorna som

uttryck för ens autentiska själv utvecklats ur betoningen på intuition som en viktig del av expertis från 1950-talet och framåt.⁵²

De mest legitima anledningarna till att ägna sig åt viss empiri eller ett visst fält och avfärda allt annat är här alltså att man har förälskat sig, är passionerad, fascinerad, förundrad, intresserad eller finner arbetet roligt. Vad flera forskare under 2010-talet och framåt återkommande lyfter fram är just sina egna glädjefyllda känslouttryck. Rainer Weiss, som vann Nobelpriset i fysik 2017, sade exempelvis att han började studera kosmologi för att det var "love at first sight."⁵³ I en artikel om en mikrobiolog från 2021 beskrevs forskarens yrkesliv på följande sätt: "her scientific motivation has always been about what's fun and gets her excited."⁵⁴ Att ha roligt och att känna glädje är alltså en fullt legitim anledning till att ägna sig åt vetenskap.

Autenticitet är nyckeln till framgång

De positiva känslouttrycken är giltiga navigeringsverktyg för att de antas härröra från varje individs unika autentiska själv. Det finns två viktiga aspekter av autenticitet i detta system. För det första handlar autenticitet som tidigare visat om att vara sann mot sig själv/sin inre röst/sitt samvete/sin magkänsla och att inte agera utifrån yttre påtryckningar, förväntningar eller belöningar, som pengar eller berömmelse. Det handlar alltså om ett dygde-etiskt ställningstagande där individens motivation avgör om handlingen varit rätt eller inte, snarare än om det överensstämmer med etiska regler eller haft ett etiskt gynnsamt resultat. Det är dygdigt att handla i enlighet med vad man själv känner är rätt.

För det andra är kunskapsskapandet beroende av att människor ärligt förevisar sina autentiska själv, som i denna intervju ur *American journal for microbiology* i februari 2021, där en mikrobiolog lyfter fram autenticitet som särskilt centralt för forskare med afroamerikansk bakgrund:

Dr. Isola Brown has always tacked toward what interests and excites her, listening to who she is and what she wants during important transitions in her scientific career. She encourages aspiring scientists, especially aspiring Black scientists, to bring their authentic selves to their scientific endeavors. Studies show a key benefit of diverse teams is the different perspectives and ideas they bring to a problem, making innovation more likely. "Allow your personal experiences and background to inform your science," Brown counseled.⁵⁵

Detta fokus på kunskapsskaparens känslouttryck och erfarenheter är en tydlig förändring i den vetenskapliga forskarens persona jämfört med de tre dygder Daston och Galison beskriver. Denna förändring har möjlig-

gjorts av att kreativitet som värde har knutit samman konstnärligt, litterärt och vetenskapligt skapande som varianter av samma process.

Vad ska forskarna göra med empirin de valt ut?

Vara kreativa

Vad förväntas forskarna göra med den empiri de valt ut genom att följa signalerna från sitt eget autentiska jag, de egna positiva känslouttrycken? Nobelpristagaren i kemi 2016, Fraser Stoddart, menar i en intervju att kemi givit honom en möjlighet att uttrycka sig själv kreativt. Stoddart sägs i intervjun likna sin ”experience as a scientist to that of a sculptor or a novelist – research allows him to express himself. Like artists, scientists create something new, and in his case his creation of molecular machines led to the 2016 Nobel Prize in Chemistry.”⁵⁶

Forskare uttrycker sig själva genom forskningen, och precis som konstnärer skapar de någonting nytt. Det främsta epistemiska verktyget inom den autentiska kreativiteten är forskarens kreativitet, medan det i de dygdena Daston och Galison beskriver var förnuftet eller den viljelösa observationsförmågan. De bästa forskarna särskilde sig då från andra genom egenskaper som stor arbetskapacitet, gott minne, högt IQ och uthållighet. Inom den autentiska kreativiteten är det alltså i stället forskarens potential att skapa någonting nytt, oväntat och användbart som betraktas vara avgörande.

Men allt nytt är inte användbart. Det behövs finnas bedömningsgrunder för de olika nyskapelserna även inom den kreativa autenticiteten. Ofta byggs dock framgången in i kreativiteten som begrepp: enligt *Cambridge handbook of creativity* (2019) betyder kreativitet just ”användbar nyhet”.⁵⁷ Om en ny skapelse inte är mer användbar än de redan existerande så var inte processen för att skapa den kreativ. Det är alltså normerande, inte beskrivande, att kalla en process kreativ – kreativitet är lagerkransen snarare än löparskorna.⁵⁸ Huruvida det epistemiska objektet som skapats – teorin, modellen, angreppssättet, perspektivet – är framgångsrikt eller inte bestäms av vetenskapssamfundet som grupp. Kreativitet är därmed socialt skapat, eftersom den är mest kreativ som sägs vara mest kreativ av sina kollegor. Kreativitet för kreativitetens egen skull, motsvarigheten till *l’art pour l’art*, är omöjlig.

Avslutning

Denna text har varit ett första steg mot att utforska hur den epistemiska dygden autentisk kreativitet har präglat diskussioner om vetenskap under 2010-talet. Autentisk kreativitet är emellertid inte det helt dominerande

normsystemet i vår samtid – snarare samverkar det med andra normsystem och epistemiska dygder. Men den är ytterst vanlig och den står nästan alltid fullständigt oemotsagd, utan att problematiseras eller analyseras. Därför förtjänar den att närgranskas. Denna text har givit en översiktlig skiss av hur framgångsrika forskare under 2010-talet framställer glädje, passion och att ha roligt som centrala verktyg. Dels kan närvaron av dessa känslouttryck bidra till en bedömning av om andra forskares framgång varit autentisk eller icke-autentisk. Därtill kan dessa positiva känslouttryck användas i det egna livet som naturvetare för att hjälpa forskaren navigera bland olika forskningsinriktningar. Det är värt att fundera över ifall den autentiska kreativitetens dominans innebär att vad som tidigare kallats för intuition och magkänsla under denna period nu uttrycks i form av glädje. Sammanfattningsvis präglas den autentiska kreativiteten som epistemisk dygd alltså av självförverkligande, introspektion, känslostyrighet och alla människors lika möjligheter. Glädje är ett helt centralt värde.

Den individualism som den autentiska kreativiteten bidrar till och tar stöd av har kritiserats för att undergräva samhörigheten i det senmoderna samhället: fackföreningarna vittrar bort, civilsamhället falnar och i USA har det blivit vanligt att ”bowla ensam”.⁵⁹ Även naturvetenskapen kännetecknas av att många av de som i dag arbetar inom dess sfär är en del av prekariatet, med korta, lågavlönade och tillfälliga anställningar utan trygghet eller långsiktighet. Glädjen, intresset och passionen kan här fungera som bete för att få underkompenserade forskare att i det tysta bidra till forskningsframsteg för vilka forskningsledare skördar belöningarna. Att omfamna autentisk kreativitet kan därtill vara ett sätt att dölja den ofrånkomligt kollektiva sidan av kunskapsutveckling – vissa individer framhävs medan tusentals andra glöms bort.

Den autentiska kreativiteten överlappar dessutom med ett bekymmersamt sätt att tänka kring samhällets resursfördelning, vilket Michael Sandel i *The tyranny of merit* (2020) hävdar har dominerat amerikansk debatt de senaste 40 åren: meritokrati. Problemet är att idén om att samhällets elit förtjänat sin särställning fördjupar klyftorna mellan systemets vinnare och förlorare med hjälp av skam och förakt, eftersom framgång förklaras med individens smidighet, smarthet, öppenhet, anpassningsbarhet och kreativitet. Denna polarisering undergräver samhällets sammanhållning och leder till populistiska bakslag. Strukturella förklaringar till misslyckanden sopas under mattan, och en tung börda av skuld läggs på förlorarna medan vinnarna förblindas av hybris.⁶⁰ Kanske är den autentiska kreativiteten också en del av vad litteraturvetaren Lauren Berlant kallat för ”cruel optimism”, en situation där vad personer strävar efter egentligen skadar dem.⁶¹ Berlant, som undersökt vilka visioner som skildras i amerikansk massmedia 1990–2011, menar att fantasier som inkluderar

”upward mobility, job security, political and social equality” bör räknas som grym optimism.⁶² Den autentiska kreativiteten passar väl in i en sådan beskrivning. Är autentisk kreativitet en falsk dröm? Stämmer det att den inte kommer förverkligas för många av de människor som hämtar stöd och kraft ur den?⁶³ I hur stor utsträckning är autentisk kreativitet en förtryckande kraft genom det överdrivna ansvar som läggs vid individens fötter?

Kanske är den kreativa autenticiteten inte bara skadlig. Det är också möjligt att dess guldålder snart är över. De senaste tjugo åren har sett alltfler angrepp på vetenskaplig kunskapsproduktion från politiskt håll – klimatförändringsförnekare, president Trumps ”fake news” och vaccinationsmotstånd. Svaret på sådana attacker från vetenskapssamhället har ofta tagit sig uttryck i form av ett ökande fokus på den vetenskapliga metoden och på objektivitet som kärnvärde. Kan det vara så att den autentiska kreativiteten var som mest aktiv 1950–2020? Bör vi leta efter tecken på att en femte epistemisk dygd nu börjar ta form?

Samtidigt är autentisk kreativitet oerhört utbredd, och gör det vetenskapliga livet attraktivt för många personer. Denna epistemiska dygd verkar kunna skapa verkligt engagemang genom att kombinera många olika dygder (individualitet, frihet, rebelliskhet, social smidighet och tilldragande optimism) i ett. Av dessa anledningar kan man ändå anta att dess inflytande kommer att växa i framtiden.

Oavsett ifall autentisk kreativitets glansperiod är över eller om dess inflytande fortfarande ökar, så behöver denna epistemiska dygd granskas närmare. Därför bör andra forskare att ta vid där denna text slutar och själva undersöka den autentiska kreativitets kännetecken och konsekvenser. Det är särskilt viktigt eftersom de delar som hittills har undersökts nästan enbart har studerats utifrån misstänksamhetens hermeneutik. Reckwitz säger sig exempelvis ha skrivit sin bok om kreativitet i en ”oscillation between fascination and distance”, där fascinationen ”rapidly turns to unease.”⁶⁴ Taylor beskriver varianten av autenticitet som kännetecknar senmoderniteten för ”degraded, absurd [...] trivialized.”⁶⁵ Sådana avståndstagande perspektiv framställer aspekter av den kreativa autenticiteten som illvillig och falsk, vilket gör att de personer som främjar den framstår som vilseledda. Sådana beskrivningar kan naturligtvis stämma, men de konstruktiva och frigörande aspekterna av denna dygd bör inte underskattas.

Autentisk kreativitet har flera positiva sidor. Exempelvis gör den *Big Science* – det faktum att många vetenskapliga projekt i dag involverar tusentals människor – lättare att uthärda, eftersom den marknadsför kunskapsarbete som någonting attraktivt och ger tillåtelse för människor att tala om sitt arbete som roligt. Den som finner arbetet tillfredsställande är

inom detta normsystem autentiskt motiverad och behöver därmed inte oroa sig för att vara en *sell-out*, även om man fungerar som en liten kugge i ett stort industriellt projekt utan att själv styra över sitt arbete.

Framtida undersökningar bör alltså ta denna epistemiska dygds produktiva kraft på allvar. Om vi inte förstår vad människor tjänar på att omfamna den autentiska kreativiteten, vad den möjliggör och förenklar, riskerar vi att överraskas av dess inflytande över våra samhällen, våra tankar och våra känslor.

Noter

1. Denna sammantvinning av arbete, individ och persona har stått i fokus i flera studier, se t.ex. Lorraine Daston & Peter Galison: *Objectivity* (New York, 2007); Steven Shapin: *The scientific life. A moral history of a late modern vocation* (Chicago IL, 2008).
2. Rebecca Hertzog: *Suffering for science. Reason and sacrifice in modern America* (New Brunswick NJ, 2005); Shapin: *The scientific life*.
3. Denna distinktion är baserad på Torbjörn Gustafsson Chorell: "Modes of historical attention. Wonder, curiosity, fascination" i *Rethinking history. The journal of theory and practice* 25:2 (2021), 242–257.
4. Ibid.
5. Frank Biess & Daniel M. Gross (red.): *Science and emotion after 1945* (Chicago IL, 2014); Otniel E. Dror, Bettina Hitzer, Anja Laukötter & Pilar León-Sanz (red.): "History of science and the emotions" i *Osiris* 31:1 (2016), 1–318.
6. Sophia Vasalou: *Wonder. A grammar* (New York, 2015), 12–19; Gustafsson Chorell: "Modes of historical attention".
7. Lorraine Daston & Katharine Park: *Wonders and the order of nature, 1150–1750* (New York, 1998).
8. Ett undantag är Paul Whites samlade verk, se exempelvis "Darwin's emotions. The scientific self and the sentiment of objectivity" i *Isis* 100:2 (2009), 811–826.
9. Max Weber: "Science as a vocation" i *Daedalus* 87:1 (1958), 111–134; Ylva Hasselberg: *Vetenskap som arbete. Normer och arbetsorganisation i den kommodifierade vetenskapen* (Möklinta, 2012).
10. Hasselberg: *Vetenskap som arbete*.
11. John Hope Mason: *The value of creativity. The origins and emergence of a modern belief* (Burlington VT, 2003); Darren McMahon: *Divine fury. A history of genius* (New York, 2013).
12. Andreas Reckwitz: *The invention of creativity. Modern society and the culture of the new* (Cambridge, 2017), vii.
13. Ibid., viii.
14. Reckwitz: *The invention of creativity*; Andreas Reckwitz: *Society of singularities* (New York, 2020); Charles Taylor: "The malaise of modernity", CBC Massey lectures, 11 november 1991, CBC Radio, https://www.youtube.com/watch?v=j_losVdiARc, senast besökt 2 september 2021; Charles Taylor: *The ethics of authenticity* (Cambridge, 1992). Se även Lauren Berlant: *Cruel optimism* (London & New York, 2011); Michael Sandel: *The tyranny of merit. What's become of the common good?* (London, 2020).

15. Daston & Galison: *Objectivity*; Shapin: *The scientific life*.
16. Reckwitz: *The invention of creativity*.
17. Taylor: "The malaise of modernity".
18. Daston & Galison: *Objectivity*, 8–26.
19. Termerna de använder är *true to nature*, *mechanical objectivity* och *trained judgement*.
20. Daston & Galison: *Objectivity*.
21. De presenterar visserligen tentativt vissa epistemiska dygder som sägs följa efter *trained judgement*, bl.a. *nanofacture*, men utvecklar inte argumentation kring dem. Daston & Galison: *Objectivity*, 363–416.
22. Se exempelvis utställningstexter på Nobelmuseet i Stockholm och Science museum i London.
23. Taylor: *The ethics of authenticity*.
24. Reckwitz: *Society of singularities*.
25. Wladyslaw Tatarkiewicz: *A history of six ideas. An essay in aesthetics* (New York, 1980); Mason: *The value of creativity*.
26. McMahan: *Divine fury*.
27. Taylor: *The ethics of authenticity*; Jacob Golomb: *In search of authenticity. From Kirkegaard to Camus* (London, 1995); Adam Potkay: *The story of joy. From the Bible to late Romanticism* (Cambridge, 2011).
28. Hale: *A nation of outsiders*.
29. Jamie Cohen-Cole: *The open mind. Cold War politics and the sciences of human nature* (Chicago IL, 2016).
30. Roy José DeCarvalho: *The growth hypothesis in psychology. The humanistic psychology of Abraham Maslow and Carl Rogers* (San Fransisco CA, 1991).
31. Victoria Lucas [Sylvia Plath]: *The bell jar* (Portsmouth, 1963); Ira Levin: *The Stepford wives* (New York, 1972). Se även David Kaiser: "The postwar suburbization of American physics" i *American quarterly* 56:4 (2004), 851–888.
32. Se Joseph Schumpeter: *Capitalism, socialism and democracy* (New York, 1942) för introduktionen av konceptet destruktiv kreativitet. Dess betydelse för entreprenörskap och hur innovation som värde under senmoderniteten har utvecklats undersöks i flera verk av Benoit Godin, exempelvis Benoit Godin: *Models of innovation. The history of an idea* (New York, 2017); Benoit Godin: *Innovation contested. The idea of innovation over the centuries* (New York, 2015).
33. Hale: *A nation of outsiders*; Richard Florida: *The rise of the creative class* (New York, 2002); David Hesmondhalgh: *The cultural industries* (Newbury Park CA, 2018 [1982]); Daniel Bell: *The coming of post-industrial society. A venture in social forecasting* (New York, 1973); Åke E. Andersson: *K-samhällets framtid* (Stockholm, 1988).
34. Florida: *The rise of the creative class*, 383.
35. McMahan: *Divine fury*.
36. James C. Kaufman & Robert J. Sternberg (red.): *Cambridge handbook of creativity* (Cambridge, 2019).
37. https://undsci.berkeley.edu/article/intro_01. Sidan skapad 2010, senast besökt 2 september 2021.
38. Ovanstående beskrivning är baserad på Daston & Galison: *Objectivity*, en studie som huvudsakligen använder amerikanska, franska och brittiska källor. Ett sådant geografiskt fokus ger en specifik bild som ej helt går att generalisera till hela Europa. Särskilt i tyskinfluerade områden var "wissenschaft", ett begrepp nära besläktat med det svenska begreppet "vetenskap", betydligt bredare än det engelska "science". Det

förra innefattade alla ämnen på universitetet, vilket innebar att vad som i dag kallas humaniora och samhällsvetenskap inte var lika tydligt avskilda från naturvetenskapliga ämnen som i anglosaxiska länder.

39. Marlin E. Rice: "Bruce D. Hammock. Science should be fun" i *American Entomologist* 66:1 (2020), 14.

40. Telefonintervju med Andrea Ghez utförd av Nobel media 10 oktober 2020, <https://www.nobelprize.org/prizes/physics/2020/ghez/interview/>, senast besökt 2 september 2021.

41. Rice: "Bruce D. Hammock", 14.

42. Marcia McNutt: "Passion is just the start" i *Science* 6245:349 (2015), 217.

43. Grace Elizabeth Hale: *A nation of outsiders. How the white middle class fell in love with rebellion in postwar America* (Oxford, 2010); Taylor: *The malaises of modernity*.

44. David Kaiser: *How the hippies saved physics. Science, counterculture, and the quantum revival* (New York, 2012).

45. www.nobelprize.org/prizes/medicine/2020/rice/169385-rice-interview-march-2021/, senast besökt 2 september 2021.

46. Ibid.

47. Jennifer Lauren Lee: "Andrea Mia Ghez", https://myhero.com/A_M_Ghez_06, senast besökt 2 september 2021.

48. Intervju med Donna Strickland av Nobel media. <https://www.nobelprize.org/prizes/physics/2018/strickland/interview/>, senast besökt 2 september 2021; Ivan Semeniuk: "Canada's newest Nobel prize winner, Donna Strickland, 'just wanted to do something fun'" i *The Globe and mail*, 2 oktober 2018, <https://www.theglobeandmail.com/world/article-canadian-scientist-donna-strickland-shares-nobel-physics-prize/>, senast besökt 2 september 2021; Donna Strickland, tacktal till Nobelstiftelsen, 10 december 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=vzHE4TDYjsI>, senast besökt 2 september 2021.

49. www.nobelprize.org/prizes/chemistry/2012/lefkowitz/170780-2012-chemistry-laureates-interview-transcript/, senast besökt 2 september 2021. Men notera att han i samma intervju säger att han blev kemist för att undvika att göra värnplikten i Vietnam, alltså av praktiska och instrumentella skäl snarare än av eget känslomässigt engagemang.

50. www.nobelprize.org/prizes/physics/2010/geim/169941-2010-physics-laureates-interview-transcript/, senast besökt 2 september 2021.

51. Kate Travis: "On passion" i *Science* 6533:359 (2009), 332.

52. Daston & Galison: *Objectivity*, 309–362.

53. <https://www.nobelprize.org/prizes/physics/2017/weiss/biographical/>, senast besökt 2 september 2021.

54. <https://asm.org/Articles/2021/February/Be-Your-Authentic-Self-in-Science-Spotlight-on-Iso>, senast besökt 2 september 2021.

55. Ibid.

56. <https://www.nobelprize.org/a-passion-for-science/>, senast besökt 2 september 2021.

57. Kaufman & Sternberg: *Cambridge handbook of creativity*, vii.

58. Se Bruno Latour: *Science in action* (Cambridge, 1987).

59. Robert Putnam: *Bowling alone. The collapse and revival of America's community* (New York, 2000).

60. Sandel: *The tyranny of merit*.

- 61. Berlant: *Cruel optimism*.
- 62. Ibid., 1.
- 63. Ibid., 3.
- 64. Reckwitz: *The invention of creativity*, 7.
- 65. Taylor: *Ethics of authenticity*, 29.

Abstract

Anyone who feels joy is creative? A first sketch of the epistemic virtue authentic creativity. Annelie Drakman, PhD in the History of Science and Ideas, researcher in History of Ideas, Department for Culture and Aesthetics, Stockholm University, Sweden, annelie.drakman@idehist.su.se

This sketch introduces the hypothesis that contemporary exhortations aimed at aspiring scientists to have fun at work, follow their passion and be creative are parts of the new epistemic virtue “authentic creativity”. This virtue fuses ideas and practices about individuality, an authentic life and creativity as an epistemic tool, and has become ubiquitous and commonsensical within knowledge generating fields such as contemporary American science. To illustrate this hypothesis, examples from interviews with practicing chemists, physicists and biologists from the 2010s are used. Authentic creativity is also contrasted with three older epistemic virtues. The aim is to clarify the main components of authentic creativity: that it is open to anyone, that successful knowledge generation depends on feeling passionate about the work, that knowledge creators should let their own positive emotions guide them, and that they are expected to use creativity to create something new and useful rather than something correct. The consequences of the ubiquity of authentic creativity are sketched, and avenues for future research suggested.

Keywords: creativity, authenticity, history of science, epistemic virtue, motivation, vocation

Commentary

When feelings grow cold

What to do next in the history of emotions?

MARI EYICE*

The history of emotions has become prominent within historical disciplines in the last decade. This is evident from the abundance of research that has been published, the steady stream of introductions to and handbooks describing the field,¹ and the research infrastructure that currently exists to promote it. In pace with this establishment of the history of emotion as a perspective in history and as a research field, its own historiography and genealogy has become increasingly distinct. At the same time, providing overviews of the current developments within the field and prophesying about the future become ever more challenging as the field grows.

It is likely that the history of emotions has reached a kind of crossroads and with the expansion of the field, a diversion of ways in which to tackle the question of emotions in history has emerged. A steady inflow of new historians is turning attention to the history of emotions, while some of its more senior members are seeking new ways to approach the historical subject. Furthermore, the research infrastructure from which much influential work in the history of emotions has emanated during the last ten years is being re-cast and joined by new research environments with wider scopes.²

In this commentary to the history of emotions, I have interviewed seven historians, Katie Barclay, Xavier Biron-Ouellet, Rob Boddice, Rhodri Hayward, Bettina Hitzer, Piroska Nagy, and Raisa Maria Toivo.³ They are all active within the history of emotions field of research, but come from different academic backgrounds and are working in different academic milieus and with different historical themes and periods. I have asked them to give their views on what has pushed the history of emotions forward

*PhD in History, researcher in History, Department of History, Stockholm University, Sweden, mari.eyice@historia.su.se

during their time in it, and how they envision the future of the history of emotions as a historical endeavour to understand and explain the past. The questions aim to highlight recent developments in the history of emotions and to consider possible ways of developing the field for the future. The interviewees were all given the same questions in advance and have been talking to me on Zoom. In contrast to other articles mapping the field through interviews with prominent historians, they have not been in discussion with each other about the questions posed to them.⁴

Theoretical and methodological developments in the history of emotions

As works in the history of emotions have amassed, a kind of genealogy of the perspective has been handed down through theoretical and methodological texts and in empirical studies. It often starts with the forerunners of history of emotions, from Johan Huizinga to Lucien Febvre and Marc Bloch and onwards to the foundational works by Peter Stearns, Barbara Rosenwein, and William Reddy. This genealogy is by now well-known to anyone familiar with the field, but approaches to the history of emotions are nevertheless varied and newer developments within the field have not reached canonical status in the same ways as earlier contributions have. I asked the interviewees what they consider to be the most important developments in the field during their active time in it. Most of them started their research around the time the history of emotions was forming as a research perspective, but many of them did not consider their own research as part of the budding field until later, even though they were familiar with the initial works of for example Reddy.

Regarding the field today, several of the interviewees point to a later development of a practice- and performance-based approach as crucial to the field. According to Biron-Ouellet, there was a limiting focus on concepts in the earlier days of the history of emotions, which restrained historians from developing refined methods for studying emotions in history. Today, when work within the field has grown considerably, there are more insights into how the history of emotions can actually be carried out, according to Biron-Ouellet. Toivo also points out that the field has reached a plurality in both scope and methods that in itself makes it relevant even after a long prehistory of searching for emotions in history. In this plurality, she highlights the turn to practices and performances, as well as materiality as especially significant. Toivo emphasises the works of Monique Scheer and Piroska Nagy as particularly inspiring. Scheer has developed a theoretical framework for studying emotions as practices, in which emotions are seen as bodily and social.⁵ Nagy, who herself is one

of the interviewees for this text, has promoted the study of emotions as social, collective and bodily in many studies.⁶ Barclay likewise points to a shift from language and words to practices, performances and materialities in the recent development of the history of emotions. Barclay herself has worked considerably with practice theory and developed new materialism in relation to the history of emotions.⁷ Hayward in turn highlights Barclay's work as a part of newer developments that have invigorated the field.

The developments of the history of emotions that the interviewees find most helpful thus seem to follow a more general trend in the historical disciplines in the last decade, where a strong focus on discursive and linguistic aspects in history has gradually received competition from material and practice-based approaches. For the history of emotions, it seems that this trend has the decided effect to widen the scope of the historical endeavour. In the words of Barclay, practice theory helps the historian of emotions to give space to the body in history and to theorise the relationship between language and the physical experience of emotions. Likewise, Hitzer says that the later developments have helped historians admit the human body in history, and also offered a way to think of the body in connection to language.

Nagy emphasises this process in broader terms. According to her, historians of emotions are no longer struggling with a perceived divide between nature and culture, or between an idea about emotions as natural and eternal in opposition to a historically changing culture. During the first fifteen years of the history of emotions as a research field, this was the central issue for historians of emotions, according to her. Historians were trying to reach beyond this perceived divide to find the "real" feelings of historical subjects, but it was not until very recent developments in the neurosciences that the historians' claim that emotions are culturally specific rather than natural gained scientific support.

According to both Nagy and Boddice, it is above all the work of Lisa Feldman Barrett and her cultural and social neuroscience that is the basis for this change in how emotions are perceived. Feldman Barrett's theory that emotions are made in cultural settings, rather than being something we are born with, admits the historical changeability of emotions that historians have been seeing in the sources.⁸ Furthermore, the claim that emotions are made in social settings disrupts the idea of "inner feeling" in opposition to "outward expression", which is in many ways a modernist projection of the nature of emotion. Boddice sees this development as the key change in the history of emotions field of research during his time in it. According to him, the history of emotions has gone past the debate about whether emotions are socially or universally constructed, which was ever present in older works within the field.

While there seems to be a certain degree of concord about central developments in the history of emotions in the last few years, concerns about those developments are also raised by some of the interviewees. Hayward highlights that while a canon of classical works in the history of emotions has gradually developed, leading to the later direction in the field that has been discussed above, other works in the history of emotions have been lost along the way. In a British context, he points to Raymond Williams's concept "structures of feeling" from the mid-1950s, which was used in some later history of emotions studies, but is largely neglected in the field today.

The quest of the history of emotions

Although it is evident from the wealth of studies in the history of emotions that there are many incentives to study emotions historically, I asked the interviewees what they thought historians of emotions are searching for when partaking in the trends discussed above.

Barclay saw the turn to practices, performances and new materialism as a way to access the body in historical research on emotions, and the body is also what she thinks historians are searching for more broadly; "we are searching for the body and for human flesh. People who are not what they say, but how they feel, their senses and their nerves and their gut feelings". Barclay's answer reveals a kind of longing for the actual person in history, something that is expressed in different ways by other interviewees as well. Toivo says that she thinks historians of emotions are searching for the connection between emotions and experiences and "reality" in quotation marks, material reality or social reality. Nagy and Biron-Ouellet are in agreement that the history of emotions was on a quest for human experience already from the beginning. The focus on concepts and norms in the early works in the history of emotions was a necessary building block for enlarging the world that historians can research for eventually accessing historical people's emotional experiences, according to Nagy and Biron-Ouellet. According to Boddice, historians of emotions are ultimately posing questions about human meaning and about human experience, but he feels that the research field is not equipped to answer those questions at present. According to him, the field has reached an impasse, where the methods and theories available in the field are no longer sufficient to answer the questions posed by it.

If we go by the answers above, it seems that the history of emotions is on a quest for the human experience in history. This aim is quite different from how the scope of the history of emotions is usually described in introductions to the topic and reveals an ambition that is at the same time

more visionary and more complicated than seeking mere representations of emotions in the past.⁹ Furthermore, in discussing this quest, it becomes apparent that there is a discrepancy about how the history of emotions could and should proceed. Boddice's idea about an impasse lays bare that the history of emotions as a historical endeavour is by no means a completed project.

The future for the history of emotions

There are many things that the interviewees suggest that the history of emotions should both do and be in the years to come. Concerning which topics should be in the pipeline to address next with a history of emotions perspective, the suggestions are often based on present-day concerns that have revealed gaps in our historical understanding of a phenomenon. Toivo points to several current societal developments as incentives to study the history of emotions. Accelerating globalisation, climate change and the crisis brought on by the COVID-19 pandemic are all issues that create a heightened need to study how emotions shape people's understanding of reality. She asks why people who are living through roughly the same events with roughly the same available information, nevertheless create diametrically opposing explanations of what is happening to them? Both Barclay and Hitzer also say that the current pandemic has made them think about new topics for the history of emotions. According to Barclay, COVID-19 made her see a gap in the history of emotions concerning hope and fear in times of epidemics. Hitzer sees a need to investigate how the representations of data, graphs, tables and other visual media shape emotions.

The interviewees also perceive a lack of certain perspectives in the field as it is practiced today. Hayward thinks that historians of emotions have not been very good at dealing with inequality. In studies of materiality and emotion, for example, there is little consideration of the uneven distribution of goods, even though that clearly affects people's emotional lives, according to Hayward. Another inequality which has until recently been largely neglected in the history of emotions is race.¹⁰ There are theoretical works that have been influential for historians of emotions in which ideas of inequality and hierarchy are tied to the very theory of emotion, yet this point has been ignored by historians.¹¹ However, Hayward sees recent social justice initiatives such as the Black Lives Matter movement as the reason to why this blind spot in the field is starting to be eradicated.

Boddice and Nagy also address the uneven scholarly attention to different groups and cultures within the history of emotions field. Boddice

notices in passing that the history of emotions is primarily concerned with white people, but more specifically with the Western world. There is a pronounced lack of other areas of the world and of other cultures than Western ones that are examined, according to Boddice. Nagy likewise identifies this focus on the West as a problem within the field. She sees it as a question about decolonialisation of the history of emotions. According to her, the problem is not just that there has been little research on other areas of the world, but that the field of the history of emotions in itself is based on Western concepts and theories of emotions, which makes it problematic to transfer to studies of other cultures.¹²

In relation to these shortcomings, several of the interviewees raise the issue of monolingualism among historians. This might be a more general concern for history as a discipline, but contributes to the problems raised with the lack of non-Western perspectives within the field. Boddice sees a singular focus on English literature and a negligence of literature written in other European languages. This is an experience he shares with Nagy, who observes how publications in English fail to reference relevant research written and published in for example French, German, and Italian. This is also at odds with the quite distinct international character of the history of emotions field, which is highlighted by several of the interviewees. Historians of emotions gathered in the different research centres or working individually elsewhere are to a high degree familiar with each other and collaborate, according to the historians in this interview. However, this interaction might not extend to actually reading the works of colleagues published in languages other than English.

Perhaps most significant for the question about the future of the field are the interviewees' ideas regarding the way history of emotions should be studied, theoretically and methodologically. Biron-Ouellet perceives a general lack of comparative studies in the history of emotions, both regarding transcultural and temporal comparisons.¹³ There is also a need to reconsider the way emotions as such are viewed in the history of emotions, according to some of the interviewees. As we have seen, Nagy addressed the need to decolonialise the history of emotions to be able to more inclusively study other cultures, and this critique has bearing also for how emotions are studied within the existing research field today. According to Nagy, the view of what emotions are is constructed within a cognitive understanding of emotion, backed up by a therapeutic discourse. According to this view, emotions are primarily individualistic and functioning within individualistic societies. This understanding is at odds with much of the very early historical works on emotions, conducted within the *Annales* school. Both Marc Bloch and Lucien Febvre stressed the collective character of emotions in history. Nagy feels that this approach has been

left aside for the last thirty years, and although some theoretical work in the history of emotions has recently stressed a collective character of emotions; this is yet again something that remains to be studied empirically. In her own research, this is what Nagy is currently occupied with.¹⁴

Boddice also sees a limitation with the categories that define the history of emotions today. As we saw earlier, he feels that the field has reached an impasse, where it is unable to answer the questions it poses. According to him, the definitional constraints of the concept of emotion is in itself the problem. The separation of fields such as the history of emotions, the history of the senses and the history of memory is a projection of our own modern categories and ignores how these aspects of human experience were connected and often completely disrupted in the past. This is the reason why Boddice himself has advocated a turn towards a history of experience in recent publications, which he perceives as a merging of the history of emotions with the history of the senses.¹⁵

Hitzer has herself worked with what she describes as the intensive link between emotions and senses historically. In her research on the history of cancer, she saw how important especially the senses of touch and smell could be to emotions in relation to the experience of cancer.¹⁶ In contrast to Boddice, however, Hitzer sees a value in refraining from merging the two fields into a new one, since she perceives them as two distinct entities that are both unstable and changeable in history. By examining them separately, but being attentive to how they interrelate, she thinks the historicity of both entities will become clearer.

Hitzer raises instead the question of the temporality of emotions. In her own research milieu at the Max Planck Institute for Human Development in Berlin, she has been inspired by the ideas of Ulman Lindenberger, a psychologist who is working with emotional development in the lifespan of individuals and who argues that emotional change is connected to aging. In the history of emotions, this idea has not been explored, according to Hitzer, although emotional change through generations has been considered, mainly through Rosenwein's work on generations of feelings.¹⁷ Hitzer suggests that historians of emotions should consider emotions throughout a lifespan of a generation and how those might be affected by changing historical contexts.

Finally, there is the question about what the history of emotions as a research field can become in the future. The interviewees were asked both what they hoped for and what they thought likely to occur. Some of the interviewees discussed this question in relation to current and coming trends in society. Hayward argues that the history of emotions has from the start been following popular trends, so that thinking within the field has followed new developments in society. For example, he sees the turn

towards the body and practices discussed earlier in this text as a response to a transformation in popular psychological thinking, where interest in bodily practices such as yoga and meditation already before the turn to practices in history had replaced more cognitively oriented methods for self-help and therapy. This means that the development in the future is possibly also in part dependent on which role emotions play in society. Both Toivo and Hitzer discussed how contemporary events had made them think about the history of emotions in new ways, and they too think that the development in the field is partly dependent on societal change. Barclay also points out that the history of emotions is dependent on a societal interest in emotions and that a backlash in an interest in emotion would affect the perspective. However, she does not see that happening in the near future.

The possible popular influences notwithstanding, it seems that all of the interviewees agree that the history of emotions will transform in the foreseeable future, even if their visions of how it will alter are different. Barclay brings up the current state of gender history as a desirable development for the history of emotions. She argues that gender history is such a well-known perspective that it provides a constant inflow of new people and new ideas. If the history of emotions reached the same level of recognition as gender history, the scope of the field would be expanded and re-energized. What is gained for the discipline of history as whole would be that more attention would be brought to the humanness of historical subjects, as well as the disorderliness and uniqueness of these subjects. Hitzer likewise considers it desirable that the history of emotions is integrated into the more general discipline of history. Moreover, she sees a risk in having most of the research on the history of emotions carried out at specialised research centres, and thus making the field seemingly appear either too exotic or too passé once the centres are gone. However, the discipline of history as a whole would gain from a deeper understanding of how emotions are integral to any aspect of historical development, according to Hitzer. Hayward also sees the future disappearance of the centres as a reason for the coming change within the field. He thinks that emotions as a discrete category for historical research will eventually disappear and probably be replaced by a broader category such as the history of experience.

Other interviewees also point to the history of experience as a way forward. Biron-Ouellet identifies a need to integrate emotions into the broader discipline of history, which would make history less cynical as a discipline. According to him, valuing emotions as part of each historical situation leads to appreciating that the historical record meant something experientially visceral to people of the past. Texts are not just remains of

“genre” or “ritual” for example, but something that had bearing for people’s experiences. According to Biron-Ouellet, focusing on experiences instead of emotions is a way of achieving this, since the framework of history of experiences integrates the body and the senses in the same framework. Nagy agrees with several of the others that the history of emotions makes history more human-focused, but that it needs to expand to reach its potential. She highlights the French research field of *histoire des sensibilités*, centred around Alain Corbin, in which emotions are already incorporated into a much wider framework of sensibilities. However, she thinks that the emergence of the history of experience offers new methodological and theoretical insights into the study of human experience.

Boddice has, as was noted above, advocated the history of experience as a way to deal with the shortcomings he perceives in the history of emotions today. He thinks that the ultimate goal for the history of experience is to understand what it means to be human, without assuming anything *a priori* about human nature. Some works in the history of emotions have already done that to a certain extent, according to Boddice. Reddy’s book *The Navigation of Feeling* (2001) investigates the French Revolution as a period when some emotions were lost and new ones emerged, but Boddice thinks that a disruption with the assumed continuity of emotions through history needs to be considered much more deeply. For this to occur, historians have to work more together with the disciplines of natural sciences, even though this is a prospect encumbered with many difficulties in the academic world today.

Toivo also discusses the future of the field in relation to the history of experience. She hopes that the history of emotions will merge with other disciplinary fields of enquiry, like it has already done in her workplace at the HEX centre at Tampere University, which is dedicated to the history of experience. However, like Boddice, Toivo sees problems with establishing a new field of research. According to her, the development of new theories and methodologies that are currently going on at HEX requires long-term support and also allowances for mistakes.¹⁸

Judging by the answers to these last questions, it seems that there is indeed a divide in how the future of the history of emotions as an endeavour to understand the past and as a research field is perceived by some of its current and prominent members. Primarily, there seems to be a discrepancy in how the interviewees think that the history of emotions should relate to the general discipline of history. While there are strong voices for integrating the study of emotions into the wider historical endeavour, the call to integrate the history of emotions into a new field of the history of experience seems to instead advocate for further study of human experience as a discrete category. As becomes clear from Boddice’s and

Toivo's comments, this endeavour seems to be connected to an interdisciplinary ambition.

Conclusions

These interviews have revealed an ambition among historians to engage with the historical subject in its human, bodily and experiencing form. That this ambition is addressed so boldly in the interviews is in itself a sign that the history of emotions has evolved in the last five to ten years.¹⁹ The field seems by now to have reached a state of agreement as to the ability of historical research to access human experience in history. Although there have been several attempts at this in the discipline of history before, it seems nevertheless that recent developments in the history of emotions have re-actualised and invigorated the quest for human experience in history.²⁰ As several of the interviewees pointed out, success for this ambition would mean more consideration of the humanness of historical subjects, something that would surely enrich the discipline of history as a whole.²¹

Furthermore, it seems that this progression has evolved in relation to the development in the disciplines of neurosciences and psychology. Whether this might be the start of a new kind of interdisciplinary research, it may be too soon to say; but there are certainly aspirations among the interviewees and in other groups signalling such a direction.²²

Another consequence of this evolution is the divergence of perspectives on how the history of emotions should proceed from its current position. While some of the interviewees seem to see this development as a means to study the history of emotions as such more efficiently or more broadly, others see it as a reason to widen critical inquiry under the name of the history of experience. This disciplinary bifurcating might be spurred by the current reorganisation of the research infrastructure for the history of emotions, and it remains to be seen whether the history of experience will emerge as a field in its own right, as the history of emotions has done up to this point. Whatever the case may be, it seems like the search for emotions in history faces a thorough reshaping in the years to come.

Participants

KATIE BARCLAY is deputy director of the ARC Centre of Excellence in the History of Emotions and associate professor and head of department in history at the University of Adelaide. Her publications include *Love, Intimacy and Power: Marriage and Patriarchy in Scotland, 1650–1850* (2011); *Men on Trial: Performing Emotion, Embodiment and Identity, 1800–1845*

(2019); *A History of Emotions: A Student Guide to Sources and Methods* (2020); and *Caritas: Neighbourly Love and the Early Modern Self* (2021).

XAVIER BIRON-OUELLET is a postdoctoral researcher at the Università Ca' Foscari Venezia and a co-host of the virtual research seminar *Pour une histoire de l'expérience : le laboratoire médiéval* at Université du Québec à Montréal. He has published several articles on medieval emotions, for example "A Collective Emotion in Medieval Italy: The Flagellant Movement of 1260" together with Nagy in *Emotion Review* (2020).

ROB BODDICE is a senior researcher at the Academy of Finland Centre of Excellence in the History of Experience at the University of Tampere. He is an associate editor of *Emotion Review* and his publications include *The Science of Sympathy: Morality, Evolution and Victorian Civilisation* (2016); *Pain: A Very Short Introduction* (2017); *The History of Emotions* (2018); *A History of Feelings* (2019); and together with Mark Smith, *Emotion, Sense, Experience* (2020).

RHODRI HAYWARD is a reader in history at Queen Mary University of London. He is one of the founding members of the Centre for the History of the Emotions at Queen Mary and has most recently published "Busman's Stomach and the Embodiment of Modernity" in *Contemporary British History* (2016); "Ruling Minds: Psychology in the British Empire" in *Annals of Science* (2018); and "Runaway: Gregory Bateson, the Double Bind, and the Rise of Ecological Consciousness" in *British Journal for the History of Science* (2019).

BETTINA HITZER is, since February of 2021, a Heisenberg Researcher at the Hannah Arendt Institute for totalitarianism studies at the Technische Universität Dresden and was one of the original members of the history of emotions research group at the Max Planck Institute for Human Development in Berlin. She has recently published *Krebs Fühlen: Eine Emotionsgeschichte des 20. Jahrhunderts* (2020) which was awarded the Leipzig Book Fair prize in non-fiction 2020.

PIROSKA NAGY is a professor in history at Université du Québec à Montréal. She is a co-host of the virtual research seminar *Pour une histoire de l'expérience : le laboratoire médiéval* at Université du Québec à Montréal. She was one of the research leaders of EMMA, the Émotions au Moyen Âge research programme in history of emotions in the Middle Ages. Her publications include *Le don des larmes au Moyen Âge* (2000); together with Damien Boquet, *Le sujet des émotions au Moyen Âge* (2009); and also together

with Boquet, *Sensible Moyen Âge* (2015), which has been translated into English, *Medieval Sensibilities* (2018), and into Italian, *Medioevo sensibile* (2018).

RAISA MARIA TOIVO is professor of history and the Lived religion branch leader at the Academy of Finland Centre of Excellence in the History of Experience at Tampere University. She works on early modern experience of religion and religious conflict. Her publications include *Witchcraft and Gender in Early Modern Finland and the Wider European Experience* (2008); *Faith and Magic in Early Modern Finland* (2016); and together with Sari Katajalla-Peltomaa, *Lived Religion and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe* (2020).

Notes

1. See for example Jan Plamper: *The history of emotions. An introduction* (Oxford, 2015); Rob Boddice: *The history of emotions* (Manchester, 2018); Barbara H. Rosenwein & Riccardo Cristiani: *What is the history of emotions?* (Cambridge, 2018); Piroska Nagy: "History of emotions" in Marek Tamm & Peter Burke (eds.): *Debating new approaches to history* (London, 2019); Katie Barclay: *The history of emotions. A student guide to methods and sources* (London, 2020); Katie Barclay, Sharon Crozier-De Rosa & Peter N. Stearns: *Sources for the history of emotions. A guide* (London, 2020).

2. The history of emotion has been promoted at three major research centres, the History of Emotions Center at the Max Planck Institute for Human Development in Berlin, the Queen Mary Centre for the History of the Emotions in London, both founded in 2008, and The Australian Research Council Centre of Excellence for the History of Emotions in Melbourne founded in 2012. All three centres currently face structural changes. At the same time, new research centres, with some of their theoretical and methodological foundations based in the history of emotions (but with a wider scope) are opening. The Academy of Finland Centre of Excellence in the History of Experiences in Tampere is one example.

3. See presentations of all participants at the end of the article.

4. See for example Jan Plamper et. al.: "The history of emotions. An interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Stearns" in *History and Theory* 49:2 (2010); Nicole Eustace et. al.: "AHT conversation. The historical study of emotions" in *The American Historical Review* 117:5 (2012).

5. See primarily Monique Scheer: "Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieuan approach to understanding emotion" in *History and Theory* 51 (2012).

6. See for example Damien Boquet & Piroska Nagy: *Sensible Moyen Âge. Une histoire des émotions dans l'Occident médiéval* (Paris, 2015); Piroska Nagy & Xavier Biron-Ouellet: "A collective emotion in Medieval Italy. The Flagellant movement of 1260" in *Emotion Review* 12:3 (2020).

7. See for example Katie Barclay: "New materialism and the new history of emotions" in *Emotions: History, culture, Society* 1:1 (2017).

8. See primarily Lisa Feldman Barrett: *How emotions are made. The secret life of the*

brain (Boston MA, 2017). For a theoretical discussion in history that draws on Feldman Barrett, see for example Rob Boddice: “History looks forward. Interdisciplinarity and critical emotion research” in *Emotion Review* 12:3 (2020).

9. See for example “The history of emotions [...] studies the emotions that were felt and expressed in the past; it looks at what has changed and what ties together their past and present” in Barbara H. Rosenwein & Riccardo Cristiani: *What is the history of emotions?*, 1.

10. However, there is psychological literature where this issue is raised. Hayward notes for example Frantz Fanon’s work on race and mood disorders and refers to works by Michael Marmott and Richard Leyard on the relation between depression and rank.

11. Hayward exemplifies by citing Silvan Tomkins’ work on affect theory.

12. There are notable exceptions to the Western focus, however. Rob Boddice gives examples of Margit Pernau’s work and the works of her research group at the Max Planck Institute in Berlin who are mainly concerned with India, and the work of Paolo Santangelo who is a leading expert on emotions in a Chinese context.

13. Nagy highlights Reddy’s work on love as one notable comparative study, see William M. Reddy: *The making of romantic love. Longing and sexuality in Europe, South Asia, and Japan, 900–1200 CE* (Chicago IL, 2012).

14. See for example Piroška Nagy: “Quand l’émotion collective prend corps. La pataria Milanaise (1057–1075)” in *Sensibilités* 1 (2020).

15. Most recently together with Mark Smith. Rob Boddice & Mark M. Smith: *Emotion, sense, experience* (Cambridge, 2020).

16. See primarily Bettina Hitzer: “The odor of disgust. Contemplating the dark side of 20th-century cancer history” in *Emotion Review* 12:3 (2020). For more extensive work on the emotional history of cancer, see also Bettina Hitzer: *Krebs fühlen. Eine Emotionsgeschichte des 20. Jahrhunderts* (Stuttgart, 2020).

17. Barbara H. Rosenwein: *Generations of feeling. A history of emotions, 600–1700* (Cambridge, 2016).

18. Toivo points to her research together with Sari Katajala-Peltomaa as an example of this kind of work. See Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo: *Lived religion and gender in late medieval and early modern Europe* (Abingdon, 2020).

19. In Jan Plamper’s introduction to the field from 2015, the discussion about whether or not historians can truly access human experience in the past is still central, see Plamper: *The history of emotions*.

20. For recent examples, see Joan W. Scott: “The evidence of experience” in *Critical Inquiry* 17 (1991); and the contributions in Paul Münch (ed.): “Erfahrung” als Kategorie der Frühneuzeitgeschichte, *Historische Zeitschrift. Beiheft*, 31 (München, 2001).

21. There are recent examples of using experience as a theoretical concept in empirical studies. In the Swedish context, see for example Mari Eyice: *An emotional landscape of devotion. Religious experience in reformation-period Sweden* (Turku, 2019); Anton Runesson: *Blod, kött och tårar. Kroppslig erfarenhet i Sverige, ca 1600–1750* (Stockholm, 2021). See also the discussion in Jagger Andersen Kirkby: “Fra følelsernas historie til følelser i historien” in *Scandia* 87:1 (2021).

22. In the Swedish context, there are examples of interdisciplinary projects in the research of emotions where historians are prominent. See for example the activities of the network *Anxiety: An interdisciplinary research network*, which is funded for a 2-year period by Uppsala University.

Miscellanea

Föredrag om Sigfrid Aronus Forsius hållet vid Lärdomshistoriska samfundets årsmöte i Rikssalen 12/5 1935

JOHAN NORDSTRÖM

UTGIVEN MED KOMMENTARER AV
KJELL LEKEBY*

Förord

Sigfrid Aronus Forsius verk *Physica*, en allomfattande naturlära på svenska från 1611, ger ett återsken av de lärda föreställningar om den naturliga världen som förekom i det tidiga 1600-talets Sverige. Det var ämnet för Johan Nordströms föredrag vid Lärdomshistoriska samfundets första årsmöte i Rikssalen på Uppsala slott den 12 maj 1935. Föredragshållaren hade utnämnts 1932 till förste innehavaren av den carlbergska professuren i det nyinrättade ämnet idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet. Två år senare, 1934, tog han initiativet till bildandet av Lärdomshistoriska samfundet. Vid dess första årsmöte den 12 maj året därefter valdes han till sekreterare tillika redaktör för dess årsbok *Lychnos* som skulle komma med sitt första nummer 1936. Det var som sekreterare i detta nya samfund som föredragshållaren, professor Nordström, äntrade podiet, lade det handskrivna manuskriptet framför sig, blickade ut över den församlade skaran av lärdomsvänner – och sorlet tystnade.

Det är detta föreläsningsmanuskript som här nu ges ut, transkriberad och kommenterad av Kjell Lekeby. I föredraget ger Nordström först och främst en initierad och åskådlig framställning av Forsius tankevärld. Som en av få tillhör Nordström dem som verkligen försökt tränga sig in i Forsius naturfilosofiska tänkande, sätta det i sitt sammanhang i övergången

*Filosofie magister i idé- och lärdomshistoria, kjell.lekeby@gmail.com

mellan den ännu dominerande aristoteliska filosofin och den begynnande nya naturvetenskapen. Nordström var en av tidens främsta kännare av det svenska 1600-talet, författare till nydanande studier av bland annat Georg Stiernhielms filosofiska tänkande och av den götiska traditionen. Det här var hans epok. När han höll sitt tal denna majkväll 1935 förelåg, uppenbarligen, en mer eller mindre fullständig transkription av Forsius *Physica*, ur vilken han flitigt citerade. Emellertid skulle det dröja ända till 1952 innan Forsius verk kom i tryck, men då utan vare sig utgivarens förord eller kommentarer. Så detta föredrag är vad vi har av Nordströms Forsiustolkning. Vad *Physica*-utgåvans fördröjning berodde på är okänt. Under dessa år utgav han elva digra volymer Lärdomshistoriska samfundets årsbok.

Föredraget ger inte bara inblickar i Forsius tankevärld, det ger också en god bild av den nordströmska skolans program: idé- och lärdomshistoriens betydelse för skapandet av en vidare historiesyn, där inlevelse och historisk förståelse stod i centrum. I allmänna historieverk, förklarar Nordström, kan man utan svårighet hitta uppgifter om tidens yttre händelser, men vill man veta något om människans inre, om hennes kunskaper, intressen och världsåskådning står inte mycket att finna. Han vill fånga tidsavsnittens föreställningsvärld, ”den andliga atmosfär i vilken dessa generationer levde och verkade.” Han vill skapa en levande kontakt med det förflutna, ge historien anda och liv. ”Utän denna kunskap förbliva det förgångnas gestalter väsenslösa skuggor”. I detta föredrag träder så tänkaren Forsius fram ur det förgångnas skuggor.

Dagen efter, den 13 maj, gav *Upsala Nya Tidning* ett fylligt referat av Nordströms föredrag. Det meddelades att ”Föredraget hälsades med livliga applåder”. Och efteråt följde supé på Gillet.

David Dunér

Utgivarens förord

Föreliggande text förvaras på Uppsala universitetsbibliotek, handskrifts-avdelningen, Johan Nordströms efterlämnade papper, okatalogiserat, 495 g:1 (ligger i en kartong med Forsiusdokument). Flera utkast till ett föredrag av Nordström finns bland hans papper. Han verkar ha börjat om flera gånger men den text som här ges ut verkar vara den version han höll. Förkortningarna i texten är utskrivna och titlar kursiverade vilket författaren inte gjort eftersom det var ett utkast till ett föredrag, ej avsett att tryckas. Texten har redigerats för att språket skulle lämpa sig för tryck. Dock är inget väsentligt ändrat eller tillagt. Om Nordström, se Sten Lindroth i *Svenskt biografiskt lexikon*.

Kjell Lekeby

Föredrag om Sigfrid Aronus Forsius
hålet vid Lärdomshistoriska samfundets årsmöte
i Rikssalen 12/5 1935

Det arbete, jag i dag har valt att tala om, Mäst[er] Sigfrid Aronus Forsius *Physica*, torde vare ett för de flesta knappt till namnet känt verk. Och dock är det utan tvivel den intressantaste källa vi ha för studiet av de föreställningar om den naturliga världen, inom vilkas verkningskrets bildade människor under vårt tidiga 1600-tal växte upp. Vi kunna egentligen icke påstå, att vi i allmänhet veta särdeles mycket om sådana saker och en vetgirig person, som icke har alldeles speciella studiemöjligheter, kan verkligen icke så lätt få sin nyfikenhet tillfredsställd. Går han till våra allmänna historieverk får han utan svårighet sitt lystmäte i fråga om tidens yttre händelser: krigen, de diplomatiska aktionerna, den politiska och ekonomiska utvecklingen, kanske också ett och annat om den materiella odlingen, om levnadssätt och seder.

Men vill han veta något om vad denna tids människa tänkte och trodde, så blir han icke hjälpt med en eller annan flyktig antydning, som han möjligen kan uppspåra. Snävheten i vårt begrepp om vad en skildring av vårt folks historia bör innehålla, bundenheten vid en tradition, vars makt över våra tankevanor de flesta aldrig reflektera över. Allt detta vålla att mycket väsentliga områden, som borde höra till den allmänna historiebilden, även ligga obelysta.

Av en biografi över en bekant man begära vi icke blott de yttre data i hans liv, vi begära också att få veta något om hans inre människa, om hans kunskaper, hans intressen, hans världsåskådning. Ett folks historia är deras biografi och den borde på samma sätt ge oss skildringen av tidsavsnittens föreställningsvärld, göra oss förtrogna med de meningar om religionen, om naturen, om historien, om människan, som spridda från vetenskapens verkstäder i växlande grader av klarhet, utgjorde den andliga atmosfär i vilken dessa generationer levde och verkade. Utan denna kunskap förbliva det förgångnas gestalter väsenslösa skuggor; utan den sakna vi möjlighet att fullt [ut] tolka historiens dokument; utan den vinna vi aldrig den levande kontakt med det förgångna som ensam kan ge historien anda och liv. Att arbeta för en dylik vidare historiesyn, där ligger en av vetenskapshistoriens vitala uppgifter. Först då kan den bliva ett verkligt betydelsefullt element i den allmänna historiska bildningen.

Men jag återvänder till min utgångspunkt efter denna digression, som i dagens anledning må varda tillåten.

Det skulle vara frestande att utförligare få berätta om mästare Sigfrids person och levnadsöden innan jag övergår till hans verk ty de hörde icke till de vanliga. Men den nödvändiga presentationen måste bli helt kort och summarisk.

Det arbete, jag i dag valt att tala om, Mäster Sigfrid Aronus Forsius *Physica*, är ett för sin tid mycket typiskt verk, som i det hela ger en god föreställning om hur den naturliga världen tedde sig för folk av en viss bildning under Karl IX:s och Gustav Adolfs tid och länge ännu.

Sigfrid Aronus Forsius föddes i Helsingfors, troligen någon gång omkring 1560 och kom efter studier i Upsala på 1590-talet, om vilka vi intet känna, och måhända ock vid tyska universitet, i hertig Karls tjänst.¹ En tid tjänstgjorde han i armén som fältpredikant, och vid ett tillfälle sändes han på en årslång expedition till Lappmarken för att utreda vissa gränsfrågor, varunder han också utförde polhöjdsbestämningar och andra geografiska arbeten; under åren 1608–11 var han professor i astronomi i Upsala men kom därefter till Stockholm som *astronomus regius* (hovastro- nom och astrolog) med vilken syssla han snart genom Gustav Adolfs be- vågenhet kunde förena befattningen som kyrkoherde vid Riddarholms- församlingen. År 1615 inträffade händelser, som vållade hans avgång från denna tjänst. Varuti dessa bestodo kände icke hans ypperste biograf, Fredrik Vilhelm Pipping, som 1858 publicerade den hittills värdefullaste levnadsteckningen över honom, men tack vare lyckliga arkivfynd i Stock- holm, kunde Nils Ahnlund för några år sedan i sin bok *Svensk s ägen och hävd* ge ett besked härom, som ställer mäster Sigfrid, vilken då nyss utgivit sina av bot och domedagsstämningar burna *Andeliga psalmer och wisor*, i en för hans prästerliga reputation föga gynnsam belysning.²

I dessa aktstycken uppträder Forsius som en av huvudpersonerna i ett drama, som börjar med en munter måltid med världiga primörer (bland annat en av mäster Sigfrid egenhändigt tillredd sallat) på hans malmgård [på Riddarholmen] i Stockholm. [Kalaset] urartar till ett vilt slagsmål på grund av gräl om en astronomisk bok mellan värden och hans [objudne] gäst och gamle vän, den bekante Daniel Hiort, vilken utkastad på gården, strax därpå råkar bli dräpt av en annan av gästerna. Stockholms konsisto- rium, som dessutom hade åtskilliga andra utslag av Forsius heta tempe- rament att klaga över, tvang honom att taga avsked. Dock syntes han alltjämt icke ha förlorat kungens nåd vilken dock några år senare 1618 förspilldes, då mäster Sigfrid i ett astrologiskt prognosticon råkade fälla några alltför välvilliga ord om en bonde vid namn Jon, som vid denna tid uppträder och förkunnade sig ha fått profetians gåva och kom en del oro åstad.³

Gustav Adolf lät för några dagar taga Forsius i fängsligt förvar och sänder honom därefter till Upsala att rannsakas inför domkapitlet, varvid han urskuldade sig för sina förhastade uttalanden om den profetiske bon- den men försvarade sin tro på astrologien, för vars otillbörliga utövande han nu ävenledes fick stå till svars.⁴ Härefter har han, tydligen under svåra förhållanden, levat ännu ett par år i Stockholm, där han 1620 utgav

diktsamlingen *Speculum vitae humanae* [Det mänskliga livets spegel], som med bitter levnadsvisdom skildrar stadierna på människans väg från vaggan till den yttersta domen – vars strofer omtryckta i *Bondepraktikans* alla upplagor än i dag på sina håll torde leva i folkets mun.⁵

Vid denna tid fick Forsius genom en adlig gynnare Ekenäs pastorat i Finland. Här verkade han till sin död 1627 [1624] och traditionen, som bevarat åtskilliga minnen av hans märkvärdiga personlighet, berättar om honom liksom om så många andra berömda astrologer att han själv förutsagt dagen och timman för sin hädangång. Forsius ansågs av sin samtid vara en höglärd man, även om meningarna om hans personlighet för övrigt voro synnerligen delade. Några större alster av sina lärda mödor fick han dock aldrig tillfälle att utgiva – en rad av almanackor och astrologiska prognostica och dylika smärre skrifter var det enda han publicerade. *Physican*, hans största verk, blev aldrig tryckt och skall äntligen i år, mera än 300 år efter hans död, utkomma i dagsljuset.⁶ Troligen påbörjade han detta arbete under sin professorstid i Upsala; fullbordat blev det i Stockholm år 1611 och fyller en volym på 800 sidor, skriven med sin författares jämna och klara stil. Om detta sitt verk och andra fullbordade eller påbörjade arbeten talar mästare Sigfrid i sin dedikation till G[ustav] Ad[olf] av sin *Prognostica till år 1614*, där han ävenledes, för att stimulera sin kungliga herres naturvetenskapliga intresse och ambition som en de lärda konsternas gynnare, erinrar om höga historiska föredömen:

”Allernådigstekonung”, heter det här, ”ibland alt det människan sitt sinne med förlust kan, är intet lustigare än Naturens eller Guds verks beskodande. Alexander Magnus använde åttiohundrade pund, det är 480 000 kronor därtill, att Aristoteles Djurens historia beskriva skulle, och förordnade till honom några hundrade jägare, fåglafångiare och fiskiare, som lefwande djur till honom föra skulle, och släppa dem i djurgårdar, fågelaburar och fiskedammar. Och Alphons the Aragoners konung, kostade 400 000 gyllen på lärda män, som uträknade the astronomiska tavlor som man Alfonsinas [planettabeller] kallar. Ja, icke allena the sinnrike philosophi utan och höge kongar och potentater och ädlingar hava med stor lust övat sig sielfue i Physica och the matematiske konster som därav kallades *Artes liberales*, det är frie, frelse eller ädle konster. I deras hop som till sådana konster lust hava bekänner jag sannerliga E[ders] K[ungliga] M[ajestä]t vara, det E. K. M. därmed haver låtit påskina, att E. K. M. mig till den astronomiska Profession här i vårt käre Fädernesland med et nödortfigt uppehälle nådeligen försörjt och beställt haver. Jag lovar mig och så därutinnan samt i andra naturlige konster min högsta flit göra wela och dem mitt kära Fädernesland beskriwa, såsom jag och så hela Naturens eller the naturlige tings beskriwelse som man *Physica* kallar, samt alle Metallers, Mineralers och Edlestenars description med ett stort arbete, på

svenskt tungomål allredo författadt hafver. Alle Diurs, Fiskars och Foglars art känner jag förhanden, av andre vidlöftige Böker, korteligen att sammanfatta. Allehanda träds, gräsers och kryddors slagh, helst de som hos oss finnas haver jag i sinnet med deras dygder av åtskillige herbariis sammanleta, och ther man med tiden, wil Gud, råd och förmögenhet därtill kan få, at man dem igenom trycket med sina egentlige figurer androm kan meddela, så vil jag det menige [allmänna] bästa här med till godo tjäna.”⁷

Huruvida de zoologiska och botaniska arbeten, Forsius här nämner någonsin blevo fullbordade vet man icke; några spår av dem finnas veterligen icke bevarade. Det mineralogiska arbetet utkom posthumt 1643.⁸ Om Gustaf Adolf ej synes ha varit benägen att gentemot Forsius visa samma upplysta liberalitet som Alex[ander] d[en] Store gentemot Aristoteles – hans stora donation till Upsala universitet var dock det klassiska föredömet värdig – så tog han likväl år 1626 uppenbarligen på Joh[annes] Bureus inrådan ett initiativ till *Physicans* tryckning och avfärdade ett brev till professorerna i Upsala, vari han betonade önskvärdheten att de boklige konster bleve tillgängliga på vårt modersmål för dem som icke kunde kosta på sig at lära latin och begärde de lärdes utlåtande om Forsii *Physica*. Vore den ej till deras belåtenhet skulle de förbättra den, på det att den sedan med det första måtte utgå av trycket. En och annan kritisk anmärkning i marginalerna visar också att boken varit föremål för granskning. Ett fullständigt förslag till titelsida som skrivits av därvarande professorn i medicin o[ch] fysik Chesnecopherus [Ekekista] tyder på en förestående befordran till trycket, som emellertid av en eller annan anledning dock icke kom till stånd. Handskriften synes sedan ha varit i Burei ägo, och efter hans död uptogs frågan om *Physicans* tryckning på nytt, denna gång av Burei måg, riksantikvariern Axehiell som 1652 utverkade ett nytt kungl[igt] brev till prof[essorerna] i Upsala med begäran om deras censur. Denna gång blev svaret bestämt avrådande; särskilt kritisk var den arge aristotelikern Istmenius som tydligen fann fysikans paracelsiska kätterier anstötliga; ännu ett halft århundrande senare kom *Physicans* tryckning på tal: denna gång var det Paracelsusbeundraren Urban Hiärne, som önskade göra den tillgänglig för den läsande allmänheten. Forsii verk var sålunda icke bortglömt och kan säkerligen haft sina läsare förutom originalhandskriften, som efter hand kom i antikvitetskollegiets samlingar, och därefter till K[un]gl. Bibl[ioteket] finnas två fullständiga avskrifter från 1620-talet bevarade.

Physican är den enda allmänna naturlära på svenska som vi äga från 1600-talet och har redan därigenom sitt stora intresse som ett språkligt monument. För första gången finna vi här ett genomfört försök till en svensk filosofisk terminologi. Verkets botaniska och zoologiska delar äro också ur nomenklaturens synpunkt värd all uppmärksamhet. För språk-

männen torde de ej sällan förekommande finlandssvenska dialektdragen vara intressanta. För övrigt förräder den språkliga framställningen ofta författarens poetiska ådra; prosan får ofta en lyrisk klang och verkets skilda böcker avslutas med högstämda psaltarparafrafer om naturens under.

Physican avspeglar på ett utomordentligt intressant sätt det allmänna läget inom naturfilosofin i Europa på denna tid. Alltjämt går den bildade världen i antikens skola och även om allt talrikare kritiker av aristotelismen, detta tvåtusenåriga filosofem, som sedan högmedeltiden behärskat det europeiska tänkandet, under 1500-talet börja uppträda på skådebanan, sker det som regel i hägnet av andra antika auktoriteter, som bättre ansågs ha förmedlat till eftervärlden den gyllene ålderns fullkomliga visdom. Men trots alla angrepp utifrån och trots alla de inre svagheter i systemet, som de otaliga kontroverserna mellan dess egna förfäktare blottade, var aristotelismen vid 1600-talets ingång den absolut härskande universitetsfilosofin vid de europeiska lärosätena, betraktad som vetenskapens sista ord och det sunda förnuftets filosofi, vilken det gällde att med all makt försvara mot de nya påfunden. Detta gäller icke minst den protestantiska världen. Visserligen hade Luther utslungat sitt anatema mot ”der verdammte, hochmütige, schalkhafte Heide” men då hela bildningslivet under lutherdomens revolutionära tid slutligen hotades med fullständig upplösning kom Aristotelismen genom [Filip] Melanchton [1497–1560] åter till heders och återvann snabbt sina förlorade positioner. Vid undervisningen i naturvetenskap vid Upsala universitet på Forsius tid begagnade man sålunda ett arbete i aristotelisk fysik, författat av en Marburgprofessor vid namn [Johannes] Magirus [–1596] och uppenbarligen var det en motsvarighet till detta Magiri arbete som Forsius velat åstadkomma. Men dock följer han, som vi skola se, ingalunda slaviskt sin förebild och tvekar icke att, om han finner skäl därtill, förkasta, som han säger, den gamle Aristoteles mening.⁹

I mångt och mycket ansluter han sig därvid till Paracelsus läror som vid denna tid spela en utomordentligt viktig roll icke blott inom medicinen men som en allmän naturfilosofi vars utomordentliga inflytande ännu är långt ifrån utforskat och som tydligt förmärkes på sina håll inom Sveriges lärda värld på Forsii tid. Med den nyare astronomin, med Kopernicus och Tycho Brahes arbeten är han väl förtrogen och tvekar icke att ur den senares forskningsresultat draga de för den aristoteliska kosmologien ruinerande konsekvenserna.

Vad jag i detta föredrag kan ge, blir naturligtvis endast några glimtar ur *Physicans* innehåll. De inledande kapitlen, som ge en framställning av de grundläggande begreppen i den aristoteliska naturfilosofin, äro av alltför subtil natur för att i korthet kunna begripligt framställas; ej heller går jag in på den antropologi o[ch] psykologi varmed verket avslutas. Vad jag kan

göra är endast att försöka ge några konturer av den världsbild och natursyn, som möter oss i mästare Sigfrids verk.

”Then Alzmächtige alltings skapare”, så lyder *Physicans* inledningsord, ”haver hela Naturen med alle sine delar, egendomar och tillbehör, visligen och underliga skapat och näst himmelska andar haver han bland djuren Menniskan allena med en odödelig och förnuftig själ begåvat och inimpat, till att beskåda hela Naturen, det stora och vida och härligen beprydda skodehuset, uti vilket mycket härligit, lustigt och liufligit synas kan, över vilket människan sig kan förundra och vända sin hug till dess kontemplantion på det hon måtte komma till deres orsaker och deres varelses rätta kunskap, och sist ifrå werket till själva Skaparen. Detta är människans rätta arbete, som henne bäst tienligit är, eljes skil[jer] hon sig icke frå en oxe, som ock ser lika som hon, om hon icke vet bruka skålet och förnuftet”.¹⁰

Detta vida och luftiga skådehus som höjer sitt mäktiga valv över den betraktande människan i dess mitt, har icke, som Aristoteles förmenar, existerat av evighet – detta var ju en av de punkter, på vilka den kristna filosofien, upplyst av Den Hel[iga] Skrift, visste bättre besked än den hedniska tänkaren. Liksom världen en gång skapats av Gud, så skall den också en gång förgås eller åtminstone förvandlas och denna tid är snart inne – enligt en på ett Talmudord stödd mening, som särskilt genom Melanchton blivit mycket gängse inom den protestantiska världen, skulle tiden från skapelsen till domen utgöra 6000 år och man närmade sig nu slutet av det sista årtusendet.

”Är ock det icke ringa tecken – heter det i *Physican* – at världen lika som lam av ålder begynner at skrida till undergång, nämligen att solen nu mycket närmare till jorden är kommen, än hon war i Ptolemaei tid, på det hon den förlamade och svaga jorden med sin närhet desto bättre kunde värma och uppfriksa. Så haver icke heller Solen alldeles sine förre krafter, till att skina, värma och föda låta. Elementen äro av ålder försvagade, och människans ålder har så mycket tagit av, att där fäderne levde i många hundrade år, där kan man nu sällan nå till 70 eller åt högst 80 år, ja många hava grå hår in på sitt 30 år och hinna icke till 50 eller 60, förrän de bliva alldeles orörlige och barnslige.”¹¹

Detta universum, som utbreder sig för våra blickar, uppfyllt av levande väsen, är självt i sin totalitet en levande kropp, genomströmmad av en allmänlig själ. Denna panpsychism, upptagen ur platoniska och stoiska traditioner, var en under dessa tider inom anti-aristoteliska filosofem mycket gängse åsikt och Forsius har närmast upptagit den från mästaren Paracelsus. ”Wi skulle icke den store världen [Makrokosmen] som är moder till alle ting, sit liv hava?”

Detta världsalld, vars väldiga sfär enligt astronomernas kalkyler har en omkrets av 11 664 000 mil, är uppbyggt av de fyra elementen, åt vilka

skaparen förordnat var sin bestämda ort, ”så at then ena delen runt omvärver den andra lika som uti en lök”. I dess centrum befinner sig jorden. Forsius känner och beundrar Copernicus men hans heliocentriska teori finner han dock icke acceptabel, då den strider mot den heliga skrift som ju förtäljer att det var solen och icke jorden som hejdade sitt lopp i Ajalons dal.¹²

Han kvarstår alltså med Tyge Brahe på den traditionella kosmologiens ståndpunkt men han invecklar sig i en viss motsägelse, då han dels motiverar denna jordens belägenhet som universums orörliga medelpunkt genom hänvisning till Aristoteles lära om tyngden som en kropps egenkap att röra sig mot universums medelpunkt, dels anser sig böra förklara, varför jorden som det tyngsta elementet ej faller ut genom de lättare och tunnare elementen, som omgiva henne, genom att använda en bild av Paracelsus som liknar världen vid ett ägg, vars vita har, som han säger, en kaotisk art, som tvingar gulan att förbli på sin plats. Dyliga oförmedlat till varandra stående meningar äro f[ör] ö[vrigt] icke ovanliga hos Forsius.

Även jorden som sådan betraktar Forsius som ett levande djur. I detta förhållande menar han sig ha funnit lösningen av problemet om ebb och flod som gemenligen ansågs förorsakas av månens inverkan. Den närmaste orsaken är emellertid enligt mästern Sigfrids mening jordens väldiga andedrag, varvid den genom sina strupar, vilka äro havsvalg [bottenlöst djup i havet] av den art som Muskoströmmen [sic] utanför Norge insuger havsvattnet, vilket sprider sig som blod i dess ådror. Då vattenmassorna sedan strömma tillbaka uppstår flodfenomenet. Med hjälp av denna teori menar sig Forsius också kunna förklara uppkomsten av källor och floder, vilka han sålunda ansåg springa i dagen ur jordens ådror genom trycket av deras andedrag.

För varje element beskriver *Physican* alla de olika slags ting och levande väsen som där ha sin naturliga boning. Mineralogien ägnar han i avsnittet om jordens element ett stort intresse och redogör efter antika och moderna auktoriteter med stor utförlighet för de ädla stenarnas *occulta* [ockulta] egenskaper. Gärna ville man äga den stenen *hyacinthus* ”som styrker hjärtat, gör glatt mod, bevarar en färdeman för ont och gör honom täckelig [behaglig] i härberget”, måhända också en *amethyst* borde finnas i förrådet, vilken enligt Aristoteles ”fördriver druckenhet av vin, om man håller honom intill navlan, och motstår infallande krankhet.” I fråga om metallerna delar han *paracelsisternas* mening att de äga liv och växa och han tvivlar icke på att man genom den kemiska konsten kan tillbereda ett sannskyldigt och gott guld, en konst, i vilken han betecknar Paracelsus som den efter *Hermes Trismegistus* störste mästaren. I detta sammanhang kommer mästern Sigfrid också in på den aktuella diskussionen, som pågick mellan *galenister* och *paracelsister*, om möjligheten att framkalla *aurum*

potabile, ett till läkedom gagneligt drickbart guld. Denna fråga, menar han, förfarenheten ha besvarat, ty de chymiska läkarna tillreda så och bruka med framgång denna underbara medicin, ”till smak och lukt dyrbar och outsäjelig, så att intet ting därvid liknas kan”.

Jordens växt- och djurvärld får också sina kapitel. Exotiskt och inhemskt presenteras med samma intresse. Sedan Olaus Magnus dagar hade knappast någon svensk lärd ägnat vår naturalhistoria någon uppmärksamhet och Forsius skildring torde erbjuda icke så litet av intresse.¹³ Egna observationer saknas ej – här och var skymta bl[and] a[nnat] minnen från den stora Lapplandsfärden, från vilken han även i andra sammanhang har ett och annat att berätta, bl[and] a[nnat] om lapparnas trolltrumma och sättet att bruka den.

I det botaniska avsnittet visar han sig på tal om växternas medicinska egenskaper hylla den paracelsiska läran om signaturerna enligt vilken Skaparen utrustat naturen med en viss gestalt, färg o[ch] s[å] v[idare] för att ge en fingervisning om mot vilka sjukdomar de kunna användas.

I det zoologiska partiet blandas, som fallet vanligen är, dåtidens naturhistoriska arbeten, verklighet och fabel på ett förbryllande sätt tillsammans. Alla antikens fabeldjur, skepparhistoriernas fantastiska havsvidunder, allt omtalat med samma troskyldiga allvar som en säl eller en abborre; den bild av den stora sjöormen i färd med att sluka en skeppsbesättning, som finnes bland mästern Sigfrids egenhändiga illustrationer till sitt arbete, är kopierad efter Konrad Gesners *Historia animalium*, 1500-talets berömdaste zoologiska verk.¹⁴

Ett annat mycket framträdande drag i Forsii djurbeskrivning, som också allttjämt förekom i tidens tongivande verk är lusten för det symboliska. Försynen har överallt omgivit oss med levande sinnebilder för att väcka vår eftertanke och bidra till vår moraliska fostran. Särskilt värdefull är sålunda den lärdom vi kunna draga av påfågeln, som är en spegel, i vilken de högmodiga ha gott av att beskåda sig själva:

”När han ser sin stjärt högmodas han av sin skönhet, och upplyfter sitt huvud därav, men när han får se sina fötter att de äro lede, och lika som spetälske, giver han ett klagoskri och fäller hovudet. Såsom den fågeln är en högmods spegel, så borde med rätta alla högmodiga bespegla sig i hans gärning, och se på våre spetälske och syndige fötter, avkomst, handel och vandel, och göra däröver ett klagoskri för Gud i himmelen och nedfälla hovudet.”¹⁵

I den avslutande lovsalmen över jordens element målar mästern Sigfrid av djurlivet på jorden, en paradisisk idyll, där lejon, tigrar och parder [sic] förlusta sig i den gröna skuggan och enhörningen, elefanten och kamelen förundra sig över den ljuvliga sången från näktergalar och trastar, pape-

gojor, svanar och drommar [sic] – Tidens fantasi skådade gärna tillvaron i ett bibliskt ljus där den höjde sig till poesi!

Det andra elementet är vattnet, som på skapelsens första dag helt omvärjde jorden, vilken då enligt mångas mening bör ha varit utan några ojämnheter, ett fullkomligt klot. På gudomlig befallning måste det emellertid lämna sitt naturliga rum och draga sig tillbaka uti jordenes kulor och grifter, emedan Gud fann det vara av nöden, att landdjuren hade en torr ort att vistas uppå. Med detta element voro allehanda svåra problem förknippade. Varför svämmar ej havet över trots alla tillflöden? Varför är havet salt? Hur uppkommer floder och källor? Vad är anledningen till ebb och flod? Forsius svar på de två sista frågorna ha vi redan hört och hans reflexioner över de första måste vi här gå förbi.

Efter vattnet följer luftens krets, som sträcker sig föga högre än de högsta bergstopparna. Här skildrar nu mästern Sigfrid hur de meteorologiska fenomenen födas ur uppstigande jorrdunster och vattenångor genom solens värme och stjärnornas krafter – allt i ungefärlig överensstämmelse med aristoteliska teser. Sålunda föder kometer och andra eldsmeteoriter: pilar, bjälkar, spingande getter o[ch] s[å] v[idare]. Somliga av dessa eldsmeteoriter ha dock enligt Forsius mening knappast ett naturligt ursprung men äro verk av onda andar, trollkonor, vattenandar och sjöråd. Av det slaget äro troligen de flygande drakarna, vilka flyga mellan bergen och visa sig, där någon skall ligga förborgad, lockelden som locka färdefolk av deras väg, sjöeld, som visar sej på havet i storm. Folktrons makter spela f[ör] ö[vrigt] i mästern Sigfrids fantasi en tydlig roll liksom hos Paracelsus och det är ganska märkvärdigt att se huru han kan dubblera sin naturförklaring genom att låta folkliga fantasiväsen av detta slag uppträda sida vid sida med de substantiella former som i den aristoteliska naturfilosofien äro tingens närmaste orsaker och verkare.

Så skildras vidare, hur tordön och ljungeld, moln, regn, snö och vindar, vädersolar och bimånar och mera sådant födas i luftens region. Naturligtvis få vi även veta, vilka Guds vredes tecken, kometer, vädersolar o[ch] d[yligt] äro. Därom yttrar sig Forsius i den efter detta avsnitt följande psalmen som är ett utmärkt prov på hans förmåga att i en upphöjd stil skildra naturens mäktiga skådespel och som också förträffligt karaktäriserar den gängse uppfattningen om kometers och andra himmelsteckens skräckinjagande vittnesbörd.

O Herre vår Herre, hurw mächtig, stoort och underligt är titt
nampn i hela werlden!

Tin underligh werck beröma tin Alzmechtighet, tin wijsshet seer man
i alt thet som tu giordt hafuer.

Wädret Hafuer tu tilldelt sina wissa ortar, och thet suåra molnet later
tu ther mitt uthi uppehållas.

Tu later thet flygha såsom en fogel, såsom itt skep later tu thet framsegla.

Af wädret, watnet och Iorden, later tu vunder födhas, så att Creaturen måste bäfua ther före.

Tu later vunderlige Eldzlåghar i wädret tändas, af Iordennes rök later tu vnder synas.

O Herre Himmelens Herre, hurw härligit är titt namn på Iorden!

I skynom flyghe tine brinnande pijlar, tin wärck spela för tigh som kijdh på bärghen.

Titt Rijss later tu see i wädret, thet förskräcker the höghe bergh i werlden.

Landen see thet och försmächta, theas dötror af hunger ragha, theas vnge drengiar för suärdet falla.

Märker doch thetta i Konungar på Iorden, som wthan fruchtan alt wäld och orätt drijfuen, och upäthen then usle såsom sämlor.

I skolen sampt medh the ringe lwtha.

Rijset skall edher icke skona.

I prålen medh edre skoth och konstighe Raketer, I laten edart don i Landet höras.

Seer up hurw mine Raketer flyghe, för mitt ansichte himmelens krafter bäfua.

Mine skoth i wädret dundera, säghe Herren, min eld förbränner bergh och skoghar.

Mine lodh söndersprängia Hälleberghen, och blåtta Iordennes grundwalar.

När iagh min skoth later höra alt lefuande bäfuar, hela Iorden sigh ther före rister.

Iagh i itt ögnabläck upbränner stoor skattar, min eld the stora trädh på bärgheten sönderklyfuer.

Mijne vnder för migh i wädret leka, för them af fruchtan alle händer falla.

Migh alle ting i wädret tiena, moln, hagel, snö, dimba, och stormwädher.

Iagh hafuer thet alt menniskian till godho skapat, när iagh wredgas, till hämd iagh thet wthsänder.

Låfuer Herran alt thet han skapat hafuer, alt thet i wädret suäfuer låfue herran.

Moln, thordön, och liungeld låfuer herran, låfuer hans namn i himmels eldar.

Honom låfuer regn, snö och dimba, rijmfrost, hagel, och daggen hans härlighet låfue.

Ach Herre wår Herre, hurw härligit är titt namn på Iorden!¹⁶

Nu följer i Forsius kosmiska skema [sic] efter luften det fjärde och översta elementet, som han kallar himmelen, omslutet av firmamentet, som likt ett världsäggets skal håller elementen samman.

Denna övergång var för dem som vant sig att betrakta universum med Aristoteles ögon ett fullkomligt revolutionärt påhitt. I den aristoteliska fysiken hade man fått lära sig, att det fjärde elementet var elden och ingalunda himlen, elden det lättaste och finaste av elementen, alstrad av den nedersta himlasfärens friktion mot den uppträngande luften under dess snabba vardagsomlopp, i vilken den rycktes med av den översta sfärens genom de mellanliggande himlarna förmedlade rörelse från öster till väster på 24 timmar. Från denna elementariska eld slungades så värme ned i de nedra elementregionerna som livets och alstringens viktigaste instrument.

Paracelsus hade som den förste förnekat denna fundamentala sats i den aristoteliska fysiken och Forsius följer här i hans spår. Elden är intet element men den första av de tre grundsubstanser svavel, salt och kvicksilver av vilka alla element i sin tur voro sammansatta. Elden är sålunda en beståndsdel i alla element och särdeles i himmelen, som Forsius nu med Paracelsus låter vidtaga vid luftens övre gräns. Att vidare betrakta himmelen som ett element av samma slag som de tre andra, visserligen som det äldste, och därtill karaktärisera den som ett ”tunt och subtilt väder” tedde sig ur aristotelisk synpunkt som en icke mindre [än en] orimlighet. Hade icke Aristoteles med de mest övertygande skäl ådagalagt, att den himmelska regionen av världen var från den elementariska fullkomligt väsenskind? Den elementariska regionen var den ständiga växlingens, födelsens och förgängelsens ort. Den himmelska regionen var av ett förgängligt stoff som icke hade någon kvalitet gemensam med elementens i den lägre världen. Den bestod av fasta genomskinliga i ständigt kretslopp varande sfärer, koncentriskt välvda över varandra, i vilka stjärnor och planeter utgjorde förtätningar och därför hade sin lysande förmåga. Månens sfär, gränsen mot den sublunära världen, var den nedersta och därefter följer de övriga sex planethimlarna. Över dem välvde sig fixstjärnornas sfär och därpå följde två stjärnlösa sfärer, som efter Aristoteles tid upptäckts av astronomerna.

Enligt Forsius mening kunde alltså denna lära icke längre upprätthållas. Han har studerat Tycho Brahe och erinrar därom, att kometer – vilka ju enligt den aristoteliska meteorologien tillhörde den sublunära världen – kunnat iakttagas ilande fram ovan månen och andra planeter, vilket icke varit möjligt, om fasta himmelssfärer hindrat deras väg.

Planeternas och fixstjärnornas himmel är endast en – ”ett rent och subtilt etheriskt väder, uthi vilket genom den första skapelsens kraft och ordning planeter (och stjärnor) wandra sin regulariske vägh i en viss bestämdan [sic] tid såsom foglen (ändock oordentliga) flyger i vädret, fisken semar i watnet.” Den dagliga rörelsen från öster till väster förklarar Forsius genom ytterligare en himmel ovan stjärnhimlen, som alltså motsvarar vad aristotelikerna kallade *primum mobile*. Därefter vidtager, tillfogar

mäster Sigfrid, ”Coelum Empyreum, som the mena wara en örörlig och ganska ljus himmel, Guds och alla salige sjäalars boning och säte, till vilken S. Påwel [Paulus] säger sig wara uppryckt där han hörde osägelige ting”.

Enligt den aristoteliska fysiken beror allt liv, all förändring i den sublunära världen av den värme som alstras av himlasfärernas rörelse och av solens och övriga himlakroppars ljus, varjämte stjärnor och planeter dessutom äga sina särskildt hemlighetsfulla krafter, som på skilda sätt påverka det jordiska skeendet. Med den uppfattning av himmelens mekanik som Forsius företräder, måste ju detta himmelens verkande i den första av dessa punkter förklaras på annat sätt: den jordiska värmen har icke sin orsak i sfärernas rotation men i himlakropparnas och då framför allt solens eldsnatur – enligt aristotelisk uppfattning är solen nämligen icke varm ehuru dess ljus har en förmåga att värma. Men ifråga om stjärnornas ockulta egenskaper delar han helt den antika astrologins meningar. Med dess huvudarbete, Ptolemaios *Quadripatitum* [Tetrabiblos] och dess moderna utläggare, Cardanus och andra, är han väl förtrogen och skildrar utförligt och målande dessa stjärnornas och planeternas hemlighetsfulla roll i världens styrelse, i naturens liv, i människors och länders öden.¹⁷

”Planeterne” – skriver mäster Sigfrid – ”haver Gud i himmelen gjort lijka som wisse ständer i ett rike, med en skön ordentlig politi, till att beställa och uträtta alle wärv och ärender i hela världene. Solen är konungen på sin tron; de andre planeter äro lika som solennes drabanter och ständer, som bliva utsände till att uträtta hennes befalning och sitt naturliga kall och ämbete. Understundom församla de sig kring solen, och hålla där ett möte eller herredag, och bliva igen utsände var på sin väg, och när de komma något ifrån henne, begynna de gå igen tillbaka, och stå en tid stilla lika som de nödigt ville skilias ifrå deres herre och konung.”¹⁸

Till astrologiska förutsägelser som gingo utöver väderleksspådomens område, var tidens inställning tämligen vacklande. Lutheranerna av sträng observans bestämdes av reformatorns [Luthers] avvisande hållning. Men å andra sidan hade Melanchton varit mycket starkt intresserad av den astrologiska vetenskapen, och dess utövare försummade sällan då deras verksamhet klandrades eller hotades, att hänvisa till denna imponerande auktoritet. Forsius är också medveten om, att han genom sitt försvar av astrologien stöter en del teologer för huvudet och han bemöter i förväg deras väntade angrepp genom att åberopa såväl Melanchton som den vise konung Salomo vilken i Vishetens bok talar om stjärnornas makt och kraft.

Detta parti om universums allmänna struktur och om himmelens element, som jag nu givit några antydningar om, är utan tvivel *Physicans* mest originella del genom sin kritik av det härskande aristotelisk-ptolemaiska

systemet och sin anslutning till modernare åskådningar, som ännu icke slagit igenom i den officiella universitetsundervisningen och icke på länge skulle göra det.¹⁹

Utgivarens kommentarer

1. Love Kurtén har 1992 i Genealogiska samfundets i Finland tidskrift, *Genos*, gjort troligt att han var från Borgåtrakten och av släkten Aro, som på finska betyder stäpp eller grässlätt. Aronus är alltså en latinisering av släktnamnet. Hans far kan ha hetat Canutus, Knut. Hans fadersnamn var alltså Canuti, Knutsson, och familjenamnet Aro, men någon säker kunskap om hans födelseort och familjenamn går inte att få. Love Kurtén: ”Gåtorna kring Sigfrid Aronus Forsius” i *Genos* 63 (1992), 39–41, 59–60.

2. Fredrik Wilhelm Pipping: *Historiska bidrag till Finlands calendariografi* (Helsingfors, 1858), första stycket, 8–140; bilagor A–C (Försvarsskrifter till konsistoriet i Uppsala 1619). Nils Ahnlund: ”Daniel Hjort” i *Svensk sägen och hävd. Kulturbilder* (Stockholm, 1928). *Andeliga psalmer och wjsor*, som kom ut 1614, är kända i ett enda defekt exemplar i KB. Det kan vara en nyutgåva av *Een liten psalmbok* (1608) som inte finns kvar i något exemplar. Johan Nordström och Nils Ahnlund var en motvikt till den så kallade källkritiska och positivistiska weibullska historieskrivningen i Lund. Weibull tog avstånd från all tradition och inlevelse som var så betydelsefull för litteraturprofessorn Henrik Schück (1855–1947) och Johan Nordström. Som Frans G. Bengtsson sa: ”Av Weibulls läser jag helst frökatalogen”.

3. Forsius relation om Daniel Hjorts död, ingiven till konsistoriet i Stockholm, är tryckt i Hjalmar Holmquist: *Svenska kyrkans historia* IV:1 (Stockholm, 1938), 73, samt bihang, 496 f.; Daniel Hjort (–1615) blev känd genom Josef Julius Wecksells sorgespel *Daniel Hjort* (Helsingfors, 1863). Hjort, som belönats med titeln poeta laureatus, är något känd för sin tillfällighetsdiktning. Finska församlingen i Stockholm bildades 1533 och höll först till på Riddarholmen innan man 1725 fick egen kyrka i Lilla Bollhuset i Slottsbacken, där drottning Kristina en gång brukat spela boll. Bondeprofeten Jon som gav upphov till hela rättsprocessen, nämns bara kortfattat på sista sidan i Forsius *Then stora Prognostica* 1619. Att några harmlösa rader om Jon kunde få så svåra konsekvenser är för nutiden obegripligt. Ärkebiskopen Petrus Keniccius (1555–1636) klagar den 16 juni 1615 över att Forsius ”så öfvermåttan förolämpar migh”. Han skall också från predikstolen i Riddarholmskyrkan ha kallat kyrkoherden i Sankt Nicolai eller Storkyrkan för Judas Iskariot. Domkapitlet i Uppsala yttrar sig den 6 juni 1619 om Forsius utgivna astrologiska skrifter. Se *Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling*, senare avdelningen 12:e bandet: Brev från andlige och lärde (Stockholm, 1930), 20 f. Ibidem, 33 f.

4. Forsius försvarsskrift 1619, även kallad *Scriptum apologeticum*, liksom konsistoriets dom på svenska är tryckta i Pipping: *Historiska bidrag*, bilagor A–C, 129–137. Se n. 2 ovan. Till sitt försvar för astrologin anför Forsius bland andra Luthers närmaste medarbetare Philipp Melanchthon (1497–1560) som inte avvisade astrologin. De flesta läkare var också astrologer vid den här tiden, och väderspådomar erkändes även av de ortodoxa prästerna. Distinktionen mellan astrologi och astronomi hör till en senare tid. Något straff tycks han inte ha fått men miste sin prästtjänst på Riddarholmen.

5. Den svenska *Bondepraktikan* som kom ut första gången 1662 i Sverige och i Tysk-

land redan 1508, blev genom åren en mycket populär bok. Den kom fram till slutet av 1800-talet ut i över femtio upplagor. Efter *Bibeln*, *Katekesen* och *Psalmboken* var *Bondepraktikan* troligen den mest lästa boken i Sverige. Folkböcker med råd om väder och sådd och skörd har en lång historia och förekom i Mesopotamien: "Aftonrodnad vacker natt, morgonrodnad skvätt i hatt." Bondepraktikans första svenska utgivare tog utan angivande av källan in "Människans åldrar" från Forsius översättning från danska av *Speculum vitae humanae: om menniskionnes leffuerne, från thet första hon födhes, in til hennes dödzdagh [...]* fordom för hundra år skriffuit, och nu [...] förswenskat aff S. A. F[orsius] (Stockholm, 1620). Forsius danska förlaga var Nicolai, alias Mikkel Nielsens, *De vita hominis. Hær begyndher en lidel bogh. Hwilcken ther trachterer om alth menniskens leeffneth. Fran thz fförsthæ som meniscken ffödhes. Och til hans ydersthæ dode Dag [...]*. Michaels översättning 1514 bygger på den spanske 1400-talsbiskopen Rodericus Zamorensis, *Speculum vitae humanae*, en senmedeltida lärodikt, som presenterar sig som en spegel att skåda sig i för alla som vill uppnå själens frälsning. Se även Erland Hjærne: "Vid läsningen av Forsius *Speculum Vitae Humanae*" i *Språk och stil* XIV (Uppsala, 1914). Se även Julius Paludan: "Til Oplysning om et Par aeldre svenske Digte" i *Samlaren* 1897, 91–101. Online: <https://archive.org/details/den-kbd-pil-130017586646-001/page/n9/mode/2up>; <https://biografiskleksikon.lex.dk/Michael>. Digitaliserad utgåva av det danska originalet: <https://archive.org/details/den-kbd-pil-130017586646-001/page/n9/mode/2up>.

6. Föredraget hölls 1935 enligt överskriften. Det skulle dröja ända till 1952 innan Forsius *Physica* kunde tryckas. Vad denna fördröjning berodde på är okänt. Sigfrid Aronus Forsius *Physica* finns även i några samtida avskrifter (cod. Holm. D 76), utg. Johan Nordström (Uppsala, 1952).

7. Nordströms avskrift av Forsius tillägnan till Gustav II Adolf i *Prognostica [...]* til thet årh Christi 1614, som är bifogad *Almanackan 1614* är ej ordagrant återgiven. Han gör ett sammandrag av det viktigaste. Stavningen är dessutom moderniserad. De Alfonsinska tabellerna (latin: *Tabulae Alphonsinae*) är en historisk astronomisk tabellsamling, en så kallad efemerid, för att astrologer skulle kunna beräkna planetpositionerna i ett horoskop. Tabellen utarbetades i slutet på 1200-talet i Toledo på uppdrag av Alfons X av Kastilien. Verket utgör den första astronomiska tabellsamlingen i det kristna Europa.

8. Sigfrid Aronus Forsius *Minerographia* från 1643 har utgivits i faksimil (Helsingfors, 1973).

9. Johannes Magirus: *Physica peripatetica* (Francofvrti, 1597), utkom i många upplagor under 1600-talet. Det som är intressant och sammanfattar hela Forsius natursyn är antagligen att han, som Paracelsus och flera andra, utslöt elden ur elementens krets. Han hänvisar där till de äldsta föraristoteliska naturfilosoferna i Grekland. Om himlen ersätter elden i den sublunära världen så har den integrerats med det jordiska, vilket passade med astrologins idéer.

10. Forsius: *Physica*, 8.

11. Forsius: *Physica*, 74.

12. Forsius kan tidigt ha varit kopernikan, men tvingades som många andra ta hänsyn till de bokstavstroende teologerna som avvisade den heliocentriska världsbilden. Att Forsius på allvar skulle ha trott, att solen stannade i Ajalons dal, är inte troligt. GT, Josua 10:12–13.

13. Paracelsus, alias Filippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493–1541), var en schweizisk läkare, alkemist och naturfilosof som införde den

kemiska farmakopén i medicinen. Se Sten Lindroth: *Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt* (Uppsala, 1943). Den sengrekiske Hermes Trismegistus identifierades som den egyptiske guden Thot och gav namn åt de hermetiska skrifterna. Olaus Magnus (1490–1557), död i Rom, var en svensk präst, biskop av Uppsala katolska stift samt diplomat, humanist, etnolog och kartograf. Känd för sin *Historia om de nordiska folken* (Stockholm, 1976); flera upplagor i översättning.

14. Conrad Gesner (1516–1565), schweizisk naturforskare och professor vid universitetet i Lausanne och Zürich. Hans *Historiae animalium*, utkom i fem delar 1551–1587.

15. Forsius: *Physica*, 280 f. Nordström har moderniserat stavningen.

16. Forsius: *Physica*, 139–140.

17. Klaudios Ptolemaios (ca 90–170), grekisk astronom, geograf och matematiker verksam i Egypten. *Tetrabiblos in the translation of William of Moerbeke. Claudii Ptolemaei Liber iudicialium*, red. Gudrun Vuillemin-Diem & Carlos Steel (Leuven, 2015). All senare västerländsk astrologi utgår från *Tetrabiblos*. Forsius hänvisar ofta till Cardanus i sina skrifter.

18. Forsius: *Physica*, 104. Nordström har här gjort en sammanfattning av Forsius text med moderniserad stavning. Detta var 17 år före *Physicans* publicering.

19. Luther skämtade i sina *Bordssamtal* med stjärntydarna: ”Att jag skulle bli en förrymd munk och gifta mig med en förrymd nunna, vilken stjärntydare skulle ha kunnat förutsäga det”. Motståndare till astrologin i Sverige vid denna tid var Johannes Rudbeckius i en predikan 1622, Laurentius Paulinus Gothus och Martin Olavi Stenius. Paulinus Gothus har i sitt stora verk *Ethicae christianae* från 1617 och 1633 ett långt kapitel om vidskepelsen, kallat ”Magia illicita”. Den som är intresserad av att läsa om detta hänvisas till Kjell Lekeby: *Martinus Olavi Stenius. Disputation om de astrologiska förutsägelseernas osäkerhet och fåfänglighet* (Stockholm, 1993); idem: *I Lejonets hjärta. Drottning Kristina och stjärntydarna* (Stockholm, 2001); samt artikeln ”Astrology in the early modern period in Sweden”, i Henrik Bogdan & Olav Hammer (red.): *Western Esotericism in Scandinavia* (Leiden, 2016).

Att förstå globaliseringen utifrån ett samtidshistoriskt perspektiv

MICHAEL GODHE* & MAGNUS RODELL**

Begreppet globalisering har använts som en universalförklaring till de mest skilda fenomenen de senaste decennierna. Samtidigt har begreppet karaktäriserats som omöjligt att definiera eftersom det egentligen inte förklarar någonting alls.¹ Oavsett vilket har globaliseringen som fenomen och föreställning letat sig in i både det akademiska och vardagliga språkbruket. I denna artikel diskuterar vi hur det är möjligt att undersöka och förstå globaliseringen utifrån ett samtidshistoriskt perspektiv. Med globalisering avser vi gränslösa ekonomiska och kulturella flöden, som intensifierats genom kommunikationsteknologiska revolutioner. Den handlar om flöden av pengar, varor, människor och kulturartefakter. I sin bok *Globalization* (2007) menar socialantropologen Thomas Hylland Eriksen att större delen av det tidiga 2000-talets värld genom handel, kommunikation och olika typer av rörelse blir alltmer sammankopplad vilket i sin tur får politiska, kulturella och ekonomiska konsekvenser.²

I detta sammanhang går det inte heller att ta geografiska enheter som exempelvis nationen för givna. Den ekonomiska globaliseringen anser många vara ett faktum (med rötter i kapitalismens expansion under 1800-talet) men tolkningarna om vad den innebär går isär och är ofta starkt ideologiskt präglade.³ Vad gäller såväl ekonomiska som kulturella flöden pekar många på att det inte är ett nytt fenomen. Vissa menar att den ekonomiska globaliseringen har gynnat utvecklingen, andra menar att den skapat ojämlikheter och skarpa hierarkier beroende på var i världen man bor.⁴

*Docent i kultur- och mediegestaltning, Linköpings universitet, michael.godhe@liu.se

**Docent i idéhistoria, Södertörns högskola, magnus.rodell@sh.se

Globaliseringens idéhistoriska rötter

Inom idéhistorisk forskning har det under senare år etablerats en diskussion om globaliseringens idéhistoriska rötter. Sudipta Kaviraj menar att det finns klara förbindelser mellan den globalitet vi erfar i samtiden och den globalitet vi söker efter i historien. ”The brute fact of the global may have increased our sensitivity to the global networks of the past”.⁵ I linje med detta menar Alan Megill att fenomenet framträder i *Det kommunistiska manifestet* från år 1848. Även om globaliseringsbegreppet i sig inte användes sågs kapitalismens produktivkrafter som en universaliserande kraft som spreds från Europa till övriga världen: ”These forces were taken to be global – that is, they were seen not as attached to any particular nation or culture but as the manifestation of a universal process.”⁶ Megill förstår därmed 1800-talets kapitalism i termer av globalisering.

I läromedel inom svensk idéhistoria har globaliseringsbegreppet flyttats ännu längre tillbaka i historien. I kursboken *Globaliseringens idéhistoria* (2006) föranleder begreppet Svante Nordin att skriva ett slags komprimerad världshistoria med början i de första civilisationerna. Det går också att argumentera för att den katolska kyrkan under 1200- och 1300-talen utgjorde ett slags global makt i den då av västerlandet kända världen. Det vanliga är dock att globaliseringens historia anses börja med upptäcktsresorna och kolonialiseringen av den amerikanska kontinenten under 1500-talet.⁷ Den övergripande poängen här är enkel – att visa att globaliseringen som fenomen äger en lång rad historiska släktingar.

När Svante Nordin explicit adresserar begreppet globalisering i sin kursbok, färdas det tillbaka ända till de fornhistoriska kulturerna. Ett annat exempel är antologin *Vidgade vyer. Globalt perspektiv på idéhistoria* (2000) där företrädesvis utomeuropeisk idéhistoria står i fokus och där många av artiklarna behandlar såväl fornhistorisk som förmodern tid.⁸ Detta förhållningssätt formuleras även av Mohammad Fazlhashemi: ”Globalisering är ett fenomen som förknippas med det moderna samhället och dess moderna kommunikation, men det är i lika hög grad rimligt att tala om en förmodern globalisering.”⁹ I dessa exempel görs det tydligt att begreppet inte entydigt reserveras för de förhållanden som rått i världen sedan kalla krigets slut, utan att globala flöden – ekonomiska och kulturella – kan härledas längre bakåt tiden.

I antologin *Global intellectual history* (2013) tar redaktörerna Samuel Moyn och Andrew Sartori ett samlat grepp på olika tillvägagångssätt kring globaliseringen och dess betydelse i historieskrivningen. Redaktörerna skiljer mellan tre olika ingångar till att studera det globala. Det första tillvägagångssättet handlar om att använda begreppet global som ett transhistoriskt metaperspektiv som öppnar upp för komparativa studier av

olika kulturer som inte nödvändigtvis behöver stå i förbindelse med varandra. Redaktörerna konstaterar att en minsta förståelse av en global idéhistoria kort och gott kan handla om en mer inkluderande historieskrivning som ser till variationen i olika intellektuella traditioner och som breddar tänkandets sammanhang och förutsättningar. Genom jämförelsen blir de olika kulturernas särart ännu tydligare.¹⁰ En andra ingång handlar om intellektuella och kulturella utbyten, där vissa begrepp får en annorlunda betydelse när de färdas geografiskt. Här handlar det om flöden i en väldigt konkret mening, och om att *överhuvudtaget* adressera rörelse och dess betydelse. Studiet av hur texter och ord från en plats togs emot på en annan utgör en möjlighet utifrån vilken det går att skapa en global begreppshistoria.¹¹

Vad gäller historien om kommunikationers utveckling konstaterar Moyn och Sartori att det genom ”technologies of transmission” som post och telegraf under 1800-talet togs ”a quantum leap”.¹² Hur långt man än vill utsträcka kronologin kommer man för eller senare behöva konfrontera det faktum att förbindelserna radikalt intensifierades från just 1800-talet och framåt. I dag är det knappast kontroversiellt att hävda att intensiteten, hastigheten och frekvensen i kommunikationer i början av det tjugoförsta århundradet knappast äger några historiska motsvarigheter. Det tredje tillvägagångssättet handlar om att det globala utgör en civilisatorisk nivå eller skala som de aktörer som studeras själva använder sig av. Här undersöks medvetenheten om och framväxten av det globala som ett civilisatoriskt tillstånd – ett fenomen om i sig är möjligt att studera som ett historiskt problem. Sheldon Pollock har exempelvis påpekat att det inte är nödvändigt att förutsätta moderniteten för att kunna studera det universella och globala i olika traditioners världsbilder.¹³ Kosmopolitismen är ett välkänt exempel på en tradition som har antika rötter.¹⁴

Även om Moyn och Sartori hävdar att det globala bör studeras i ett längre historiskt perspektiv menar vi att det är fruktbart att även arbeta med ett snävare samtidshistoriskt sammanhang. För det första har studier av de mer samtida processer som globaliseringsbegreppet formulerats för att synliggöra varit föremål för betydligt mindre intresse inom idéhistorisk forskning.¹⁵ För det andra är globaliseringen rent begreppshistoriskt ett betydligt senare fenomen. Även om Megill kan spåra något som erinrar om ett ’globalt medvetande’ i *Det kommunistiska manifestet* var det först efter det kalla krigets slut som begreppet globalisering aktualiserades och konceptualiserades för att förklara vikten av intensifierade ekonomiska och kulturella globala flöden som innefattar större delar av världen. För att förtydliga: Mark Poster har i ett sammanhang påtalat att under 1700-talet var begreppet kosmopolitism något som bestämdes och kunde uppnås enbart med förnuftet. I början av 2000-talet är människor kosmo-

politiska i en mycket mer direkt mening i och genom sina vardagliga handlingar. En central skillnad är sålunda att det såväl 1750 som 2000 fanns en explicit diskussion där man talade i termer av ett och samma begrepp, låt vara att betydelseerna förstås kunde variera.¹⁶ Detta utgör en tydlig skillnad mot globaliseringsbegreppet som började nyttjas explicit som beskrivande begrepp under 1990-talet. Begreppet har förvisso en rad historiska släktingar i kosmopolitism- och internationalismbegreppen men själva ordet är en nyare skapelse.

Globaliseringen som ett socialt föreställningsfält

Samuel Moyn inskräpper hur representationer är konstitutiva för den sociala ordningen, det vill säga hur vi handlar och förstår världen, samtidigt som de begrepp och idéer som dessa representationer innehåller är situerade i den sociala ordningen.¹⁷ I *Media representation and the global imagination* (2012) inskräpper Shani Orgad ännu tydligare att mediala representationer inte bara avspeglar en redan existerande globaliseringsprocess, utan på samma gång skapar denna process.¹⁸ Detta menar vi bör vara en central teoretisk utgångspunkt i såväl samtidsorienterad som historisk forskning kring idéer, attityder och föreställningsvärldar. Orgad lyfter fram att medialiseringar av globaliseringen bidrar till att skapa en global föreställningsförmåga som möjliggörs genom ”an ongoing process of symbolic construction of the real and the possible in image and narrative”.¹⁹

Orgad betonar hur viktiga dessa mediala representationer av en globaliserad värld är för formerandet av en vardagsorienterad kollektiv föreställningsförmåga. Så kan till exempel nyhetsrapportering på CNN kring nyårsfirande runt om i världen analyseras som ett visst sätt på vilket världen konstrueras. Geografiskt börjar nyhetsrapporteringen i Sydney och följs sen av bilder från städer som Tokyo, Peking, Moskva, Berlin, Paris, London och New York. Ett av de budskap som produceras handlar om global likhet och samtidighet. Länder och städer förenas såväl diskursivt som visuellt genom firandet av samma högtid. Nyårsfirandet fungerar som ett symboliskt kitt som möjliggör ”the various cities and countries to be brought into a coherent narrative”.²⁰

Ett annat exempel som visar hur det globala konstrueras handlar om hur webbkameror kommunicerar och producerar berättelser om urban rumslighet i en globaliserad värld. Amanda Lagerkvist diskuterar hur webbkameror i Shanghai iscensätter en berättelse om modernitet där ”regionen tycks frikopplad från den geografiska platsen” och sålunda kopplad till ett globalt flöde och mediebruk. Mediebruket blir en ”social praktik” som samtidigt är ”konstitutivt för rummets sociala produktion”. Det är världens mobila och uppkopplade befolkning som uppmärksammar

Shanghais dramatiska förändringsprocess. När de beresta kosmopoliterna genomför sin virtuella resa ”produceras också staden som en global stad”.²¹

Orgad påpekar att ”the power of media representations lies in the creation of a certain environment of images, narratives and sensations that become the resources that shape what we know and get to know about the world”. Våra föreställningar om hur världen är beskaffad eller konstituerad får vi med andra ord genom olika mediala representationer, som har makten att skapa föreställningar som går utanför våra lokala och direkta erfarenheter. Detta är, enligt Orgad, vad som kan kallas för en global föreställningsförmåga (imagination).²² När denna föreställningsförmåga övergår till att bli förgivettagen har den transformerats till ett kulturellt eller socialt föreställningsfält (imaginary).²³ Som Moyn har understrukit förbinder begreppet social imaginary representationer med den social ordningen (praxis). Representationer är – återigen – inte passiva avspeglningar av den rådande sociala ordningen utan konstitutiva i sig: ”It is not the purpose of the social imaginary to suggest that intellectuals found the social order, only that concepts that elites may well theorize most explicitly pervade the social order and structure its conflicts.”²⁴

På så vis kan man också, menar Manfred B. Steger, hävda att ”a new global imaginary is on the rise” som destabiliserar föreställningar om nationen och dess tydliga gränser: ”the global imaginary destabilizes the grand political ideologies codified by social elites during the national age”. Det förändrade idélandskapet är intimt relaterat till ”the forces of ’globalization’, defined here as the expansion and intensification of social relations across world-time and world-space”. Den ideologikritiskt orienterade Steger menar att uppkomsten av globala föreställningsfält har fått sin tydligaste politiska artikulering i de ideologiska anspråken hos de samtida sociala eliter som residerar i våra globala städer.²⁵

Utifrån Steger och Hylland Eriksen går det att skala ner vad som kallas för ett globalt föreställningsfält till en minsta gemensamma nämnare. Denna finns mer eller mindre uttalad som en grundförutsättning för diskussionerna om vad globaliseringen innebär: ”increased interconnectedness and increased awareness of it”.²⁶ Något liknande formulerade Roland Robertson redan 1992: ”Globalization as a concept refers both to the compression of the world and the intensification of consciousness about the world as a whole”.²⁷ Å ena sidan pågår ekonomiska och kulturella globala processer, å andra sidan finns en medvetenhet om att dessa processer pågår. Men vad dessa processer betyder och innebär är omstritt.²⁸

Denna medvetenhet om att ett globalt förhållande råder kan sägas vara globaliseringsdiskussionens minsta gemensamma nämnare, och har alltså, enligt vår mening, tagit karaktären av ett globalt föreställningsfält (imaginary) – det vill säga något förgivettaget som inte ens behöver artikuleras.

Sist men inte minst: medvetenheten om ett globalt förhållande förändrar också den akademiska praktiken, därav exempelvis det nyvaknade intresset för en historieskrivning som förhåller sig till globala faktorer.²⁹

Att undersöka globaliseringens idéhistoriska rötter samt att ställa frågor om vilka likheter och skillnader som finns mellan forna tiders kontakter mellan olika civilisationer och dagens globala flöden är naturligtvis legitima forskningsfrågor. Men den bidrar inte särskilt mycket till att förklara hur vi i dag förhåller oss till den amorfa företeelse som går under namnet globalisering. I den amerikanska antologin *Rethinking modern European intellectual history* (2014) pläderar redaktörerna Darin M. McMahon och Samuel Moyn för att idéhistoria i dag inte enbart kan begränsa sig till ett studium av traditionella idéer och dess flöden genom historien. Snarare menar de att idéhistoriker måste förena analys av begrepp och idéer med sociala och kulturella praktiker. För att förstå hur ett begrepp som globalisering används i dag behöver man också se hur föreställningar kring detta begrepp sätts i cirkulation och ingår i sociala praktiker. Ämnet är naturligtvis långt ifrån uttömt med detta och vår förhoppning är att vår diskussion ska inspirera till ytterligare forskning och teoribildning.

Noter

1. För en problematisering av dessa ytterlighetspositioner se exempelvis Håkan Thörn: *Globaliseringens dimensioner. Nationalstat, världssamhälle, demokrati och sociala rörelser* (Stockholm, 2002), kapitel 1; Thomas Hylland Eriksen: *Globalization. The key concepts* (Oxford & New York, 2007).

2. Se Hylland Eriksen: *Globalization*, 69-89; jfr André Jansson: *Globalisering. Kommunikation och modernitet* (Lund, 2010 [2004]), 14.

3. Se t.ex. Manuel Castells: *Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur*. Band I: Nätverkssamhällets framväxt (Göteborg, 1998 [1996]); Ulrich Beck: *Vad innebär globaliseringen? Missuppfattningar och många möjliga politiska svar* (Göteborg, 1998 [1997]), särskilt 152-164; Fredric Jameson: "Preface", och Liu Kang: "Is there an alternative to (capitalist) globalization? The debate about modernity in China" i Fredric Jameson & Masao Miyoshi (red.): *The cultures of globalization* (Durham NC & London, 1998); David Held & Anthony McGrew: "The great globalization debate. An introduction" i David Held & Anthony McGrew (red.): *The global transformations reader. An introduction to the globalization debate* (Cambridge, 2000).

4. Inom en del av forskningen görs ekonomiska faktorer till den primära drivkraften. Se exempelvis Manfred B. Steger: *Globalization. A very short introduction* (Oxford, 2009 [2003]), ix-xi, 38-57.

5. Sudipta Kaviraj: "Global intellectual history. Meanings and methods" i Samuel Moyn & Andrew Sartori (red.): *Global intellectual history* (New York, 2013), 317.

6. Alan Megill: "Globalization and the history of ideas" i *Journal of the History of Ideas* 66:2 (2005), 179-182 (citat, 179-180).

7. Robbie Robertson: *The three waves of globalization. A history of a developing global consciousness* (London & New York, 2003), 4, 49-77 et passim; Peter N. Stears: *Globa-*

lization in world history (London, 2010); Jan Nederveen Pieterse: *Globalization & culture. Global mélange*, 2nd ed. (Lanham MD, 2009).

8. Mohammad Fazlhashemi, Anders Öckerman & Ronny Ambjörnsson (red.): *Vidgade vyer. Globalt perspektiv på idéhistoria* (Lund, 2000).

9. Mohammad Fazlhashemi: "Muslimsk guldålder och förmodern globalisering", i *Humanistportalen*, 27/2 2010, <http://www.humanistportalen.se/artiklar/idehistoria/muslimsk-guldalder/>, besökt 2/7 2021.

10. Samuel Moyn & Andrew Sartori: "Approaches to global intellectual history" i Moyn & Sartori (red.): *Global intellectual history*, 5, 7.

11. *Ibid.*, 5, 10–11.

12. *Ibid.*, 10.

13. Sheldon Pollock: *The language of the Gods in the world of men. Sanskrit, culture, and power in premodern India* (Berkeley CA, 2006). Jfr Moyn & Sartori: "Approaches to global intellectual history", 17.

14. För en diskussion av relationen mellan globalisering och kosmopolitism se Rebecka Lettevall: "The idea of *Kosmopolis*. Two kinds of cosmopolitanism" i Rebecka Lettevall & My Klockar Linder (red.): *The idea of Kosmopolis. History, philosophy and politics of world citizenship* (Huddinge, 2008), 13, 16, 29; Rebecka Lettevall & Kristian Petrov (red.): *Critique of cosmopolitan reason. Timing and spacing the concept of world citizenship* (Bern, 2014), 6, 10, 16; och Frank Ejby Poulsen: "Anacharsis cloots and the birth of modern cosmopolitanism" i Lettevall & Petrov (red.): *Critique of cosmopolitan reason*, 91–95.

15. I antologin *Global intellectual history* är det få av artiklarna som fokuserar på samtida förhållanden.

16. Mark Poster: "Global media and culture" i A. Anness, Lane Hall & Patrice Petro (red.): *Beyond globalization. Making new worlds in media, art, and social practices* (New Brunswick NJ, 2012), 16–17.

17. Samuel Moyn: "Imaginary intellectual history", i Darrin M. McMahon & Samuel Moyn (red.): *Rethinking modern European intellectual history* (Oxford, 2014), 117.

18. Shani Orgad: *Media representation and the global imagination* (Cambridge, 2012), 7.

19. *Ibid.*, 3.

20. *Ibid.*, 140.

21. Amanda Lagerkvist: "Mediastadens retorik. Webbkameror i framtidsstaden Shanghai" i Leif Dahlberg & Pelle Snickars (red.): *Berättande i olika medier* (Stockholm, 2008), 311–338 (första citatet 316, övriga 329–330).

22. Orgad: *Media representation and the global imagination*, 41–51 (citat, 41).

23. Jfr Charles Taylor: "Modern social imaginaries" i *Public Culture* 14:1 (2002), 106.

24. Moyn: "Imaginary intellectual history", i McMahon & Moyn (red.): *Rethinking modern European intellectual history*, 120.

25. Manfred B. Steger: *The rise of the global imaginary. Political ideologies from the French Revolution to the global war on terror* (Oxford, 2008), viii–ix.

26. Eriksen: *Globalization*, 4.

27. Roland Robertson: *Globalization. Social theory and global culture* (London, 1992), 8; jfr Eriksen: *Globalization*, 4.

28. Pieterse: *Globalization & Culture*, 7–8.

29. Vilket inte minst illustreras av den sedan 2006 utkommande tidskriften *Journal of Global History*.

Tidskriften *Le Débat*

1980–2020

TOMAS WEDIN*

I september 2020 gavs det sista numret ut av den franska tidskriften *Le Débat*. Under de fyra decennier som tidskriften utgivits har den utgjort en grundbult i det intellektuella livet i Frankrike. När många andra liberalt sinnade okritiskt hyllade den liberala demokratin segertåg, och andra framhävde vilka möjligheter för demokratin och individen som de ”stora narrativens” död skulle medföra, har *Le Débat* redan från starten 1980 i stället kontinuerligt fokuserat på de problem och potentiella hot som ett politiskt liv och debatt utan visioner om en annorlunda framtid för med sig. Vid sidan av personerna bakom tidskriften – historikern Pierre Nora (chef), filosofen Marcel Gauchet (chefredaktör), samt deras nära medarbetare historieteoretikern Krzysztof Pomian – har flera tongivande intellektuella lämnat bestående bidrag i frågor rörande historia, politik och samhälle.

Tidskriften startades upp i kölvattnet av efterkrigstidens starkt polemiserade intellektuella klimat, symboliserad av *l'intellectuel engagé*. Det tomrum som uppstod när denna epok led mot sitt slut blev startskottet för *Le Débat*. Upphovspersonerna ville med tidskriften bidra till ett mer konstruktivt samtalsklimat kring samtidens brännande frågor samt slå en brygga mellan akademien och det politiska livet. Det första numret kom ut under våren 1980. Den 19 april samma vår slöt tiotusentals människor upp runt omkring Montparnassekyrkogården för att sörja Sartres bortgång. Inom fyra år hade även Raymond Aron och Michel Foucault gått ur tiden, och 1986 avled Simone de Beauvoir. Med dessa representanter för efterkrigstidens intellektuella klimat var det mer än bara fyra uppslagsrika och karismatiska samhällsteoretiker som försvann. Deras bortgång representerar även slutet på en epok. De nya strömningar som tog form mot slutet av deras liv utmärkte sig inte minst för det som de hade lämnat

*Forskare i idé- och lärdoms historia, Göteborgs universitet, tomas.wedin@lir.gu.se

bakom sig snarare än vad rörelserna själva positivt representerade, något som såväl poststrukturalismen som postmarxismens framväxt under 1970-talet vittnar om.

Det var mot bakgrund av denna erfarenhet av ett framväxande vakuum som upphovspersonerna, ivrigt pådrivna av det ledande franske bokförlaget Gallimards dåvarande högste chef Claude Gallimard, började ge ut *Le Débat*. Emot den polemiska och ideologiskt låsta ordning som de menade präglat efterkrigstidens intellektuella landskap, ville de med *Le Débat* skapa en mötesplats där intellektuella från olika politiska läger skulle få konfrontera varandras argument. De ville härigenom bidra till att ersätta efterkrigstidens intellektuella skyttegravsattityd med vad Nora i inledningstexten – ”Que peuvent les intellectuels” – i tidningens första nummer benämner en ”demokratisk” intellektuell ordning. I denna inledande, programmatiska text framhåller han vad han anser var de huvudsakliga problemen med efterkrigstidens intellektuella klimat. Flera av de problem som han pekar på bottnar i ett förhållningssätt där utgångspunkten alltid reduceras till den ideologiska position utifrån vilken en person talar. I stället för ett meningsutbyte mellan olik tänkande, avfärdas kategoriskt vissa frågor och personer som meningslösa att diskutera med.

Vid sidan av en debatt där man sakligt bemöter varandras argument framhåller Nora även det historiska perspektivets särställning för en dynamisk samhällsdebatt: det är endast som i tiden inskrivna och verkande subjekt som vi kan förstå och ta oss an samtidens stora utmaningar. Mot bakgrund av de totalitära erfarenheterna i Europa under 1900-talet finns inget utrymme kvar för den naiva tilltro till framtiden som präglat så många av det moderna samhällets mest tongivande politiska rörelser. Vad vi genomlever, skriver Nora på ett sätt som pekar framåt mot *Les lieux des mémoires*, den antologisvit som han under 1980-talet var redaktör för, är slutet på en epok som präglats av övertygelsen att historien har ett mål. Till den som nu tar vid vill vi med tidskriften, framhåller Nora på de inledande sidorna i dess första nummer, bidra till ett intellektuellt klimat som möjliggör en bättre förståelse för vad det innebär att verka i historien i det framväxande intellektuella klimatet, att historisera sin samtid bortom de olika lockelser om stadier och slutmål som den moderna historiesynen förde med sig, och härigenom bidra till en fördjupad reflektion kring de strömningar som via det förflutna är verksamma i samtiden.

I backspegeln, när vi som läsare i dag vet att till exempel även den inflytelserike marxistiske litteraturvetaren Fredric Jameson bara ett år senare i sin *The political unconscious* (1981) med sin klassiska inledning ”Always historicise” skulle komma att betona historiserandets centrala ställning, blir man såklart nyfiken på hur det diakrona perspektivets företrädare i praktiken kommer till uttryck i tidskriften. Ett särskilt intresse har tid-

skriften ägnat åt de förändringar som det moderna, framtidsorienterade förhållningssättet har genomgått de senaste fyra decennierna, där nuet allt tydligare har kommit att ersätta framtiden som den strukturerande tidshorisonten. Som Nora beskriver det har den ”föreställningsbara [*pen-sable*] framtiden [...] gått under i kölvattnet av katastroferna under vårt sekel, och lämnat oss med en framtid för alltid utan namn och utan ansikte”. Samma typ av ambivalenta tongångar som citatet ger uttryck för genljuder i många av tidskriftens artiklar.

Ett exempel på detta är deras nära medarbetare kulturhistorikern Krzysztof Pomian, vilken tar sig an temat ur flera olika perspektiv. I exempelvis ”Framtidens kris”, vilket är en omskriven version av en presentation som han höll vid kollokvium på temat *Le frontiere del tempo* i Fermo i Italien samma år, framhåller Pomian hur framtidsutsikterna inom flera olika sfärer i samhället antingen kommit att bli alltmer pessimistiska, vilket är fallet med vetenskapen, eller tenderar att försvinna helt som en strukturerande temporal horisont, som i fallet med de moderna ideologierna. Från att ha varit en revolutionär kraft har vetenskapen i samband med de växande insikterna om klimatproblemets omfattning gått mot att bli alltmer konserverande. Och detta parallellt med att den ”reella” sovjetiska formen av socialismen, vilken fjättrad vid det förflutna av en ”frusen retorik... kryddad med demagogiska tics” sedan länge upphört att representera ett framtidslöfte, och i sin militarism alltmer snarast kommit att likna en slags samtida version av Preussen.

I artikeln framhåller Pomian den centrala ställning som den moderna staten och dess institutioner har haft i medierandet och reproducerandet av framtiden som en strukturerande horisont i samhället. Den tidigmoderna staten var en slags politisk-temporal hybrid: å ena sidan fick den sin legitimitet med hänvisning till det förflutna genom monarkernas beroende av kyrkans välvilja i enlighet med idén om kungadömen av Guds nåde, samt de blodsband varigenom de styrande ätterna gjorde anspråk på att inta en särställning; å andra sidan var de orienterade mot framtiden genom sitt befrämjande av handel och statens välmående i enlighet med de nya merkantilistiska idealen. Som en konsekvens av den dubbla revolutionen skulle emellertid denna hybrid komma att alltmer sammansmälta i en mot framtiden orienterad politisk regim under de moderna ideologiernas ledning.

Frågan om den moderna, för att använda den beteckning som den franske historikern François Hartog långt senare skulle formulera, ”historicitetsregimens” utslocknande och ersättande av någonting nytt är även en fråga som stått i fokus för tidskriftens chefredaktör Marcel Gauchet. Men där hans båda kollegor närmade sig dessa förändringar utifrån sina kulturhistoriska horisonter, har Gauchet primärt tagit sig an frågan utifrån

ett politisk-teoretiskt angreppssätt. En särställning i hans analyser intar frågan hur förändringarna i den temporala orienteringen under den moderna epoken har samspelat med statens förändrade roll samt de förändringar i relationen mellan individ och kollektiv som skett härigenom. Särskilt tydligt är detta i hans många analyser av de mänskliga rättigheternas förändrade politiska roll i det moderna samhället, från de atlantiska revolutionerna fram till i dag.

Det första steget i sin analys av de mänskliga rättigheternas ställning i det moderna samhället tog han redan i *Le Débats* tredje nummer i sin numera klassiska text ”De mänskliga rättigheterna är inte en politik”. Gauchet skiljer här mellan mänskliga rättigheter som ett slags minimalt ramverk för det politiska handlandet, och den ”maximalistiska” förståelse som han såg växa sig allt starkare mot slutet av 1970-talet, där fokus för politiken kom att reduceras till ett försvar av individens fri- och rättigheter. Denna nya innebörd, argumenterade Gauchet, är ett symptom på och bidrar till en växande oförmåga att orientera sig historiskt och att föreställa sig framtiden som något annorlunda än det rådande, och leder härigenom till en form av presentism. För det politiska livet får detta förödande konsekvenser, då politik per definition är en form av kollektivt handlande där individer går samman för att överskrida sina individuella begränsningar för att ge sin samtid och framtid en önskvärd form. Det exklusiva fokus på individens rättigheter som den maximalistiska positionen vilar på kan av denna anledning aldrig tjäna som tillräcklig grund för politiskt handlande.

Genom sitt politisk-teoretiska angreppssätt öppnar Gauchet härigenom upp en annan väg framåt än den mer sociologiskt och kulturhistoriskt inriktade som den likaledes psykoanalytiskt starkt inspirerade tänkaren Gilles Lipovetsky slog in på under samma period. Flera av de centrala idéerna i hans i den franskspråkiga världen mycket inflytelserika *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain* (1983) presenterades först i en artikel i *Le Débat* nummer 5 från 1980, ”Narcisse ou la stratégie du vide”. De analyser som Gauchet utvecklat har kommit att bli en omistlig referens inte bara i politisk-teoretiska diskussioner rörande mänskliga rättigheter i Frankrike. Via tänkare såsom den amerikanske idéhistorikern Samuel Moyn, vars tidiga analyser av de mänskliga rättigheternas historia bär tydliga spår av Gauchets tänkande, har de kommit att få spridning även i de engelskspråkiga politisk-teoretiska och historiografiska debatterna kring mänskliga rättigheter som rasar sedan ett femtontal år tillbaka.

Tjugo år senare följer Gauchet upp sin första artikel med en ny på temat vad som händer ”När de mänskliga rättigheterna blir en politik”. Nu har fokus skiftat från de motsägelsefullheter som den maximalistiska förståelsen vilar på, till en närmre analys av de mänskliga rättigheternas effekter

på det politiska livet. Det är ett misstag, menar Gauchet, att förstå de mänskliga rättigheternas framfart under perioden 1980 till 2000 primärt som ett epifenomen, som en effekt av de underliggande samhälleliga förändringar som skett, såsom globaliseringens uppluckring av territorialstatens makt och kommunikationsrevolutionen. Den tidigare konkurrensen mellan konservativa, liberala och socialistiska politiska strömningar, allihop präglade av sitt specifika sätt att orientera sig mot det förflutna och framtiden, med sina respektive förståelser för hur någon form av stabilitet kan uppnås i det moderna samhället, har ersatts av ett samförstånd om den självbestämmande individens primat med de mänskliga rättigheterna som underliggande ideologiskt-normativt ramverk.

Problemet med denna nya samhällsordning är att den, i kraft av sitt absoluta normativa avstamp i individen och hennes rättigheter, kringskar våra möjligheter att förstå individens tillblivelse i ett historiskt och socialt sammanhang. I kontrast till exempelvis arbetarrörelsen, vilken genom sin idé om klassamhällets inneboende motsättningar och självförståelse som ett historiskt subjekt inspirerade flera generationer av arbetare till förkvaran inom de mest skiftande fält, genererar de mänskliga rättigheterna som bas för de nya progressiva rörelserna inte tillnärmelsevis samma positiva földeffekter. Där arbetarrörelsen mobiliserade till en historiskt och socialt förankrad politisk kamp, framstår kraven på mänskliga rättigheter snarare som en moralisk kamp för en fritt svävande idé om rättvisa här och nu. De nya rörelserna underskattar och underminerar härigenom, menar Gauchet, möjlighetsvillkoren för sin existens, vilka samtliga är knutna till den starka stat som under flera sekler vuxit fram inom ramen för den westfaliska ordningen av territorialstater. Och det är just genom det glapp, mellan å ena sidan de krav som formuleras i de mänskliga rättigheternas namn och å andra sidan de historiska och sociala förutsättningarna för deras starka ställning i samhället, som Gauchet menar att de har en snedvridande verkan på vårt sätt att förstå oss själva i historien och i samhället. Den liberala demokratin baserad på en maximalistisk förståelse av de mänskliga rättigheterna underminerar på så vis de historiska och sociala villkoren för sin egen existens.

I tidskriftens sista nummer från september 2020 återkommer Gauchet till temat i texten ”À la découverte de la société des individus”. Han vidareutvecklar här temat om hur det rättighetsbaserade samhället alstrar en ny typ av psykisk struktur hos medborgarna. Med de mänskliga rättigheternas ställning som den oförmedlade grunden för samhället sker en tyngdpunktsförskjutning från en ordning där individens frihet uppfattas som en produkt av en viss institutionell form, mot en ordning där individ och institution ses som två poler med skilda intressen. I det moderna samhället syftade de offentligt kontrollerade samhällsinstitutionerna till att

förmedla en anknytning till det gemensamma, genom vilken individen rustades för att överskrida sina partikulära intressen.

En konsekvens av den nya politiska ordning som tagit form, där det abstrakta rättighetsbärande subjektet utgör den självklara utgångspunkten, är att det individuella psykets emotionella riktning i allt mindre utsträckning präglas av de institutioner som tidigare starkt bidragit till att ge det en form och riktning. Det är i detta ljus vi ska förstå konfliktlinjen mellan den liberalt sinnade som förordar ett gränslöst, öppet samhälle, och de som i sin oro för sin egen utsatthet pläderar för ett slutet samhälle i vad man uppfattar vara ”folkets” ogrumlade intresse, såsom det kommer till uttryck inom exempelvis den auktoritära populismen. Sina många olikheter till trots kan båda dessa positioner förstås som effekten av en samhällsordning där de enskilda medborgarna under fyra decennier har blivit tilltalade som oavhängiga individer. Vad det enligt Gauchet rör sig om är två variationer på en och samma form av privatiserade psykiska ekonomi: båda två alarmerande oförmögna att ta sig an vår tids stora utmaningar utifrån ett historiskt förankrat helhetsperspektiv på samhället.

I den engelskspråkiga delen av världen har flera av de i franskt intellektuellt liv centrala aktörer som kan kopplas till tidskriften hamnat i skymundan bakom *French Theory* och de så kallade ”nya filosoferna”. Vissa försök av har gjorts för att sprida deras idéer till en vidare publik av bland annat den amerikanske idéhistorikern Mark Lilla via serien ”New French Thought”, utgiven på Princeton University Press, där flera tänkare med nära kopplingar till *Le Débat* har översatts, och indirekt har, som nämnts, flera idéer och teoretiska poänger förts vidare av tänkare som Samuel Moyn. Diskussionerna i *Le Débat* är emellertid inte endast intressanta tack vare sitt idéinnehåll – vilket i ljuset av den djupa kris som den liberala demokratin genomlider förvisso i sig är ett fullgott skäl för att söka sig till tidskriften – utan är minst lika relevant som ett tidsdokument över denna omvälvande period i både Frankrikes historia och världen i övrigt. För alla med ett intresse för franskt intellektuellt liv under de sista decennierna är *Le Débat* en omistlig källa.

Avhandlingsrecensioner/
Dissertation Reviews

Det skyddade samhället

Peter Bennesved: *Sheltered society. Civilian air raid shelters in Sweden – from idea to materiality, 1918–1940 and beyond*. Malmö: Universus Academic Press, 2020. 439 s. ISBN 9789187439643, inb.

I Peter Bennesveds avhandling analyseras den svenska debatten om civila skyddsrum under mellankrigstiden. Ämnet är kongenialt. För det som i dag är utrymmen som vi främst tänker på som en förvaringsplats för konsumtionssamhällets överskottsmaterial var på 1930-talet en i högsta grad omstridd tanke med idéhistoriska rötter både i ryska revolutionen 1917 och funktionalismens genombrott på Stockholmsutställningen 1930. Att sedan Sverige tillhör ett av de länder i världen med störst skyddsrumskapacitet i relation till folkmängd gör bara ämnet än mer intressant. I Bennesveds avhandling kan man lära sig att det i dag rör sig om cirka 65 000 skyddsrum med plats för sammanlagt cirka 6,3 miljoner människor motsvarande ungefär sjuttio procent av befolkningen (23). Tillsammans bildar alla dessa skyddsrum och deras institutionella stödsystem ett underjordiskt tekniskt landskap som bara syns genom de karaktäristiska skyddsrumsskyltarna – orange kvadrat med blå triangel – lite varstans i våra tätorter.

Forskningsfrågan är enkel: Vilka omständigheter ledde till att Sverige blev så skyddsrumstätt och vilka var konsekvenserna (28)? För att angripa problemet tar Bennesved som utgångspunkt insikten att det här handlar om en teknik, mer specifikt ett sociotekniskt system av det slag som den amerikanske teknikhistorikern Thomas P. Hughes lanserat. Här är teknik och kulturella förhållanden så intimt sammanbundna att de inte kan separeras. För att förstå utformningen av en viss teknik krävs analyser av materiella och ekonomiska sammanhang lika mycket som sociala och institutionella. En konsekvens är ett systemperspektiv på teknik. Med en sådan ansats följer också vissa föreställningar om tekniköverföring, teknisk stil, systembyggare och det sociotekniska systemets tröghet (69). Av dessa är det egentligen bara de två sistnämnda som Bennesved använder sig av analytiskt.

En annan utgångspunkt är metodologisk och utgår från den nederländske innovationsforskaren Frank Geels tankar om hur radikala eller omvälvande innovationer börjar användas inom ett speciellt avgränsat sammanhang, en nisch, och därifrån kan tas upp i en bredare kontext, en socioteknisk regim, som inbegriper institutioner som marknader, kulturella symboler, utbild-

ningssystem med mera. Vissa tekniker blir så etablerade att de kan sägas ingå i ett tekniskt landskap där de betraktas som självklara och oundgängliga. Socioteknisk förändring sker när tillstånden på de olika nivåerna nisch, regim och landskap samspelar på ett sätt som möjliggör övergångar. Med hjälp av Geels modell vill Bennesved identifiera hur de civila skyddsrummen som teknik betraktat kunde etableras i en nisch för att mot slutet av 1930-talet realiserar i en regim och till slut efter andra världskriget bli en del av ett svenskt sociotekniskt landskap.

I en utomordentlig forskningslägesbeskrivning klargörs hur Bennesved tänker sig att hans bidrag är nydanande. Det handlar om att överbygga tre olika uppdelningar inom den forskning som hittills bedrivits inom området. För det första vill Bennesved överbygga uppdelningen som uppstått mellan svensk civilförvarshistoria å ena sidan samt militärhistoria och politisk historia å den andra, framför allt inom de stora forskningsprogrammen ”Sverige under andra världskriget”, ”Sverige under kalla kriget” och ”Försvaret under kalla kriget”. Mot bakgrund av att civilförvarsinstitutionen inte utsattes för något tydligt historiskt brott 1945 vill han för det andra överbygga den kronologiska skiljelinje som andra världskriget utgör för civilförvarshistoria under mellankrigstiden och det kalla kriget. Svenskt civilförvar under 1950- och 1960-talen kan inte förstås utan studier av de formativa skeendena under 1920- och 1930-talen. För det tredje vill han överbygga en mer allmän gränsdragning mellan militära och civila sammanhang, inte minst är civilförvaret en företeelse som skapar möjligheter att ge mer integrativa perspektiv i det avseendet.

I ett bakgrundskapitel ges förutsättningarna för det civila luftskyddet, bestående av bland annat bunkrar och fort för militärt skydd mot fiendeeld. När nya militärdoktriner utvecklades efter första världskriget kom också civilbefolkningens skydd i fokus. För det första handlade det om erfarenheter av totalkrig som innebar att ett lands hela produktionsapparat mobiliserades i krigsansträngningarna med följden att civilbefolkningen blev en resurs som måste skyddas. Om skyddet av hemmafronten inte var tillräckligt kunde folkliga protester bli avgörande som det hade varit både för Rysslands utträde ur första världskriget efter revolutionen och för Tysklands senare nederlag. Det civila luftskyddet blev här ett sätt att stärka befolkningens motståndsvilja mot attacker. För det andra handlade det om att utveckla ett motmedel mot en ny krigsstrategi där flygvapnet i tidiga luftanfall skulle slå ut fienden.

Ett viktigt inslag i svensk försvarsdebatt under 1900-talets första decennium var Föreningen för Stockholms fasta försvar som bildades 1902 för att främja ett invasionförsvar vid gränserna snarare än ett centralförsvar. Det gällde i synnerhet huvudstaden. Bennesved kallar föreningen för en nisch där tankar på civilförvar kunde utvecklas under mellankrigstiden och

fokuserar här på tre debattörer med militär bakgrund. Hugo Jungstedt lyfte fram civilbefolkningens betydelse för krigsansträngningar och därmed vikten av att planera för att skydda den, inte minst mot bombflyg. Mot slutet av 1920-talet började Emil Fevrell argumentera för hur civilskydd mer konkret kunde organiseras, i synnerhet civilt luftskydd. Under 1930-talet framstod sedan Kjell Magnell som något av en systembyggare som kunde skapa institutionella förutsättningar för det civila luftskyddet i Sverige som mot decenniets slut gick från nisch till socioteknisk regim. Det handlade bland annat om krav på starkare byggnadskonstruktioner – armerad betong blev samtidigt ett vanligare byggnadsmaterial – och skyddsrum. Till det kom stadsplaneringsåtgärder, som att skilja bostadsområden från mer utsatta fabriksområden samt att distribuera städerna mer med hjälp av parker och grönområden.

Intresset för civilförsvaret och luftskyddet bars upp av olika grupperingar. Förutom Föreningen för Stockholms fasta försvar engagerades också Svenska Röda Korset som inrättade en gassjukvårdskommitté 1934 som tre år senare blev luftskyddskommittén. Det fanns också en militär falang runt *Ny militär tidskrift*. Tillsammans kunde dessa grupper sprida information om luftskydd och debattera frågan, skapa nätverk för nyckelpersoner samt bidra till att bygga upp infrastruktur genom insamlingar och andra insatser.

Parallellt med att dessa grupperingar formerades under 1920- och 1930-talen blev socialdemokratin en allt viktigare politisk maktfaktor. Grundläggande för försvarspolitikerna blev ett beslut 1925 om att minska försvarskostnaderna, något som orsakade debatt. Som en motreaktion förekom paramilitär kårbildning som ibland gick under beteckningen luftskyddsorganisationer. Med skotten i Ådalen i början av 1930-talet följde en hotande militarisering från både vänster och höger. För att gjuta olja på vågorna infördes ett förbud mot beväpnade och uniformerade privata kårer. Händelseutvecklingen främjade också ett politiskt intresse för att ta civila krafter snarare än militära i anspråk när det var möjligt.

Under 1930-talet genomfördes en rad utredningar om luftskyddet eller som inverdade på det. Luftförsvarsutredningen arbetade från våren 1928 och kom med ett betänkande i december 1931 (SOU 1932:3) som framför allt utgick från ett militärt betingat luftskydd med luftvärnseld och flygförsvaret, något som gick på tvärs mot politiska intressen att organisera ett civilt luftförsvaret. Utredningen desavouerades effektivt genom att en annan utredning, den så kallade åkermanska, både hann tillsättas och presentera ett slutbetänkande i maj 1930 (SOU 1930:12). Den arbetade med ett bredare uppdrag som gick ut på att rationalisera försvaret i ljuset av sparbeslutet 1925. Men resultatet blev hårt kritiserat, inte minst från progressiva krafter inom försvaret runt *Ny militär tidskrift* som hellre såg större satsningar på motoriserade förband och på det nyigen inrättade flygvapnet. Resultatet av

motsättningarna inom det svenska försvaret – där man tycks ha varit mer intresserad av att bekämpa varandra än att identifiera en gemensam yttre fiende – blev en större försvarskommission 1930 som fem år senare lade fram ett omfattande betänkande i sex delar. Den gav nytt ljud i skällan och ledde till en rejäl höjning av försvarsanslagen 1936, hela 25 procent, samtidigt som försvaret skulle moderniseras och armén skars ner. Flygvapnets resurser mer än fördubblades.

I och med 1936 års försvarsbeslut blev det möjligt att arbeta vidare med ett luftskydd för civilbefolkningen. På våren 1936 tillsattes åter en utredning, civila luftskyddsutredningen, med bland andra Kjell Magnell som rådgivande expert. Den presenterade sitt betänkande i december samma år som innebar att det skulle skapas en civil myndighet, Luftskyddsinspektionen. Stadsplaneringen skulle ta hänsyn till civilbefolkningens skydd och vid nybyggnationer skulle tillgång till skyddsrum tillgodoses, allt enligt de förslag som Magnell gav luft åt offentligt parallellt med utredningens arbete och som passade socialdemokratisk bostads- och socialpolitik som hand i handske. I och med att utredningens förslag låg till grund för två propositioner som stöddes av riksdagen 1937 kan det civila luftskyddet med hjälp av systembyggare som Magnell och andra sägas ha tagit steget fullt ut från en nisch till en socioteknisk regim. Nu inrättades organisationer och institutioner som garanterade att det civila luftskyddet realiserades från 1938.

För att kunna bygga skyddsrum och byggnader som bättre kunde motstå bombflyg engagerade sig ingenjörerna. Svenska Teknologföreningen blev en nod för att bygga upp teknisk kunskap om hur skyddsrum bäst utformades. Samtidigt innebar det att ingenjörerna tillskansade sig ett problemformuleringsprivilegium inom området. I kampanjen för ett stärkt civilt luftskydd ingick flera komponenter: en rullande utställning 1938 som fick plats i fyra järnvägsagnar, en i ingenjörskretsar närmast rituell kontrovers som fördes i dagspress, *Teknisk tidskrift* och *Byggmästaren* 1939–1940 samt en inbjuden tysk expert i Stockholm i april 1936. Genom dessa insatser menar Bennesved att skyddsrumfrågan primärt blev en teknisk fråga att hanteras av ingenjörer under parollen byggnadstekniskt luftskydd. Material, utformning, slussar och luftströmmar var viktigare än möjligheter till social samvaro, psykologiskt stöd eller andra aspekter. På så sätt upptogs skyddsrumfrågan i en specifikt ingenjörsmässig regim.

1930-talet var ett decennium som också såg luftskyddsfrågan aktualiseras i dagspressen av flera olika skribenter. Bennesved har valt ut tre kvinnliga författare och journalister för att spegla frågan: Elin Wägner, Barbro Alving och Gerd Ribbing. Av dessa stod Wägner för en mer utpräglad feministisk ståndpunkt som innebar motstånd mot att krigshotet fick till följd att kvinnor och barn, som var kvar i tätorter medan män var inkallade, skulle tvingas ner i skyddsrum under jord. I stället för att ordna luftskydd för civila

som innebar en militarisering av samhällslivet borde man enligt Wägner inrikta sig på fredsbevarande insatser. Hon kopplade också krigshotet till den vikande nativiteten i Sverige, något som uppmärksammats i makarna Myrdals *Kris i befolkningsfrågan* 1934. Annorlunda var det med Alving. I hennes vardagsnära reportage från spanska inbördeskriget kunde tillvaron i skyddsrummen vara skräckfylld och samtidigt en ond nödvändighet. Även Ribbing rapporterade från spanska inbördeskriget och överförde dessutom sina erfarenheter till Stockholmsmiljöer där intrycket kunde bli en aning ljusare än det som Alving rapporterade.

Det råder knappast någon tvekan om att spanska inbördeskriget höjde intresset för civilt luftskydd i dagspressen. Rapporteringen därifrån innebar också att kritiken mot luftskyddsinsatser, exempelvis av det slag som Wägner stod för, tystnade. Under 1930-talet hade diskussionerna om civilt luftskydd gått från en idé som fördes fram av några få entusiaster i begränsade sammanhang till att ha blivit en reglerad statspolitik med en egen myndighet och lagstiftning. Från 1938 blev skyddsrum krav vid nybyggnation och från andra världskriget utgjorde byggnadstekniskt luftskydd en självklar del i ett tekniskt landskap. Guldåldern var från 1950-talet till mitten av 1970-talet då Sverige övergav ett krigsscenario som innebar planering för främmande angrepp med kärnvapen.

Bennesveds avhandling är ambitiös och uppslagsrik med en analytisk skärpa som tydliggör den studerade processens steg och delar. Faktiskt handlar det här om en kombination av ett empiriskt hästjobb med ett stort och varierande källmaterial i en väl avpassad analytisk ram. Texten hade dock mått bra av en extra korrekturläsning. Här finns några felstavade namn, en del notreferenser som hamnat snett, hänvisningar till illustrationer och textstycken som blivit fel och en del inkonsekvenser vad gäller citatöversättningar och referenser. Trots att utredningsbetänkanden är en viktig källa har inte riksdagsdebatterna som följde på propositionerna (som saknas i källförteckningen) undersökts.

Även dispositionen kan diskuteras. Delvis speglar kapitelindelningen olika typer av källmaterial, något som inneburit en del upprepningar av olika företeelser som tågutställningen 1938, Föreningen för Stockholms fasta försvar eller bostadspolitiken och funktionalismen. Ett alternativ hade varit att låta dispositionen närmare spegla de analytiska kategorierna nisch, regim och landskap även om det skulle leda till andra problem.

Ett tekniskt landskap som behandlas ganska ingående är bostadsbyggarboomen i Stockholm under 1930-talet, dessutom på två ställen. Men det som inte framkommer förrän i slutet av avhandlingen (384, 389) är att dessa projekt trots alla goda materialmässiga och arkitektoniska förutsättningar inte ledde till några permanenta civila skyddsrum. Kanske berodde det på att man inte kunde bära kostnaderna, många av dessa bostadsprojekt bygg-

des med hjälp av förmånliga statliga lån till allmännyttiga bostadsföretag som kontrollerades av kommuner och under 1930-talet var skatteintäkterna som andel av bruttonationalprodukten inte särskilt imponerande. Sådana förhållanden hade kunnat spela en ännu större roll i analysen av 1930-talets bostadsbyggande som ett tekniskt landskap. Staten hade många goda föresatser och skyddsrum byggdes först när försvaret fått sitt.

När det gäller akribi har jag redan kommenterat en del detaljer. Större frågor handlar om hur källmaterialet hanterats. Här har jag särskilt kontrollerat en specifik debatt om byggnadstekniskt luftskydd som fördes i *Teknisk tidskrift* och dagspress från december 1939 till sommaren 1940 (299–312). Dispyten handlade bland annat om huruvida man bör stötta tegelvalv i källare som används som skyddsrum och hur det i så fall bäst görs. På ena sidan i debatten fanns en professor i byggnadsteknik på Chalmers, Hjalmar Granholm, och hans vapendragare Nils Royen, byrådirektör på Kungl. Byggnadsstyrelsen. Deras avslutande inlägg i augusti 1940 karaktäriserar Bennesved som "mainly a very narrow discussion on the function and structure of vaults and different forms of dynamic stress on them." (310)

Kärnan i kritiken handlade om att Granholms och Royens måltavla John-Erik Ekström, som var assistent i byggnadsstatik vid KTH med egen ingenjörfirma, gjort ett tvivelaktigt antagande i sina beräkningar, nämligen att tilläggslasten på ett tegelvalv i ett skyddsrum belastades jämnt vid ett husras. I så fall visade hans uträkningar att stöttor knappast var någon hjälp. Men praktikerna Granholm och Royen menade att huvuddelen av tilläggsbelastningen fördelades ojämnt och att den större delen snarare hamnade högst på valvet. Deras försök, som illustrerades med suggestiva bilder, visade alltså att stöttor gjorde avsevärd skillnad för tegelvalvets förmåga att motstå tilläggsbelastning. Motsättningen stod mellan två statsanställda praktiker, som byggde sina förslag på försök snarare än på beräkningar som Ekström, vilken enligt sin biografi i *Svenskt biografiskt lexikon* dessutom hade "avsevärt ekonomiskt bidrag" från tegelindustrin. (Samma artikel gör också gällande att Ekström ändrade uppfattning i frågan om murade tegelvalvs motståndskraft.) Vad det tycks ha handlat om var att statligt anställda traditionalister propagerade för nyttan av att stötta upp gamla tegelvalv, medan en ung och framåtsträvande frifräsare med tegelindustrin i ryggen hävdade att det var onödigt. Jag tror alltså att det går att härleda mer ur skyddsrumskontroversen än Bennesved gör.

En annan omständighet som Bennesved tar upp och diskuterar ganska ingående är det spanska inbördeskriget, som tveklöst invercade stort på idén om behovet av civila skyddsrum. Detta inte minst genom den krigsrapportering som Alving och Ribbing bistod med. Men det är en sak som inte riktigt stämmer. När det spanska inbördeskriget bröt ut sommaren 1936 hade den civila luftskyddsutredningen redan börjat arbeta.

I stället finns en annan tilldragelse, mycket mindre känd, som kan ha haft en minst lika stor betydelse för att utredningen kom till, nämligen bombningen av den svenska abessinienambulansen den 30 december 1935 som inte alls nämns i avhandlingen. Bakgrunden var det italiensk-abessinska kriget som bröt ut på hösten 1935. Utifrån de omfattande svenska missionärstraditionerna i Etiopien fanns starka band mellan länderna och när Internationella Röda Korset efterfrågade en hjälpinsats kom den svenska organisationen snabbt till undsättning. En ambulansexpedition sattes samman med fem sjukvårdsutrustade Volvolastbilar och ett fältsjukhus. Bland 400 frivilliga valdes tolv svenska män ut – officerare, läkare och sjukvårdare – för att skickas ner tillsammans med utrustningen. Pressen följde förberedelserna och resan ner genom Europa till krigsskådeplatsen.

När så småningom fältsjukhusets tältpinnar var nerslagna och hjälpinsatsen börjat göra nytta bombade italienskt stridsflyg ambulansen med flera skadade svenskar som följd. Sjukvårdaren Gunnar Lundström omkom i bombningen. Detta ska ha varit första gången en Röda kors-insats anfallits i strid med en Genèvekonvention. Händelsen och det faktum att en svensk civilist dödats i en flygbombattack gjorde stort avtryck i svensk media på nyåret 1935 och det är inte omöjligt att den också ökade aktualiteten i krav på ett utbyggt civilt luftskydd i Sverige. Detta bara veckor innan den civila luftskyddsutredningen tillsattes på våren 1936.

Sammantaget går det alltså att konstatera att en del av analyserna i Bennesveds avhandling hade kunnat vara ännu djupare samtidigt som det också finns en del händelsealternativ att fundera över. Samtidigt är det en ganska väntad effekt när ett så omfattande empiriskt material behandlas inom ramen för en doktorsavhandling. Efter ett antal år uppstår helt enkelt utmattningsfenomen som innebär att de sista stenarna måste lämnas halvvända. Kanske gäller det också avhandlingens fokus på mellankrigstiden. I det avslutande kapitlet dras trådarna framåt till det kalla kriget då den verkliga skyddsrumboomen tar vid i Sverige. Det är egentligen först nu som idéerna övergår i materialitet.

Bennesveds avhandling är en brett anlagd kontextuell historia över de överväganden och omständigheter som under mellankrigstiden låg till grund för de kalla-krigsskyddsrum som så effektivt kommit att internaliseras i svenska medvetanden. Det handlar om en idéhistoria som ifrågasätter det självklara genom att följa trådarna bakåt i tiden, oavsett om de leder till nya arkitektoniska stilideal grundade i armerad betong eller till en journalistik som lyfter fram det vardagligt självupplevda. Det blir inte sämre av att allt är väl förpackat i en analysram som lyfter fram de viktigaste aspekterna av processen. Tvärtom blir det riktigt bra idéhistoria.

Thomas Kaiserfeld

Lunds universitet

Till marknadsorganiseringens idéhistoria

Jesper Meijling: *Marknadisering. En idé och dess former inom sjukvård och järnväg 1970–2000*. Stockholm: KTH, 2020. 327 s. ISBN 9789178737, hft.

Under det senaste halvsekleet och särskilt tydligt sedan 1990-talet har den ena offentliga verksamheten efter den andra omorganiserats utifrån marknadsprinciper. Inom elkraftproduktionen bolagiserades Vattenfall 1990. Kort tid därefter ombildades Domänverket till aktiebolag. Televerket blev Telia 1993 och Postverket blev Posten AB 1994. Inom skolans värld genomfördes en omfattande kommunalisering, åtföljd av införandet av elevpeng, skolval och etableringsrätt för privata friskolor. Det högre utbildningssystemet har administrativt reformerats i omgångar med nya resursfördelningsprinciper utifrån studentpeng och helårsprestationer samt införandet av nya företagsliknande linjestyrningsmodeller. På de kommunala och regionala nivåerna har tendenserna varit likartade – och ibland ännu tydligare. Återkommande är också argumentet att en ökad konkurrens förväntas bidra till förbättrad effektivitet, kvalitet och ibland även avkastning.

Kärt barn har många namn. Ibland har denna trend mot marknadsliknande organiseringsprinciper benämnts privatisering eller avreglering, andra gånger bolagisering eller företagifiering. Mönstret är långt ifrån unikt för Sverige, även om den svenska marknadsanpassningen tillhör det dussintal länder – däribland USA, Storbritannien, Kanada, Frankrike och Nya Zeeland – där utvecklingen drivits längst. Internationellt har denna rörelse karakteriserats i termer av en nyliberal reformvåg, personifierad av Ronald Reagan och Margaret Thatcher som förgrundsgestalter, eller med Christophers Hoods (1991) numera etablerade begrepp *new public management* (NPM).

Jesper Meijling har i sin avhandling i historiska studier av teknik, vetenskap och miljö, framlagd vid KTH, valt att benämna detta fenomen ”marknadisering”, vilket definieras som ”processen att göra verksamheter som inte tidigare var marknadsorganiserade eller marknadsstyrda mer marknadsliknande” (9). Det författaren vill göra i sin avhandling är, som titeln anger, att studera marknadiseringen dels som en idé, dels hur denna kom till uttryck inom verksamhetsområdena sjukvård och järnväg i Sverige under perioden 1970–2000. Mer specifikt anges avhandlingens syfte vara ”att studera och analysera sådana förlopp [...] i avgränsade situationer för att ge konkreta beskrivningar och bilder av hur marknadisering har gått till, framför allt i ett initialt och förslagsmässigt skede” (26). Frågor som behandlas är, för det första, ”hur marknadisering genomförts på en konceptuell nivå”, för det andra och mer specifikt, hur idén fångades upp av vissa aktörer och ”översattes” till svenska förhållanden och förutsättningar i form av vissa givna

förespråkade metoder och tekniker samt, för det tredje, vilka ”de mer konkreta och mer eller mindre direkta följderna” blev (27–28).

Teoretiskt och perspektivmässigt inplacerar författaren sin studie inom det mångvetenskapliga fältet vetenskaps- och teknikstudier (STS) och mer specifikt i skärningspunkten mellan idéhistoria, teknikhistoria, ekonomisk doktrinhistoria och aktör-nätverksteori (ANT). Kännetecknande är att viktiga referenser utgörs av Philip Mirowski och Michel Callon, men även av svenska kunskapssociologiskt och organisationsteoretiskt orienterade forskare som Agneta Hugemark och Barbara Czarniawska. Flera av studiens nyckelbegrepp är också hämtade från eller inspirerade av dessa forskningsområden: ”marketization” (Callon), ”översättning” (Callon) och ”infusion” (Czarniawska & Joerges), även om det är lite oklarare med härkomsten av de likaledes centrala begreppen ”terräng” och ”komponent”.

Utifrån det nämnda perspektivet både ansluter sig studien till och skiljer sig från den befintliga svenska organisationsforskning som behandlat marknadsanpassningen av offentliga verksamheter. Bland annat markerar författaren en åtskillnad gentemot Nils Brunssons förståelse av marknadsisering som ett spridningsfenomen, där Meijling alltså är mer intresserad av den process varigenom specifika verksamhetsområden blir allt mer marknadslika. Av liknande skäl motiveras valet att undvika de mer etablerade begreppen *new public management* och *nyliberalism* med att det förstnämnda tenderar att överbetona frågor om styrning och utfall, medan det senare enligt Meijling dras med svårhanterliga ideologiska konnotationer. Mer konkret innebär detta att författaren utifrån sitt ANT-inspirerade angreppssätt särskilt intresserar sig för, vad han träffande beskriver som, ”mötet mellan idé, terräng och översättare” (109), det vill säga hur enskilda aktörer (översättare) anpassade marknadsiseringsidén (idé) till ett konkret verksamhetsområdes förutsättningar (terräng) vid givna tidpunkter, i det här fallet den svenska sjukvården under 1970- och 1980-talen och det svenska järnvägssystemet under 1990-talet, och utvecklade specifika tekniska organisationslösningar eller ”komponenter” vilka kom att fungera som innovationer av betydelse för verksamheternas fortsatta marknadsisering.

Empiriskt och metodmässigt innebär detta i fallet med sjukvården att nationalekonomen Ingemar Ståhl identifieras som en sådan central aktör. Här uppmärksammas särskilt Ståhls delvis opublicerade sjukvårdekonomiska texter. I delstudien om järnvägen ställs på motsvarande sätt nationalekonom Jan-Eric Nilsson och dennes idéarbete i några till synes anspråkslösa rapporter och utredningar i förgrunden. I båda fallen deklarerar Meijling att han medvetet valt att undvika ett ”exogent” betraktelsesätt som överbetonar juridiska och politiska aspekter (230).

Avhandlingens undersökningsdesign är uppbyggd kring tre delstudier av olika karaktär och längd samt med skilda kronologiska tyngdpunkter. Den

första delstudien betecknas som en ”idéstudie”, begränsar sig till 30 sidor och syftar till att belysa marknadsideringsidéns tidiga internationella konceptualisering under efterkrigstiden. Den andra betydligt längre delstudien utgör avhandlingens ”huvudstudie”, omfattar 115 sidor och behandlar sjukvårdsområdet under 1970-talet, men inkluderar även framåtblickar mot sjukvårdens omorganisering särskilt i Stockholm fram till våra dagar med Nya Karolinskas invigning 2016. Den tredje och sista delstudien, vilken betecknas som en ”fortsättningsstudie”, uppgår till knappa 50 sidor och förflyttar fokus mot järnvägen under 1990-talet.

Den första delstudien uppmärksammar således marknadsideringsidéns tidiga internationella konceptualisering. Idéstudien har flera viktiga analytiska förtjänster. Med stöd av bland andra Daniel Stedman Jones och Philip Mirowski tecknas en bredare idéhistorisk bakgrund vilken inkluderar ekonomer som Friedrich von Hayek, Milton Friedman, James Buchanan och Gary Becker samt deras kopplingar till Chicagoskolan och framför allt det lösligare och mer informellt nätverksbaserade så kallade Mont Pelerin-sällskapets betydelse samt hur detta, med Mirowski, låter sig förstås som ett tankekollektiv med en tankestil. Meijling poängterar här särskilt Buchanan och public choice-skolans idégivande betydelse för det svenska sammanhanget. En annan analytisk förtjänst ligger i urskiljandet av marknadsideringstänkandets tre kännetecknande drag. Dessa benämns i tur och ordning: ”antagonism”, som avser förespråkarnas vana att argumentera för sina egna idéer i termer av kontrasterande hotbilder; ”metodologisk individualism”, som syftar på tendensen att alltid utgå från ett ekonomiskt mikroperspektiv och den enskilda individens intressen och behov, det vill säga i linje med den i ekonomiska sammanhang ofta postulerade uppfattningen om människan som en *homo economicus*; ”analogism”, som avser synsättet att i princip allt låter sig liknas vid och förstås i termer av en potentiell marknad – och att realiserandet av en sådan i så fall skulle vara till det bättre (97).

I avhandlingens ”huvudstudie” får vi sedan följa hur dessa mer generella marknadsideringsidéer togs emot i Sverige under 1970-talets mitt, mer specifikt inom det då unga sjukvårdsekonomiska området och genom Ingemar Ståhls skrivelser och bidrag. Inledningsvis kommenteras Ståhls säregna profil som forskare och opinionsbildare vilken resulterade i förvånansvärt få internationella publikationer men desto fler föredrag, utredningar och rapporter. Den empiriska kärnan, vilken utgör en viktig del av avhandlingens empiriska ryggrad, utgörs här av 30-talet texter med sjukvårdsekonomisk inriktning i Ståhls privata manuskriptsamling. Enligt författaren låter sig de spridda manuskripten förstås ”som en lång text” vilken återspeglar Ståhls idéutveckling på området över tid (141). Analytiskt belyser studien hur Ståhl ”översätter” de internationella marknadsideringsidéerna till det svenska sjukvårdssammanhanget och därvidlag urskiljer öppningar för marknads-

ekonomisk ”infusion” i den befintliga ”terrängen” och sedan utformar specifika marknadsiserings-”komponenter”. I Ståhls fall bestod, enligt Meijling, den enskilt viktigaste innovationen i formulerandet av idén om ”diagnosbaserad konkurrens”, ett system med individualiserad prissättning som möjliggör effektivisering och resursallokering enligt mer marknadsmässiga principer. Inspiration till denna diagnosbaserade konkurrens hämtades framför allt från Buchanan och public choice-skolans idé om individbaserad produktion och leverans och låter sig samtidigt, enligt Meijlings tes, förstås som ett (idémässigt) ”strukturellt förarbete” (282) till Michael Porters och Elizabeth Teisbergs idé om ”värdebaserad vård” som långt senare sjöattes i och med omorganiseringen av Nya Karolinska. Även om Meijling inte lyckas påvisa något direkt historiskt samband mellan Ståhls och Porter-Teisbergs respektive modeller argumenterar han för att de trots allt ”överensstämmer mönstermässigt i stort sett på varje punkt” (282).

I avhandlingens tredje och sista delstudie vidgas och förskjuts blicken mot det transportekonomiska området och Jan-Eric Nilssons roll för det svenska järnvägssystemets marknadsisering med kronologisk betoning på dennes idéarbete kring 1990. Denna ”fortsättningsstudie” möjliggör jämförelser med den föregående ”huvudstudien” i syfte att urskilja viktiga likheter men också skillnader. Bland annat framstår järnvägen som ett relativt slutet tekniskt system i förhållande till sjukvårdsapparatusens öppnare och mer komplexa sociotekniska system. Grundfrågan om mötet mellan idé, översättning och terräng låter sig dock ställas till båda systemen, samtidigt som Meijling i denna del också inför delvis nya frågor om huruvida marknadsiseringen snarast bör förstås som en ovanifrån dirigerad process eller tvärtom som en lokalt situerad kontingent underifrån-process. Med fokus på Nilssons roll som translokala ”översättare” poängterar Meijling särskilt betydelsen av en tidig amerikansk flygplatsstudie från 1979 (av ekonomerna David Grether, Mark Isaac och Charles Plott) vilken föreslog införandet av ett marknadsliknande auktionssystem av ”slots” eller ”avgångar” för att effektivisera flygplatskapaciteten. Denna idé översattes av Nilsson till det svenska järnvägssystemet – där en viktig förutsättning utgjordes av den nyss införda uppdelningen av Banverkets och SJ:s ansvar för infrastrukturen respektive trafiken – i form av ett motsvarande prissättningsystem för avgångar i järnvägstrafiken genom anbud, vilket därigenom skapade öppningar för konkurrerande tågbolag.

I avhandlingens avslutande del sammanfattar och diskuterar Meijling undersökningens viktigaste resultat. Bland annat kommenteras avhandlingens bidrag i förhållande till tidigare forskning om å ena sidan de mer idéhistoriskt präglade internationella studierna om marknadsisering och å den andra de mer verksamhetsorienterade svenska studierna om sjukvårdens och järnvägens marknadsisering. Med sitt analytiska fokus på ”kopplingspunkten

mellan idébakgrund, översättare och konkreta tillämpningar” (280) understryks återigen skillnaden mellan det relativt öppna sociotekniska sjukvårdssystemet och det relativt slutna tekniska järnvägssystemet och hur dessa medförde olika förutsättningar för Ståhl respektive Nilsson som översättare. Det framhålls också att marknadsideringen i det ljuset snarare är att likna vid ett synsätt, en ”market approach”, än en specifikt utbroderad ekonomisk teoribildning (280). Vidare kommenteras Ståhls och Nilssons insatser som översättare med betoning på hur deras innovativa praktisk-tekniska lösningar utformades i förhållande till verksamhetsområdenas specifika förutsättningar och organisatoriska uppdelningar samt hur införandet av dessa lösningar gav upphov till rekonfigurationer med delvis nya logiker, mål och syftesförskjutningar för de olika verksamheterna (291). I det ljuset, menar Meijling, blir slutsatsen ”att marknadsideringen i sina initiala genomföranden hade mer med enskilda handlingar att göra än med program eller en ’stor utveckling’ – även om en sådan fanns i omgivningen eller i förlängningen.” (282–283)

★

En del historiska ämnen är inte bara intressanta i sig utan även i högsta grad samtidsrelevanta. Jesper Meijlings avhandling är ett exempel på det sistnämnda. När detta skrivs har den dagspolitiska debatten kring omorganiseringen av Nya Karolinska knappt svalnat. Samtidigt är det kanske så att vi först nu börjar få den välbehövliga historiska distansen för att kunna urskilja marknadsideringens större mönster och konturer i backspegeln – även om fenomenet alltså är i högsta grad levande. Denna samtidshistoriska utmaning gör förstås avhandlingsämnet både diskussionsvänligt och tacksam att opponera på.

Först som sist ska dock understrykas att Jesper Meijlings avhandling är en studie med många förtjänster. En sådan rör valet av det kombinerade idé-historiska och STS-perspektivet på sjukvårdens och järnvägens omorganiseringar. Med hjälp av detta leds vi genealogiskt bortom marknadsideringens breda genomslag under 1990-talet till dess initiala och mindre utforskade skeden. Analytiskt förtjänstfull är också studiens mer specifika fokus på mötet mellan idé, terräng och översättning, med vilket Meijling uppmärksammar annars relativt obemärkta aktörer och till synes oglamorösa praktisk-tekniska lösningar ur en grå litteratur bestående av manuskript, utredningar och rapporter, som på olika sätt bidrog till den infrastrukturella omvandling vars effekter vi fortfarande befinner oss mitt i.

Som framkommit har den originella undersökningsdesignen med tre asymmetriska delstudier onekligen sina poänger. Det anlagda diakrona längdsnittet tillåter författaren att följa marknadsideringens interna-

tionella conceptualisering, visa hur dessa genom ett aktivt praktiskt-tekniskt översättningsarbete anpassades till svenska förhållanden inom det rådande sjukvårdssystemet och vidga blickfånget med hjälp av den kompletterande järnvägsstudien för att på så sätt påvisa både likheter och skillnader mellan de båda systemen. Samtidigt har denna undersökningsdesign sina baksidor, vilka reser frågor: Varför just tre delstudier och inte två, eller kanske rentav en mer fokuserad fallstudie? I nuläget är de tre delarna, som nämnts, olikartade till längd, karaktär och syfte. Förstudien baseras primärt på sekundärkällor och har samtidigt karaktär av ett idéhistoriskt bakgrundskapitel med delvis teoretiska ambitioner. Detta medan ”fortsättningsstudien” framstår som relativt begränsad jämfört med ”huvudstudien”, vilket gör att det komparativa anslaget haltar. En synpunkt är att en utvecklad och fördjupad undersökning av sjukvårdsstudien troligen hade kunnat ge en fylligare bild av såväl Ståhl och det sjukvårdsekonomiska kunskapsområdets utveckling som den bredare samhällskontexten, och kanske även gjort det möjligt att fylla ut det i nuläget ganska besvärande glappet mellan Ståhls och Porter-Teisbergs respektive marknadiseringslösningar. Författaren är också förhållandevis sparsam i motiveringen av de valda verksamhetsområdena (69–70). Att sjukvården erbjuder ett tidigt intressant fall är ganska uppenbart, medan valet av järnvägen och Nilsson framstår som mindre självklart. Här hade gärna några av de kompletterande motiv som framfördes vid disputationen kunnat få framkomma tydligare även i avhandlingen.

En annan konsekvens av studiens längdsnittsutformning, i kombination med författarens val att undvika ”att överbetona juridiska och politiska kategorier” (230), är att analysen fokuseras relativt snävt på de enskilda översättarnas idéarbete och dessas tekniska anpassning till den specifika terrängen. Perspektivmässiga val och kontextuella avgränsningar måste förstås alltid göras. En följd av just denna vinkling, menar jag, är att det blir svårt att värdera Ståhls och Nilssons mer specifika form av aktörskap samtidigt som perspektivet i sig riskerar överbetona de enskilda individernas betydelse i denna trots allt temporalt utdragna, translokalt cirkulerade och komplext situerade process. Samtidigt antyds på flertalet ställen att Ståhl och Nilsson långt ifrån var isolerade i sina idéarbeten kring sjukvården respektive järnvägen, att de ingick i inflytelserika nätverk och verkade parallellt på flera arenor. Ståhls nationalekonomiska intresse var således på intet sätt begränsat till sjukvården utan rörde sig mellan och omfattade även försäkrings-, försvars- och högre utbildningsfrågor utifrån, som det förefaller, den uttalade marknadiseringsidén att ”terrängen [...] skall anpassas till ekonomens marknadskarta” (195). Ur ett sådant vidgat perspektiv framstår Ståhls överföring av den amerikanske ekonomen Kenneth Arrows försäkringsperspektiv till sjukvårdsområdet som mindre anmärkningsvärd (162). Den sjukvårdsekonomiska forskningsgruppen i Lund 1972–1973, konferen-

ser som den i Genève 1975 vilken samlade både ekonomer, politiker och praktiker, 1970-talets tankesmedjor, grupperingarna kring SAF, Finansdepartementets ESO-grupp och flertalet statliga utredningar utgör exempel på några arenor och nätverk som skymtar förbi i framställningen utan att riktigt integreras i analysen. Detta väcker funderingar om denna bredare rörelse av svenska aktörer, likt Mont Pelerin-sällskapets nätverk, hade kunnat analyseras som ett tankekollektiv med en tankestil? Min poäng här är inte att förespråka att Meijling skulle ha anlagt ett annat perspektiv, utan att framhålla risken med att överbetona de enskilda handlingarna och individernas betydelse i detta större sammanhang.

Avslutningsvis bör även något kortfattat sägas om avhandlingens formalia-aspekter. Studien är i det stora hela relativt välskriven och den språkliga behandlingen delvis rapp och träffsäker. Stundtals blir dock framställningen onödigt ordrik och dispositionen en aning tillkrånglad. Inledningskapitlet hade exempelvis i mitt tycke gärna kunnat stramas upp en aning för att undvika onödiga omtag, med en tidigare placerad syftesformulering och förtydligade frågeställningar (26–27), och försetts med en mer systematiskt ordnad forskningsöversikt, främst för att förtydliga avhandlingens förtjänster och bidrag. Referensapparaten i huvudstudien om Ståhls sjukvårdsekonomiska idéer är också lite udda med texter som listas inledningsvis i de tematiserade avsnitten 5.1–5.8 utan att riktigt presenteras och där vissa texter (1975:t2) återkommer i flera avsnitt (169, 157, 172). Angående formalia i övrigt förekommer en del onödiga slarvfel, även om inga av dem är av det allvarligare slaget. Synpunkten begränsar sig i stället till att manuskriptet gärna hade kunnat korrekturläsas ytterligare en vända innan det gick till trycket.

Dessa påtalade brister ska emellertid inte skymma sikten för att Jesper Meijling med sin i allra högsta grad samtidsrelevanta avhandling har lämnat ett stimulerande och tankeväckande bidrag som helt i enlighet med den explorativa intentionen att utveckla nya angreppssätt – och kanske inte alldeles olik infusionen av Ståhls och Nilssons komponenter i de befintliga terrängerna – hjälpt till att skapa nya öppningar för fortsatta studier av marknadsorganiseringens idéhistoria.

Per Wisselgren

Uppsala universitet

Folkhemmets styvbarn

Hampus Östh Gustafsson: *Folkhemmets styvbarn. Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos, 2020. 493 s. ISBN 9789171736147, inb.

Hampus Östh Gustafssons avhandling är en synnerligen intressant och noggrann genomgång av debatterna om humanioras värde under en extensiv tidsperiod från 1920-talet till 1980-talet. Just detta att analysen sträcker sig över en längre tidsperiod är det som potentiellt bidrar till nya perspektiv och insikter om legitimeringen av humaniora under 1900-talet. Mer precis intresserar sig författaren för olika återkommande legitimeringsstrategier för humanistisk forskning och hur de har uppfattats diskursivt i olika kunskapspolitiska sammanhang. Genomgående under den studerade tidsperioden identifierar Östh Gustafsson en vad han kallar planeringsrationell legitimitetsregim (43). Här dominerar starka demokrati- och jämlikhetsideal samt krav på konkret avkastning på samhällets kunskapspolitiska investeringar, något som naturligtvis präglade villkoren för de legitimeringsstrategier som fördes fram som stöd för olika forskningsverksamheter.

Legitimeringsstrategiernas förändringar studeras genom analyser av hur argumenten för och mot humaniora uttrycktes i en kunskapspolitisk diskurs. Utgångspunkten är tre teoretiska ansatser. För det första handlar det om retoriskt gränsdragningsarbete à la Thomas Gieryn, som framfört dess betydelse för att hävda epistemologisk auktoritet och som här undersöks som en diskursiv kamp. För det andra handlar det om berättelser à la Jörn Rüsen, som finns i både kortare (decennielånga) och längre (sekellånga) tidssammanhang (34–35), exempelvis moderniseringsberättelser som i Sverige handlade om folkhemmets tillkomsthistoria i ”världens modernaste land” samt demokratiseringsprocesser (38–39). För det tredje handlar det om erfarenhetsrum och förväntningshorisonter à la Reinhart Koselleck, som menat att moderniteten präglas av öppnare förväntningshorisonter som därför måste hanteras och att detta inte alltid varit positivt för humanioras förespråkare (37–38).

Empiriskt visar det sig att dessa generella utgångspunkter kan användas för att systematisera försöken att försvara humaniora i den specifika kunskapspolitiska legitimitetsregim som Östh Gustafsson menar utvecklades under mellankrigstiden, den planeringsrationella, då allt större krav ställdes på att kunskapspolitiska satsningar skulle ge återbäring i termer av effektivisering och demokratisering. Humaniora som traditionellt kunnat legitimeras genom hänvisningar till flexibilitet när det gäller gränserna mellan vetenskap och samhällsliv; till ett elitkulturellt identitetsnarrativ samt till sin betydelse för gemensamma historiska erfarenhetsrum fick svårt att

formulera övertygande legitimitetsanspråk när fokus försköts mot åtskillnad mellan vetenskap och politik; en samhällssyn som präglades av demokrati- och jämlikhetsideal samt gemensamma framtida förväntningshorisonter.

Empiriskt behandlar studien genomgående diskursiva sammanhang där åsikter och legitimitetsanspråk uttryckts som mer eller mindre offentliga ståndpunkter. Det handlar inte om privat korrespondens, dagböcker eller liknande material. I stället är utgångspunkterna debattinlägg, utredningsmaterial och översikter. Framför allt är grunden för strukturen de sex större statliga offentliga utredningar som genomfördes om högre utbildning och forskning i Sverige 1930 till 1975 och de debatter som fördes med anledning av dessa utredningar. Det har resulterat i tre ganska omfattande empiriska kapitel.

I det första empiriska kapitlet hanteras diskussionerna som fördes från 1930-talets början till tidigt 1950-tal. Här konstateras att en planeringsrationell legitimitetsregim etablerades i Sverige under 1930- och 1940-talen, även om det finns indikationer på att humaniora kunnat karaktäriseras som eftersatt redan under 1920-talet (127–128). En aspekt av denna legitimitetsregim som tidigt gjorde sig påmind var det Östh Gustafsson kallar en åtskillnadsnorm som innebar att gränser borde dras och upprätthållas mellan fastlagda fakta och värderingar, mellan vetenskap och politik, något som inte alltid var så lätt inom humanvetenskaperna. Ett annat gränsdragningsarbete skapades genom en bild av humaniora som överflödiga – en lyxverksamhet utan vidare relevans – till skillnad från medicin, naturvetenskap och teknik. Från 1933 års universitetsberedning och den parallella wicksellska-jernemanska utredningen till 1945 års universitetsberedning är ett annat tema, föreställningen om en svensk exceptionalism när det gällde fallenheten för naturvetenskap och teknik som också låg den humanistiska bildningen i fatet. Vid samma tid ökade tillströmningen till högre utbildning. Studentrekryteringen breddades och kom därmed också att inbegripa studenter som saknade finansiering av sin utbildning. Det som tidigare hade kunnat betraktas som en privat angelägenhet blev nu en allmän fråga, inte minst genom planeringsrationalismens jämlikhetskrav. Mer allmänt blev forskning på universitet och högskolor också föremål för statlig planering under 1940-talet och försök till effektivisering som så småningom grundades på nya närmast ändlösa förväntningshorisonter, något som humaniora hade svårt att leva upp till på samma sätt som medicin, naturvetenskap och teknik.

Det andra empiriska kapitlet behandlar diskussionerna från mitten av 1950-talet till mitten av 1960-talet. Nu fördjupades problemen med att legitimera humanvetenskaplig forskning. I synnerhet skedde det i skuggan av en intensifierad tro på forskning som förändringskraft där humaniora och teologi ändå framstod som umbärliga. Nya revolterande grupper inom humanistlägret, företrädesvis yngre och liberala, vädrade morgonluft när strålkastarljuset riktades mer mot förväntningar än erfarenheter. De för-

sökte visa på humanioras samhällsnytta, exempelvis genom anställningar på ”specialiserade platser” i näringsliv och offentlig förvaltning (223). Östh Gustafsson menar att det uppstod en intern spänning bland humanister kring frågan om hur man bäst borde förhålla sig till planeringsrationalismen, genom anpassning eller motstånd. Yngre humanister var också mer bekymrade än många äldre kolleger över de stora skaror som studerade humanistiska ämnen i och med att det vid dessa fakulteter saknades begränsningar för antal studenter. Det gav upphov till föreställningar om ett humanistöverskott, något som alltså hade ärvts från 1930-talets diskussioner om tillströmningen till högre utbildning. Studentexpansionen visade sig dock kunna pareras av skolans fortsatta utbyggnad och ökande behov av lärare. Annars var den mest hoppgivande strategin yrkesvägledning och förslag på olika alternativa utbildningar som bättre passade arbetsmarknadens behov. Därigenom kunde humanistiska fakulteter hållas fria från begränsningar av antalet studenter trots ökande tillströmning.

Även i det tredje empiriska kapitlet, som handlar om perioden från mitten av 1960-talet till 1970-talets slut, är en grundläggande fråga tillströmningen till de filosofiska fakulteterna som hade fri antagning. Problemet gick hand i hand med diskussionerna om humanioras roll allt sedan 1930-talet. Den här perioden karaktäriserades framför allt av att legitimeringen av humaniora skedde genom att allt starkare ifrågasätta olika delar av den planeringsrationella legitimitetsregimen. Det handlade inte längre om att humanistutbildningar skulle bedrivas på arbetsmarknadens villkor. Snarare präglades argumenten för humaniora av teknik- och vetenskapskritiska perspektiv som dessutom formulerades utifrån en alternativ position snarare än en hierarkisk ordning eller elitistisk synvinkel. Humaniora blev ett progressivt vänsterprojekt snarare än ett liberalt som tidigare eller ett värdekonserverativt före dess (372). Det var också i början av 1970-talet som krisretoriken kring humaniora etablerades mer allmänt.

I det avslutande kapitlet förs diskussionen vidare kronologiskt, geografiskt och epistemologiskt (379). Kronologiskt handlade det om idéer om en förfluten guldålder mot vilken det samtida eländet kunde kontrasteras liksom en mörkare framtid. Kriskänslan infann sig som en konsekvens av klyftan mellan erfarenhetsrum och förväntningshorisont. Geografiskt handlade det framför allt om att humaniora inte kunnat utnyttja den mänskliga katastrofen under andra världskriget som blev en legitimeringsstrategi i flera länder som varit inblandade i kriget. Men alltså inte i Sverige där dessutom planeringsrationalismen fick särskilt starkt genomslag. Epistemologiskt handlade det om att humaniora hela tiden haft problem med att hitta sin plats i den planeringsrationella legitimitetsregimen samtidigt som andra vetenskapsområden som medicin, teknik och naturvetenskap haft klara och tydliga roller. Humaniora synkroniserades inte med innehållet vare sig i en mer

övergripande modernitetsberättelse om rationalitet och jämlikhet eller i ett antal mer specifika om åtskillnad mellan vetenskap och politik, direkt samhällsnytta eller arbetsmarknadsrelevans. I den betydelsen tycks humaniora från mellankrigstiden fram till 1980-talet inte ha varit i takt med tiden.

Direkt går det att konstatera att studien bygger på en mycket gedigen empirisk genomgång av offentliga utredningar, rapporter samt debatter i dagstidningar, debattskrifter och relevanta tidskrifter från 1930-tal till 1970-tal. Intrycket är ett myller av problemdiskussioner, debattämnen och argumentationstrådar. Ömsom avgränsade och abrupta nästan som tomteblöss i mörkret. Ömsom återkommande och ihållande, repetitiva på gränsen till det monotona. Östh Gustafsson är en trygg ledsagare i denna diskussion som varat i decennier. Han pekar ut likheter och upprepade teman lika mycket som han uppmärksammar nya vändningar och inspirationskällor. Och om och om igen tydliggör han sin poäng. Att humanioras situation beskrevs som eftersatt och så småningom krisutsatt kan inte förstås på annat sätt än som resultatet av en ihållande planeringsrationell legitimitetsregim vars verkningar inte kan undersökas på andra sätt än genom det medellånga tidsperspektiv som Östh Gustafsson använder (381). Det är nytt, övertygande och relevant.

Ändå finns plats för en del kommentarer. För det första är det teoretiska rastret välformulerat och övertygande som utgångspunkt, men kanske inte lika tydligt använt i framställningens olika delar. Det förs inget resonemang om och i så fall hur de tre teoretiska ansatserna (34–39) leder till den planeringsrationella legitimitetsregimens tre karaktärsdrag (47). Kanske handlar det om att förskjutningen från elitkultur till demokrati, liksom progressivitetens kravet på vetenskapen främst emanerar ur de rüsenska berättelsesammanhangen och att strävan efter effektivitet kan kopplas till en kosellecksk förväntningshorisont? Men det är halvgissningar som måste förbli sådana eftersom läsaren inte räcks någon hjälpande hand. Detsamma gäller de legitimeringsstrategier som anges inledningsvis (48) och som nämns endast tillfälligtvis fram till den avslutande diskussionen då de räknas upp igen (409). Om de är empiriskt grundade, hur hänger de i så fall samman med planeringsrationalismen?

Ett synsätt som bekräftar humanioras umbärlighet är tanken på ämnesområdet som en lyx, något man kan ägna sig åt först när de mer basala behoven är sörjda för (128–130). Lyxtropen är dock tveggad. Den kan användas i argument både för och emot humaniora. Det är något som visserligen kan ses som onödigt, men också något som varje högt utvecklat samhälle måste ha råd med (167–168). Frågan är förstås varför lyxresonemanget i så fall inte kan ses som en nionde legitimeringsstrategi.

På samma sätt är det med de två frågeställningssjoken (48–49). Vad har bestämt uppdelningen mellan dem? Kanske är det första relaterat till gräns-

dragning och historiska berättelser. I alla fall står det så (48). Men varför relateras i så fall inte det andra sjoket till erfarenheter och förväntningar (49)? Läsaren lämnas åter utan stöd.

För det andra kan man fråga sig hur originellt perspektivet egentligen är, något som Östh Gustafsson också gör när han noterar att flera av källornas debattörer är inne på liknande förklaringsspår även om det är med betydligt snävare tidshorisont (326, 343). Detsamma gäller Bo Lindbergs och Ingemar Nilssons synsätt att humanioras kräftgång är ett resultat av välfärdssamhällets framstegsoptimism (59). Tore Frängsmyr har också formulerat något snarlikt (368–369). I alla dessa fall framhåller Östh Gustafsson helt riktigt att han på en mycket bredare empirisk grund kunnat rensa upp bland alla förklaringar som lanserats mer eller mindre på försök både här och där, men utan att egentligen bottsna i mer omfattande källstudier.

Samtidigt diskuterar han bara mycket kortfattat en av Anders Ekströms förslag på tre tydliga legitimeringsstrategier: anekdotiskt försvar, instrumentellt värde och marginalen som politisk position (54). Sven-Eric Liedmans analys av ett svenskt ämbetsmannaidéal som innebar en allians mellan politiker och intellektuella, främst humanister, kan också ses som en variant av samma tankespår (112, 347–348). Ingen planeringsrationalism, men ändå en slags föregångare som legitimitetsregim. Kanske hade det också varit värdefullt att låta sig inspireras av Gunnar Erikssons klassiska artikel om motiveringar för naturvetenskap i *Lychmos* 1971–1972. Här blir det belyst hur argumenten för naturvetenskap förändrades med utgångspunkt i växlande kunskapspolitiska legitimitetsregimer över sekler snarare än decennier, från 1600-talet till tidigt 1900-tal, fram till när Östh Gustafssons studie börjar. Det finns alltså forskning som anlagt liknande perspektiv på humaniora och andra vetenskapsområden med varierande tidsperspektiv, något som kanske hade kunnat behandlas mer systematiskt. I slutänden bejakar Östh Gustafsson i alla fall de flesta befintliga analyser och lägger till några själv. Det värdefulla och originella – vid sidan av kartläggningen av legitimeringsstrategiernas konjunkturer – är att förklaringarna passas in i en övergripande och övertygande analysram.

För det tredje kan man ifrågasätta studiens tidsavgränsningar. Östh Gustafsson själv menar att han visat att humanioras problem uppkommit som en konsekvens av planeringsrationalismen vars konturer började klarna under 1930- och 1940-talen (381). Men kan man vara säker på det, om undersökningen inte går längre tillbaka än med mycket korta ögonkast mot 1920-talet (127–128) och ännu kortare mot tidigare sekler vad gäller vissa delar av problematiken som överbefolkningen vid universiteten (99–100)? Författaren själv menar att det hade varit önskvärt att gå längre tillbaka i tiden, inte minst med tanke på det ökande intresset för tekniska utbildningar vid sekelskiftet 1900 och rationaliseringsiver à la taylorism under

1910-talet (91–92). Skälet som ändå anges till tidsavgränsningen är att litteratur till stora delar saknas om humanioras marginalisering från 1800-talet och fram till andra världskriget (60).

Nu faller Östh Gustafsson i stället för frestelsen att blicka framåt mot 1980-talets intensifierade diskussioner om humanioras legitimitet i tider av managementideologi, i stället för att mer ingående analysera diskussioner om humaniora från första världskriget till Saltsjöbadsavtalet (400–406). Det är förståeligt och nog också intressantare för de flesta läsare. Men om han hade lagt mer krut på att ta reda på när vissa legitimeringsstrategier började komma till användning hade han upptäckt att viktiga återkommande argumentationslinjer kunnat skönjas redan före 1930-talet, då han placerar den planeringsrationella regimens början. Det kan antingen förstås som att den planeringsrationella legitimitetsregimen har en ännu längre historia än Östh Gustafsson föreställer sig eller som att samma legitimeringsstrategier kunnat användas under en föregående legitimitetsregim.

För redan under det stökiga 1920-talet kunde humaniora betraktas som eftersatt, något som Henrik Brissman konstaterat i sin avhandling och som Östh Gustafsson refererar till. Brissman gör sin observation i samband med att dagstidningarna rapporterade om försöken att inrätta forskningsstiftelsen Humanistiska fonden 1927 (61–62, 127–128). Men varken han eller Östh Gustafsson har närmare undersökt hur detta kommenterades. Det är synd, för det visar sig att argumenten redan då framfördes längs samma tre komparativa axlar som Östh Gustafsson använder: en kronologisk, en geografisk och en epistemologisk (379). Geografiskt gjordes så tidigt som i juni 1927 jämförelser med situationen för humaniora i andra länder med rubriker som ”Humaniora styvmorsbarn i Sverige”, detta ett halvår innan Per-Albin Hansson i sitt berömda tal hävdade att hans folkhem inte kände några styvbarn. Epistemologiskt jämfördes humaniora med naturvetenskap och teknik, en övning som var till de svenska humanisternas tydliga nackdel och sammanfattades i rubriken ”Brorslotten åt medicin och naturvetande” (*Dagens Nyheter*, 11 juni 1927). Kronologin avviker dock intressant nog och i *Sydsvenska Dagbladet* (14 juni 1927) konstaterades att de humanistiska vetenskaperna befann sig ”i sitt flor.” Ståndpunkten delades på många håll och ett av de viktigaste skälen till att humaniora ansågs behöva mer resurser var finansieringen av publikationer och resor som krävdes för att sprida svenska humanisters resultat och fynd. Det verkar alltså som om de geografiska och epistemologiska jämförelserna var etablerade redan på 1920-talet, men inte de kronologiska som indikerade en kräftgång för svensk humaniora först från följande decennium.

Här kan det möjligen ha varit Östh Gustafssons metod som ställt till det lite. Den utgår visserligen från det nog helt korrekta antagandet att större offentliga universitetsutredningar är värdefulla utgångspunkter, inte bara

för innehållet i sig utan minst lika mycket för det debattdamn de rörde upp under arbetets gång och efter att de avslutats (80–81). Problemet är bara att man riskerar att missa intressanta ledtrådar före 1933 års universitetsberedning om man följer metoden allt för slaviskt och det är det jag är rädd kan ha hänt här.

Detta var tre funderingar som läsaren lämnas med efter att ha fått ta del av Östh Gustafssons avhandling. Ytterligare en mindre är avsaknaden av illustrationer. Det hade kunnat lyfta framställningen ytterligare. I alla fall omslaget på *Humaniora på undantag?* kunde ha fått vara med, eftersom bilden där analyseras inte mindre än två gånger (336, 375). Då hade Östh Gustafsson nog själv upptäckt ett av sina mycket få misstag. Att den avbildade kvinnan som nog får antas representera humaniora inte är någon ängel, bara en vanlig blondin. Låt vara oskuldsfullt klädd i vit tunika och med fjäderpenna.

Samlade efter varandra kan kommentarerna tyckas illvilliga. Därför är det ytterst viktigt att framför allt framhålla de mycket stora förtjänsterna med insatsen. Akribin är otadlig. Det imponerar särskilt med tanke på att Östh Gustafsson har gått igenom ett mycket stort svenskt material som genererat mängder av debattämnen och teman, ett virrvarr av analyser och hugskott som han lyckats bena upp och organisera på ett föredömligt överskådligt sätt. Samtidigt har han inte glömt utlandet och jämförelser med andra västländer förekommer där det är befogat, det vill säga ganska ofta.

Det råder inte heller någon tvekan om att hans huvudresultat är väl belagt och nytt. Han visar nämligen mycket övertygande att humaniora blev svårare att legitimera när planeringsrationalismen etablerats senast under 1930-talet. Här fanns både återkommande legitimeringsstrategier och tillfälliga som många gånger dock visade sig vara i otakt med tidens föreställningar om vad som var viktigt och relevant. Humaniora var med andra ord svårt att synkronisera med den stora berättelsen om det moderna demokratiska samhället, men också med de små, som exempelvis åtskillnaden mellan politik och vetenskap på 1930-talet eller svensk exceptionalism på 1970-talet. Allt detta måste kallas för vad det är, en stor bedrift.

Thomas Kaiserfeld

Lunds universitet

Essärecensioner
Essay Reviews

Attempts at reviving earlier thought

Lucy Bolton: *Contemporary cinema and the philosophy of Iris Murdoch*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019. 238 p. ISBN 9781474481359, hbk.

Cora Diamond: *Reading Wittgenstein with Anscombe going on to ethics*. Cambridge MA: Harvard University Press, 2019. 331 p. ISBN 9780674051683, hbk.

During the last few decades or so analytic philosophy has shown a growing concern for (the writing of) its own history. It has also become increasingly common to engage with thinkers of the past to illuminate the problems of today. Beginning with the revival of so-called “virtue ethics” as an attempt to break a stalemate between utilitarians and (by-and-large Kantian) deontologists, analytic philosophers have started looking to the past for inspiration and new perspectives on current problems. In like manner the debate over metaphysics has been rejuvenated by the addition of (neo-)Aristotelian concern for so-called “grounding”—on this see Jonathan Schaffer: “On What Grounds What” in Chalmers, Manley and Wasserman (eds.): *Metametaphysics: New Essays on the Foundations of Ontology* (2009) and Amie Thomason’s attempts, in her *Ontology Made Easy* (2015) and other writings, to revive a kind of Carnapian Deflationism as alternatives to more ontologically restrictive Quineian approaches that have been dominant since ordinary language philosophy’s heyday. However, these revivalist attempts have, despite obvious scholarly virtues, at times been somewhat shallow in their engagement with their source material. The two volumes that are the concern of this review—Lucy Bolton’s *Contemporary Cinema and the Philosophy of Iris Murdoch* and Cora Diamond’s *Reading Wittgenstein with Anscombe Going On to Ethics*—stand out against this revivalist background as excellent examples of how attempts at reviving earlier thought in the service of contributing to current debates can enter into active and rewarding dialogue with the source material in a way that does not neglect or overlook the history that lies between the philosophy of the past and today. This focus makes these volumes of interest not only for (analytic) historians of philosophy but for historians of ideas generally, and so for readers of *Lychnos*.

The central question driving Lucy Bolton’s *Contemporary Cinema and the Philosophy of Iris Murdoch* is whether engagement with cinematic art can be a form of “exercise in moral training” (1). As such, this book is not primarily

a contribution to the steadily growing genre of Murdoch-scholarship, but rather a study at the intersection between the philosophy of film and moral philosophy that seeks to “bring Murdoch’s thinking into dialogue with cinema in a sustained way for the first time” (1). Given these ambitions it is impressive that Bolton does so much with so little; the totality of Murdoch’s writings directly addressing cinema amount to no more than 937 words, the 1965 essay “On the Cinema” for British *Vogue*. Bolton emphasises how Murdoch’s engagement with cinema as art in the 1965 essay steers clear of some of the problems that plagued other early approaches to the philosophy of film by concentrating on the way in which cinema can deal with human meaning making and personal stories: “Murdoch is looking for meaning in the faces, not bathing in their aura or stunned by their mechanical reproduction” (33).

Bolton’s most significant contribution lies in how she not only applies Murdoch’s thinking to her particular chosen medium, but does so to great effect in a way that can guide further endeavours not only in the arts but in general. Bolton thus provides a small piece of a puzzle that has haunted Murdoch-scholars and certain kinds of moral philosophers for ages, such as for example those drawing on thinkers such as Emmanuel Levinas or Maurice Merleau-Ponty; on the latter’s relation to Murdoch, see Fredriksson and Panizza: “Ethical Attention and the Self in Iris Murdoch and Maurice Merleau-Ponty” in *Journal of the British Society for Phenomenology* (2020); “While all this talk of ‘moral vision’ and ‘seeing the other’ sound both plausible and insightful, how do we actually go about achieving this in our daily lives?” That is, Murdoch scholarship has, despite Murdoch’s detailed discussions of what today is commonly referred to as the “skill-model” of virtue—on this see for example Annas: *Intelligent Virtue* (2011)—been struggling with how to get actual guidance from what Murdoch is saying. Bolton’s engagement with the particulars might help us see how to go about “seeing the other”, at least in one particular medium.

Bolton’s use of previous research is smart, and the brief treatment of Murdoch’s larger philosophical output is insightful while at the same time short enough to allow space for the real central stuff of the book, namely the close-readings and analyses of contemporary movies. That Bolton draws on a wide array of contemporary cinematic output is especially welcome given that much of the discussion concerning Murdoch and cinema up to this point have centred around Murdochian readings of George Cukor’s 1940 *The Philadelphia Story*, by Murdoch scholars such as Forsberg in *Language Lost and Found: On Iris Murdoch and the Limits of Philosophical Discourse* (2013), 138–150; Wolf in “Loving Attention: Lessons in Love from *The Philadelphia Story*” in Wolf and Grau (eds.): *Understanding Love: Philosophy, Film, and Fiction* (2014), 369–386; and Cavell in *Pursuits of Happiness: The Hollywood*

Comedy of Remarriage (1981), chapter 4. Overall, this is a prime example of a scholar progressing the discussion through careful consideration of an earlier body of work while also adding something important and insightful of their own.

In her clumsily but accurately titled *Reading Wittgenstein with Anscombe Going On to Ethics* Cora Diamond, at times, channels the spirit of the late Bernard Williams at his very best as a historian of philosophy. Diamond sees herself as being part of a tradition where her latest contribution continues a discussion begun by Wittgenstein and continued by Anscombe. Diamond is attempting, in Miles Burnyeat's memorable phrase, to practice "the history of philosophy done philosophically". See Burnyeat: "Introduction" in Bernard Williams: *The Sense of the Past: Essays in the History of Philosophy*, edited by Miles Burnyeat (2006), xiii. As such there is much to be gathered methodologically from the book, but it also raises questions such as "what is it to do the history of philosophy historically?", "is this actually what Diamond is doing (that is, is she actually practicing what Williams preached, and did he himself)?", and "if so, is that a good thing (is this approach methodologically sound)?" Some of the difficulty in answering questions such as these lies in the fact that the (Nietzschean) approach favoured by Williams was never given a thorough and sustained treatment in its own right. The nearest we get is the excellent "Descartes and the Historiography of Philosophy" reprinted in *The Sense of the Past*, 257–264. For more on this see Johnathan Barnes' critical review of the Williams collection in the *Journal of Philosophy* 104:10 (2007), 540–545. The guiding idea for Diamond, however partially this idea is spelled out by Williams, is to carry on Anscombe's legacy by taking special heed of how "our contemporary assumptions shaped what we took the problems to be" (4). Thus, the *philosophically* part of Diamond's attempt to "do the history of philosophy philosophically" is a conscious effort to use Anscombe in the same way Anscombe herself used Wittgenstein (as well as Hume and Aristotle), that is, to bring to our attention problems that are not our problems as well as to make clear to us the benefits of considering these. This involves doing philosophy *against* the shared preconceptions of the time, a hard enough feat for someone on the margins, but a monumental task for someone like Diamond who, as a leading figure of the so-called "new Wittgenstenians"—after the seminal collection of essays by like-minded Wittgenstein scholars edited by Alice Crary and Rupert Read entitled *The New Wittgenstein* (2000)—was very much herself part of establishing our current preconceptions. Nevertheless, it is the conscious effort to challenge our preconceptions by paying careful attention to the no longer so recent past (Anscombe's *Introduction to Wittgenstein's Tractatus*, Diamond's primary sparring partner, came out in 1963) that serves as the guiding light that make this volume into a coherent and cohesive whole. The book brings

together seven separate main essays, substantially revised or not previously published and written over the last twenty years. The essays are grouped into three parts. Each part also comes with a lengthy introduction, so there is plenty of new material even for those well acquainted with Diamond's work.

The first part of the book concerns the activity of philosophy, and what it means to do it well. The second part concerns Diamond's disagreement with Anscombe over the latter's suggestion that there are sentences, not allowed for by the *Tractatus* (on Anscombe's reading), that can only be true (such as for example "Someone' is not the name of someone"). Even if the opening essays on the activity of philosophy and Wittgensteinian epistemology are well worth reading, the real pay-off of the book, at least for this particular reader, comes in the third and final part, when Diamond turns to ethics proper by entering into dialogue not only with Wittgenstein and Anscombe, but also with David Wiggins and Bernard Williams. The final essay connects Diamond's disagreement with Anscombe over sentences that can only be true with a debate between Wiggins and Williams. Wiggins had argued that there are questions in ethics such that were someone to ponder them they would conclude that *there is nothing else to think in response to that question but that p* (for example, there is nothing else to think but that slavery is unjust and insupportable). Williams argued that on the basis of the heterogeneity of thick ethical concepts all that Wiggins actually gets is that there is nothing else for *us* to think, since conclusions of this sort will be dependent upon some particular vocabulary of evaluation. The book is a thrilling education in Wittgensteinianism by one of the field's most prominent scholars, but it is also an interesting attempt at "doing the history of philosophy philosophically".

Both of these books are outstanding achievements. Diamond is open-endedly and in dialogue reconsidering a lifetime of scholarship and Bolton brings much that is genuinely perceptive and genuinely her own into her dialogue with Murdoch. Both books will be obvious reference points for discussions in their respective fields for years to come, but they are also prime examples of philosophically fruitful and historiographically responsible engagement with the past.

Frits Gävertsson

Lund University

Bokrecensioner
Book Reviews

The primacy of method in historical research

Jonas Ahlskog: *The primacy of method in historical research. Philosophy of history and the perspective of meaning*. London: Routledge, 2021. viii+210 s. ISBN 9781003123811, e-bok.

Hayden Whites *Metahistory* (1973) blev startskottet för den (post)strukturalistiskt influerade historiefilosofi som kallas ”narrativismen” och som menar att historiker, liksom romanförfattare, använder sig av stilfigurer och retoriska strategier för att konstruera sina berättelser. Narrativismen har präglat den historiefilosofiska diskussionen, vars viktigaste fråga i dag rör hur vi ska ta till oss dess centrala insikter utan att landa i den kunskapsrelativism och estetisering av det förflutna som dess kritiker fruktar, men samtidigt undvika en empirisk-realistisk historiesyn som strävar efter att skapa objektiva representationer av det förflutna. Finländske Jouni-Matti Kuukkanens *Post-narrativist philosophy of history* (2015) har utgjort en viktig inlägg i debatten genom att lyfta pragmatismens epistemologi och synen på historiografi som en argumentativ praktik som en möjlig väg framåt. I nyutkomna *The primacy of method in historical research* tar sig även Kuukkanens landsman Jonas Ahlskog från Åbo Akademi an frågan om hur en ”post-narrativistisk” historiefilosofi bör utformas.

Ahlskogs centrala fråga gäller hur historiografi relaterar till det förflutna. Denna relation, menar han, är avhängig den historiska metoden, vilket inte avser en uppsättning tekniker utan möjligheten att förstå historiska aktörer utifrån deras meningshorisont. Det förgivettagande som ligger till grund för den historiska metoden har kärnfullt formulerats av R. G. Collingwood, som i *The idea of history* (1993) skriver att historia är ”re-enactment of past thought in the historian’s mind” (215). Det är också Collingwood, åtföljd av Michael Oakeshott och Peter Winch, Ahlskog använder sig av för att visa på den historiska metodens primat. Liksom Collingwood förkastar Ahlskog uppdelningen mellan, å ena sidan, spekulativa och metafysiska frågor gällande det förflutnas natur och, å andra sidan, epistemologiska och historiografiska frågor. Detta innebär att Ahlskog riktar kritik mot den empiriska historiefilosofin som vill upprätthålla just denna distinktion, något Ahlskog menar att även Hayden Whites historiefilosofi värjer sig mot. I bokens andra kapitel är det just Whites narrativism som är i fokus och Ahlskog argumenterar

att dess centrala insikt är att historisk kunskap alltid är medierad och beroende av kulturspecifik förståelse gällande människans och det förflutna natur. White kallade detta för "prefiguration" och enligt Ahlskog kan det betraktas som en utveckling av den collingwoodska historiefilosofin. I fortsättningen på citatet ovan skriver nämligen Collingwood att historikernas "re-enactment" alltid sker "in the context of his own knowledge". Att synliggöra historieskrivarens egen situering och de förgivettaganden i form av begrepp och teorier hen brukar är därför nödvändigt för att inte fastna i den naiva empirisk-realistiska synen på historia och för att mer reflektivt kunna förhålla sig till de etiska, politiska och existentiella kopplingarna mellan nuet och det förflutna.

Ahlskog menar dock att narrativismen inte förmår att behandla den för historiografin viktiga frågan om relationen mellan det förflutna och nuet på ett tillfredsställande sätt, utan tenderar att landa i uppfattningen att historikernas konstruktioner inte relaterar till det förflutna över huvud. Vår relation till det förflutna sägs enbart bestå av den mening vi genom "retrospektiva beskrivningar" skapar utifrån evidens tillgänglig i nuet. Även om Ahlskog ger narrativismen rätt i att vi aldrig kan förstå det förflutna i sig insisterar han på att vi står i ett mer direkt förhållande till det förflutna genom de historiska aktörernas perspektiv. Detta betyder inte att vi någonsin kommer åt det förflutna som det egentligen var, men frågan är inte om historieskrivningen stämmer överens med hur det förflutna ter ut ett allseende och allvetande perspektiv, utan med de historiska aktörernas perspektiv. Om den naive realisten tenderar uttrycka sig som att historiografi är identiskt med det förflutna, medan narrativisten förnekar att någon relation alls föreligger, förespråkar alltså Ahlskog en mellanposition.

Insikten om den historiska metodens primat och möjligheten att förstå historiska aktörer utifrån deras perspektiv samt synen på nu och då som oskiljaktigt ligger till grund för kritiska reflektioner över Whites och Oakeshotts distinktion mellan det historiska förflutna och det praktiska förflutna, över Eelco Runias och Frank Ankersmits "presence-teori", samt mot Joan Scotts psykoanalytiska förhållningssätt till historiografi. Genomgående argumenterar Ahlskog för att dessa inte förstått den historiska metodens primat och att möjligheten att förstå historiska aktörer måste ligga till grund även för deras förhållningssätt till det förflutna. Därtill för Ahlskog återkommande diskussioner om historiografins existentiella och etiska relevans. Trots att flera kapitel tidigare publicerats i artikelform ger boken ett sammanhållet intryck. Den ger en bra inblick i och ett värdefullt bidrag till samtida historiefilosofiska debatter. Jag vill också ge Ahlskog en eloge för att han presenterar en Collingwood värdig det tjugoförsta århundradet.

Min kritik riktar sig främst mot den collingwoodska synen på historia som självkänedom som jag finner oklar, om inte trivial. För på vilket sätt kan

egentligen Collingwoods historieskrivning om Britannia och Hadrianus mur sägas inte bara ha ökat vår historiska kunskap utan lett till självkänedom i nuet? Jag hade också gärna sett en diskussion kring hur den historiska metodens primat, som verkar förutsätta en aktörsinriktad historieskrivning, förhåller sig till mer externalistiska och strukturalistiska tolkningsmodeller. Dessutom är jag förvånad över den möjliga bundsförvanten Quentin Skinners frånvaro.

Bruno Hamnell

Lunds universitet

Första analytiken

Aristoteles: *Första analytiken*, övers. Per-Erik Malmnäs. Stockholm: Bokförlaget Thales, 2019. 300 s. ISBN 9789172351196, inb.

Aristoteles *Första analytiken*, den första formella undersökningen av logiken som finns bevarad – här för första gången i svensk översättning – har en lång och omväxlande receptionshistoria. Aristoteles teori om syllogismer (gr. συλλογισμός; *syllogismos*; bevis, härledning), en särskild typ av härledning bestående av översats, undersats och slutsats, har, vilket påpekas i översättarens inledning, ”på gott och ont” haft ett oerhört inflytande på det västerländska tänkandet samtidigt som den text där teorin för första gången framförs studerats i tämligen begränsad utsträckning (9). Teorin har gått från att spela andrafiol till den stoiska logiken (som till skillnad från Aristoteles termlogiska syllogistik, men i likhet med den moderna matematiska logiken, är en satslogik där den logiska vokabulären opererar på hela satser snarare än enskilda termer) under den hellenistiska eran till att, genom arabiska och latinska kommentarer, bli närmast allennarådande fram till den moderna logikens genombrott från slutet av 1800-talet och framåt. I och med den moderna logikens genombrott kom syllogistiken att betraktas som ett begränsat system inkapabelt att fungera som fundament för (natur-)vetenskap, matematik, eller ens vardagligt resonerande. Efter att det, med hjälp av (stoiskt influerad) första ordningens predikatlogik med kvantifikatorer – utvecklat framförallt i Gottlob Freges *Begriffsschrift* (1879) – kunnat visats att den moderna logiken *de facto* subsumerar Aristoteles syllogismlära, ansågs verket ofta enbart äga historiskt intresse.

De senaste årtiondena har dock framförallt två aspekter av Aristoteles logiska undersökningar börjat uppskattas på nytt. Dels har man sett likheter mellan Aristoteles intresse för själva härledningssystemens egenskaper som sådana och den moderna logikens intresse för metateori, och dels har man börjat uppskatta det faktum att en syllogism, till skillnad från den moderna

logikens fregeanska härledningar lokaliserade i en abstrakt tredje värld, ”primärt är en mental eller språklig process”, vilket gör att Aristoteles undersökningar förutom sin filosofiska relevans också är av intresse för mer tillämpat kritiskt tänkande, handlingsteori, kognitionsvetenskap och psykologi (150).

Föreliggande svenska översättning, försedd med en pedagogisk men knapphändig inledning som enbart behandlar syllogistiken som teori samt en utförlig tvådelad notapparat som på ett föredömligt lättnavigerat sätt behandlar Aristoteles själva undersökning såväl som översättningsproblematiken på ett insatt och väl underbyggt sätt, tar sin utgångspunkt i just detta förnyade intresse för Aristoteles logiska arbeten. Givet Aristoteles fokus på det språkliga är det därför uppfriskande att se *πρότασις* (*prótesis*; proposition) konsekvent översatt till ‘sats’ snarare än ‘proposition’, även om ‘utsaga’ kanske ännu tydligare fångat de aktiva och temporala elementen i Aristoteles syn på härledningar (även om detta förslag också har sina uppenbara brister).

I ljuset av ambitionen att ”återge Aristoteles tankar på normal svenska” uppstår frågan vem denna bok egentligen är till för (9). Att det ”[i]ngenstans förutsatts [...] kunskaper i logik” för att tillgodogöra sig verket är en sanning med modifikation och även om ett kompendium i ämnet kan erhållas efter förfrågan via e-post till översättaren så finner sig känslan att denna bok är utformad med filosofi- och logikstudenter i åtanke (9). Om så är fallet så undrar i alla fall jag, i egenskap av undervisande lärare, varför förordet inte behandlar vare sig Aristoteles biografi, verkets plats i resterande *Organon* (att Aristoteles av allt att döma såg både *Analytica priora* och *Analytica posteriora* som ett samlat verk nämns, vad jag kan se, överhuvudtaget inte) och *Corpus Aristotelicum* i stort, eller verkets receptions historia och den rika kommentatorstraditionen. Därtill hade jag gärna sett en samlad och sammanhållen genomgång av centrala termer och deras översättningsproblematik (dock har en bilaga bestående av en samling standardverks hanterande av partikeln οὐν (därför; således) samt dess förekomster i *Första analytiken* inkluderats). En sådan mer innehållsrik inledning hade gjort det mycket lättare att med gott samvete lägga texten i studenternas eller den intresserade allmänhetens händer. Den korta inledningen saknar alltså en bredare kontextualisering av verket och mycket av innehållet i den rika notapparaten kunde med fördel repeterats på ett sammanhållet sätt i inledningen eller helt enkelt flyttats dit. Överlag utmärks inledningen av samma brist som tillskrivs bokens första kapitel, det vill säga den är ”en av otålighet påverkad framställning där läsaren får det nödvändigaste för att kunna ta till sig syllogismläran” (152).

Trots detta är översättningen mycket användbar. Den gängse kapitelindelningen är tydligt typografiskt markerad (det är på det hela taget en vacker utgåva) och åtföljs inte bara av Bekkernummering (som visserligen gärna kunde ha varit satt i fetstil) utan också beskrivande rubriker samt kapitelvisa sammanfattningar i notapparaten samt ett index över tekniska termer,

vilket gör texten lättnavigerad (även om jag på ett par ställen reagerar över märkliga radbrytningar eller avsaknad därav, till exempel 24^b16–17). På det hela taget har vi här ett imponerande arbete som förmår föra samman översättningsproblematik med en insatt och uppdaterad diskussion om filosofiskt innehåll, som inte räds att kommentera på Aristoteles bristfälligheter vad gäller både teori och framställningssätt samtidigt som denna diskussion på intet sätt förtär känslan av det monumentala i det genombrott som här för första gången går att följa i svensk översättning.

Frits Gävertsson

Lunds universitet

Novum Organum

Francis Bacon: *Novum Organum*, övers. Pär Svensson. Stockholm: Fri Tanke, 2021. 268 s. ISBN 9789188589910, inb.

Den engelske filosofen och politikern Francis Bacon var fast förvissad om naturvetenskapens enorma inneboende möjligheter att förändra människans livsöde, att befria henne från mänsklighetens förkvävande arv och skapa en bättre värld. I *Novum Organum* från 1620 lägger Bacon fram omvälvande tankar om hur vetenskap bör bedrivas, hur observationer och experiment kan utöka människans kunskap om naturen. Vi behöver en ny metod, menade han, för att övervinna det mänskliga tänkandets medfödda svagheter, fördomar och förvillelser.

Novum Organum finns nu, 400 år senare, i fullständig svensk översättning av Pär Svensson, med ett kort förord av den praktiske filosofen Folke Tersman och ett läsvärt biografiskt efterord av litteraturvetaren Daniel Helsing. Översättningen ingår i Kungl. Vetenskapsakademiens och bokförlaget Fri Tankes serie Vetenskapliga klassiker. Verket *Novum Organum* är väl valt. Det är, som få, en verklig vetenskaplig klassiker. Innehållet och de idéer Bacon för fram i detta verk torde vara bekanta för de flesta idéhistoriker som följt grundkursens föreläsningar om den vetenskapliga revolutionen. Bacons betydelse för utvecklandet av den vetenskapliga metoden är legio i vetenskapshistoriska översikter: tanken om en vetenskap på erfarenhetens grund, empirismen, att under kontrollerade omständigheter insamla ny kunskap genom observation och experiment, att genom induktion sluta sig till allmänna satsar, tron på kunskapernas obegränsade framsteg, den högstämda bekännelsen till vetenskapernas nytta, utilismen, och den utopiska drömmen om ett framtida samhälle baserat på teknik och vetenskap.

Det var snarare för sina insatser för utvecklandet av vetenskaplig metod än egna nya vetenskapliga rön som Bacon har blivit ihågkommen. *Novum*

Organum ingick närmare bestämt i en större planerad svit av verk, *Instauratio magna*, ämnade att förnya vetenskapen i grunden. Endast två band gavs emellertid ut av de tänkta sex. Titeln *Novum Organum* anspelar på Aristoteles klassiska samling av sex skrifter i logik, kallad *Organon*. Med kritisk udd mot den aristoteliska logiken och filosofin ville Bacon med sitt verk skänka filosofin ett ”nytt verktyg” eller en ”ny metod” som skulle revolutionera vetenskaperna. Den är indelad i två böcker, där den första är kanske den mest intressanta, vari han presenterar grunderna för sin nya metod. Den består av ett antal aforismer, som kortfattat, men retoriskt slagkraftigt och ofta elegant hamrar in hans vetenskapliga program.

I den första boken presenterar Bacon sin metod och sitt filosofiska program. Han strider mot det högmod och den arrogans som utmärker dem som redan tror sig veta allt. Samtidigt vill han inte hemfalla åt vankelmod och resignerat stanna vid tanken om att vi aldrig kan få kunskap om något överhuvudtaget. Hans metod är att öppna ”en ny och säker väg för tänkandet som utgår från själva de ursprungliga sinnesintrycken.” (16) Vi kan inte söka sanningen enbart genom intellektet: ”Vårt enda hopp och räddning är att börja om från början och inte överlämna intellektet åt sig självt, utan tvärtom styra det som om det vore en maskin.” (16) Just i denna kritik av förnuftets, det logiska-rationella tänkandets blindgångar och tillkortakommande, framvisar Bacon en insikt om det mänskliga tänkandets svagheter och förvillelser. En av de mest kända passagera i *Novum Organum* handlar just om det mänskliga tänkandets bedräglighet och vanföreställningar, *idola mentis*. Människan är fångad i olika vanföreställningar som begränsar hennes tankeförmåga, förvränger hennes iakttagelser och vilseleder hennes förstånd. I föreliggande översättning kallas dessa föreställningar som belägrar det mänskliga sinnet för ”idoler”, vilket på modern svenska ger andra associationer än vad Bacon åsyftade. Latinisten Alvar Eriksons översättning av detta stycke av *Novum Organum* (vilken många studenter i idéhistoria och filosofi har mött i *Idéhistorisk läsebok* eller i Konrad Marc-Wogaus *Filosofin genom tiderna*) är härvidlag elegantare och mer träffande: *idola mentis* är tänkandets ”gyckelbilder”.

I den andra boken av *Novum Organum* beskriver Bacon hur hans metod skulle kunna tillämpas i praktiken genom att uppställa olika listor med observationer av tingen. Den andra boken har inte fått samma genomslag som den förstas grandiosa programförklaring, men är emellertid inte utan vetenskapshistoriskt intresse. Bitvis kan texten, särskilt här i den andra boken, framstå som tämligen obegriplig och främmande för en modern läsare. Texten pockar återkommande på förklaringar och klargörande kommentarer som sätter den i dess idé- och vetenskapshistoriska sammanhang. Tyvärr lyckas inte alltid översättningen göra texten mer tillgänglig och begriplig, i vissa fall blir texten snarare än mer besynnerlig. För att ge ett exempel: den latinska textens *spiritus animalis* har på ett par ställen underligt

nog översatts till ”djurandar” (219, 230, 237). På engelska brukar begreppet översättas med ”animal spirits”, vilket kan vara förledande. Bacon syftar här förstås inte på några andliga väsen från djurvärlden, utan på den galenska medicinens teori om en levande princip, ”livsande”, som cirkulerade i kroppen genom andningen, hjärtat och blodådrorna, närmare bestämt *spiritus animalis*, det vill säga fina luft- eller vätskeaktiga partiklar i nerverna som står för förbindelsen mellan hjärnan och kroppen. *Spiritus animalis* betyder alltså ”själslig, livgörande ande”, från latinets *anima* (själ) och inte *animalis* (djur). På annat ställe i samband med ett experiment med blyvikter (189) har *virtus ponderum* (vikternas styrka) översatts med gravitation, vilket inte bara är oförenligt med vad Bacon vill säga med exemplet, det leder dessutom associationerna till den då ännu inte beskrivna gravitationslagen.

Ett förord som hade placerat *Novum Organum* i sin tids filosofiska och vetenskapliga diskussion hade alltså varit på sin plats. Texten kräver en idéhistorisk ingång som också förklarar på vilket sätt den utgör ett viktigt bidrag till den vetenskapliga revolutionen vars inflytande sträcker sig ända fram till vår tid. Utgåvan är såldes tämligen svåränvändbar för både avancerade läsare och de mer obevandrade. Ingenstans framgår det heller – som latinisten Moa Ekbohm också påpekat i en recension i *Göteborgs-Posten* 7/7 2021 – om översättningen baserar sig på själva den latinska originaltexten eller på någon annan version eller översättning. Inte ett ord sägs om att hela första boken av *Novum Organum* redan finns i en utmärkt svensk översättning av Alvar Erikson, ursprungligen publicerad i John Landquists *De filosofiska mästerverken* 4 (1940). Eriksons översättning är nog den man ska hålla sig till, än så länge.

Novum Organum är en viktig text, värd att lyfta fram. Bacon förändrade inte bara vetenskapshistorien, utan även bilden av vad en filosof bör ägna sig åt: inte att sitta och kontempera kosmos, utan att delta aktivt i en praktiskt inriktad vetenskap. Han har därför ofta tolkats som en krass nyttofilosof och hårdför utilitarist. Dock har Bacon ett högre etiskt ärende, en strävan efter att övervinna jordelivets otillräcklighet och brister som uppkommit av syndafallet. Filosofin och vetenskapen skulle befria människan ur hennes bittra levnadsöde. Kunskap ger makt. *Novum Organum* är onekligen en nyckeltext i det som kom att kallas den vetenskapliga revolutionen. Här finns det som utmärker den moderna vetenskapens projekt, den empiriska erfarenhetsbaserade kunskapen, observationen och experimentet, tilltron till framsteget och nyttan. Det är inte utan att man kan ge Bacon rätt när han trosviss siade om sin egen vetenskapliga methods betydelse: ”Bli inte förvånade om min metod används som förebild den dag vetenskapen sprids och förklaras med hjälp av iakttagelser och försök.” (258)

David Dunér

Lunds universitet

Strange Blood

Boel Berner: *Strange blood. The rise and fall of lamb blood transfusion in 19th century medicine and beyond*. Bielefeld: transcript Verlag, 2020. 214 s. ISBN 9783839451632, hft.

Strange blood fångar läsaren redan med sin uppseendeväckande titel. På omslaget syns Francisco de Zurbaráns oljemålning *Agnus Dei*, det vita offerlammet bundet och hjälplöst, ensamt mot den svarta bakgrunden.

Bland medicinhistoriens många experimentella behandlingsmetoder finns flera som för dagens läsare framstår som smått otroliga. Att de tidigaste försöken att transfundera blod gjordes med icke-mänskliga donatorer inblandade känner nog inte många till, och även som medicinhistoriker ställer man sig genast frågan: kan det verkligen någonsin ha fungerat? Ja faktiskt, svarar Boel Berner, som har undersökt denna praktiks historia från de allra första försöken på 1600-talet till dess korta popularitetsperiod omkring år 1870. Berner framhåller vikten av att undersöka praktiker och behandlingsmetoder som sedan har övergetts, vetenskapliga sidospår som nyanserar berättelsen om medicinens historia som ett oavbrutet framåtskridande. Hon frågar sig hur det kom sig att lammbloodstransfusioner plötsligt blev populära, hur behandlingen gick till och vilka som utförde den, samt hur patienterna upplevde ingreppet.

Den första av bokens fyra delar, *Setting the scene*, ger en översiktlig bild av blodtransfusionens historia fram till 1860-talet och de frågor som dess pionjärer brottades med. Här presenteras de teorier som låg till grund för användningen av transfusion som behandling, de olika tekniker och metoder som användes och medicinska och kulturella idéer om blodets funktion och kraft. Den andra delen, *Practices*, porträtterar tre läkare vars experiment med lammbloodstransfusion stod i centrum av den medicinska debatten under 1870-talet. Dessa tre är Oscar Hasse, en landsortläkare i tyska Nordhausen som blev världsberömd för sina behandlingar med lammblood; Franz Gesellius, tysk läkare och författare till flera böcker om transfusion; samt Joseph-Antoine Roussel, den schweiziske läkare vars transfusionsapparat marknadsfördes så effektivt att den köptes in av flera länders militära läkarkårer. Bokens tredje del, *Controversy*, behandlar den konflikt mellan klinisk erfarenhet och vetenskaplig evidens som stod i centrum för debatten om lammbloodstransfusioner. Författaren kopplar båda sidors argument till läkaryrkets hierarkier och lyfter fram de rena experiment på människor och djur som både kliniker och laboratorieläkare ägnade sig åt. Den fjärde och avslutande delen, *The fall*, söker förklara lammbloodstransfusionernas plötsliga försvinnande och återkommer till Hesse, Gesellius och Roussel samt flera av de namngivna patienterna, för att knyta ihop deras historier.

Det är förvånande att texten inte innehåller någon utförlig genomgång av vilka källor som använts, utan endast beskriver undersökningen som ett resultat av arkivstudier, läsning av esoteriska dokument (vilka återfinns i noterna) och besök på europeiska sjukhus och universitet. En presentation av och diskussion om källorna och om urvalet av dessa hade lagt till ytterligare en dimension, samt hjälpt till att styrka de slutsatser som dras. Berner säger sig i inledningen vilja hålla sig nära det som hände när lammbloodstransfusionerna blev en del av den medicinska arsenalen, och stora delar av texten består av beskrivningar av händelser, scener och redogörelser för debatter och diskussioner. Dock är framställningen som bäst när den ger sig i kast med de analytiska frågorna om hur och var medicinsk kunskap skapas, förhandlas och omvandlas.

Inom det sena 1800-talets medicinvetenskap var djurförsök inte automatiskt relevanta för vården av sjuka människor, förståelsen av blodets fysiologiska natur och dess funktion i kroppen var ofullständig och den kliniska erfarenheten motsägelsefull. I de avsnitt som behandlar de experimentella behandlingarna med blodtransfusion från djur till människa blir det tydligt att gränsen mellan nydanande teknik och vårdslösa experiment ofta har varit otydlig.

Berners berättelse utspelar sig på läkarmöten, i medicinska tidskrifter, på internationella utställningar, på sjukhusavdelningar och i laboratorier, och på alla dessa platser skapas och förhandlas kunskap om blodtransfusioner. Teorier presenteras, prövas, debatteras, förkastas eller förfinas. Kanske, skriver Berner, är berättelsen om lammbloodstransfusionerna ett typexempel på vad som händer när en ny behandling föreslås inom medicinen: en lång och ofta plågsam process utspelar sig innan tekniken antingen accepteras eller förkastas. Transfusioner med djurblood förkastades till slut av läkarsamfundet, men under den korta period då behandlingen debatterades som flitigast skapades kunskap som kom senare läkare och forskare till nytta.

Författaren visar hur lammbloodstransfusionerna kan placeras in i ett vidare sammanhang som handlar om läkaryrkets etik och professionalism. Transfusionerna rubbade medicinska hierarkier och utmanade vedertagen medicinsk kunskap och expertis, med kontroverser som följd. Vidare kopplar Berner lammbloodstransfusionerna till det sena 1800-talets växande nationalism, militära framsteg och ambitioner och diskussioner om social rättvisa. *Strange blood* är – trots det bitvis blodiga innehållet – mycket angenäm att läsa. Historien berättas med lätthet och elegans, och texten rör sig mellan intressanta detaljbeskrivningar och större sammanhang. Framställningen är lättförståelig och tydlig på ett sätt som är ovanligt i akademisk text, och borde uppskattas även av den intresserade allmänheten.

Helena Ek

Karolinska institutet

Eros, philia, agape

John Björkman, Victoria Fareld & Anna Källén (red.): *Eros, philia, agape. Kärlekens kulturhistoria. En vänbok till Inga Sanner*. Lund: Ellerströms, 2020. 297 s. ISBN 9789172475854, inb.

Vänböcker är en alldeles egen genre inom den akademiska världen. Många tycks uppleva dem som en besynnerlig och obsolet hyllning; böcker med en spretig samling mer eller mindre genomtänkta texter, samlade under ett tillkämpat tema. Själv älskar jag vänböcker! Sällan får man en sådan ögonblicksbild av pågående forskning och en sådan möjlighet att bekanta sig med ämnen man annars saknar inblick i, i synnerhet när de har ett tvärvetenskapligt angreppssätt som *Eros, philia, agape. Kärlekens kulturhistoria. En vänbok till Inga Sanner*.

Eros, philia och *agape* är tre av grekiskans ord för kärlek som kommit att spela en viktig roll under framväxten av västerländska kärleksföreställningar. *Eros* är begäret, den sinnliga kärlen som söker tillfredsställelse. *Philia* är den kärlek som binder samman människor, den ömsesidiga och frivilliga tilliten människor emellan. *Agape* är den gudomliga kärleken, den villkorlösa kärleken. I förordet diskuteras dessa begrepp, och man lyfter också den intressanta frågan hur den moderna västerländska kärleken, när den ersatt religionen som självförverkligande projekt, också kommit att dölja kärlekens många olika former.

När det gäller de olika essäerna i antologin låter de sig inte tematiseras efter de tre kärleksbegreppen i boktiteln, eftersom många av dem utforskar spänningsfältet i synnerhet mellan *eros* och *agape*. Däremot går det att dela in ett flertal av essäerna kronologiskt i renässans, sekelskifte och 1900-tal. En kronologisk läsning inleds lämpligen med idéhistorikern Mats Perssons essä ”Platonsk kärlek i antika kontexter”. Analysen av spänningen mellan den positiva *eros* och den negativa *eros* i Platons *Gästabudet* är en utmärkt utgångspunkt för en djupare förståelse för de övriga essäerna.

I renässansdelen står *eros* i centrum. Såväl idéhistorikern Erland Sellberg som konstvetaren Peter Gillgren utgår från filosofen Marsilio Ficinos tankar att det är genom strävan efter skönhet som själen kan nå Gud. Gillgren belyser hur Ficino därmed lade grunden för en ny konstkultur och en snarast erotisk relation till konst medan Sellberg diskuterar det problematiska i en sådan metafysik samt den kritik den utsattes för. Utmärkande för Ficino var att det var den manliga skönheten och kärleken som idealiserades. Litteraturvetaren Anders Cullhed lyfter i sin essä fram hur kvinnan i den samtida kärlekslyriken förvisso kunde vara föremål för åtrå, men att slutmålet snarare var en själslig än en köttslig förening. Under senrenässansen kom dock denna idealistiska kärlek att undergrävas och det blev den jordiska kärleken

som kom att stå i centrum. Cullhed exemplifierar detta genom en underhållande analys av John Donnes ”The Ecstasy”.

Sekelskiftesdelen inleds med ”The love that dare not speak its name”, där idéhistorikern Elisabeth Mansén utforskar hur Lord Alfred Douglas beskriver sina växlande känslor för Oscar Wilde. Essän formas till en biografi, skriven utifrån en individs känslor för en annan individ. Ett intressant grepp! I ”Kärlekens evolution” tittar idéhistorikern Thord Heinonen Silverbark närmare på olika tolkningar av Charles Darwins teori kring könsurval. Vid sidan av det synsätt som kom att dominera – att det enbart handlar om maskulin tävlan – fanns andra som mer lyfte fram samspel och kvinnligt val, synsätt som i dag fått flera förespråkare inom evolutionsbiologin. I ”Kärlek till djur” låter idéhistorikern Karin Dirke oss möta ett annat sätt att utforska djurens värld. Genom kärlek och medkänsla, och genom att göra nästan antropologiska studier av djur skrev sekelskiftets zoologer små biografier över de djur de undersökte.

I antologins inledande essä ”Die Liebe” analyserar konstvetaren Elisa Rossholm Otto Nückels ordlösa roman *Schicksal*. Bilderna fångar utsökt hopplösheten i mellankrigstidens Tyskland, men som Rossholm visar kan kärleken ge en strimma av ljus även när det är som mörkast. Ungefär samtidigt publicerade den 22-åriga Hannah Arendt sin avhandling om Augustinus kärleksbegrepp. I den diskuterar hon de latinska begreppen *amor* och *caritas* som motsvarar de grekiska *eros* och *agape*, begrepp som teologen Anders Nygren utforskade i en banbrytande och berömd bok. Hannah Arendt respektive Anders Nygren diskuteras av idéhistorikerna Anders Burman och Torbjörn Gustafsson Chorell i varsin essä. Båda är utmärkta ingångar till mellankrigstidens teologiska diskussion. Även musikforskaren Sven Kristerssons essä om Evert Taubes andliga sida bidrar till insikter.

Efterkrigstiden representeras av tre texter. En intressant läsning av Herbert Marcuses diskussion kring tabubelagda begär av kulturskribenten Kay Glans, en exposé över kärlekssommaren 1967 av idéhistorikern Lena Lennerhed och en genomgång av en Jonas Hassen Khemiri-text av teatervetaren Tiina Rosenberg.

Antologin innehåller ytterligare tre essäer som inte riktigt går att pressa in i min kronologiska uppdelning. I ”Det enda ointagliga befästningsverket” visar idéhistorikern Andreas Hellerstedt med utgångspunkt i tre furstespeglar hur ett förhållningssätt där furstens makt vilar på folkets kärlek är att föredra framför att försöka styra genom att injaga fruktan. Arkeologen Anders André belyser genom tre exempel hur transsubstantiationsläran – att brödet och vinet vid nattvarden bokstavligen var Kristi kropp och blod – gav upphov till judeförföljelser där man anklagade judar för att genom skända oblater försöka döda Kristus. I en underhållande essä går slutligen idéhistorikern Bosse Holmquist igenom hur kärlek beskrivits i ordböcker under olika

tider. Lite beklämd kan man konstatera att den svenska Wikipediaartikeln om kärlek utmärker sig för att dels vara kort, dels enbart fokusera på kärlekens biologiska och psykologiska aspekter. Bättre än så går det knappast att motivera behovet av en antologi som just vänder och vrider på kärlekens mångfald.

Brita Planck

Västergötlands museum

Exceptional bodies in early modern culture

Maja Bondestam (red.): *Exceptional bodies in early modern culture. Concepts of monstrosity before the advent of the normal*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020. 201 s. ISBN 9789463721745; ISBN 9789048552375, e-bok.

Från 1500-talets mitt till tidigt 1600-tal florerade en ”monsterlitteratur” i Europa. Av Conrad Lycosthenes, Ambroise Paré, Ulisse Aldrovandi med flera samlades skildringar av all världens märkliga ting, från det mest exotiska i antiken eller nya världen till det samtida närområdets vanskapta kalvar och njurstenar. Överallt naturens under, överallt monster. Under några årtionden har vi i vår samtid utvecklat en motsvarande genre. I den samlas skildringar av forna seklers fascination för det monstrosa, där dessa berättelser återberättas, ofta för att säga något för vår tid. Den monstrosa kroppens problematisering av gränser mellan kön, arter och riket har en kritisk potential för många teoribildningar, samtidigt som förundran inför en mångskiftande, oförutsägbar och lekfull natur kanske erbjuder en efterlängtat återförtrollning av världen.

Föreliggande antologi representerar detta på ett ypperligt vis, med en medveten ambivalens inför ämnet som signaleras av titeln. Benämningen ”exceptionella” kroppar avser att fånga både positiva och negativa konnotationer i begreppet ”monster” – såväl det enastående och extraordinära som det avvikande, störande och skrämmande. Maja Bondestam klargör inledningsvis syftet att lyfta fram det specifika och lokala i historien som visar konkurrerande perspektiv och maktrelationer för att genom monstren söka de kulturella sammanhang som ger upphov till deras mening. Antologin sträcker sig tidsmässigt från 1500- till tidigt 1700-tal, det vill säga tiden strax innan en ”modern norm” såg uppkomsten av en allmän standard för den normala kroppen med ideal för hälsa och skönhet.

I sju kronologiskt ordnade kapitel ges exempel på en bred variation av ”exceptionella” kroppar i det tidigmoderna Europa. Med fokus på läkaren Girolamo Mercuriale i 1500-talets Rom studeras hur en medicinsk diskurs omstöper dansen *moresca* (ett spektakel av det exotiska och groteska) till en fysisk övning för aristokratin med både medicinska och religiösa förtjänster.

Bildspråket i en bok om anatomi av Johann Remmelin från tidigt 1600-tal visar blandningar av medicinska, religiösa och allegoriska motiv, samtidigt som kapitlet belyser det klassiska temat om hur moderns inbillningsförmåga inverkar på fostrets kropp. Under samma period, i en vidgning av perspektivet till det spanska imperiets Mexiko, ger den vanskapte dramatikern Juan Ruiz de Alarcóns erfarenheter av diskriminering tillfälle att tillämpa *disability studies* på hur kroppsideal reglerade tillträde till politiska positioner, samtidigt som författaren genom vanskapta karaktärer kunde övertyga om de andliga förmågornas värde. Två kapitel ägnas sedan åt Frankrike och fokus skiftas mot sexualitet. I en anonym satir om Margareta av Valois (drottning Margot), där en misogyn retorik framhäver det "monstruösa" i den kvinnliga sexualiteten, märks ett tidigmodernt exempel på *slut shaming*. I Pierre Bayles *Dictionnaire* (här presenterad som en veritabel hypertext) används hermafroditen som en mytisk snarare än medicinsk figur för att kritiskt utmana föreställningar om skapelsen och människan: var till exempel Adam hermafrodit? Slutligen når vi Sverige, där Johannes Schefferus representerar fascinationen för monstruösa födslar i en tradition som betonar betydelsen av förundran för moralisk fostran, medan dystrare meditationer över dödlighet i det sista kapitlet präglar Johan von Hoorns observationer av dödfödda barn. I det förra fallet blir naturens kuriositeter *exempla* från vilka människan drar lärdom och utvecklar sin dygd; i det andra fallet är döda foster liminala figurer vars utmaning av gränsen mellan liv och död medför problem för religiös praktik.

Med sitt fokus på norm och normalitet som moderna, maktbärande värden är det inte överraskande att antologin ramar in teoretiskt av Michel Foucault, vars studier om "de onormala" inriktas mot perioden från sent 1700-tal och framåt. Frågan är kanske vad dessa tidigmoderna exempel på undantagskroppar innebär för våra moderna normer. Mer än den moderna medicinsk-juridiska hybrid som Foucault talar om – undantag som uppställs för att bekräfta regeln – framstår monstren här som genomkorsade av estetik, retorik, pedagogik, politik, metafysik, religion och moral i en brokig väv av metaforik och performativitet. Vad är det dessa monster gör, vad betyder de? I ett efterord menar Kathleen Long att förunderliga kroppar uppmanar till reflektion över den mänskliga kunskapens gränser; för den tidigmoderna eran innebar detta att ifrågasätta vad man visste om naturen, medan vi kan ifrågasätta normerna som styr vad vi tror oss veta. Är undantaget kanske regeln, frågar Long, med en hänvisning till Montaigne. I efterordets avslutande stycke dras paralleller från denna idé till postmoderniteten och posthumanismen, där den naturliga variationen gestaltas som en värld av blivanden. Där är *alla* monster eftersom ingenting har identitet.

Vilken slutsats kan vi då dra av det? Long ställer oss inför ett val för framtiden: antingen exkluderar vi de exceptionella kropparna från de system som

människan skapar för att bringa ordning i världen eller så försöker vi förstå dem, i sin tur antingen genom att tvinga in dem i systemen eller genom att vidga dessa system för att inkludera sådana kroppar. Longs alternativ kan dock innebära att välja normerna framför undantagen (antingen bevarar vi rådande normer och stöter ut det som avviker från dem eller så anpassar vi normerna för att få allting att stämma överens med dem). En sådan normalisering av monstren utplånar just det exceptionella hos kropparna. En augustinsk försyn vilar i slutändan över denna värld utan monster, *sub specie aeternitatis*: ur Guds synvinkel finns inga monster, allt är ordning. Men mer världsligt sett har undantagen en värdefull funktion i att uppställa en motkraft till reglerna snarare än att bekräfta dem. Det är också genom de historiska växlingarna i vad som benämns som monstrositet som vi kan se normernas skönhet likaväl som naturens skönhet i den naturliga variationen. Alltid monster, alltid naturens under.

Jonnie Eriksson

Högskolan i Halmstad

Människans metamorfoser

Maja Bondestam: *Människans metamorfoser. Ålder och den mognande kroppens politik, 1580–1850*. Nora: Nya Doxa, 2020. 429 s. ISBN 9789157806253, inb.

När pandemin bröt ut i Sverige i mars 2020 talades det mycket om levnadsålder. ”Vi måste skydda våra gamla”, förklarade Folkhälsomyndigheten. ”De gamla” visade sig vara de som fyllt 70 år eller mer. Åldringsforskarna protesterade och förklarade att man inte kunde dra alla med en viss ålder över en kam. Det finns bräckliga 30-åringar och pigga 80-åringar. Men när det blev dags för vaccineringskampanjer mot covid-19 var det åter ålderskategorierna som gällde: först 85+, sedan 80+ och så hela vägen ner till 18-åringar. Detta sätt att ordna människor efter antalet levnadsår är en modern företeelse. Det inskräps med kraft i Maja Bondestams digra undersökning om synen på människans åldrar från 1500-tal till 1800-tal.

Bondestam börjar med Per Brahe och hans *Oeconomia eller Huuszholdzbook för ungt adelsfolck*, författad under 1570- och 80-talen. Det är som redan titeln säger en furstespegel som ska lära unga ädlingar vett och fasoner. Hos Bondestam befinner sig Brahes syn på ålder i fokus. Det är inte antalet levnadsår som han fäster avseende vid utan snarare kvaliteter. Den fullvärdige adelsmannen ska förvärva kunskaper som inte bara gör honom kompetent att utföra handlingar som hör till hans stånd utan som också förläner honom visdom. Det är viktigt att hans läraktighet övas upp alltifrån tidiga år. Genom sina handlingar, präglade av klokhet, bevisar han sin mognad.

Denne adelsman lever i ett hierarkiskt samhälle där han själv befinner sig högt upp. Även adelns kvinnor står under honom, för att inte tala om tjänstefolk, bönder och andra som tillhör det vanliga folket. De kan aldrig nå samma slags mognad som han. En intressant iakttagelse som Bondestam delger oss är att ordet ”vuxen” vid denna tid aldrig är substantiv, bara adjektiv. En människas ålder är inte som för oss självklart en kvantitet. Själva tiden är i hög grad kvalitativ; något tar sin början, mognar och vissnar. En människa ingår i denna växelgång. Men alla följer inte samma bana. Adelsmannen når högre än andra.

En annan författare som Bondestam stannar vid är Simon Aronus Forsius och hans verk *Speculum vitae humanae* från 1620. Forsius är en välkänd figur i svensk lärdomshistoria. Under en period var han professor i astronomi i Uppsala men alltid en bråkstake och suput. I *Speculum* bearbetar han ett mycket äldre danskt verk, men gör det på sitt eget tidstypiska vis. Han ser människans – eller närmare bestämt mannens – mognad i samband med kunskapsutveckling. Korthugget kan man säga att man *lär sig* att bli människa.

För oss är det självklart att man är människa från livets första dag. En gång var livsresan en teleologisk process. Redan för Aristoteles var det självklart att det är ett mål och inte en utgångspunkt för livet att vara människa. I den kristna traditionen är själva åldrandet samtidigt en påminnelse om livets förgänglighet. Det är inte för ålderdomen utan för det eviga livet som man förkovrar sig. Förändringen till det moderna synsättet kommer med moderniteten som gör sig märkbar i detta avseende under 1700-talet. Det är inte bara naturen som blir mätt och vägd. Det är också människan och hennes samhälle.

Linné befinner sig någonstans mellan det gamla och det nya. Han betonar mer än föregångarna de fysiska aspekterna av vuxenblivandet. När säden börjar sjuda i kroppen både hos unga män och kvinnor blir man beredd till barnalstring och föräldraskap. På gammaldags vis kallar han den köns mogna kvinnan ”manbar”, en beteckning som bara några årtionden senare skulle bli omöjlig.

Under 1700-talet bryter befolkningsstatistiken igenom. Det är en enorm förändring. Människor, sysselsättningar och levnadsålder ordnas i snörräta kolumner. Det är nu som ung och gammal främst blir en fråga om kvantiteter. Bondestam lyfter förtjänstfullt fram Tabellverkets roll men nämner inte de snabbt expanderande och lika snabbt förtvinande ekonomiämnena vid universiteten med en självklar centralfigur: Anders Berch. Berch hade utmärkt kompletterat sin trätobroder Linné.

En av den svenska medicinens märkligaste gestalter, Israel Hwasser, blir däremot föremål för en grundlig behandling. Han var en egensinnig romantiker men oerhört betydelsefull för sina studenter som visserligen inte

svalde hans teorier men väl hans uppfattning om läkarkallets höghet. Bondestam går nog igenom vad Hwasser skriver om ungdomen. Han är otvetydigt modern i det att han liksom Linné betonar pubertetens avgörande betydelse. Men han är också ett barn av sin tid däri att han inte längre ordnar män och kvinnor i en hierarki utan ser könen som poler med i grunden motsatta egenskaper. Bondestam finner däri belägg för huvudtesen i Thomas Laqueurs *Making Sex* (1990) att synen på könen genomgick en grundläggande förändring under decennierna kring år 1800. De sågs snarare som motsatser och komplement än i termer av mer eller mindre.

Laqueur är en av Bondestams vägvisare i det väldiga material hon arbetar med. Ännu viktigare är Michel Foucault och Reinhart Koselleck. Läsaren hade önskat att hon jämfört de båda med varandra. De pekar visserligen på i stort sett samma övergångsperiod (Kosellecks "Sattelzeit" dateras ungefär 1750–1850) men deras teorier är inte identiska. På ett ställe förstår jag inte Bondestams uppfattning. Hon påstår att ekonomiska, politiska och intellektuella skeenden "inte alls" förklarar den stora förändringen i slutet av 1700-talet (244). Moderniteten omvandlas därmed till ett abstrakt begrepp. För mig är det självklart att moderniteten är resultatet av den enorma förändringsprocess som börjar redan under medeltiden och som omfattar allt från urbanisering och växande handel till vetenskapens metamorfoser. Under denna långa väg har en rad etapper tillryggalagts.

Men varför klaga? Det är en bred och lärorik framställning som innehåller mer än jag hunnit beröra – som uppfattningar om det manliga skägget eller om två initiativkraftiga krymplingar som föddes på 1700-talet. Bredden och rikedomerna hade motiverat både en litteraturförteckning och ett personregister.

Sven-Eric Liedman

Göteborgs universitet

Wollstonecraft, Mill och kvinnors mänskliga rättigheter

Eileen Hunt Botting: *Wollstonecraft, Mill och kvinnors mänskliga rättigheter*, övers. Mikael Olsson. Stockholm: Café 60 media, 2021. 288 s. ISBN 9789198670509, hft.

Det verkligen spännande med Eileen Hunt Bottings volym om Mary Wollstonecraft och John Stuart Mill är hennes försök att med alla den postkoloniala forskningens till buds stående medel återupprätta den liberala feminismen och presentera den i en kulturellt hänsynstagande och globalt användbar variant. Oavsett om man tycker att hon lyckas eller inte erbjuder volymen intressant läsning och originell argumentation. Hon startar i

föreställningen om universella mänskliga rättigheter och frågan om hur de bör definieras för att på bästa sätt inkludera kvinnor över hela världen. Wollstonecrafts och Mills lösningsförslag får utförliga presentationer, men det nya ligger i diskussionen av receptionen och nutidsanvändningen av den inflytelserika tradition de skapat.

Det avgörande och djupt sympatiska i Bottings framställning är att hon låter feminister från olika delar av världen komma till tals och studerar hur de använt Wollstonecraft och Mill för sina syften. I diskussionen framstår den inspiration de fått som lika viktig som den kritik de framfört. Att med hänvisning till västerländsk dominans underkänna deras vilja att anknyta till Wollstonecraft och Mill vore lika fördomsfullt som att tro att vi kan exportera vår tids eurocentriska feminism till resten av världen.

Bokens sista kapitel erbjuder ytterligare ett originellt uppslag. Författaren tänker sig att kombinationen av livsberättelser och teoretisk reflektion, en vanlig metod i dagens samhällsvetenskap liksom i historisk minnesforskning, med fördel skulle kunna appliceras på Wollstonecraft och Mill. Mary Wollstonecraft hade ett dramatiskt livsöde som fascinerat många och även John Stuart Mill levde ett långt ifrån konventionellt liv. Båda hade fantasifulla lösningar på samlevnadsproblem och avvek markant från samhällets regler. De har också delat med sig av sina upplevelser i brev och självbiografiska skrifter. Botting betonar värdet av litteratur och läsande och hoppas att de biografiska bidragen ska väcka såväl medkänsla för enskilda individer som emotionellt engagemang för universella mänskliga rättigheter. På samma sätt skulle dagens berättelser kunna öppna upp för nya tankar.

Bokens tre inledande kapitel har ett mer traditionellt innehåll i form av en kort exposé över feminismens historia samt detaljrika presentationer av och jämförelser mellan Wollstonecraft och Mill. Eileen Hunt Botting, professor i statsvetenskap vid Notre Dame-universitetet i Indiana, USA, har en tydlig idéhistorisk profil med sinne för såväl kontextens betydelse som vikten av att analysera centrala begrepp. Här finns goda möjligheter att fördjupa sina kunskaper om Wollstonecraft och Mill. Med tydligt fokus på deras epokgörande verk *A vindication of the rights of woman* (1792) respektive *On the subjection of women* (1869) beskriver författaren hur de skapar en liberal feminism som hon uppfattar som den mest inflytelserika i västerlandet och kanske i världen. Skillnaden mellan dem ser hon framför allt i religionens roll, vilket på senare tid skapat problem för Wollstonecraft (åtminstone i västerlandet) och varit till fördel för Mill. Det Botting kallar Wollstonecrafts rationalistiska teologi kontrasteras mot Mills liberala utilitarism. Även om den kristna framtoningen möjligen överbetonas ger det anledning till en seriös diskussion om de mänskliga rättigheternas fundament. En religiöst grundad dygdetik har en mer absolut karaktär än Mills utilitarism. Botting är högst medveten om att kvinnors rättigheter lätt kan övertrumfas inom

ramen för en konsekvensetik där idealet är största möjliga lycka för största möjliga antalet människor.

Stor uppmärksamhet ägnas förhållandet mellan kön, genus och utbildningspolitik. Även om kvinnors rätt till högre och bättre utbildning är avgörande för både Wollstonecraft och Mill, liksom för många kvinnor i världen i dag, skulle jag hellre sett att författaren hållit sig till de övergripande resonemangen om mänskliga rättigheter. Wollstonecrafts skrift har så länge reducerats till en pedagogisk traktat att ett sådant fokus gör mer skada än nytta. Den som läst hennes bok vet att den huvudsakligen handlar om kvinnors rätt att vara och betraktas som förnuftiga individer på samma villkor som män. Botting konstruerar också en analys som bygger på tanken att Wollstonecraft som kvinna har ett inifrånperspektiv, medan Mill som man har ett utifrånperspektiv. Även om resonemang som dessa ibland kan vara alltför enkla, både med tanke på Wollstonecrafts kritik av sin tids kvinnor och Mills nära samarbete med sin hustru Harriet Taylor, så är Bottings framställning kunnig och genomtänkt och hennes analyser nästan alltid övertygande. Hennes tidigare produktion visar att hon länge intresserat sig för personer i kretsen kring Wollstonecraft, i första hand hennes dotter Mary Shelley, liksom för mänskliga rättigheter, även barnens. Genomgående har hon i sina historiska studier haft ambitionen att knyta an till vår tids diskussion.

Översättaren J. Mikael Olsson har själv disputerat i statsvetenskap vid Stockholms universitet (2015) och sedan dess gett ut böcker som *Hedonismen och dess kritiker* (2016) och *Socialliberalen L. T. Hobhouse* (2018). Hans intresse för föreliggande volyms teman är tydligt i titeln till hans senaste bok *Upplysning, etik och feminism* (2019) och förutom det utmärkta initiativet att översätta Bottings bok har han fått henne att skriva ett fint förord till den svenska utgåvan. Där hänvisar hon bland annat till Wollstonecrafts besök i Sverige sommaren 1795 liksom till att Mills bok om kvinnans underordning utkom på svenska samma år som på engelska. Avslutningsvis hävdar hon artigt att det är ”en ära som knappast kan uttryckas i ord” (10) att få bli översatt till svenska. Det gör det nästan till en plikt att läsa hennes bok. Men också ett nöje.

Elisabeth Mansén

Stockholms universitet

Dissensus

Anders Burman: *Dissensus. Drömmar och mardrömmar i demokratins idéhistoria*. Stockholm: Natur & Kultur, 2021. 219 s. ISBN 9789127170391, inb.

Demokratins brokiga och komplexa historia har här fått en översiktlig och pedagogisk behandling av idéhistorikern Anders Burman vid Södertörns högskola. I anslutning till sekeljubileet för den allmänna och lika rösträttens införande i Sverige utkommer nu flera arbeten om demokratins historia (i sammanhanget kan också nämnas antologin *Ingen självklarhet. Om demokratins framväxt och utmaningar*, 2020). Det är en svår uppgift att följa demokratins idéströmningar, från det antika Atens trevande försök med någon form av direktdemokrati på torget fram till det demokratiska systemets utmaningar i våra dagar. En slags grundkurs i demokratins idéhistoria på cirka 180 sidor måste per definition omfatta vissa betydelsefulla företeelser och tona ner andra, men de urval som Burman har gjort är rimliga och relevanta och undertecknad finner ingen anledning till invändning.

Burman tycks ha två ärenden med verket, möjligen inte helt tydligt uttalade. För det första gäller det att utreda demokrati som begrepp och företeelse med utgångspunkt i den antika stadsstaten Aten, vidare över den republikanska traditionen i Rom, den politiska diskussionen i 1600-talets England kring naturtillstånd och samhällskontrakt, 1700-talets revolutionära Frankrike, den demokratiska utvecklingen i USA under 1800-talet och de tidiga socialistiska tänkarna under i princip samma period, samt rösträttsstriderna i början av 1900-talet. För det andra vill författaren även diskutera och varna för de högerextrema och populistiska rörelser som framträder i dag. Dessa utgör ett hot mot de demokratiska strukturerna, bland annat genom vad som brukar betecknas autokratisering, det vill säga ett successivt nedbrytande av demokratin genom till exempel inskränkningar i yttrande- och mediefrihet.

Arbetets titel, *Dissensus*, anger vad problematiken handlar om. Demokratin har aldrig kunnat tas för given genom historien och har alltid haft sina motståndare, som baserat sin kritik på olikartad ideologisk grund. Kritiken mot demokratin har dels handlat om att demokratiska beslutsformer inte är lämpliga för gemene man, att politiska beslut skulle vara för viktiga för att överlåtas åt en utbildad befolkning. Dels har den handlat om att demokratin – när den väl etablerats – har övergått i auktoritära och populistiska regimer. Slutsatsen, enligt Burman, blir därför att expertbetonade och utbildningsbaserade former är mer lämpliga för beslutsfattande. Sådana tongångar har hörts genom historien och gör sig påmind ännu i dag. Burmans slutsats, med visst stöd hos Chantal Mouffe, blir att demokratin måste återupptäckas och återerövas. Det handlar inte enbart om att främja den

politiska demokratin och parlamentarismen, utan även om att i förlängningen utvidga den och kanske ladda den med ett nytt innehåll.

En intressant tankegång hos Burman är att det även bland de politiska tänkare som brukar förknippas med demokrati, frihet och jämlikhet figurerar odemokratiska eller demokratiskeptiska attityder. Det mest flagranta exemplet torde vara socialliberalismens fader, John Stuart Mill, som gav uttryck för en skepsis mot att den stora utbildade folkmassan skulle tillåtas att påverka politiska beslut, då de, enligt Mill, sannolikt endast skulle ha sitt bästa för ögonen till förfång för den utbildade och mer penningstarka medel- och överklassen. Mill och andra liberaler gav förvisso endast uttryck för ett synsätt på arbetar- och bondeklassen som var tidstypiskt, men exemplet visar ändå på att demokratin alltid är villkorad, att den alltid har förhinder, hur goda intentionerna än må vara. Även de mest uttalade demokratiförespråkarna räds konsekvenserna om demokratin tillämpas fullt ut.

Burman visar även att strävan efter ett rättvist och jämlikt samhälle, där var och en får möjlighet att förverkliga sin fulla potential, så sker det inte nödvändigtvis med demokratiska förtecken eller ambitioner. De utopiska socialisterna såg en vision om ”det goda samhället” framför sig i kontrast till det rådande industrisamhället med dess tydliga baksidor med mekaniska arbetsuppgifter och social utslagning. Frihet och jämlikhet var honnörsorden, vilket nog handlade mer om hur individer förhåller sig till varandra i jämlika relationer snarare än om hur en samhällsförändring skulle gå till med demokratiska metoder.

Så, vilken slutsats kan vi dra av en idéhistorisk översikt över demokratin och dess antagonister? Burman använder sig av den franske filosofen Étienne Balibars eleganta begreppsbildning *égaliberté*, en sammandragning av *égalité* och *liberté*, som i hans översättning blir ”jämfrihet”. Jämlikhet och frihet står inte i motsats till varandra, snarare handlar det om att sammanfoga dessa båda politiska principer till en ny helhet i akt och mening att revitalisera demokratin. Att frihet och jämlikhet har fränkopplats varandra har varit till men för det demokratiska projektet. Demokratin måste bejakas i sin egen rätt, menar Burman, och betonar demokratins dissensus, behovet av att vara oense, vilket är lika viktigt som konsensus, som vi kanske oftast strävar emot. Med andra ord kan det vara i konflikten, det vi är oense om, som någonting kan bära frukt vad gäller demokratins renässans likväl som i det vi är överens om.

Henrik Brissman

Lunds universitet

Efter Viktor Rydberg

Anders Burman & Tore Lund (red.): *Efter Viktor Rydberg. Receptionshistoriska studier*. Huddinge: Södertörns högskola, 2020. 225 s. ISBN 9789189109155, hft.

Hur skulle den svenska 1800-talslitteraturen se ut utan Viktor Rydberg? Vilken bild skulle vi få av dess idéliv? I den poetiska ökensträckan mellan romantikerna och nittiotalisterna är han den ende vars dikter präglas av angelägna ämnen och kontroll över uttrycksmedlen. Romanerna kan te sig gammaldags men är fortfarande intressanta som idékonstruktioner och som kombination av vad vi i dag skulle kalla ”höga” och ”låga” litterära drag. Rydberg var dock inte bara en skönlitterär författare utan i hög grad en engagerad intellektuell som observerade den vetenskapliga, filosofiska, konstnärliga och politiska utvecklingen och försökte finna en väg framåt. Samtidigt som han byggde vidare på den äldre idealismen var han häpnadsväckande välinformerad om de senaste vetenskapliga rönen och kan på många sätt sägas förbereda det ”moderna genombrott” som nog skulle hetat något mindre storvulet om dess historiker snarare än dess företrädare fått stå för namngivningen. På så vis ger han oss en föreställning om kontinuiteten i den svenska kulturen under 1800-talet. Hans prosa är en prisma vari tidens stora idéer – darwinismen, den sociala frågan, bibelkritiken, den indoeuropeiska språkforskningen, med mera – bryts och där ibland märkliga kopplingar och synteser kan uppstå. Är han fastkedjad vid denna 1800-talskontext eller har hans verk förmågan att betyda något annat och mer i nya sammanhang? Den frågan kan sägas fungera som utgångspunkt för uppsatserna i antologin *Efter Viktor Rydberg*, som vill belysa hans receptions historia på flera olika plan.

En deluppgift av detta har bestått i att kartlägga Rydbergs inflytande över tid och huruvida hans verk finner nya läsare. En viss molltonalitet präglar dessa bidrag. Den allmänna slutsatsen är att hans popularitet alltsedan 1930-talet sjunkit avsevärt hos publiken och att inte heller forskningen i någon nämnvärd utsträckning ägnat sig åt hans verk. Anders Burman resonerar i sitt bidrag om denna allmänna förskjutning genom att jämföra med C. J. L. Almqvists verk. Man kan i och för sig fråga sig vilka författare som egentligen kan sägas vara föremål för både forskarnas intresse och publikens, i en tid som kan ses som om inte helt och hållet postlitterär så åtminstone avgjort postkanonisk. Å andra sidan kan man hävda att just detta gör det viktigt att skilja mellan *popularitet* och *betydelse* – det senare kan ju Viktor Rydbergs verk äga även om det bara är ett fåtal som känner till dem. Ett villkor för överlevnad torde i alla fall vara att verket finns tillgängligt i tillförlitliga – helst textkritiska – utgåvor, en problematik som Petra Söderlund

tar upp i sin genomgång av Vitterhetssamfundets utgivning. I fallet Rydberg vore en sådan utgåva av hans samlade verk ett desideratum, då den nyfikne är hänvisad till utgåvor från förra sekelskiftet.

”Reception” kan visserligen innebära en hel del olika saker. Vi kan tala om en författares genomslag och närvaro i det kollektiva kulturella minnet – typiskt sett i ett nationellt sammanhang. Denna historia kan undersökas såväl på ett allmänt inventerande plan som genom detaljstudier av dess verkan i särskilda mottagande kontexter och verk. Därtill kan skilda arenor för en sådan verkan belysas: medan Andreas Hedberg tar upp omnämmanden i dagstidningarna, har bidragen av Birthe Sjöberg och Dominik Dziedzic snarare ett fokus på skiftningarna i litteraturforskningen. Om man är intresserad av Rydbergs påverkan på de allmänna tankesätten gör man annars gott i att vända sig till den kyrkliga eller allmänt religiösa sfären. Denna dimension behandlas i två bidrag som kompletterar varandra: medan Inga Sanner skildrar Rydbergs roll för framväxten av alternativa former av religiositet under sekelskiftet och in på 1900-talet, undersöker Johan Sundeen mottagandet inom den officiella teologin. Reception kan också handla om den traditionella komparativa uppgiften att undersöka ett författarskaps spridning i utlandet och den bild som den mottagande kulturen skapar. Medan Yvonne Leffler kartlägger hur Rydbergs skrifter spridits i utländska översättningar, zoomar Tore Lund in på hur Rydberg lanserades i Danmark och de anpassningar som då gjordes genom urval, ändringar i verken och introducerande texter som styrde tolkningen i en viss riktning.

Flera av antologins kapitel är som framgått av inventerande art. På så vis ger de välbehövliga perspektiv men driver inte riktigt någon ny tes om författarskapet eller kopplar det till något nytt sammanhang. Dominik Dziedzics bidrag bör därför framhållas, då han faktiskt lyckas ge ett nytt och tankeväckande perspektiv på den omdiskuterade frågan om Rydbergs sexualitet, genom att ta sin utgångspunkt i de omvandlingar som den platoniska erotanken genomgått mellan 1800- och 1900-tal. Sådana bidrag till Rydbergforskningen är också det bästa botemedlet mot den ovan nämnda pessimismen. Och även om antologin som helhet drar i olika riktningar, får den också genom sitt samlade resultat sägas lägga en god grund för nya läsningar, inte bara av Rydbergs påverkan på andra utan också av hans egna verk. Kartläggningen belyser vad som gjorts, men indirekt också vad som inte gjorts. Med tanke på att intresset för Rydberg tycks ha nått sin kulmen för omkring hundra år sedan, har många förändringar tillkommit både vad gäller det omgivande samhället och vad gäller litteratur- och idéhistoriens metoder och intresseriktningar. Det borde kunna möjliggöra nya infallsvinklar.

Några sådana vägar framåt antyds också i Tore Lunds efterord, där han spekulerar om de aspekter av Rydbergs verk som kan stöta bort en nutida

läsare, och då tar upp förekomsten av rastänkande. Kanske är det så. Samtidigt skulle en grundlig undersökning av frågan vara intressant, då rastänkande inte riktigt är samma sak som "rasism" i den nutida meningen, och många författare kan sägas ha varit präglade av det ena men inte nödvändigtvis det andra. Rydbergs verk tycks särskilt lämpat att belysa komplexiteten i denna fråga, och Lund gör rätt i att efterlysa en sådan undersökning. Till detta skulle man kunna lägga andra aspekter som borde göra Rydberg intressant för forskningen i dag: hans särskilda författarroll som både skönlitterär författare och en sorts allmän kulturbärare, hans Leonardo da Vinci-liknande universalitet och hans strävan att föra samman "de två kulturerna", att kombinera litteratur och vetenskap.

Rydberg intog en i två meningar av ordet *central* plats i den tidens kultur: han var dess ledande författare men verkade ett slags omkopplingscentral där modernitetens tanke-system stöttes och blöttes, syntetiserades, harmonierades och inte sällan kolliderade. Genom sina kartläggningar av hans inflytande visar antologin *Efter Viktor Rydberg* på en nedgång vad gäller den förstnämnda betydelsen: hans popularitet har onekligen minskat. Men genom mångfalden av infallsvinklar och de många fält på vilka hans inflytande demonstreras, kan den snarast sägas stärka intrycket av hans centralitet i den sistnämnda meningen. Utan bekantskap med Viktor Rydberg är det svårt att förstå de centrala linjerna inte bara i Sveriges litteratur utan också i dess moderna idéhistoria.

Alfred Sjödin

Karlstads universitet

Reconstruction, replication and re-enactment

Sven Dupré, Anna Harris, Julia Kursell, Patricia Lulof & Maartje Stols-Witlox (red.): *Reconstruction, replication and re-enactment in the humanities and social sciences*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020. 298 s. ISBN 9789463728003, e-bok.

Denna antologi lanserar ett nytt interdisciplinärt forskningsfält, "RRR-studier" (de tre R:en, *reconstruction*, *replication* och *re-enactment*). Den presenterar forskningsinriktningar, reder ut begrepp och skapar en gemensam terminologi för forskare som använder performativa metoder inom human- och socialvetenskaper. Boken anknyter alltså till forskning om materiell kultur, men från ett specifikt perspektiv: det performativa återskapandet. Performativa metoder har ibland bemötts med en viss skepsis, och vissa mer traditionellt inriktade akademiker har menat att den expansion inom området som skett på senare år är en ny och snart övergående trend. Den argu-

mentationslinjen smulas sönder av denna bok. De som bidrar till boken är akademiska forskare, konstnärer/hantverkare och lärare. Det innebär att boken ger en god inblick i flera olika kunskapsområden där performativa praktiker inte bara används i dag, utan också har brukats under mycket lång tid. Anslaget betyder också att man som läsare får flera bra exempel på hur konstnärer och hantverkare går till väga när de ägnar sig åt historisk och teoretisk reflektion. Detta ger en fascinerande inblick i pågående diskussioner, litteraturkanon och teoretiska kunskaper hos specialister som brukar historien för praktiska syften, som till exempel att bygga och renovera barockorglar. Bidragen om orgelbyggnad är skrivna av Hans Fidom, Julia Kursell och Peter Peters, och samspelar väl med uppsatserna av Leslie Carlyle och Maartje Stols-Witlox, om konservering och rekonstruktion av målningar. Dessa författare visar på den långa och imponerande historia av rekonstruktion och återskapande som finns inom deras respektive discipliner. De pekar också på att diskussioner pågått sedan 1700-talet om dessa återskapandepraktikers autenticitet, samt om vikten av att väga autenticitet mot samtidens smak.

Som Otto Sibum noterar i sin uppsats (277) är arkeologi "the master discipline of material culture studies" och den har därför av naturliga skäl en central plats i boken. Bokens två arkeologiskt inriktade bidrag utgörs av en översikt över performativa metoder och materiella praktiker inom arkeologin (Jill Hilditch) samt av en fallstudie av Patricia Lulof som redogör för processen att skapa en virtuell rekonstruktion av ett etruskiskt byggnads-komplex i 3D. Uppsatserna är metodologiskt mycket användbara och ger dels en överblick över fältet och dess nyckelbegrepp som *chaîne opératoire*, dels exempel på hur begrepp och metoder konkret kan komma till användning i fallstudier.

Bidragen av Petra Kalshoven och Jo Vergunst är tydligt teoretiskt inriktade. Författarna utgår från teorier inom etnografi (Kalshoven) och antropologi (Vergunst). Den förstnämnda reflekterar över återskapandets praktik och mening inom taxidermi, den senare gör en kritisk analys av skillnaden mellan kopior och original med utgångspunkt från gåendets praktik, och hur performativa konstnärer använt aktiviteten att *gå* som en konstform. Vetenskapshistorikern Sibums ovan citerade uppsats om utgångspunkterna för forskningsprogrammet *experimental history of science* har också en tydligt teoretisk orientering.

En för lärare mycket intressant uppsats handlar om hur återarbetande (*re-working*) av recept och experiment kan användas för pedagogiska syften. De fyra författarna till uppsatsen är alla vetenskapshistoriker (Thijs Hagendijk, Peter Heering, Lawrence Principe och Sven Dupré). Medan de flesta av bidragen till volymen ger intressanta teoretiska insikter, aktuella fältöversikter och metodologiska råd så är denna uppsats troligen den mest praktiskt

användbara. De tre fallstudierna ger tre olika vinklar på hur *reworking* kan användas i undervisningen. Detta är alltså väldigt användbart material för lärare, främst inom naturvetenskap och i vetenskapshistoria, vilka funderar på att integrera performativa historiska metoder i sin undervisning.

Vissa kritiska synpunkter måste också meddelas. En udda sak är att de för boken centrala begreppen *reconstruction*, *replication* och *re-enactment* inte används på ett helt konsekvent och genomgående sätt. Problemet här är att termen *reworking* diskuteras ingående i bokens inledning utan att avvisas, och används som om det vore ett av de tre R:en i bidraget av Hagendijk et al. *Reworking* är även ett centralt begrepp för några av bokens övriga författare. Begreppsglidningen slår åtminstone denna läsare som lite märklig. Eftersom de tre R:en i titeln synes vara tänkta att fungera som beteckning på ett nytt interdisciplinärt forskningsfält så borde det ju åtminstone kommenteras att flera av författarna använder andra utgångspunkter och annan terminologi. Möjligen tog man bort termen *reworking* från titeln i sista minuten, ”reconstruction, replication, reworking and re-enactment” känns onekligen lite omständligt både att säga och att skriva.

Jag bör också nämna att bilden av fältet som boken meddelar inte är komplett. Elefanten i rummet är historiskt återskapande som hobby. Det finns i dag ett mycket stort intresse för sådana här studier från en intresserad allmänhet. Det finns många som återskapar historiska dräkter, lagar historisk mat och brygger historiska drycker. Lägg därtill historiska danssällskap, kampkonstklubbar och live-rollspel. Den här boken saknar nästan helt referenser till sådan hobbyverksamhet. Möjligen är detta förbiseende en följd av att en viktig länk mellan den akademiska världen och allmänheten bara nämns i förbifarten: nämligen museerna, och det viktiga arbete som görs där med samlingsbevarande och utställningsarbete. Enligt min mening skulle denna bok vunnit mycket på att tydligare ha tagit sig an frågorna om återskapande som hobby, samt frågor om hur akademiker och andra professionella aktörer kan använda den stora nyfikenhet som finns för sådan här verksamhet för att nå ut med sin forskning. Det är en enorm styrka för fältet att det är väldigt lätt att intressera allmänheten för det. Forskning byter skepnad och blir något annat när den tas upp av aktörer utanför det rent akademiska sammanhanget. Men det kanske inte gör något? Som exempel kan jag nämna min egen forskning med att återskapa 1700-talsmediciner, som synes ha gett inspiration till ett äventyr i *Kalle Anka & C:o* 46 (2020), 5–14. Enligt min mening bör vi akademiker omfamna sådan *ankifering* av forskningen. Det är trots allt i populärkulturen som de allra flestas historieintresse tar sin början.

Dessa anmärkningar till trots, vill jag ändå avsluta med att säga att detta är en fantastisk bok. Den är mycket läsvärd för aktiva forskare inom fältet, ytterst användbar för sådana som är intresserade av att börja arbeta med

performativa praktiker, och den skulle fungera utmärkt väl som kursbok på avancerad nivå. Denna bok kommer utan tvivel att bli en viktig referenspunkt för fältet (oavsett om det kommer att kallas RRR-studier eller ej) under många år framöver.

Hjalmar Fors

Karolinska Institutet

Expedition Vanadis

Bo G. Eriksson, Oscar Ekholm & Bengt Wanselius: *Expedition Vanadis. En etnografisk världsomsegling 1883–1885*. Stockholm: Bokförlaget Stolpe, 2021. 222 s. ISBN 9789189069015, inb.

Fakarava, Tuamotuöarna 1884. Ett fotografi visar en meteorolog och två underlöjtnanter i vita uniformer, som utför magnetiska observationer för justering av skeppskronometern. De tittar ner, med blickarna fästa på sina instrument. En kapten gör noteringar i ett anteckningshäfte. Framför dem på marken sitter en flicka på sex-sju år och tittar rakt in i kameran. Hon bryter den fjärde väggen, tittar på oss liksom frågande: vilka är ni, vad gör ni här på vår ö? I bakgrunden syns en veranda och kokospalmer. Tre personer från den lokala befolkningen skymtas, en av dem i vit klänning. Kanske är hon modern, som kastar ett vakande öga på flickan i förgrunden. Med tanke på de långa slutartiderna kan man anta att inget i denna scen är av en tillfällighet. Det är ingen oplanerad, omedelbar ögonblicksbild. Bilden är arrangerad, de blickstillna personerna, blickarna, de uppställda instrumenten, människorna i bakgrunden – och flickan på marken.

Bakom kameran stod den 22-årige Oscar Ekholm, fotograf på den svenska världsomseglingen med ångfregatten Vanadis 1883–1885. Under 18 månader tog han 700 glasnegativ från de korta uppehållen jorden runt. Originalplåtarna finns numera i Etnografiska museets arkiv i Stockholm. Fotografierna kan visserligen ge intryck av att vara objektiva dokument från en svunnen verklighet, samtidigt är de bilder, inte blott av ting och händelser, utan av föreställningar om världen och den andre. Ekholm, som dog endast 28 år gammal, är i dag en tämligen bortglömd fotograf, men kan sägas vara en av pionjärerna inom svensk antropologisk dokumentärfotografi, även om han inte är fullt så banbrytande som boken låter påskina. Drygt ett decennium tidigare hade exempelvis Lotten von Düben på en resa i Lappland fotograferat samer och deras fjällvärld.

Under Vanadisexpeditionen assisterade Ekholm fältarkeologen Hjalmar Stolpe, känd för sin nydanande grävnings- och dokumentationsteknik vid utgrävningarna av Birka, men som nu slagit in på etnografiskt fältarbete och

insamling av föremål för svenska museer. För dokumentering hade Stolpe denna gång med sig ett helt fotolaboratorium ombord. Inte mindre än bortåt 10 000 etnografiska föremål insamlades under Vanadisexpeditionen. Om denna expedition har nu utkommit en praktfull volym med Ekholms fotografier (bildredaktör Bengt Wanselius) och med text av Bo G. Eriksson, som med hjälp av anteckningar, brev och tidningsartiklar efter Hjalmar Stolpe rakt och okonstlat rekonstruerar färden runt jorden och det etnografiska insamlingsarbetet.

Vanadis lämnade Karlskrona den 5 december 1883. Färden gick över Lissabon till Rio de Janeiro, Punta Arenas och Valparaíso i Chile, Callao i Peru, över Stilla havet, Tuamotuöarna, Hawaii, Marshallöarna, till Japan, Thailand och Calcutta (där Stolpe och Ekholm lämnade Vanadis, för att fortsätta landvägen genom Indien). Motiven bakom expeditionen var inte främst vetenskapliga, utan handelspolitiska, diplomatiska och militära. Det förenade kungariket Sverige-Norge skulle stärka sin position inom världshandeln, beskickningar skulle rustas upp och diplomatiska förbindelser etableras. Prins Oscar, son till kung Oskar II, innehade huvudrollen i det diplomatiska uppdraget. Därtill utgjorde expeditionen en militär skolningsresa. 300 man inom marinen skulle under 18 månader uppövas i skicklighet till sjöss. Vetenskapliga instrument hade tagits med ombord för meteorologiska och magnetiska observationer. Ekholm fotodokumenterade resan. Främmande människor och platser fastnade på plåtarna. Men påfallande ofta dyker Stolpe själv upp på bilderna, framställd som en gentleman och forskningsresande i plommonstop, poserande i exotiska landskap, framför monumentala byggnader, tillsammans med arbetslaget vid utgrävningarna.

Stolpe hade i uppdrag att samla etnografiska föremål. I linje med utvecklingsläran försökte han finna lagarna för ornamentbildningen som skulle gälla alla folk i såväl forntiden som nutiden, över hela jorden – överallt samma utvecklingsgång. Stolpe inspirerades också av Adolf Bastians teori om en "Elementargedanke" – hans etnografiska standardverk fanns i resebiblioteket – det vill säga idén att det fanns ett slags universella elementartankar, att alla jordens folk var psykiskt likartade, att folkgrupper på samma utvecklingsnivå hittade liknande lösningar på problemen. Boken *Expedition Vanadis* fördjupar sig emellertid inte särskilt i den vetenskapliga bakgrunden till det etnografiska insamlingsarbetet eller det vetenskapliga analysarbetet, men ger likväl en levande beskrivning av hur själva insamlingen gick till, ett arbete som ofta skedde sporadiskt, tillfälligt, hastigt, tvivelaktigt och osystematiskt. Stolpe fick ofta i all hast försöka hinna insamla så mycket som möjligt under de korta uppehåll Vanadis gjorde under resan. Återkommande är Stolpes irritation över denna stress och tidspress. Inte hade han begett sig ut för att ligga sysslös på havet och bara lägga till i hamnar för att proviantera och fylla på kolförrådet. Han beklagade sig över denna maktlöshet,

sysslöshet och vantrivsel i sitt, som han kallade, ”flytande kasernliv” (47).

Vetenskapsakademien hade gett honom i uppdrag att samla uppgifter i den fysiska antropologin och hade för detta ändamål skickat med nödvändiga mätinstrument. Exakt hur dessa instruktioner formulerades och vilka som stod bakom dem diskuteras dock inte. Kroppsmätningarna gjorde Stolpe motvilligt, menar Eriksson, och fullföljde inte uppdraget med hänvisning till just tidsbrist. Stolpe försökte bland annat ta bilder och göra mätningar av patagonier. Men de protesterade. Flickan som skulle mätas krånglade och stod ej stilla. Stolpe blev arg. Ekholm gav sig även på att fotografera den nakna Akata på den bergiga vulkanön Nukuhiva, Marquesasöarna. Stolpe tröttnade emellertid på avgjutningar och mätningar, övergav det antropologiska och koncentrerade sig på museifrågan.

Källorna ger inte en enkel, entydig bild av synen på den andre. Den är ambivalent, invecklad och tvetydig. Olika personer reagerade på olika sätt från stund till stund. Stolpes förhållningssätt kan kontrasteras mot skeppsprästen Immanuel Kiellman-Göransons moraliserande och nedlåtande värderingar av de exotiska naturfolken som denne rapporterade hem till *Blekinge Läns Tidning*. Pastorn skrev med en ”förunderligen enfaldig penna” (80), som Stolpe uttryckte det. Det finns nästan något misantropiskt hos Stolpe, denne antropolog och människokännare. Han skäms, vämjes i utfall mot sina förfärligt outvecklade medresenärer – ”men i hvilket sällskap reser Du då omkring världen!” (78) Även Stolpe själv är mångtydig och motsägelsefull, å ena sidan ett mer eller mindre tjänstvilligt redskap i det koloniala projektet, å den andra en inkännande medmänniska. Han beskriver hur urfolken på Eldslandet kämpar en hård kamp med naturen. De, säger han, står inte lägre än vad våra förfäder en gång stått, men de förunnas inte att höja sig till en högre ståndpunkt, utan är ”dömdt att förintas genom civilisationens brännheta andedrägt” (51). Han ser hur de håller på att gå under. Samtidigt är han som besatt av dokumentering av folktyper, mäter och låter avporträttera kvinnor och män, och triumferade när han hittade skallar att ta med sig hem. Hans egna hastiga arkeologiska utgrävningar i gravfältet vid Ancón, norr om Lima, påminner mer om gravplundring än vetenskaplig undersökning.

Vanadisexpeditionen ger onekligen en hel del stoff för historiska undersökningar av synen på den andre. Frågor kring kroppsmätningarna, skall-samlandet, de ovetenskapliga utgrävningarna, det moraliskt tvivelaktiga, kolonialismen och rasismen, tränger sig på. Författaren seglar förbi dessa undervattensgrund, utan att riktigt gå i dialog med tidigare forskning. Stolpe frikänns från djupare engagemang i det koloniala projektet. Konstvetaren Åsa Bharathi Larssons avhandling *Colonizing fever. Race and media cultures in late nineteenth-century Sweden* (2016) omnämns inte alls även om

den uppehåller sig i ett långt kapitel vid just Vanadisexpeditionen och dess fotografier av människor. Bharathi Larssons postkolonialt drivna, kritiska analys av den koloniala blicken hade varit intressant att brytas mot Erikssons mer dämpade skildring av en etnograf och en fotograf på världsomsegling. Det är trots allt ett fantastiskt material Eriksson tagit fram, med enastående fotografier, helt enkelt en levande skildring av en resa – det måste sägas. Bakom bilderna finner man tankar om världen och den andre. Det är dessa tankar som gör att vi kan se, och uppfatta, vad fotografierna fångat under ett ögonblick i tiden.

David Dunér

Lunds universitet

Upplysningens element

Hjalmar Fors: *Upplysningens element. Materia och världsbild under 1600- och 1700-talet*. Stockholm: Fri tanke, 2020. 313 s. ISBN 9789188589460, inb.

I *Synthesis*, en internationell serie med bidrag till kemins historia, publicerade Hjalmar Fors, en av våra främsta kännare av kemins historia i Sverige, *The limits of matter. Chemistry, mining and Enlightenment* (2015). Boken har nu kommit i svensk språkdräkt, utgiven på ett svenskt förlag och i en översättning av Lisa Sjösten. Den har därmed blivit lättare tillgänglig för en svensk publik, vilket är glädjande.

Fors skildrar hur kopplingen mellan alkemi och kemi under 1600-talets lopp gradvis försvagades i Sverige och hur kemin ett stycke in på 1700-talet kom att utvecklas mot en mer exakt vetenskap i samhällsnyttans tjänst. Fors använder sig av begreppet *chymie* (chymistry), som lanserats av de amerikanska vetenskapshistorikerna William R. Newman och Lawrence M. Principe, för den period då alkemi och kemi kan sägas ha varit sammanflätade. Fors menar att den perioden i Sverige slutar under 1720-talet.

En central fråga för Fors är att analysera den historiska och sociala process som ledde till att metaller började betraktas som grundämnen. Vidskepelse och föreställningar om transmutationer levde länge kvar. En kärnfråga var just hur metaller uppstod. Innan metaller kom att betraktas som grundämnen, var uppfattningen spridd att metaller kunde transmuteras eller omstöpas i andra metaller; drömmen var att kunna framställa guld. Långt in på 1700-talet och även senare fanns det privatpersoner som ägnade sig åt sådana försök, trots att chymin övergått till att bli kemi och alltmer vetenskapligt orienterad. Såväl i Sverige som utom landets gränser bidrog framsteg inom bergshanteringen till gradvis ökad förståelse för hur metaller uppträdde och hur de skulle utvinnas och bearbetas ur gruvmalmen.

Den förste betydande chymisten i det år 1637 inrättade Bergskollegium var Urban Hiärne. I den värld som han verkade i var övernaturliga fenomen något som hörde till vardagens verklighetsuppfattning. Det gällde inte minst inom bergshantering och gruvdrift, där det fanns en vida spridd tro på magi och osynliga ting. Troll och andra väsen kunde under vissa förutsättningar motarbeta eller hjälpa människor som till exempel ägnade sig åt gruvhantering och sökte efter malmådror. Dessa föreställningar fanns hos auktoriteter som Olaus Magnus, Agricola och Paracelsus, alla verksamma i föregående sekel, långt före Hiärne. I unga år, under studierna i Uppsala på 1660-talet, blev Hiärne cartesian, men efter flera års utlandsvistelse, bland annat i London och Paris, hade han tillägnat sig paracelsiska och nyplatoniska tankar. I hans tankevärld fanns även tron på magi och osynliga ting närvarande.

En lärjunge till Hiärne var Erik Odhelius, adlad Odelstierna, (1661–1704). Han företog under 1680-talet en flera år lång studieresa på kontinenten för att lära sig apotekaryrket och hur chymiska studier och bergsbruk bedrevs. Vid sin hemkomst anställdes han vid Bergskollegium, där han snart avancerade och 1695 blev assessor. Odhelius kom med åren att bli mer skeptiskt inställd till den transmutativa chymien. Christopher Polhem, verksam samtidigt och långt efter Odhelius, menade att guld inte kunde framställas på konstgjord väg, men att mineraler och metaller skapades genom transmutation nere i jorden under mycket högt tryck, en uppfattning som var allmänt spridd. Den laborativa chymien kom genom Bergskollegium att bli användbar inom gruvnäringen och alltmer samhällsnyttig. För myndigheterna blev förbättringar inom bergshantering och dess produktion det väsentliga; transmutationer och drömmar om att kunna tillverka guld blev med åren ointressanta.

Influenser från kontinenten och inte minst från Herman Boerhaave ledde till ett mer kritiskt tänkande och förbättrade laborativa undersökningar från slutet av 1720-talet, när Georg Brandt fick ansvaret för Laboratorium Chymicum vid Bergskollegium. Den mekaniska kemin slog igenom. Snart följdes Brandt av män som Scheffer, Cronstedt, Rinman, Qvist och von Engeström som genom analyser inom mineralogi, metallurgi och proberkonst skapade en ny grund för hur man betraktade metaller och mineralers sammansättning.

Hjalmar Fors har med denna bok förtjänstfullt lyft fram den moderna kemins förhistoria i Sverige, vilken tidigare blivit tämligen ignorerad, eller bortglömd. Fokus hos tidigare författare har i allmänhet legat på den period och de framsteg som gjordes långt senare, under Bergman, Scheele och Berzelius, män som nådde internationell ryktbarhet. Nu har Fors med en välskriven volym kunnat fylla en lucka i svensk vetenskapshistoria. Att han gått grundligt tillväga visar förteckningen över litteratur, noter och register, som tillsammans upptar i det närmaste 100 av bokens 312 sidor. En synpunkt

som man skulle kunna anlägga är att den svenska upplagan borde haft ett litet avsnitt om tidigare forskning i Sverige när det gäller det aktuella ämnet. En avvikande syn på Sten Lindroths och framför allt Tore Frängsmyrs bedömning av Johan Gottschalk Wallerius gärning dyker upp (186), varför man ställer sig frågan hur deras och exempelvis Hugo Olssons, *Kemiens historia i Sverige intill år 1800* (1971), mer än femtioåriga forskning står sig i dag. Men detta är bara en liten notering i marginalen till en mycket läsvärd volym, som ursprungligen vände sig till en internationell publik.

Erik Hamberg

Uppsala universitet

Akademiska interiörer

Carl Frängsmyr: *Akademiska interiörer*. Uppsala: Acta Universitatis Upsalensis, 2021. 395 s. ISBN 9789151310824, inb.

Utgivandet av program i samband med akademiska ceremonier har en lång tradition vid de svenska universiteten. Ursprungligen på latin och främst fyllda av allmän högtidsretorik kom dessa med tiden att bli fora för vetenskapliga uppsatser; detta särskilt i programmen för promotioner och professorsinstallationer. Vid de förra skrevs uppsatsen av fakultetens utsedde promotor, vilket borgade för ämnen med viss vetenskaplig närhet till berörda promovendi. Vid installerandet av nya professorer ålåg uppdraget däremot länge universitetets rektor, så att dennes disciplinära hemhörighet, inte den nye professors, styrde ämnesvalet. Resultatet kunde bli märkliga kombinationer som när en lundamedicinare installerades med ett program om "Shakespeare och skalderna" eller en kemist i Uppsala med en skrift "Om Sveriges inflytande på konungavalet i Polen 1704".

I våra dagar har dessa programartiklar ändrat karaktär. Åtminstone i Lund och Uppsala avhandlar de i regel allmänt universitetshistoriska ämnen snarare än snävt disciplinspecifika studier. Ej heller förväntas rektorer och promotorer avsätta tid till författande; här har i stället en mindre krets av forskare inom universitets-, idé- och lärdomshistoria tagit över ansvaret, och i Uppsala har en av det senaste decenniets flitigaste sådana skribenter varit idéhistorikern Carl Frängsmyr. I *Akademiska interiörer* har han samlat tio texter som helt eller delvis bygger på sådana programartiklar men även på andra spridda föredrag och texter (varav en tidigare opublicerad). Fyra av texterna är personporträtt – eller snarast tidsbilder med utgångspunkt i enskilda akademikeröden – medan lika många utgör historiker över enskilda discipliners utveckling. En annan förändringsprocess över tid skildras i "Professorsämbetet i vardag och ceremoni", medan det återstående kapitlet

utgår från en enskild händelse: 1843 års studentmöte. Oavsett utgångspunkt är de personhistoriska inslagen dock framträdande. Frängsmyr sätter individer i centrum oavsett om han skildrar ett ämnes historia eller en allmän idéströmning i tiden. Eller som han själv skriver: ”Ett lärosäte må till det yttre vara en organisation men det är enskilda människor med drömmar, tvivel och förhoppningar som utgör dess väsentliga inre liv”. En styrka är här hans påtagliga kunskaper om de många olika personliga förbindelser som fanns mellan äldre tiders akademiker, makthavare och publicister. Gemensam geografisk bakgrund med åtföljande studentnationstillhörighet liksom medlemskap i mer eller mindre seriösa ordenssällskap och kottier är sådana aspekter som Frängsmyr ofta torde veta mer om än vad en mer snävt inomdisciplinär skildrare av ett enskilt ämne hade kunnat förväntas göra.

Kronologiskt ligger tyngdpunkt under 1800-talets senare hälft och det tidiga 1900-talet (även om särskilt ämneshistorikerna naturligt nog kan sträcka sig bortom dessa gränser). Frängsmyr motiverar detta med att det var 1800-talet som såg det ”moderna” universitetet uppstå i ”[e]n ny andlig jordmån”. Betydelsen av 1852 års nya universitetsstatuter framhålls flera gånger som en vattendelare mellan en äldre, främst undervisningsinriktad tid och en nyare med mer fokus på vetenskaplig forskning. I Stig Strömholms efterföljd menar Frängsmyr också att det var på 1800-talet som ”den moderna student-typen” föddes. Härutöver kan dock även en mer prosaisk orsak tänkas i det faktum att Frängsmyrs hittills mest omfattande forskar- och författaruppdrag utgör fullbordandet överbibliotekarien Claes Annerstedts kring förra sekel-skiftet påbörjade övergripande historik över Uppsala universitet. Detta resulterade 2010 i två fylliga band om just perioden 1852–1916, och *Akademiska interiörer* kan därför delvis ses som ett antal detaljerade fördjupningar kring teman, personer och händelser i detta övergripande verk, där författaren naturligt nog kunnat bygga vidare på redan framforskat källmaterial.

Den främsta läsoplevelsen ger personporträtten; inte bara för att Frängsmyrs genuina intresse för de utvalda individerna märks, utan för att dessa i flera fall var särpräglade personligheter. Disciplinöversikterna har något litet mer pliktskyldigt över sig, vilket ju är naturligt då ämnet här styrts av vilken professur som skolat återbesättas. Även här förhöjs dock framställningen när Frängsmyr får en intressant företrädare att sätta tänderna i, som den stridbare Teddy Brunius, vars akademiska liv och strider dominerar kapitlet om estetikämnet. Och på tal om akademiska tjänstestrider kan konstateras att dessa generellt är väl företrädade. Även detta är naturligt då möjligheterna till befordran förr var få och hett eftertraktade, men också som ett nästan oundvikligt resultat av den slagsida som finns i våra universitetsarkiv. För medan utförliga protokoll, inlagor och brev rörande disputation-, tillsättnings- och befordringsärenden ges i mängder så inskränker sig källorna till den akademiska vardagens löpande sysslor ofta blott till

föreläsningsskatalogernas kortfattade rubriker. Detta i vart fall om man inte har turen att finna minnesbilder i enskilda memoarer och liknande. Trots detta lyckas Frängsmyr teckna fylliga bilder av människor – och akademiker – av kött och blod, icke blott kombattanter kring vakanta professorsstolar.

Skall några kritiska anmärkningar göras är det att texterna, trots omarbeting inför bokutgivningen, rymmer en del upprepningar. Exempelvis tas motsättningarna mellan filosofi och naturvetenskaper under den boströmska idealismens avklingande upp på ett likartat sätt i flera kapitel, där hänvisningar hade kunnat räcka i alla utom ett. Vidare underlåter författaren att närmare förklara en del *en passant* nämnda företeelser – det må vara 1889 års orientalistkongress eller det så kallade ”skandalhuset” – där jag inte tror att man alltid kan förutsätta läsekretsens förkunskaper. Men som helhet utgör boken en kunskapsrik och spännande serie glimtar ur en delvis ganska nära, delvis mer avlägsen universitetsvärld vid Fyris strand.

Fredrik Tersmeden

Lunds universitet

Hermeneutik som metod

Nils Gilje: *Hermeneutik som metod. En historisk introduktion*, övers. Sten Andersson. Göteborg: Daidalos, 2020. 296 s. ISBN 9789171735942, hft.

Det råder brist på böcker på svenska om metod för idéhistoria. Därför väcker Nils Giljes nya bok om hermeneutik som metod nyfikenhet. Det visar sig dock att det inte är en metodbok i reguljär mening, utan snarare en exposé över hermeneutikens historia som lägger särskild vikt vid frågor om metod. I Sverige är Gilje nog mest känd som medförfattare till *Samhällsvetenskapernas förutsättningar* (1992). Han var under lång tid verksam som professor i vetenskapsteori i Bergen och har skrivit såväl filosofihistoriska och vetenskapsteoretiska som kulturhistoriska arbeten. I den här boken försvarar Gilje ett särskilt perspektiv på hermeneutik, dels vad han kallar ”hermeneutisk intentionalism” – att texters och handlingars mening ligger i författarens eller aktörens intention, dels att se hermeneutik som en metod som kan formuleras som en uppsättning regler.

Vilka aspekter av hermeneutikens historia tas upp? Antik textkritik och medeltida bibelkritik nämns i korthet. Gilje går raskt vidare till reformationens ökade fokus på bibeltexterna och Martin Luthers regler för bibeltolkning (*Skriften allena* och *Skriften är sin egen uttolkare*). Ett helt kapitel ägnas Baruch Spinozas historiserande textkritik, som visade att bibeltexter gav uttryck för hur dåtidens människor tänkte snarare än Guds röst. Det gjorde det möjligt för Spinoza att kritisera andra samtida tolkningar av Bibeln.

Samtidigt vaskade Spinoza fram ett mer grundläggande budskap om rättfärdighet och kärlek, i ett slags rationaliserad tolkning med hjälp av hermeneutisk kritik och förnuftets ljus, fri från blind auktoritets- och bokstavstro. För att undersöka bibeltexternas mening och de verkliga författarnas intentioner behövde man tolka textdelar i relation till texten som helhet, ta hänsyn till dåtida språk, tillkomstvillkor och den dåtida publik som texten var ämnad för, samt vara uppmärksam på om texterna gav uttryck för dolda partsintressen i dåtida konflikter. Spinoza framhöll även den tolkningsetiska regeln om att behandla andra författare som man själv vill bli behandlad. Spinoza framställs här som den som lägger grunden för modern hermeneutik och som en företrädare för hermeneutisk intentionalism. Några av de regler som Spinoza tar upp förekommer förvisso redan hos Augustinus, vars *De doctrina Christiana* var ett tidigt försök till en regelbaserad hermeneutik som av somliga betraktats som det mest inflytelserika verket i hermeneutikens historia. Augustinus behandlas inte i boken, som lägger tonvikt vid hermeneutikens moderna historia.

Idén om hermeneutik som metod vidareutvecklades inom tysk historism, som Gilje behandlar i kapitel 3 med fokus på Johann Gottfried Herder och Wilhelm Dilthey och med en kort blick på Friedrich Schleiermacher. Här redogörs för Herders idéer om behovet av att tolka kulturuttryck i relation till kulturella livsformer som helheter och om kulturella skillnader och individers och kulturers egna måttstockar. Vidare betonas att Herders begrepp om *Einfühlung* och Diltheys begrepp om *Verstehen* inte bör missförstås som en naiv idé om telepatisk förmåga, utan förutsätter omfattande kunskaper om det som forskaren ska leva sig in i. Medan Schleiermacher här främst framställs som en förmedlande länk, lyfts Dilthey fram som den som vidgar hermeneutiken till att även gälla mänskliga livsyttringar i allmänhet, inte bara texter, och gör förståelse till den grundläggande kategorin för *Geisteswissenschaft*. Kapitlet om Max Weber framhåller hans betoning av aktörers egna uppfattningar om sin situation och av hur subjektiva intentioner kan fungera som förklarande orsaker som kan tolkas med hjälp av idealtypiska begrepp i stället för abstrakta lagsamband. I kapitlet om Dilthey och Weber tenderar sådana aspekter att hamna utanför synfältet som inte riktigt passar in i hermeneutisk intentionalism och som i stället handlar om att förstå världsbilder, samhällseliga fenomen och människans karaktär i ett historiskt perspektiv.

I framställningen av Hans-Georg Gadamer's hermeneutik märks en viss motvilja som skiljer det från övriga kapitel, särskilt när Gadamer's texter från nazitiden anklagas för att vara anstrukna av nazism. Gilje uppfattar att Gadamer i en text tillämpar Herders idéer om folk på ett sätt som åtminstone ligger nära nazistisk jargong och att det illustrerar det problematiska i att låta hermeneutikens tillämpningsdimension få företräde framför förfat-

tarens intention. Gilje argumenterar också för att juridisk hermeneutik, som Gadamer framhöll som förebildlig för humaniora, i högre grad än Gadamer hävdade bygger på att undersöka fakta i målet och att tolka intentioner hos gärningsmän och lagstiftare. Att diskussionen främst förs inom ramen för hur man når kunskap om det förflutna gör att en del av Gadamers perspektiv försvinner, till exempel den praktisk-filosofiska dimensionen, tolkningssubjektets delaktighet och förändring i den hermeneutiska cirkeln samt vilken form av kunskapsutveckling som eftersträvas och hur det påverkar vilken typ av hermeneutik som är relevant. Gentemot tendensen att likställa Gadamers hermeneutik med hermeneutik i allmänhet, gör Gilje snarast det omvända: Gadamers hermeneutik blir en problematisk avvikelse från den hermeneutiska intentionalismens långa historia. Giljes eget perspektiv har betydligt mer gemensamt med Quentin Skinner och Cambridgeskolan, som behandlas i kapitel 6. I bokens sista kapitel diskuteras Alfred Schütz idéer om samhällsvetenskapens förhållande till aktörers egna tolkningar, Clifford Geertz idé om tjocka beskrivningar och Anthony Giddens idéer om strukturering och dubbel hermeneutik. Avslutningsvis försvarar Gilje en modell för intentionella förklaringar som arbetar med en hermeneutisk cirkel som ett slags hypotetisk-deduktiv metod för att göra tolkningar prövbara.

Boken har med sitt fokus på att förklara handlingar en viss samhällsvetenskaplig prägel. Gentemot slentrianmässigt avfärdande av intentionstolkningars relevans erbjuder boken beaktansvärda argument. Den skiljer sig från böcker om hermeneutik som främst har en vetenskapsfilosofisk karaktär och ger därför ett tillskott till litteratur om hermeneutik på svenska. Som lärobok om hermeneutisk metod för idéhistoria finner jag den något ensidig. Det som ska förstås inom ramen för hermeneutik kan handla om många andra sorters fenomen än handlingar och texter och dessa fenomenets mening kan handla om mycket annat än aktörers intentioner.

Martin Wiklund

Stockholms universitet

Migrants in the profane

Peter E. Gordon: *Migrants in the profane. Critical theory and the question of secularization*. New Haven CT & London: Yale University Press, 2020. 196 p. ISBN 9780300250763, e-book.

In *Migrants in the Profane*, the intellectual historian Peter Gordon takes on “the question of secularization” in the work of three prominent critical theorists: Walter Benjamin (1890–1940), Max Horkheimer (1895–1973),

and Theodor W. Adorno (1903–1969). This is a welcome task but quite a challenge, not least because of their persecution as Jews at the hands of the Nazi regime and the role an association of critical theory with Jewishness plays in today's anti-Semitic conspiracy theories regarding so-called "Cultural Marxism". Still, it is an inescapable fact that all three thinkers wrestled with religious themes in relation to critical theory. In the background looms a question regarding modern normativity: is critique of existing social conditions possible without a transcendent source of authority?

Starting out from Benjamin, Gordon continues with a chapter on Horkheimer, and finishes with Adorno. The book thus focuses on the individuals rather than on themes common to them and presents them in an order which indicates an underlying idea of progression, a suspicion confirmed by Gordon's narrative. It is therefore not surprising that the chapter on Benjamin ends with a presentation of what Gordon regards as an inherent and unsolved antinomy in his work: Benjamin "oscillates without resolution between messianism and materialism", we are told (63). Gordon devotes much space to a discussion of the well-known allegory of a chess automaton from Benjamin's theses "On the Concept of History". Here, Benjamin famously described theology as the hidden mover behind historical materialism, which for Gordon becomes an illustration of how his interest in mysticism coloured his approach to Marxism. Ultimately, the verdict is that Benjamin's "political theology" burdens secular modernity with a "stigma of normative deficit that cannot be healed on its own terms" (141).

Horkheimer, Gordon claims, further radicalized Benjamin's notion of a modern normative deficit. Over his career, Horkheimer exhibited a gradual reevaluation of religion, from a historical materialism tinted with Schopenhauerian pessimism, through a conception of Jewish monotheism as signifying both dominance and its critique within the dialectic of modernity, for it to become a redemptive alternative in a world that has lost the horizon of emancipatory social transformation. For the ageing Horkheimer, theology was perceived as, in the disparaging words of Habermas, "the only alternative to a desolate positivism" (94), and science increasingly as the accomplice of social domination.

In the final chapter, Gordon sets out to investigate whether Adorno was able to escape the fate of his friends and "locate the resources for [...] redemption within modernity itself" (95). It was Adorno who expressed the idea that "theological content" in order to persist would have to be transformed through a "ruthless" migration into the profane, providing the title for Gordon's book (111–112). Following this dictum, Gordon traces an affinity with and care for a remnant of theology and concern with transcendence in Adorno's negative dialectics. Through an intricate operation, Adorno simultaneously "took his leave of both radical atheism and radical theism"

(141). Instead, we are told, he “found in religion the critical energy” that made the modern normative deficit visible, but did not seek its remedy there (142). In the conclusion, Gordon presents Adorno’s secularized critique as the proper form of critical theory for our time.

Gordon is a prominent scholar, and this work will likely be regarded as an authoritative statement on its topic. Unfortunately, it shows substantial weaknesses. This is not least caused by a lack of engagement with the theological context that dominated German intellectual life during the first decades of the twentieth century, as well as with the theological challenge to that hegemonic form of “Cultural Protestantism”. There is no mention here of Ernst Troeltsch or Karl Barth, nor of a figure like Oskar Goldberg, despised but recognized by Gershom Scholem and Benjamin (and by Thomas Mann) as a major figure in the modern resurgence of Jewish mysticism. It is also curious that Gordon does not mention Benjamin’s unfinished fragment on “Capitalism as Religion”, a mainstay in current discussions of Benjamin’s critique of both phenomena. Finally, the fact that the book is a product of Gordon’s Franz Rosenzweig lectures, and that he himself is the author of an earlier book on Rosenzweig and Heidegger, makes it even more perplexing that this major influence on modern Jewish intellectual life is treated only in passing.

This may look like an exercise in antiquarian pedantry, but it touches upon vital aspects of the business of intellectual history. If the subjects of Gordon’s study sought to conceptualize a more complex relationship between religious thought and critical theory than what Enlightenment rationality and orthodox Marxism allowed, what does it mean to regard their thought in isolation from their direct frame of reference for theological matters?

In addition, Gordon appears to view the terminology at hand as given, treating distinctions between tradition and modernity, religion and the secular, theism and atheism, theology and science, myth and reason, transcendence and immanence, almost as natural facts rather than historical constructs, and often as overlapping categories (faith and messianism with myth, science and atheism with reason, and so on). To some extent (though not as far as it is for Gordon), this was also the case for Adorno, Benjamin, and Horkheimer (whose dialectical inquiry into religious categories show insight into their problematic character). However, that leaves us with the question to what extent their struggles with modern normativity owes something to the limits of the conceptual resources at hand, and whether we by reproducing that structure remain captive to the same conundrum. Unfortunately, this critical question seems to have escaped Gordon’s attention.

Hjalmar Falk

University of Gothenburg

The campaign

Olof Hallonsten: *The campaign. How a European Big Science facility ended up on the peripheral farmlands of Southern Sweden*. Lund: Arkiv förlag, 2020. 335 s. ISBN 9789179243449, hft.

European Spallation Source har gjort förkortningen ESS lika känd bland forskningspolitiskt intresserade svenskar som bland världens neutronanvändande forskare. Vad det handlar om är en anläggning som sedan mitten av 2010-talet byggs i Lund för att skapa neutronpulser med tidigare ouppnådd intensitet. Om det lyckas vill säga. För även om konstruktionen förstås bygger på modeller och beräkningar samt beprövad teknik så innebär ambitionerna att bygga något bättre än det som redan finns också att ESS med nödvändighet måste bryta ny mark. Något som alltid medför ett visst mått av risktagande.

Att bygga en forskningsinfrastruktur av detta slag är dyrt. Prislappen för anläggningen ligger på 1 843 miljoner euro i 2013 års värde, vilket i dag innebär cirka 19,8 miljarder kronor med redan kända fördyringar oräknade. Sverige står för minst 35 procent av kostnaderna som i övrigt täcks av femtontalet partnerländer, men där eventuella kostnadsökningar sannolikt kommer att drabba den svenska staten ensam.

Allt detta och mycket mer behandlas och analyseras i *The campaign*, som utan tvekan är den främsta och mest uttömmande framställningen hittills om den samtida vetenskapshistoria som ESS utgör. Ett första förslag på en paneuropeisk neutronforskningsanläggning gjordes 1990 av en arbetsgrupp som satts samman av den europeiska kommissionen för det ändamålet. Under 1990-talet togs det fram mer konkreta planer på anläggningen och när Öresundsbron öppnades år 2000 tog danska och svenska neutronforskare initiativ till att få ESS byggd i Skåne. Det saknades inte konkurrens. Intresse för att husera anläggningen fanns från början både i Storbritannien och Tyskland. Engagemanget svalnade dock så småningom och i stället tillkom alternativa platser i Spanien och Ungern. Först 2009 kom deltagarländerna överens om att ifall ESS skulle byggas så skulle det ske i Lund. Det hade då gått nästan tjugo år från idé till beslut. Ändå återstod fortfarande den svåraste frågan, finansieringen. Efter förhandlingar på högsta politiska nivå kunde så till slut en lösning nås och byggstarten kom till stånd i mitten av 2010-talet.

Frågan som Olof Hallonsten ställer sig är hur det kan komma sig att en så stor, dyr och viktig anläggning som ESS kom att byggas i det ur europeiskt perspektiv perifera Lund, där det dessutom endast fanns begränsade erfarenheter av neutronforskning. Det korta svaret som ges är genom en framgångsrik kampanj (12). Det längre inbegriper en rad processer som satts i

rullning av olika skäl och en lika lång rad individer som engagerar sig av minst lika många anledningar.

Mycket förenklat bör förklaringar till att ESS blir till främst sökas i olika internationella och europeiska sammanhang, medan skälen till att anläggningen byggs i Lund bäst söks i nationella svenska sammanhang. Med adekvata utblickar och bakgrundsteckningar ligger fokus i framställningen på svenska nationella, regionala och lokala processer. Det hela blir en vindlande genomgång som tydligt visar på komplexiteten i de historiska skeenden som krävdes för att en så stor forskningssatsning som ESS kom att placeras vid ett ur internationellt perspektiv medelmåttigt universitet i Europas utkant.

Hallonsten är särskilt intresserad av två sammanhang. För det första en expansiv svensk forskningspolitik under regeringen Reinfeldt 2006–2014 som exempelvis innebar att statsmedel satsades strategiskt och konkurrensutsattes, något som ledde till att Vetenskapsrådets anslag mer än fördubblades. Att den dåvarande folkpartistiska ledningen för Utbildningsdepartementet såg ESS som en viktig symbol för sin forskningspolitik, ”ett målandarprojekt”, låg självklart inte anläggningen i fatet. Inte heller att Lunds universitetsdirektör Peter Honeth utsågs till statssekreterare i samma ministerium. För det andra att kampanjen för ESS pågick parallellt med bygget av en världsledande anläggning för synkrotronljus (röntgenstrålning) i Lund, MAX IV. Enligt Hallonsten innebar den ytterligare draghjälp för försöken att få ESS till Lund.

Kampanjen för ESS kröntes enligt Hallonsten med framgång eftersom förespråkarna kombinerade olika institutionella system och maktstrukturer som vetenskap, politik och marknadsföring i stället för att följa de vedertagna processer som fanns på varje enskilt område (286). Exempelvis utvärderades aldrig de vetenskapliga argumenten för ett svenskt värdskap för ESS på ett mer genomgripande sätt. I stället lanserades en slagordsinriktad marknadsföringskampanj.

Ytterligare förklaringar är uthållighet och anpassningsförmåga (288). Försöken att få ESS till Lund pågick alltså mellan 2000 och 2009 med ytterligare fem år av förhandlingar för att säkra finansieringen, något som självklart förutsätter uthållighet. Under så lång tid växlade också vindarna vad gäller både möjligheter och hot, vilket hanterades genom att anpassa bland annat ambitioner och argumentation.

Analysen är övertygande, men kanske känns titeln *The campaign* ändå lite missvisande. För även om skälen till att ESS hamnade i Lund till stora delar kan tillskrivas en medveten och koordinerad vetenskaplig, politisk och marknadsföringsmässig kampanj, så finns här också ett inte oviktigt mått av lyckosamma omständigheter som innebar att ESS visade sig ”vara på rätt plats vid rätt tillfälle” (285–286). Exempelvis kroknade konkurrensen efter 2002 då ansökningar från Tyskland och Storbritannien drogs tillbaka, något

som helt säkert ökade Lunds chanser (292). Intrycket är att både tur och skicklighet var avgörande, där kampanjen för Lund var en av flera nödvändiga, men inte tillräckliga, komponenter. Det är insikter som dessa som gör *The campaign* till oundgänglig läsning för alla vetenskapshistoriskt eller forskningspolitiskt intresserade.

Thomas Kaiserfeld

Lunds universitet

Explorations in Baltic medical history

Nils Hansson & Jonatan Wistrand (red.): *Explorations in Baltic medical history, 1850–2015*. Rochester NY: University of Rochester Press, 2019. 260 s. ISBN 9781580469401, inb.

Det hör inte till vanligheterna att medicinens historia studeras utifrån ett regionalt perspektiv men i antologin *Explorations in Baltic medical history, 1850–2015* (2019) står just en regions medicinska liv och vetande i fokus. Med Östersjön som sammanbindande element, undersöker de tretton författarna hur medicinsk kunskap spreds, förmedlades och överfördes (latinets/engelskans *transfer* är centralt i boken) i Östersjöregionen under 1800- och 1900-talen. De två avslutande kapitlen tittar närmare på samtida fenomen som biobanker och hemodialys och flyttar därmed tidsspannet för undersökningen in i våra dagar.

En av de många förtjänsterna med boken är att den illustrerar de nationella gränsförskjutningarna i Östersjöområdet historia, antydda redan av namnen på städer som Stettin (Szczecin), Breslau (Wrocław) och Dorpat (Tartu). Ett syfte med studien har också varit att undersöka regionens medicinska historia på tvärs mot den nationella historieskrivningen. På den här punkten utnyttjar författarna på ett konstruktivt sätt det faktum att Östersjöområdet inte låter sig definieras entydigt. Fastän geografiska beteckningar som Nordöstra Europa, Baltoskandien eller det tyska Ostseeraum kan tyckas nära besläktade, är de laddade med olika ideologiska och politiska föreställningar om vad människorna i den här delen av världen har och har haft gemensamt. Kort sagt, de språkliga och kulturella skillnaderna och pluraliteten av identiteter i regionen lyfts fram på bekostnad av idén om en homogen nationalstat. Det är till antologins fördel.

Inledningsvis pläderar redaktörerna Nils Hansson och Jonatan Wistrand för en historia där rummet inte underställs tiden och där mänskliga erfarenheter tillåts att komma till fullt uttryck mot bakgrund av geografiska och spatiala förhållanden. Inte oväntat åberopas Fernand Braudels klassiska studie av medelhavet under Philip II som historiografisk förebild men Brau-

del har mest fungerat som inspiration till valet av studieobjekt. Östersjöområdet geografiska förutsättningar för framväxten av en specifik medicinsk kultur kan man endast skönja konturerna av. I stället ligger fokus på utbytet av medicinska kunskaper och erfarenheter och på hur resor, möten och kontaktnät formade det medicinska vetandet i norra Europa.

Explorations in Baltic medical history är indelad i två delar. Den första delen behandlar kunskapsöverföringen olika aktörer emellan. I regel brukar den typen av kunskapsrelaterade studier rikta in sig på de vetenskapliga disciplinerna men som Michaela Malmberg visar i sitt bidrag om bäckenmassagens bortglömda historia kan patienten också fungera som katalysator för nya behandlingsmetoder. Lanserad under andra hälften av 1800-talet av den svenske sjukgymnasten Thure Brandt, importerades bäckenmassagen till Finland via kvinnliga patienter och fysioterapeuter som reste över Östersjön till Stockholm för att genomgå behandlingen, respektive lära sig den. Som Malmberg framhåller har medicinhistorien sällan uppmärksammat patientens roll som medicinsk agent fastän denne ofta haft en avgörande betydelse för förmedlingen av ny kunskap och nya behandlingsmetoder till såväl läkare och andra patienter som till den breda allmänheten.

Den andra delen har överbryggandet av Östersjön som tema. Utbytet av vetenskapliga idéer och formandet av professionella och familjära vänskapsband över nationsgränserna står i centrum för Axel C. Hüntelmans kapitel om grundandet av det danska seruminstitutet i Köpenhamn 1902. Hüntelmann applicerar ett nätverksperspektiv för att ringa in huvudpersonerna i tid och rum. Det rörde sig om ett nära sammantvinnat nätverk av biologer, bakteriologer och patologer som inkluderade bland andra danskarna Carl Julius Salomensen och Thorvald Madsen och tysken Paul Ehrlich och som sträckte sig över Breslau (nuvarande Wrocław), Berlin och Köpenhamn. Hüntelmann visar hur nätverket uppstod och upprätthölls genom vad han kallar för ”den moraliska ekonomins givande och tagande”. Den genomgångna korrespondensen visar att gränserna mellan vetenskap och privatliv suddades ut. Det var inte endast särtryck, bakterieodlingar och fallstudier som skickades fram och tillbaka mellan Danmark och Tyskland utan även gratulations- och inbjudningskort av förtrolig karaktär.

Under senare år har ”entanglement” seglat upp som ett nytt modeord inom nätverksteorifältet. Begreppet dyker också upp på sina ställen i antologin liksom för att understryka hur sammantvinnade och invecklade relationerna mellan naturvetare, läkare, patienter och hälsa och sjukdom är, eller för den delen det kulturella utbytet mellan olika länder och regioner. Att historien är en härva av trådar och band är inget nytt men att kalla härvan för ”entangled” ökar inte förståelsen för det förflutna. För att motivera användningen av ”entanglement” hade de teoretiska implikationerna av det förflutnas komplexitet gärna fått utvecklas lite mer.

Det historiska överbryggandet av ett geografiskt närområde inbegriper påvisandet av kontinuitet, utbytet av idéer och förekomsten av sammanhang. Men Östersjöområdets förflutna och dess medicinska historia präglas naturligtvis också av diskontinuitet, tystnad och avbrott. I ett av antologins starkaste bidrag söker Joanna Nieznanowska efter Stettins bortglömda medicinska historia. Medan dagens polska Szczecin har en given roll på den internationella medicinska scenen, är den rådande uppfattningen att det historiska Stettin var en intetsägande plats på 1800- och 1900-talens medicinska karta. Stettins avsaknad av universitet och medicinsk fakultet samt krigets förstörelse av de kommunala arkiven har cementerat bilden av en stad utan medicinhistoria. Genom en tålmodig granskning av de fragmentariska källor som ändå finns bevarade vaskar Nieznanowska fram en rad viktiga vittnesbörd som tyder på motsatsen, att den medicinska kunskapen inte endast importerades till Stettin utan även letade sig därifrån till andra delar av Östersjöområdet.

Jan Eric Olsén

Lunds universitet

Forskarliv

Ann-Katrin Hatje & Gunnar Artéus (red.): *Forskarliv. Självporträtt av samtida svenska historiker*. Stockholm: Carlssons, 2020. 214 s. ISBN 9789189063280, inb.

I avslutningen av essäsamlingen *Epoker och människor* (1972) försöker Sten Lindroth fånga vad hans värv som lärdomshistoriker i grund och botten gick ut på: "Det är mina egna rötter jag söker; historien, lärdomshistorien, handlar ju till sist om mig själv, min egen gåta." (234) Lindroth skrev detta blickandes ut över Uppsalas gator; professorssonen behövde inte lämna lärdomsstaderna för att hitta sina rötter. Annat var det för vissa senare idéhistoriker, även om de i grund och botten kan ha väglett av samma princip. Arbetarsonen Ronny Ambjörnsson sökte delvis sina egna rötter genom sina studier av de breda folklagrens mentaliteter. Och något liknande kan nog anföras även för dem som bröt med mansdominansen: Eva Gothlins forskning om de Beauvoir och fråga om vad kön har att göra med idéhistoria kan säkert relateras till erfarenheter av att vara kvinna i en könsobalanserad akademisk värld.

I antologin *Forskarliv* framträder akademikernas sökande efter självet och dess rötter i mer faktisk mening: 15 historiker har inbjudits att skriva om sina liv och karriärer. Historiker är brett menat; de flesta tillhör historiedisciplinen, men även en ekonomihistoriker (Ulla Wikander) och fyra

idéhistoriker (Gunnar Broberg, Bo Lindberg, Inga Sanner och Erland Sellberg) deltar. Bland de övriga skribenterna märks exempelvis Alf W. Johansson, Bo Stråth, Maria Ågren och Klas Åmark. Det skiljer 19 år mellan äldste och yngsta deltagare, men alla är 40- och 50-talister. Grovt sett kan man betrakta dem som representanter för en forskargeneration. De etablerade sig under den senare delen av efterkrigstiden och är nu i de flesta fallen emeriterade.

Författarna har fritt fått utforma sina bidrag. Visserligen följer samtliga någon form av karriärnarrativ, men uppläggen skiftar: vissa inkluderar barndom och uppväxt, andra inte; vissa gör en helhetsskildring medan andra fokuserar på specifika moment; vissa fokuserar den egna prestationen i mer eller mindre skrytsam form, flera försöker snarare ge en något större bild av sin tid och sin epok. Vissa är mer välskrivna än andra och om man får tilllåta sig att vara något ämneschauvinistisk (det kan man väl få i *Lychmos*?) så hör idéhistorikernas alster alla dit.

Några av författarna skriver alltså fram sig som en del av ett historiskt skeende. Men man ska nog inte förledas till att tro att det som framträder är en fullödig teckning över vare sig historieämnenas utveckling eller tids-epoken i stort. För skulle man betrakta detta som ett vetenskapligt verk inom historiografihistoria går det att finna håligheter. Det rör sig snarast om minnen och självporträtt än empiriskt underbyggda analyser. Samhällelig och akademisk kontextualisering finns som sagt med här och var, men mest som spridda skurar. Här skulle redaktörerna kunna ha ordnat en uppsamlade diskussion eller tentativ analys i början eller slutet i stället för de knappa tre sidor som för- och efterord nu sammanlagt består av.

Om man skulle bedöma detta vetenskapligt hade man också behövt fundera över urval. Visserligen stämmer det som redaktörerna säger att de sex stora lärosätena finns representerade, men de säger också att gruppen utgörs av vänner och kollegor. En viss tyngdpunkt på Stockholm finns, framför allt då en ansevärd andel av skribenterna doktorerade inom det stora forskningsprojektet Sverige under andra världskriget (SUAV). I efterordet säger redaktörerna att det som ofta ses som periodens trender: 68, historiematerialism och postmodernism, inte tycks ha påverkat historikerna häri nämnvärt, och att "historisk empiri och källkritik" står över alla teoretiska trender. Hade detta framträtt annorlunda med ett annat urval historiker, undrar man? Eller är det så dessa historiker minns, eller vill framställa det som att de minns, även om det inte skulle stämma helt?

Men man ska kanske inte granska det här verket för noga i sömmarna, utan ta det för vad det är. Accepterar man att det inte är vetenskapligt vederhäftigt historiografihistoria finns det mycket som är intressant. För trots allt framträder något historiskt specifikt. Akademiskt framstår den här gruppen som en mellangeneration. De rörde sig från den mindre, professurscentrerade

Uppsala/Lund-världen som Sten Lindroth företrädde, till den internationellt orienterade, långt större och rörigare verklighet vi i dag befinner oss i. En expanderande högskolesektor, utvecklingen av större program- och projektmedel och så småningom befodransprofessurer var sådant som kom den här generationen till godo.

Lärdomens och utbildningens utvidgning i fråga om klass och kön, som togs upp inledningsvis, spelar också roll här. Till denna generation hör klassresan och en ökad möjlighet för kvinnor att ta plats i offentlighet och akademi. Bland antologideltagarna finns både sådana med gediget akademiskt kapital hemifrån och andra som kom från arbetarklasshem. Just Ronny Ambjörnssons *Den skötsamme arbetaren* (1988) nämns av Alf W. Johansson när han försöker karaktärisera sina egna uppväxtförhållanden och rötter. Genusperspektivet är sällan dominerande, varken i de fem deltagande kvinnornas eller i de tio männens texter, men dyker upp. Inga Sanner reflekterar över hur hon visserligen alltid kände sig hemma och välkomnad i akademien, men att det nog fanns ett mentalt glastak: som ung kvinna föreställde hon sig inte en professur som tydligt karriärmål. De allra första kvinnliga professorerna i humaniora var äldre, men de var ännu sällsynta. Det var i den här generationen det skedde ett större genombrott, vilket alldeles säkert har förbättrat möjligheterna för kommande generationer att föreställa sig det som Sanner först inte gjorde.

Flera av författarna reflekterar tänkvärt över historikernas och historieskrivningens egenart. Gunnar Broberg skriver att "historien handlar om överensstämmelser och förskjutningar" (17) och det bekräftas nog av boken i stort. Somliga erfarenheter framträder som generationsspecifika – villkoren har förskjutits – annat som mer överensstämmande med hur det är i dag. Flera skribenter berättar om formativa moment i början av sina karriärer: inom SUAV, vid Eva Österbergs doktorandseminarium i Lund eller Sten Lindroths i Uppsala. Dessa specifika sammanhang är försvunna. Men en lärdom är möjligen att dynamiska kollektiv är viktiga för att sporra det egna arbetet, och sådana kan man skapa även nu.

Över huvud taget kan senare generationer spegla sig i denna högst läsvärda bok och fundera över var vi står i dag, akademiskt och samhälleligt. Vilka är våra institutionella förutsättningar? Hur skapar vi dynamiska kollektiv? Vem inkluderas och vem exkluderas? Vilka samtida trender vill vi anamma, vilka bör vi bekämpa? Den forskargeneration jag tillhör, som väl befinner sig två generationer efter bokens, kan häri absolut finna vissa rötter, eller kanske snarare – för att byta metafor – utifrån boken bättre förstå den ström man klev ned i när man inledde sin forskarutbildning.

Anton Jansson

Göteborgs universitet

Ingen självklarhet

Jonny Hjelm & Christer Nordlund (red.): *Ingen självklarhet. Om demokratis framväxt och utmaningar*. Umeå: Bokförlaget h:ström – Text och Kultur, 2020. 194 s. ISBN 9789173272810, inb.

Vid andrakammarvalet 1921 fick kvinnor möjlighet att nyttja sin rösträtt för första gången i Sveriges historia. Därmed var den allmänna och lika rösträtten införd även i vårt land. Rösträttsfrågan hade kantats av långa och snåriga debatter och av tydliga ideologiska skiljelinjer under ett antal decennier, där ryska revolutionen, hungerkravaller och stora sociala och ekonomiska motsättningar kom att utgöra en fond för rösträttens införande. Att rösträttens införande nu blivit sekelgammal har inte gått den humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningen förbi under de senaste åren.

Vid Umeå universitet har demokratitemat sedan 2018 uppmärksammas på olika sätt, bland annat genom ett symposium betitlat "Svensk demokrati 100 år – en spikrak framgångssaga?". Utifrån detta symposium och de föreläsningar som där hölls har nu en antologi utkommit. Historiska, idéhistoriska och statsvetenskapliga perspektiv präglar demokratitemat, och redaktörerna har bemödat sig om att försöka ge en så problematiserande bild som möjligt av denna ständigt aktuella fråga. Till de ursprungliga bidragen har även kommit en studie gjord vid Göteborgs universitet om autokrativering, ett successivt nedbrytande av demokratin, i ett globalt perspektiv, som redaktörerna har valt att lyfta fram som ett aktuellt fenomen bredvid de andra mer historiskt inriktade texterna.

Idéhistorikern Anders Burman diskuterar i sitt bidrag demokratis idéhistoriska bakgrund genom tre nedslag i historien; det antika Grekland, 1600-talets England och 1700-talets Frankrike. Burmans långa och svindlande berättelse om demokratis förutsättningar genom historien ger vid handen vilka starka motståndsfickor som formerats genom århundrandena och att kampen för demokrati ända sedan det antika Atens tid har handlat om maktstrukturer och jämlikhet som något betydligt mer omfattande än rösträtt och parlamentarism. En viktig slutsats som Burman drar är att demokratis innebörd ständigt måste omdefinieras och att demokratin därmed aldrig blir färdig vare sig som idé eller praktik. Demokratis historia är betydligt äldre än det som vi i dag förknippar den med, det vill säga liberalism, mänskliga rättigheter och kapitalism. Kapitalismen har en anti-demokratisk slagsida, menar Burman, alla demokrater är inte liberaler och alla liberaler är inte heller demokrater. Demokratis historia är lång och så även motståndet mot demokratin som sådan.

Om Burmans inledande essä ger den nödvändiga och i tid mycket omfattande idéhistoriska bakgrunden till temat ger de övriga studierna en

mer fördjupad inblick i rösträttsfrågan och hur olika politiska grupperingar har förhållit sig till demokratins idé och praktik. Framväxten av den kvinnliga rösträtten behandlas av historikern Josefin Rönnbäck, som konstaterar att fem kvinnor visserligen kom in i andra kammaren i samband med valet hösten 1921, men att det skulle dröja fram till 1990-talet innan kvinnor kom att väljas in i samma utsträckning som män. Kampen för kvinnlig rösträtt har diskuterats och debatterats med hög intensitet de senaste åren och även fått medial uppmärksamhet genom till exempel den populära TV-serien *Fröken Frimans krig*. Vad Rönnbäck lyfter fram är vilket motstånd rösträttskvinnorna i Föreningen för kvinnans politiska rösträtt (FKPR) mötte, framförallt från Allmänna valmansförbundet och den tidens politiska högerfraktioner. Rönnbäck lyfter fram tre centrala faktorer bakom rösträttsfrågans aktualitet åren kring 1918; ett förändrat kommunikationslandskap i form av massproduktion av böcker och tidningar samt införandet av tekniska innovationer såsom telefon och telegraf för snabbare och effektivare nyhetsförmedling; ett oroligt politiskt landskap med revolutioner och revolutionsförsök, hungerkravaller, och inbördeskrig i Finland; samt ett intensivt opinionsarbete för de demokratiska rättigheterna. Som författaren konstaterar var den allmänna och lika rösträtten inte någon skänk från ovan, utan frukten av ett aktivt politiskt opinionsbildningsarbete.

Ett kärt och ofta återkommande tema i demokratins historia är hur den politiska vänstern till vänster om socialdemokratin har förhållit sig till den politiska demokratin. Statsvetaren Magnus Blomgren konstaterar att det har varit ”en trasslig historia”, förklarat delvis i relation till den svenska kommunismens nära förhållande till Moskva, delvis av att den borgerliga eller liberala politiska demokratin inte har ansetts tillräcklig för att reell demokrati skall kunna komma till stånd, det vill säga ekonomisk demokrati i form av spritt ägande. I och med 1960-talets reformistiska vindar inom den svenska och internationella kommunismen började förvisso en successiv acceptans för den politiska demokratin att infinna sig, men det har fram till 2000-talet ständigt förts en debatt inom vänstern om huruvida parlamentarismen som sådan är tillfredsställande.

När klimatkrisen började hamna i offentlighetens ljus under det tidiga 2000-talet började också en diskussion föras om denna kris kunde hanteras inom ramen för demokratin, eller om ett slags expertvälde behövde komma till stånd för att hantera denna brännande fråga. Idéhistorikern Erland Mårald lyfter fram två idéströmningar, vilka förekommit sedan 1970-talet; den ekoauktoritära och den ekoradikala. Den ekoauktoritära betonar vikten av ett expertorienterat ledarskap medan den ekoradikala betonar ett fördjupat demokratiskt deltagande. Tvekampen dem emellan märks än i dag i den klimatkritik som förs i offentligheten.

Slutligen innehåller antologin även ett intressant bidrag av statsvetarna

Sandra Grahn, Anna Lührman och Staffan I. Lindberg, som handlar om den autokratiseringsprocess som de tycker sig se runt om i världen i dag, inte minst i Europa, med exempel hämtade från Ungern, Polen, Serbien, Turkiet och Ryssland, det vill säga en process där demokratiska landvinningar dras tillbaka, inte i form av klassiska statskupper och avskaffandet av parlamentarism utan med successivt indragna rättigheter i form av pressfrihet, yttrandefrihet samt avsaknad av en politisk opposition som kan föra fram sina ståndpunkter på lika villkor som regeringens. Författarnas slutsats är att demokratin verkligen är hotad och att autokratiseringsprocesser är värda att tas på allvar.

Antologins titel *Ingen självklarhet* är träffande gällande demokratin idéhistoria, både vad gäller demokratin tillkomst, det motstånd som den har mött, och det motstånd som den fortfarande möter. Inte heller kan vi slå oss till ro med hur demokratin skall definieras eller hur dess räckvidd ska bestämmas, det är nog den viktigaste slutsatsen att dra av den förelagda antologin.

Henrik Brissman

Lunds universitet

Historiska typer

Peter Josephson & Leif Runefelt (red.): *Historiska typer*. Möklinta: Gidlunds, 2020. 269 s. ISBN 9789178444311, hft.

Leif Runefelt och Peter Josephson har i sin tankeväckande antologi *Historiska typer* samlat ett antal historiker, idéhistoriker och en litteraturvetare för att reflektera över så kallade historiska typer. Det handlar inte om analyskategorier som forskarna själva formulerat för att sortera och få grepp om ett spretigt källmaterial utan ”typer” så de framträder i källmaterialet. Här får läsaren möta autodidakten, barnlösa typer, bastarden, diletantan, encyklopedisten, epileptikern, Hermodseleven, klassresenären, knarkaren, medel-svensson och modedockan. Tidsmässigt sträcker sig exempen från sent 1500-tal till 1900-tal med betoning på den moderna tiden. Något resone-mang kring modernitet och konstruktionen av typer finns inte, ej heller att det tycks röra sig om ett urbant fenomen, åtminstone av bidragen att döma. Men en utbyggd offentlighet och framväxandet av kommunikationsmedel har tvivelsutan bidragit till spridningen och etableringen av historiska typer under 1750-talet och framåt.

Typer i Runefelts och Josephsons förståelse bygger på uppfattningen om att det finns en mänsklig grundläggande social drivkraft att inordna med-människor och grupper av människor i olika typer (eller kategorier) med avskiljbara verkliga eller konstruerade egenskaper. Genom denna psyko-

sociala process blir vår omvärld mer ordnad och vi får lättare att orientera oss i vilka vi är och men också vilka vi inte är. Hur sådana processer går till är en komplicerad historia och häri ligger också fröet till exempelvis fördomar, rastänkande, nationalism, *et cetera*.

Genom att identifiera en typ vid en viss historisk tidpunkt eller över tid går det ofta att också säga något om den samhällsstruktur eller tidsanda som omgärdar typen, och det är denna kontextuella eller strukturella aspekt som betonas i uttrycket historiska typer. I exempelvis My Klockar Linders text om barnlösa typer är det befolkningsfrågan som också belyses, i Martin Wottles text om dilettanten 1800-talets borgerliga samhälle, i Josephsons text om autodidakten universitetet, i Runefelts text om modedockan misogyni och i Magnus Lintons om knarkaren den svenska narkotikapolitiken. Typerna fungerar som lod för att identifiera komplexa och dynamiska samhälleliga strömningar och uppfattningar. Här kan också Orsi Husz och Håkan Forsells text nämnas som ett exempel på hur en analys av historiska typer problematiserar förgivettagna sanningar. I deras fall handlar det om Hermodseleven, en typ som kombinerar en individuell framgångsberättelse med mönster från den amerikanska typen ”self-made man” och studiecirk-larnas kollektivistiska ideal. Hermodseleven som typ bryter därigenom mot den ensidiga föreställningen om det svenska samhället som byggt på kollektiva bildningsideal.

Författarna i antologin har endast fått den övergripande instruktionen att skriva om sina typer och de tillhörande kontexterna. Detta har resulterat i en spännande och lustfyllt skriven antologi men har också fört med sig att den är något spretig. Vissa texter är mycket empirinära, andra försöker problematisera typbegreppet. Att redaktörerna givit författarna stor frihet och tonat ner sin egen redaktörsroll kan jag sympatisera med, men texterna kunde ha stramats upp för att stärka det övergripande temat. Antologin hade vunnit på en lite tydligare gemensam dispositionsram i respektive bidrag.

Många av författarna tar inledningsvis avstamp i SAOB:s artiklar och ordet typ är onekligen mångtydigt. Den vardagliga betydelsen är inte bara typ som neutral sort. Mina föräldrar, födda på 1920-talet, använde i vardagligt språkbruk oftast ordet i dess negativa betydelse, som i uttrycket ”en skum typ”. Denna pejorativa betydelse är något som återkommer i flera bidrag. Den typ som framträder i källmaterialen är oftast en typ som kritiseras, förnedras, uppfattas avvika på ett negativt, löjligt eller hotande sätt och så vidare. Typen bryter oftast normen och därigenom är den tacksam materia för forskaren att bena i och resonera kring. Typen verkar inte sällan som en polariserande kraft, vilket bland annat visas i Linn Holmbergs text om encyklopedisten där tolkningsföreträdet utgör kraftfältet.

I de olika bidragen är det möjligt att mejsla fram ett antal frågeställningar som författarna mer eller mindre explicit förhåller sig till: Hur konstrueras

typen och mot vad tar den spjörn? Vilken funktion har den? Vem uttrycker sig om den och hur mottas de olika tolkningarna? Vilka konsekvenser får den för den som kategoriseras?

Lena Lennerheds text om epileptikern lyfter fram en dimension som är särskilt spännande – typens förändring över tid, där hon bland annat också identifierar typens försvinnande från källmaterialet. Även Josephson har ett förändringsperspektiv i sitt bidrag om autodidakten. Han visar hur denna typ under tidigmodern tid var synonym med kättare men under upplysningens 1700-tal alltmer fick en positiv konnotation och blev till något eftersträvarsvärt om än fortfarande omstritt, särskilt i förhållande till synen på universitetet. Ur min egen forskningsfatabur kan jag hämta flera exempel bland det tidiga 1900-talets tonsättare som gärna koketterade med att de var autodidakter. Det fungerade som ett sorts originalitets- och äkthetsintyg över deras kompositionsgärning. Musiklivet i Stockholm och Helsingfors under 1800-talet berörs för övrigt i Wottles text om dilettanten (som också ställs mot virtuoserna) om de tonsättare som utgav sig för att vara tonsättare men som inte uppfattades ta sin roll seriöst – kort sagt halvlärda amatörer.

Vissa typer refererar inte nödvändigtvis till den tid de förekommer, något som Daniel Nyström visar i sitt bidrag om typen klassresenären. Begreppet klassresenär började användas under 1990-talet enligt Nyström (uttrycket var dock etablerat tidigare. Etnologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren använde det i en intervju i *Svenska Dagbladet* 1980), men refererar oftast – i exempelvis självbiografier – till händelser som omfattar tidigare tidsperioder.

Historiska typer är en rik och unik antologi som jag varmt rekommenderar till läsning. Viss spretighet förvisso, men den skrivglädje, sakkunskap och forskarlust som med all önskvärd tydlighet syns i de olika bidragen gör den till en riktig pärla.

Henrik Rosengren

Lunds universitet

Att dikta för livet, döden och evigheten

Arne Jönsson, Valborg Lindgärde, Daniel Möller & Arsenii Vetushko-Kalevich (red.): *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidigmodern tid*. Göteborg: Makadam, 2020. 832 s. ISBN 9789170612992, inb.

Gustaf Fredrik Gyllenborg underlät inte att angripa tillfällesdiktningen i sin ”Satire öfver skaldeskripter” från 1754: ”Men om du envis är at äntlig versar skrifva / Så bör du vänja dig at andra ämnen drifva. / Begravnings-bröllopsfäst bör icke gå förbi, / At du ej kommer fram med ditt rimsnideri.” I följande verser hånar han tillfällesdiktningens formelartade karaktär och falskt

inställsamma attityd till sin mottagare. Anklagelserna känns igen och har åtföljt den här typen av litteratur in i vår tid. Samtidigt är det uppenbart att tillfällesdiktningen länge fyllde en viktig funktion, som Stina Hansson konstaterade i *Svensk bröllopsdiktning under 1600- och 1700-talen. Renässans-repertoarernas framväxt, blomstring och tillbakagång* (2011). Man kan spekulera i om detta behov trots allt har kvarstått; en av 2021 års mest omtalade litterära händelser har varit den amerikanska poeten Amanda Gormans recitation av dikten ”The hill we climb” vid Joe Bidens presidentinstallation.

Med föreliggande publikation har redaktörerna Arne Jönsson, Valborg Lindgårde, Daniel Möller och Arsenii Vetushko-Kalevich velat ge ny och fördjupad kunskap om i huvudsak svenskspråkig tillfällesdiktning mellan åren 1500 och 1800. Boken är omfattande, rikt illustrerad och innehåller bidrag från ett stort antal författare med olika ämnestillhörighet. Artiklarna tar bland annat upp diktens tillfällen, exempelvis bröllop, begravningar eller högtider, arkiven, politiska aspekter, formella drag och musikaliska inslag. Sammantaget täcker de in en rad geografiska och sociala kontexter.

Som många av författarna påpekar rör det sig om en förbisedd och ofta misskrediterad litteraturtyp. Flera bidrag behandlar bortglömda eller nästintill okända texter, vars studium nyanserar och i vissa fall motsäger tidigare historieskrivning. Här kan nämnas Þórunn Sigurðadóttirs genreteoretiska undersökning av isländsk begravningspoesi från 1600-talet. Artikeln visar att slutsatser inom äldre forskning i alltför hög grad har baserats på tryckta texter; genom att inkludera opublicerade manuskript i sin korpus kan Þórunn Sigurðadóttir på ett övertygande sätt argumentera för en utökad och mer specialiserad genreindelning. Dikter som tidigare har framstått som undantag finner således sin plats i ett större tillfälleslitterärt sammanhang, samtidigt som nya traditioner och variationer synliggörs.

Flera artiklar öppnar vägar för vidare forskning, ofta genom att lyfta fram texter och samlingar betjänta av fortsatta undersökningar. Stina Hansson resonerar i stället kring teoretiska infallsvinklar som skulle göra det möjligt att analysera den väldiga mängd tillfällesskrifter som återfinns i svenska bibliotek och arkiv på ett mer övergripande sätt. Visst är det möjligt att koncentrera sig på särskilda miljöer, adressater, mottagare etcetera, och därigenom skapa begränsningar i det stora materialet – ”[m]en”, skriver hon, ”för den som vill säga något om generella drag inom tillfällesdiktningen” (30). Traditionen är starkt diversifierad och ställer därmed höga krav på våra teoretiska modeller.

Hansson använder termen beskrivningssystem för att fånga den tidigmoderna repertoardiktningens typiska tematiker och framställningssätt, innefattande såväl formella som innehållsmässiga aspekter. Detta system förfogade tidens diktare och läsare över gemensamt. Etablerade former återanvändes, utvidgades och varierades och med tiden förändrades också

repertoaren i sig. Hanssons teoretiska framställning bär drag av Hans Robert Jauss, vars receptionsetetik kanske skulle kunna erbjuda en fruktbar ingång till tillfälleskrifterna.

Diskussionen har relevans för antologin i sig. Boken är rik på textexempel, varav en stor del sannolikt utgör helt nya upptäckter för många läsare; få tillfällesdikter har kanoniserats. Min kortfattade genomgång kan omöjligt fånga den bredd som artiklarna representerar. Det tidigare nämnda, omfattande bildmaterialet och den eleganta formgivningen i kombination med bokens rent fysiska tyngd å 2,2 kilogram ger antologin en närmast monumental karaktär. Det råder kort sagt ingen tvekan om att vi har att göra med en viktig och intresseväckande publikation. Emellertid saknar jag i viss mån det slags helhetsgrepp som Hansson efterlyser, vilket redaktörernas inledning delvis hade kunnat tillgodose med en diskussion kring ämnets teoretiska utmaningar. Exempelvis kategoriseras tillfällesdiktningen alltför lättvindigt som en genre, utan att anledningarna till begreppsvalet presenteras närmare. Definitionsfrågan är både angelägen och komplex, eftersom tillfällesdiktningen använder och uppträder i ett flertal olika litterära genrer, något som bidragen tydligt visar. Trots den ständiga samtidskritiken, här exemplifierad med Gyllenborgs hånfulla ord om opportunistiskt ”rimsnideri”, förblev den länge livskraftig och fortsatte att anpassas till tiden och tillfällenas skiftande behov. Eller, kanske var det tvärtom: kanske ska vi tolka kritiken som ett sundhetstecken, som betydde att tillfällesdiktningen fortfarande var värd att bråka om. I så fall är det glädjande att Amanda Gormans poesiuppläsning inte bara har visats miljontals gånger på Youtube, utan också utlöste en transnationell kulturdebatt kring översättningen av hennes installationsdikt.

Vera Sundin

Stockholms universitet

Faith and knowledge

Karoline Kjesrud & Mikael Males (red.): *Faith and knowledge in late medieval and early modern Scandinavia*. Turnhout: Brepols, 2020. 306 s. ISBN 9782503579009, inb.

Tro och kunskap är en seglivad dikotomi i västerländskt tänkande. Under senare år har emellertid denna, och liknande motsatspar som uppenbarelse och förnuft eller religion och vetenskap alltmer börjat ifrågasättas, inte minst i en historisk kontext. Den upplevda skiljelinjen mellan tro och kunskap beror till stor del på kontext och gränserna mellan vad vi vet och vad vi tror har, som denna volym visar, historiskt varit otydliga och under ständig

förhandling. Även i dag är gränserna inte så tydliga som vi gärna vill tro. Som Karoline Kjesrud och Mikael Males påpekar i volymens inledning så är det mesta av det vi som individer vet om världen omkring oss baserat på tro, nämligen tro på den vetenskapliga expertisen. Mycket litet baseras på egen erfarenhet och förnuftsmässiga resonemang. Omvänt så baseras religion, i meningen lära och praktik, nödvändigtvis på kunskap. Även om tro för individen grundas i andlig erfarenhet så kräver, som Alessia Bauer skriver i bokens avslutande kapitel, en etablerad religion specifik kunskap och kompetens.

Föreliggande antologi består av elva kapitel som alla på olika sätt undersöker gränslandet mellan tro och kunskap, mellan vad vi vet och vad vi tror, i det medeltida och tidigmoderna Skandinavien. Tidsramen innefattar perioden både före och efter reformationen och ett uttalat syfte är att ifrågasätta den traditionella skiljelinje som reformationen utgjort i historieskrivningen. Flera av bidragen visar på kontinuiteter från medeltid till tidigmodern tid och hur olika kulturella strömningar kunde samexistera under långa perioder. Även förkristna traditioner kunde påverka kunskapsproduktion och religiösa praktiker långt in i den tidigmoderna eran.

I volymens första kapitel ger Alex Haaning en översikt över uppfattningen av begreppet ”natur” i europeiskt tänkande från antiken till senmedeltiden och hur denna påverkade medeltida föreställningar om tro och kunskap. Därefter följer en kvantitativ analys av Karoline Kjesrud om spridningen av tre fornnordiska litterära genrer: kungasagor, biskopssagor och hagiografier under medeltiden och hur de speglar olika former för auktoritet i fornnordisk kultur. Maria Husabø Oen undersöker i stället mekanismer bakom enskilda helgons religiösa auktoritet. Med utgångspunkt i den heliga Birgittas uppenbarelser i det heliga landet visar hon att de fysiska platser som Birgitta mottog sina visioner på var av största betydelse, både för henne själv och för de som skulle bedöma visionernas sanning och äkthet. I det följande kapitlet gör Natalie van Deusen och Kirsten Wolf en grundlig inventering av hagiografisk litteratur på Island under medeltid och tidigmodern tid och visar på möjliga vägar för framtida forskning. Margaret Cormack utforskar utifrån en rad olika källor, både fysiska och textuella, på vilka sätt lekmännen kunde få kunskap om nya traditioner och hur en rad tidigare närmast okända helgon introducerades under senmedeltiden. Lekmännens kunskaper och praktiker är utgångspunkten även i Elise Kleivanes kapitel om hur den kristna lärans trosuppfattning och praktiker förmedlades genom grundläggande texter (*Ave Maria*, *Pater Noster* och *Credo*) och hur lekmännen själva använde sig av dessa texter. Skaldediktningen utforskas i två kapitel. Mikael Males analyserar poetiska framställningar av det övernaturliga, från förkristen hjältediktning till senmedeltida kristen poesi, och belyser kreativa omvandlingar av tidigare metaforer och hur nya influenser inarbetades i

äldre traditioner. Martin Chase behandlar också skaldediktningen men här i en närläsning av 1300-talsdikten *Lilja* där han kopplar det poetiska språket till samtida uppfattningar om religiös andakt.

Volymens övergripande tematik är relationen mellan tro och kunskap, men den rymmer även andra, närliggande tematiker såsom förhållandena mellan magi, folkstro och religion och mellan vetenskap och religion. I sitt kapitel om magiska amuletter undersöker Stephen A. Mitchell relationen mellan magi, religion och kunskap och visar på det bestående inflytandet av hedniska traditioner i en kristen kontext där särskilt Oden fortsatte att användas i folklig magi långt in i den tidigmoderna perioden. Matthew Norris behandlar den svenske antikvarien Johannes Bureus och hans tolkningar av runor som bevis för en uråldrig, gudagiven visdom i Norden. Studien visar hur såväl uppenbarelser och mirakel som historiska dokument och arkeologiska kvarlevor kunde kombineras i sökandet efter en ursprunglig kristen tro och praktik. I volymens sista kapitel undersöker Alessia Bauer användningen av bibliska texter för magiska syften och hur de speglar överföringar mellan lärd religion och folkstro under senmedeltid och tidigmodern tid.

Sammantaget ger de olika bidragen en rik och mångfacetterad bild av det ofta flertydiga gränslandet mellan tro och kunskap och hur olika traditioner tolkades och omförhandlades i nya kontexter. Genom detta lyckas volymen överbrygga, eller åtminstone problematisera, etablerade skiljelinjer både kronologiskt och tematiskt: mellan hedniskt och kristet, mellan medeltida och tidigmodernt, mellan religion och magi, mellan vetenskap och religion, och mellan tro och kunskap.

Charlotte Christensen-Nugues
Lunds universitet

Vit melankoli

Catrin Lundström & Tobias Hübinette: *Vit melankoli. En analys av en nation i kris*. Göteborg: Makadam, 2020. 103 s. ISBN 9789170613227, hft.

Vit melankoli är en modig och inspirerande bok som genom att på knappt 90 sidor teckna den svenska vithetens drygt hundraåriga idéhistoria vill förklara det nuvarande läget i landet. Med ett konsekvent drivet analytiskt perspektiv lyckas boken faktiskt säga nya och intressanta saker om den samtida kampen om nationens identitet. Genom en diakron analys av svenskt rastänkande och raspraktik skapar författarna en bas för en synkron analys av ett nuläge där alla politiska läger sägs sörja den förlorade svenska godheten. Vissa aktörer kopplar detta till förlusten av det homogena vita Folkhems-

sverige, andra till förlusten av det goda solidariska Sverige. Vad som enligt författarna förenar är en samtida svensk vit melankoli som sörjer ett förlorat vitt privilegium och därmed har svårt att inlemma de allt fler icke-vita svenskarna i sina politiska projekt.

Boken vill i huvudsak åstadkomma fyra saker. Den argumenterar kraftfullt för vårt behov av jämlikhetsdata; för behovet av de analytiska kategorierna ras och vithet; den vill vidare visa att den samtida nationella krisen i allmänhet och Sverigedemokraternas framgångar i synnerhet bäst förstås som ett utslag av vit melankoli. Dessutom menar författarna att det för att komma ur samtidens melankoliska dödläge krävs att den intima relationen mellan vithet och svenskhet löses upp.

Jag skulle vilja säga att de lyckas med tre av fyra av dessa ting. Det är huvudtesen om den vita melankolin som är svagast. Oaktat detta visar boken på värdet av att kort och syntetiserande formulera ett utmejslat analytiskt perspektiv. Det är ägnat att skapa debatt och kritisk granskning av den presenterade tesen. Kanske ligger det i sakens natur att framställningen blir hårdragen och kanske rent av överdriven?

Författarna finner gängse mer materialistiska förklaringar av Sverigedemokraternas framgångar otillräckliga eller rent felaktiga. Men jag finner ändå att den konstanta svenska överlägsenhetsnationalismen och den utbredda samtida längtan till ett homogent folkhem de tecknar är minst lika kopplad till förändrade materiella villkor som till vit melankoli. Bokens beskrivning av den toleranta och antirasistiska svenskheten som exklusivt vit är träffande, samtidigt som den är starkt korrelerande med den skarpa svenska bostads- och arbetssegregationen, vilken, som boken visar, spår på rasifieringen av den svenska fattigdomen. Dessa materiella grunder underbetonas konsekvent i bokens analys till förmån för vithets- och rasperspektivet. Men risken är väl att författarnas överbetoning av svensk vithet försvårar just den upplösning av relationen mellan svenskhet och vithet som de menar behövs för att ta oss ur den samtida rasifierade ojämlikheten?

Det analytiska perspektivet underbyggs av anglosaxisk ras- och vithetsforskning. Samtidigt finns det mycket här som kan kallas idéhistoriskt. Huvudfrågan är ju hur idéer påverkar samhället och författarna ger ras och vithetsidéer en väldigt framträdande förklaringskraft. Att som författarna utifrån tidigare forskning skriva en kort och driven analytisk syntes finner jag som sagt mycket stimulerande och jag skulle gärna se fler prova sig på detta. Här presenteras Sveriges nutidshistoria i ett schema bestående av tre perioder som i sin tur delas i upptakts-, central- och transitionsperioder med centrala partier, figurer, avantgarde, symboliska grupper, konfliktlinjer, reformer och estetik. Sammantaget ger det författarna möjlighet att förklara historien utifrån skiftande vithetsregimer, rasrelationer, klasstrukturer, genusrelationer, känslor och ideologier. Framförallt kring vithet, ras och

klass ger detta mycket intressanta uppslag som både beskriver kontinuitet och förändring i vad de kallar hegemonisk vithet i Sverige (86).

Författarna skriver att de i sin analys använder sig av ”olika exempel på historiska skeenden, kvantitativa data, känslotillstånd och närläsningar av olika estetiska uttryck som vi menar manifesterar en viss tidsanda” (17). Det är inte alldeles enkelt att lista ut vilket material detta hämtas ur. Uttolkningarna av estetiska uttryck tillför heller inget till tesen och känns i den kondenserade form som de återges i många fall som märkliga. Är det verkligen ”talande” att ”manliga antirasister och manliga SD:are kan hemfalla åt liknande estetiska uttryck” (67)? Endera hade författarna behövt utveckla argument för hur sambanden mellan estetik och melankoli ska förstås, eller så borde de strukit denna dimension.

Det går att fastna i olika sådana detaljer. Det går också att påpeka hur författarna ibland använder samma fenomen som exempel på motsatta saker. Den svenska homogeniteten beskrivs flera gånger som illusorisk, någonting som för att förverkligas krävde steriliseringar och tvångsassimilering av avvikare. Samtidigt hävdar författarna också att ”Sverige på 1960-talet fortfarande var utpräglat rasligt homogent” (41). Detta har att göra med att begreppet ras aldrig definieras. I bokens analys förefaller ras som synonymt med vithet och icke-vithet, samtidigt som såväl den historiska förståelsen av svensk rasforskning som den efterfrågade jämlikhetsdatan skulle behöva innehålla betydligt fler raskategorier för att möjliggöra den sökta förståelsen av hur olika grupper rasifieras i relation till vithet.

Bokens analys visar hur starka sambanden är mellan fattigdom och icke-vithet, och hur djupt rasifierat det svenska klassamhället i dag är – samtidigt som Sverige bilden fortfarande är starkt kopplad till vithet. Även den etablerade svenska antirasismen lider av en vit melankoli och längtar till en period då icke-vita var främlingar som svenskar solidariserade sig med, snarare än jämbördiga medborgare som kräver en jämlik plats i samhället. Den svenska nationen och dess historia präglas av rastänkande och vita privilegier, hävdar Lundström och Hübinette. Det är en välformulerad tes som alla som skriver svensk samhälls- och idéhistoria behöver ta ställning till.

Klas Grinell

Göteborgs universitet

Den outsägliga sorgens gemenskap

Mats-Ola Nilsson: *Den outsägliga sorgens gemenskap. Bataille, Blanchot, Levinas*. Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2020. 202 s. ISBN 9789187483455, inb.

En ny bok om moderna franska tänkare från Symposion, det var inte igår! Det är dock inte en fortsättning på förlagets kända serie med detta namn. Titeln kan verka mystifierande. Vilken sorg åsyftas? Vilken gemenskap? Varför outsäglig? För att belysa sammanhanget kan man påminna om att dessa teman för tjugo-trettio år sedan var centrala hos företrädare för den så kallade dekonstruktionen. Jacques Derrida återkom i sina skrifter ofta till temat sorg. En av hans mest kända böcker, *Spectres de Marx* (1993), bär ordet ”sorgearbete” i sin undertitel och i en intervju (återgiven i *Points de suspension*) uppställde Derrida till och med tesen ”je suis endeuillé donc je suis”. Hela postmodernismen, har det sagts, är ”a process of endless mourning” (Gillian Rose) över förlusten av hållpunkter i tillvaron. Beträffande temat gemenskap (*la communauté*) så togs det upp av Jean-Luc Nancy i en uppmärksam kritik av Georges Batailles idéer om detsamma och i en dialog som följde med Batailles vän Maurice Blanchot. – Det ”outsägliga” kommer vi till senare.

Blanchot, Bataille, Levinas och Derrida – deras böcker utgavs och deras tänkande introducerades mer eller mindre samtidigt i början på 90-talet i Sverige, inte minst av Symposion. Det är ur svensk horisont därför lätt att förknippa dem med samma idéströmning och därmed förbise att de tre förstnämnda tillhörde en helt annan generation av tänkare. Förutom att de tillhörde generationen som upplevde andra världskriget fanns det också vänskapsförbindelser mellan dem (närmare bestämt mellan Blanchot och de två övriga, Bataille och Levinas hade däremot ingen nära relation). De tre sammanstrålade dessutom i egenskap av intellektuella och stilistiska förebilder hos Derrida, som har skrivit kommentarer till texter av samtliga.

Boken slår i förordet en bro mellan dessa generationer men lämnar sedan den yngre generationen därhän. Nilsson tar avstånd ifrån en vanlig bild av ”föregångarna” Bataille, Blanchot och Levinas, och vill lyfta fram dem som tänkare i egen rätt. Genom att frigöra dem från de poststrukturalistiska tolkningarna och presentera dem i sitt idéhistoriska sammanhang hoppas han göra dem mera tillgängliga. Ambitionen är sålunda förmedlande. Det behövs. En liknande sammanställning av personer och genomgång av deras idéer har inte tidigare funnits på svenska.

Sammanhanget är väl känt alltsedan Vincent Descombes slitstarka *Modern fransk filosofi 1933–1978* och andra idéhistoriska verk. Utgångspunkten är återigen Alexandre Kojèves föreläsningar över Hegels fenomenologi på

30-talet. Descombes skyndar därefter vidare till fenomenologin och strukturalismen *et cetera*. Andra har fortsatt med Jean-Paul Sartre och existentialismen som huvudsaken. Så gör alltså inte Nilsson. Mot bakgrund av Kojèves tolkning av Hegels filosofi som *une philosophie de la mort* och Martin Heideggers analys av *Sein zum Tode*, urskiljer han hos sina tänkare tre olika ”berättelser om döden”, vilka ges var sitt kapitel. Förhållandet till döden är huvudtemat och detta varieras i förbindelse med tankar om suveräniteten (Bataille), litteraturen (Blanchot) och den Andre (Levinas). Nilsson lägger också vikt vid oförmågan som en gemensam tankefigur, oförmågan att veta, skriva, dö, att undfly ansvaret för den andre.

Författaren tillämpar därutöver en hypotes som han har hämtat från psykoanalysen, närmare bestämt Nicolas Abraham och Maria Torok (dessa utövade för övrigt ett stort inflytande på Derrida). Abraham och Torok talar om *incorporation*: den avlidnas besittningstagande av jaget och jagets oförmåga att uttrycka sin sorg. Det förlorade objektet är instängt hos jaget, som i en krypta. Denna outsägliga sorg tar formen av en hemlighet som omedvetet kan överföras mellan generationer av samma familj och där rentav uppträda som en hemsökelse. Nilsson är medveten om riskerna med en sådan tolkning: att den kan leda till patologisering av de studerade personerna och en reduktion av dessa till objekt för fallstudier i vilka den singulära rösten (som skulle säkras mot de poststrukturalistiska tolkningarna) försvinner.

Framställningen är överdådigt exemplifierad med citat. Notapparaten erbjuder en frodig antologi med textställen mestadels på franska. Däremot upptar diskussion med sekundärlitteraturen liten plats, författaren föredrar att citera källorna direkt. Hur han hittade fram till dem behåller han för sig själv. Boken fungerar som en guide till centrala teman hos Bataille, Blanchot och Levinas, i synnerhet i förening med citaten. Men det hade varit önskvärt att författaren uppehållit sig längre vid enstaka texter för att fördjupa tankegångarna.

Jag har tre invändningar mot tolkningen. För det första använder författaren begreppet ”överlevererfarenhet” (Robert Jay Lifton) för att förstå alla tre ”berättelserna om döden”. Men jämförelsen mellan Levinas trauma efter att ha fått hela sin judiska släkt i Litauen utplånad med Batailles och Blanchots sorg efter sina väninnors död haltar. Den andra invändningen rör begreppet i titeln: Den outsägliga sorgen antas grunda en gemenskap men tillståndet, så som Abraham och Torok beskriver det, innebär att man inte har plats för känslor för andra (än den döde). För det tredje är det feministiska tillägget, inspirerat av Milo Sweedler, ytligt pålagt och inkongruent i sammanhang med den ”patologiska” analysen: Hemligheten, som utifrån Abraham och Torok är ett resultat av oförmågan att symbolisera, omtolkas i slutet av boken som en tystnad omkring kvinnornas betydelse för Batailles

och Blanchots tänkande, något som riskerar att göra den ousägliga sorgen till ett moraliskt val.

Jonas Hansson

Lunds universitet

Alkemi, utopi, kärleksmagi

August Nordenskiöld: *Alkemi, utopi, kärleksmagi. Tryckta och otryckta skrifter 1776–1792 om guldmakeri, swedenborgianism, simning, idealsamhällen, bergskonst, mänskliga rättigheter och diverse andra ämnen*, utg. Kjell Lekeby & Carl-Michael Edenberg. Malmö: Vertigo, 2021. 304 s. ISBN 9789198647037, inb.

August Nordenskiöld, berghauptman, alkemist, utopist och swedenborgare, drömde om en annan värld, ett annat samhälle utan pengar, tyranni och slaveri, där friheten, äktenskapet och den Nya kyrkans läror helgades. I hans tänkande förenades bekymmerslöst mystik och vetenskap, den hemliga kunskapen och den rationella förnuftstron. Där blandades guldmakeri med swedenborgianism och radikala, utopiska samhällsvisioner. Kjell Lekeby och Carl-Michael Edenberg har nu givit ut vad som närmast kan kallas för August Nordenskiölds samlade skrifter: *Alkemi, utopi, kärleksmagi*. För första gången samlas i en volym Nordenskiölds tryckta och otryckta skrifter, hans egna och andras brev i urval och utdrag. En del manuskript är här utgivna för första gången, andra för första gången i svensk språkdräkt. En givande biografisk inledning samt en förteckning över Nordenskiölds för vetenskapen kända alkemiska, naturfilosofiska, utopiska och swedenborgska skrifter ingår ävenledes. Titeln ”kärleksmagi” kanske är att lova lite för mycket, om man inte med det menar den äktenskapliga kärleken, i enlighet med Swedenborgs läror, som Nordenskiöld uppfattade som själva samhällets grund. Utlämnat är det intressanta drömllexikonet *Oneiromantien* (1783), som brodern Carl Fredrik författade med bidrag av August, även den präglad av mystik och vetenskap, alkemi och Swedenborgs korrespondenslära. Sammantaget är denna samling texter ett välkommet bidrag till kunskapen om den sena 1700-talets politiska, utopiska, kontemplativa sökande. Det går inte annat än att hålla med om utgivarnas konstaterande ”att det finns mångdubbelt fler texter att läsa om idéhistoriska undantagsmänniskor än det finns tillgängliga utgåvor av deras egna ord.” (21) I dessa texter hör man nu August Nordenskiölds egen röst.

Det är tre sammanvävda tankelinjer som präglar Nordenskiölds texter: alkemin, swedenborgianismen och utopin. Enda undantaget är väl den praktiska handledningen ”Simnings-Konstens lärande” (1788) som var svar på Kongl. Patriotiska sällskapets fråga om vilken som är den bästa metoden

för att lära sig simma. Nordenskiöld förklarar, grundat på egen erfarenhet, hur man bäst undviker kramper, kallsupar och magplask, hur man kan flyta på vattnet utan att bli rädd. Själv dyker han helst från båten, och liksom klyver vattnet genom att hålla händerna i en spets ovanför huvudet.

Guldmakaren Nordenskiöld sökte efter den filosofiska stenen, guldets som skulle spränga penningssystemet. En av utgåvans fynd är det aldrig tidigare utgivna manuskriptet från omkring 1782, *Alchemien*, som förvaras i Svenska Frimurar Ordens arkiv i Stockholm. Nordenskiölds alkemi är dock något mer än praktiska handlag för att framställa de vises sten genom ugnar och eld. Den är politisk, revolutionär. Genom att alltså skapa guld i sådan mängd att de finansiella systemen kollapsade, skulle pengar, guld och silver inte längre förbli världens avgudar. Penningmängden motsvarade helt enkelt inte det produktiva arbetet, mänskligt arbete och kunskap. Manuskriptet *Aldeles fullständig begrep om den enda och sanna alchemiska processen* från 1787 slutar med: ”Gack nu, lilla papper, omkring i verlden och förstör penningetyranniet, så att guld, silver och ädla stenar en gång måtte upphöra, att vara världens afgudar och tyranner!”

Nordenskiöld var en hängiven swedenborgare, engagerad i skapandet av Nya Jerusalems kyrka i London, baserad på Swedenborgs lära. *An address to the true members of the New Jerusalem church* (1789) finns här översatt till svenska. *Den äktenskapliga kärleken*, publicerad på latin 1768, såg Nordenskiöld som ”krönet på den upplyste Emanuel Swedenborgs författarskap”. I synen på äktenskapet som en grundläggande förening, drar Nordenskiöld långtgående, egna slutsatser, radikala för sin tid, när han hävdade också rätten att ha en frilla. Det är tydligt hur han är influerad av Swedenborgs korrespondenslära, nyckeln till en inre, andlig betydelse bakom den bokstavliga, liksom av läran om serier och grader, om döden som en fortsättning av livet, av kritiken av sola fide, treenigheten, återlösningen och kroppens uppståndelse. Helt enkelt, konstaterade han: ”Sådan är det Nya Jerusalems kyrkas lära, den enklaste, mest universella, mest moraliska och vi kan tillägga mest begripliga som någonsin har funnits sedan Herrans tider.” (107).

Solen med sin hetta och ljus motsvarade Gud, den andliga universella solen, som skänker världen kärlek och vishet. Med hjälp av Swedenborgs korrespondenslära upprättade Nordenskiöld sambanden mellan det andliga och det alkemiska. Den alkemiska processen var en motsvarighet till den andliga pånyttfödelsen. Swedenborgs lära var det andligt sanna i himmelsk mening, motsvarande alkemin som det naturligt sanna i jordisk mening. Den andliga stenen, Guds ord förklarad genom Swedenborgs skrifter, är den sanna andliga och moraliska De vises sten. Nordenskiölds swedenborgska skrifter, som *Församlings formen uti det Nya Jerusalem* (1790), kan också läsas som utopiska visioner om ett bättre samhälle, där nyttan, endräkten och moralen skulle råda.

Nordenskiölds politiska och utopiska tänkande går inte att förstå utan den alkemiska och swedenborgska bakgrunden. I flera texter lägger han upp planerna för det ideala samhället. Ledordet, signifikativt för hans tid, var nyttan, samhället skulle vara en förening av människor i nyttiga sysslor. Nyttan, förklarade han, är att leva för andra, inte endast för sig själv. Det är en organisk tanke, där samhället hålls samman liksom i en kropp. Samhället är en moralisk kropp motsvarande materiens mekaniska kropp. ”Landet förhåller sig til folket, som kroppen hos människan förhåller sig til själen” (59). Ett land utan juridiska, politiska och ekonomiska lagar skulle vara som en människa utan huvud, utan puls och andedräkt, och utan kläder på kroppen. Nordenskiöld försvarade yttrandefriheten och tryckfriheten, att få tala fritt, att skriva och offentliggöra vad man vill, rätten att få kritisera såväl religionen som samhällets lagar.

I samlingen finns Nordenskiölds utopiska text, *Plan för ett fritt samhälle på Afrikas kust*, översatt från det på engelska författade originalet från 1789. Inspirerad av Swedenborgs läror, ville han bygga upp ett nytt samhälle från grunden. Han för där fram planerna för ett idealsamhälle, som skulle vara under beskydd av Storbritannien, men oberoende europeisk lag och styrelse. Omkring sig hade Nordenskiöld sett människors otillfredsställdhet, deras missnöje med det samhälle de levde i. ”Alla upplever ett slags politisk och ekonomiskt slaveri”, skriver han (73). Arbetsamma människor är ”tyngda av ett föraktligt kryperi under oräkneliga penningstinna tyranner.” (74) Den falska religionen och politiken har invecklat människorna i ett tjockt mörker och dimma. Europa är dömt till ödeläggelse, lider under plågsamma krampryckningar som har sin orsak i allomfattande falskhet och ondska. Samhällets politiska helvete utgörs av begäret till makt och begäret efter ägodelar. Tyranniet och tvånget ”härskar över Europa likt en ond ande.” (77). Rädningen fanns, enligt Nordenskiöld, i att skapa ett nytt samhälle utanför Europa där ”en ny gränslös moralisk frihet kan flöda” (78), ett samhälle grundat på arbetsamhet, sann religion och äkta äktenskapligt liv. ”Knappast något av detta är för närvarande möjligt i Europa”, konstaterade Nordenskiöld (78). Ett sådant samhälle borde i stället skapas på någon plats utanför Europa, där man levde ett enklare och naturligare liv, i oskuldshet, ofördärvad av laster, närmare bestämt: Afrika. Liksom sin vän Carl Bernhard Wadström kritiserade Nordenskiöld slaveriet, ”den avskyvärda handeln med mänskligt kött som sker i Afrika” (109), som drabbade oskyldiga människor och med våld slet dem från sina sociala sammanhang.

Utgåvan saknar inte ett och annat korrekturfel, men de förändrar inte på något sätt förståelsen av texterna. I ett fall har det dock blivit lite tokigt. I översättningen står det, i beskrivningen av slaveriet: ”De oskyldiga släpas i kedjor från sina fridfulla hem, bortbytta som kreatur, stuvade som timmer på en ångbåt och transporterade till omänskligt och evigt slaveri.” (109) Det

är en färgstark, gripande beskrivning av slaveriet, liknande de som både Wadström och Linnélärjungen Anders Sparrman kom att vittna om. Men det som man snubblar på är ordet ”ångbåt”. Någon reguljär ångbåtstrafik med slavar förekom inte på 1780-talet. I det engelska originalet står det ”ship-board”, det vill säga ”ombord på skepp”.

Nordenskiölds afrikanska utopi närde drömmen om att börja om helt från början, från ett rent bord, utan det nedärvda fördärv som grott in i det västerländska samhället. Han såg också sin möjlighet att förverkliga dessa utopiska drömmar. Hösten 1791 fick han anställning som mineralog i British Sierra Leone Company, lämnade London i januari 1792 och reste ner till Freetown i Sierra Leone. Swedenborg hade talat om att den ursprungliga, rena religionen fanns bevarad i det inre av Afrika. Nordenskiöld begav sig in i landet, men återkom till kusten märkt av sjukdom och utan att ha hittat detta swedenborgska förlovade land. Han avled i Sierra Leone den 10 december 1792. Nordenskiölds skrifter – som här görs tillgängliga i en allra högst grad läsvärd samlingsutgåva – fångar det utopiska tänkandets längtan efter en bättre värld, att den är möjlig, och den utsiktslösa förhoppningen att vi kan befria oss från vår egen historia.

David Dunér

Lunds universitet

Värden och staten

Åke Norström: *Värden och staten. Källor till hälso- och sjukvårdens historia från medeltiden till 1967*. Stockholm: Riksarkivet, 2020. 268 + 289 s. ISBN 9789187491320, hft. (del 1), ISBN 9789187491344, hft. (del 2).

Riksarkivets arkivguide *Värden och staten* tecknar framväxten av statlig sjukvård i Sverige, om hälso- och sjukvårdens organisatoriska utveckling, om styrning och kontroll, organisering och omorganisering. Den är till stor del en förvaltningshistorisk översikt, men inte desto mindre en medicinhistoria och en kulturhistoria – en civilisationshistoria. Sjukvårdens organisering speglar samhällets politiska och sociala förändringar, från en äldre tid, en tid av hög spädbarnsdödlighet, där människorna utsattes av infektionssjukdomarnas årliga variationer, över 1800-talets minskade dödlighet i smittsamma sjukdomar, till 1900-talets högre medellivslängd, förbättrade folkhälsa och medicinska framsteg.

Värden och staten, som har författats av förste arkivarien vid Riksarkivet Åke Norström, ger i två band åtskilliga arkiveringångar till hälso- och sjukvårdens historia i Sverige, och torde därmed kunna ge många uppslag till givande forskningsuppgifter för såväl etablerade medicinhistoriker som

uppsatsskrivande studenter. Arkivets otrampade stigar borde onekligen kunna leda till en hel del ny forskning. Vad kan man inte finna bland rapporter, verksamhetsberättelser, journaler, brev, lagar, förordningar, privilegier, hospitalsstadgar, kartor över sjukhusområden, ritningar över lasarettbyggnader, namnrullor, årsberättelser, protokoll, diarium, skrivelser, liggare, persondossierer, fotografier, affischer, etc., etc.? De två banden följer professionaliseringen av sjukvården och vårdutbildningen, framväxten av hospital, lasarett, kurhus, sanatorier och mentalsjukhus, vårdens organisering och styrningen från Collegium medicum, över Serafimerordensgillet och Sundhetskollegiet, till Medicinalstyrelsen. Militärmedicin och veterinärmedicin faller emellertid utanför bokens omfång, liksom i strikt mening den medicinska vetenskap och forskning som har bedrivits vid universitetens medicinska fakulteter. Som slutpunkt för arkivguiden har satts 1967. Året därefter sammanslogs Medicinalstyrelsen med Socialstyrelsen till en ny myndighet. Således är den följande historien nutidshistoria.

Arkivbeståndet efter myndigheterna i Stockholm innehåller källor vilka berör riket i sin helhet, inklusive Finland fram till 1809, men speglar även regionala och lokala förhållanden. Arkivhandlingarna ger inblickar i byråkratiska rutiner och medicinska behandlingsmetoder, men också i enskilda livsöden. I arkivet finner vi Kort Flaskedragare som fick rätt att bränna och sälja brännvin i Stockholm 1498; den olycklige lantmäteriaskultanten Johan Erik Tillaeus som fick ett raseriutbrott 1804; den 40-åriga pigan Christina Olsdotter, inlagd 1831, sårig av venerisk sjukdom; och vi kan följa författarinnan Agnes von Krusenstjernas sjukdomshistoria under vistelsen på Långbro sjukhus 1928.

Vården och staten är tematiskt upplagd, vilket underlättar för den forskare som skulle vara intresserad av det ämnesspecifika, snarare än det förvaltningshistoriska. Första delen redogör för statsmakterna och medicinalväsendet (om landstingen, folkhemspolitiken, medicinalstyrelsen och socialstyrelsen); kroppssjukvården på hospital och lasarett (collegium medicum och kirurgerna, Serafimerordensgillet, lasarettsväsendets framväxt under 1700-talet, Sundhetskollegiet och undervisningssjukhusen); den medicinska öppenvården och folkhälsan (industrisamhällets konsekvenser, folkhemspolitiken, sexualrådgivning, brunnsdrickning, provinsialläkarväsendet, distriktsköterskorna, förlossningskonsten, mödravården och skolhälsovården); omvårdnad och rehabilitering (sjuksköterskorna, sjukgymnasterna, arbetsterapeuterna och kuratorerna); och slutligen tandhälsovården (tandläkarna, tandteknikerna, tandsköterskorna och folktandvården).

Andra delen berör smittskydd och epidemisjukvård (åtgärder mot smittspridning av kolera, veneriska sjukdomar, pest, tuberkulos, polio och spanska sjukan, som karantän, smittspårning och vaccinationsprogram); psykiskt sjuka och intellektuellt funktionsnedsatta (om sinnessjukhusen, barn- och

ungdomspsykiatri, sinnesslöas rättsliga ställning, vård av så kallade bildbara sinnesslöa och de vanartiga); rätts- och socialpsykiatri (sterilisering, kastrering och abort); alkoholpolitik och missbruksvård (brännvinet som statlig inkomstkälla och samhällsproblem, nykterhetsrörelsen, rusdrycksförbud, motboken och vård av alkoholister); rättsmedicin (patologin, likbesiktning och obduktion, samt rättskemiska undersökningar); apotek och läkemedelskontroll (apotekaryrket, Apotekarsocieteten, farmakopéer, narkotika, preventivmedel och läkemedelstillverkning). Till detta kommer förteckningar över författningar och utredningar i urval, liksom för varje avsnitt kortfattade arkivöversikter över det som förvaras på Riksarkivet, samt förslag på litteratur och tryckta källor för vidare läsning.

Denna högst rapsodiska genomgång av innehållet visar om inget annat att de två banden tillhandahåller åtskilliga trådar att följa in i arkivens labyrinter. Ibland påstår en recensent att den eller den boken måste finnas i varje bibliotek. Det här är en sådan bok. *Vården och staten* bör finnas i varje medicinhistorikers bibliotek.

David Dunér

Lunds universitet

Det villrådiga samhället

Mathias Persson: *Det villrådiga samhället. Kungliga Vetenskapsakademiens politiska och ekonomiska ideologi, 1739–1792*. Lund: Nordic Academic Press, 2020. 340 s. ISBN 9789188909442, inb.

Med boken *Det villrådiga samhället* angriper Mathias Persson, idéhistoriker från Uppsala, Kungliga Vetenskapsakademiens 1700-talshistoria ur en politisk synvinkel. Persson disputerade 2009 på en avhandling om den svenska frihetstidens intellektuella miljö framställd från tysk horisont, *Det nära främmande. Svensk lärdom och politik i en tysk tidning, 1753–1792*. Författaren har sedan dess huvudsakligen arbetat med det svenska 1700-talet och så är fallet även denna gång.

Perssons bok är en systematisk studie av ett tydligt avgränsat material. Det rör sig om presidietalen som hölls av akademiens ordförande när de lämnade över posten till sin efterträdare, vilket skedde så ofta som var tredje månad. Många av talen trycktes och det är dessa tryckta texter Persson har utnyttjat. Det rör sig alltså om ett ganska stort antal texter och några av dem är tämligen långa i det tryckta formatet. I denna corpus återfinns också flera sedan tidigare välkända och av forskningen ofta utnyttjade texter, alltifrån Bengt Bergius *Om läckerheter* (1785–1787) till Nils von Rosensteins *Om upplysningen* (1793). Alla texterna används inte i lika hög grad. Persson

arbetar med en kvalitativ analysmetod och har använt de texter som varit mest relevanta för hans syfte, vilket framstår som helt rimligt.

Fokus för *Det villrådigga samhället* är, som titeln antyder, att studera samhällssyn. Persson definierar detta i bred mening och hans undersökningsobjekt är både politisk, social och ekonomisk ideologi, men han har också ett uttalat intresse för vagare föreställningar, en slags politisk mentalitet. För det senare tycks materialet lämpa sig väl. Dessa texter är sällan polemiska debattinlägg, utan snarare uttryck för en viss konsensus, även om idéerna också kan knytas till särskilda grupper och intressen. På det sättet liknar de på många sätt akademiska avhandlingar (dissertationer) från samma tid. En jämförelse med sådana texter hade varit givande, men det hamnar också, förståeligt nog, utanför Perssons ramar. Persson gör inte heller någon genreanalys, utan det är texternas innehåll som står i centrum.

Perssons ägnar tematiskt upplagda kapitel åt, i tur och ordning: synen på samhället, synen på styrande och styrda, partierna hattar och mössor och deras betydelse för utformningen av talen samt slutligen akademiens relation till kungamakten. Den bild av Vetenskapsakademien som framträder är den av en institution som i de flesta avseenden gick de maktägandes ärenden. På grund av tidsperiodens stormiga politiska förhållanden innebar dock detta att en del förändrades över tid, även om akademien visade sig smidig i sin anpasslighet till nya makthavare. Redan inledningsvis var banden till hattpartiet starka och så skulle de förbli under lång tid. Vissa medgivanden till mössornas ståndpunkter kan skönjas, bland annat i den ekonomiska idédiskussionen, men detta var, liksom mössornas maktinnehav, kortvarigt. Hattarnas inflytande över institutionen förefaller i vissa avseenden till och med ha överlevt partiets upplösning, då många av de ledande gustavianerna tidigare tillhört hattarnas inre krets. Här finns från Perssons sida ett visst mått av polemik mot andra forskare (Karin Sennfelt och Patrik Winton), som velat tona ned partiernas betydelse. Dessa grupperingar må ha varit löst sammansatta nätverk med lite gemensamt med vår tids politiska partier. Men för Vetenskapsakademien hade de en avgörande betydelse. Vetenskapsakademien var med Perssons ord ”en integrerad del av partiets nätverk och maktapparat” (194). De täta kontakterna med de ledande politikerna för tankarna till den genomkorrupta ”oligarki” Thomas Magnusson nyligen har beskrivit i *Makt och pengar i frihetstidens Sverige* (2020), som Persson också hänvisar till.

Förhållandet till kungamakten uppvisar tydligare konjunkturen. Relationerna till Fredrik I var visserligen goda, men kungen var själv inte särskilt intresserad av Vetenskapsakademien. Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika kunde inledningsvis prisas som beskyddare av lärdom och vetenskaper, men redan i samband med trontillträdet och särskilt efter det misslyckade kuppförsoket 1756 blev relationen sämre. Gustav III i sin tur omhuldade Vetenskaps-

akademien som en del av hans övriga kulturpolitiska program. Akademien å sin sida stödde kungen i hans ambitioner och under ”den tredje gustavens” dagar observerar Persson en omdefiniering av frihetsbegreppet i presidietalen, som motsvarar kungens ambition att vara en ”förste medborgare ibland ett fritt folk”. För Gustav liksom under hattregimen fungerade alltså Vetenskapsakademien som en ”kugge i statsmaskineriet” som Persson uttrycker det.

Utöver relationerna till de politiska makthavarna redogör Persson också för hur presidietalen framställer samhället ur ett mer socialt perspektiv. Här framträder en bild av styrning, förmynderi och övervakning. Detta är inte bara tydligt i den ekonomiska ideologin som också genomsyrade hattarnas regim. Det är typiskt också för hur de lägre stånden i allmänhet beskrivs. Samhället betraktades som en del av en naturlig ordning som i förlängningen hade gudomlig sanktion. Naturen var dock lika mycket ett ideal som en realitet och för att idealet, den normativa naturen, skulle kunna förverkligas, krävdes ett av staten dirigerat samhälle. Följaktligen beskrivs också ”den tjänande flocken”, som den arbetande befolkningen kunde kallas, som okunniga, vidskepliga, lata och allmänt lastbara. Visserligen är också ståndsfunktionalism ett viktigt inslag i dessa tal, men Persson menar, intressant nog, också att en dikotom uppdelning ståndspersoner-menighet var minst lika viktig.

Sammantaget är *Det villrådiga samhället* en mycket välskriven och forskningsmässigt gedigen produkt. En stor förtjänst med boken är att tidens politiska tänkande i hög grad konkretiseras, då källmaterialet ligger nära en social, ekonomisk och politisk praktik. Detta i motsats till filosofiska eller statsrättsliga verk från den här perioden, som inte sällan tenderar till abstraktion (även då syftningen kan vara nog så konkret).

Några kritiska synpunkter ska dock också framföras. De texter som analyserats är till sin natur allmänt samhällsbevarande och ett uttryck av och för en privilegierad elit. Det innebär också att en del av slutsatserna kan uppfattas som föga överraskande. Mycket av vad Persson slår fast överensstämmer med en redan väl etablerad bild av tidens politiska tänkande. Detta behöver förstås inte vara en brist. Men möjligen kunde materialet i vissa fall ha utsatts för mer kritiska läsningar. Vissa idéhistoriskt centrala begrepp, som ”natur” eller ”snille” hade också kunnat förtjäna ett mer detaljerat studium, särskilt som mycket av den ideologi som studerats tycks avhängigt dessa begrepp. I synnerhet det senare skulle jag personligen gärna ha sett en djupare diskussion av. ”Snille” förekommer mycket ofta i de citerade passagera, som då Pehr Högeström talar om ”konstlande med snillen” och då Johan Fredrik Kryger försvarar privat rikedom som grundar sig på ”fruktbart snille”. Här finns kortare kommentarer om meritokrati och ”snillevalet”, som Persson huvudsakligen tolkar som uttryck för en socialt konservativ ideologi. Sannolikt finns dock mer att hämta i en analys av detta begrepp.

En helt annan invändning vill jag rikta mot det teoretiska begreppet ”karisma”. Persson betraktar som tidigare nämnts Vetenskapsakademien som djupt ”inbäddad” (32) i den av sociala nätverk dominerade politiska eliten i 1700-talets Sverige. Detta perspektiv visar sig mycket fruktbart. Persson menar också att makten spred sin legitimitet genom institutioner som Vetenskapsakademien med ”karisma”, en form av utstrålning av den kosmiska ordning på vilken samhället ytterst tänktes vila. För Persson blir detta begrepp viktigast när det gäller att förklara akademiens ställning under det gustavianska enväldet. I mitt tycke tillför det dock inte mycket, till stor del på grund av begreppets inneboende vaghet, men kanske också därför att det faktiskt känns något malplacerat i sammanhanget. Legitimitet, som också Persson använder, kunde kanske ha räckt? Dessa invändningar är dock randanmärkningar mot en i det stora hela utmärkt bok.

Andreas Hellerstedt

Mittuniversitetet, Sundsvall

Kreativitet, fantasi och bildning

Crister Skoglund: *Kreativitet, fantasi och bildning. Idéhistoriska essäer*. Södertörn studies in intellectual and cultural history nr 6. Huddinge: Södertörn högskola, 2021. 230 s. ISBN 9789189109483, hft.

Varje humanistisk institution eller avdelning borde hålla sig med en egen skriftserie som dels anknyter till pågående forskning, dels tittar bakåt, dels ger plats för mer udda utspel, gärna i den läsarvänliga essäformen. Ett utmärkt exempel utgör ovanstående titel, en liten men innehållsrik skrift bestående av åtta studier som tidigare varit publicerade var och en för sig men som sammanlagda visar sig komplettera varandra. Skoglunds avhandling *Vita mössor under röda fanor. Vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880–1940* (1991) utgör en befintlig ram som härmed vidgas.

Den inledande essän om ”fantasi” börjar med den femårige sonens undran vad nu det kan vara för något. Skoglund drar sig inte för naiva frågor och undviker bildningssnobberi, han hänvisar till såväl Platon som Lenin men på ett naturligt sätt, en nyttig övning när akademikern mest förväntas hålla sig till omfång och formalia. Den andra essän handlar om ”kreativitet”, ett ord som kanske förlorat en del av sin lyskraft efter att för ett par decennier sedan ha brukats till övermått, men som alla förstår ändå bör vara utomordentligt viktigt. Varför var Humboldtuniversitetet så nyskapande? Är kaféet rätta platsen för nytänkande? Ska institutioner slås ihop så att vi kan börja tänka på tvären? Är digitalisering vägen till nytt tänkande eller mest bara praktiskt?

Text nummer tre tar upp Oscar Olsson, Oscar med skägget, folkbildaren, här kopplad samman med ingen mindre än Lenin (med pipskägget). Frågan gällde hur arbetarklassen skulle ta över makten. Lenins recept var genom den revolutionära eliten, Olssons en allmän höjd kunskapsnivå genom studiecirklar där de senare kännetecknades av fritt sökande och inte enligt fastslaget schema – vilket enligt kritikerna innebar ett anammande av borgerlig bildning. Olssons modell hade likheter med den seminariekultur som vi väl alla håller på.

Skoglunds essä ”Upp till kamp mot massväldet” behandlar mellankrigstidens debatt inom unghögern om demokratin som hotbild. Författaren tar sig här an ett ämne som tidigare behandlats bland annat av Rolf Torstendahl och ger smidigt fördjupande exempel i form av fokus på Sture Bolin och Elmo Linderholm.

Boken berör ytterligare intressanta ämnen. Skoglund diskuterar de socialdemokratiska studenternas syn på högre utbildning under 1950-talet. Han frågar även – och besvarar jakande – huruvida Socialdemokratiska studentförbundet haft någon betydelse som plantskola för politiker, som initiativtagare till reformer, som ett slags *pressure groups*. Långt ifrån allt har träffat mål eller ens siktat rätt. Men ”en liten tröst kan vara att veta att det just nu sitter några ambitiösa studenter i någon politisk studentförening någonstans och snickrar på en ny stor universitetsreform utgående från någon av vår tids modemetaphorer” (169). (Och vänsterns akademisering framgår av exempelvis följande alumni vid Lunds universitet: Tage Erlander, Ingvar Carlsson, Kjell-Olof Feldt och Per Gahrton.) En essä om kulturradikalismens första två vågor, 1880-talets och 1920-talets, når inte fram till senare debatt men visar på grundläggande positioner, om det är Georg Brandes – som inte nämns – som satte fyr på debatten eller om Clarté eller Laboremus ska uppfattas som problemformuleringsättare. Här finns många trådar att nysta i, till exempel går det att följa historien bakåt till upplysningen eller att bena ut mediastrategierna för hundra år sedan.

Skoglunds fokus på studenterna har knappast någon motsvarighet i annan svensk forskning. Ämnesmässigt kan något bidrag närma sig byråkratiutredning, men anslaget är som sagt essäns. Några röster återstår att höra, genom Skoglunds fokus verkar professorskåren märkvärdigt mållös.

Någon favorit? Min skulle i så fall vara den sista essän, som ger en konurskarp överblick av kärhusockupationen 1968. Ämnet är tacksamt i sin dramatik men också för att det ger möjlighet till internationella jämförelser av tidsmässigt sammanfallande skeenden och handlar om förhållandet mellan akademi och politik. Ämnesvalen vittnar om författarens politiska sympatier, men dessa hålls i fasta tyglar. Man kunde möjligen ha önskat en framåtblickande epilög, som diskuterade de politiska partiernas nuvarande bildningssyn. Vart är dagens studentvänster på väg? Är det bara recensenten som härvid-

lag känner sig obildad? Bokens frågor till historien lockar fram femåringens och den betydligt äldre anmälares nyfikenhet också på nuet.

Gunnar Broberg

Lunds universitet

Fabelbruk i svensk tidigmodernitet

Erik Zillén: *Fabelbruk i svensk tidigmodernitet. En genrehistorisk studie*. Göteborg: Makadam, 2020. 671 s. ISBN 9789170612985, inb.

Sedan en tid har litteraturvetaren Erik Zillén arbetat med att bota den avsaknad av litteraturhistorisk forskning om fabelgenren, som länge varit påfallande i Sverige. Den tidigmoderna perioden, i studien ungefär definierad som 1530–1800, har nu fått en storartad genomlysning. Zillén pekar på fabeln som en bruksgenre och ser detta som en av orsakerna till forskningens tidigare förbiseende. Denna brist har nu med besked fått sin rättelse!

Frågan vad en fabel är tycks inte alldeles lätt att avgöra. Den trots allt förhållandevis ymniga forskning om fabeln som Zillén konverserar med i sin bok har gjort skiftande definitionsförsök, rörande allt från struktur till innehåll. Författaren väljer i stället här att utgå från användandet av fabeln i det tidigmoderna Sverige. Definitionen är speciellt fyndig eftersom den anlägger ett tvärvetenskapligt perspektiv – sammanfogningen av det litteraturvetenskapliga med det historiska. Det historiska sammanhanget får karaktärisera genren vilket ger en användbar och tillräckligt bred, men inte gränslös definition som dessutom förklarar fabelns historiska funktion. Zillén låter sig inspireras av och kommenterar den rikhaltiga internationella fabelforskningen. Därmed kommer det historiska sammanhanget att bli mer betydelsefullt och de litteraturvetenskapliga verktygen kan vässas med hjälp av begrepp hämtade från kulturstudier och antropologi. Begreppet bruksarenor organiserar studien. I stället för att låta ett geografiskt område eller en kronologisk period utgöra avgränsning får här de kontexter där fabeln används bilda utgångspunkt och undersökningsfält. Fabeln blir alltså för Zillén en bruksgenre som han studerar på tre historiska arenor: den språkdidaktiska, den moralpedagogiska och den exemplumretoriska.

Den språkdidaktiska bruksarenan är en given startpunkt. Skolväsendets utveckling i Skandinavien tycks vara knuten till bruket av fabler, vilka därmed belyser skolväsendets framväxt. Inte minst ledde reformationen till en förstärkning av fabelns ställning i skolundervisningen. Aisopos fabler användes som pedagogisk modell, för att inöva grammatik liksom för att vänja eleverna vid korrekta uttal. Zillén visar hur aktiv fabelns tidigmoderna

språkdiraktiska bruksarena var, med omredigeringar och pedagogiska bearbetningar av fablerna. Fablerna syntes särskilt viktiga i didaktiken i det svenska tidigmoderna skolväsendet eftersom man utgick från den aristoteliska läran att människan skiljer sig från djuren genom förnuftet och därmed språket. Fabeln blev, i det tidigmoderna tänkandet, en konkret illustration av konflikten mellan det mänskliga och det djuriska, där språket och grammatiken blev ett viktigt verktyg för att ge fördel åt det mänskliga. Denna paradox – att djur får framträda för att belysa det djuriska i människan – är återkommande i fabelbruket och utgör en stor del i dess lockelse.

Den moralpedagogiska bruksarenan utgår i synnerhet från samlingar där fablerna tillsammans bildar en enhet som avspeglar det tidigmoderna dygdeetiska normsystemet. Fablerna riktade sig till alla, hög som låg, ung som gammal. Utgångspunkten var att etiska slutsatser skulle kunna dras ur berättelsen. Fablerna var sammanvävda med det dygdeetiska tänkandet och häri finns en förklaring till genrens stabilitet och dominans.

En tydlig luthersk tendens var uppenbar i fablernas idé om samhället. Det hierarkiska perspektivet var påtagligt, inte minst under periodens första del. Budskapet i fablerna var viktigare än berättelsen. Vi får följa de olika editionerna över tid, hur de mottogs och brukades. I överföringen till folkspråk kom de dygdeetiska och lutherska grundprinciperna att förmedlas. Vikten av att uppmärksamma hur tänkandet cirkulerade genom dessa utbredda och populära samlingar bör inte underskattas.

Författaren ger en utförlig och initierad beskrivning av de olika översättningarnas form och funktion. Undersökningen är komparativ och utreder intertextuella förhållanden minutöst. Det moralpedagogiska bruket av fabler präglas inte minst av sina lakuner – det som inte översattes. Vi får följa fablerna från sin plats i den latinska läroboken till bruket på en litterär marknad. Det är både genrens stabilitet och dess ivriga nyttjande som gör fabeln till en så formidabel spegel av sin tid. Fabeln kunde verka samhällsbevarande inte minst genom sin anknytning till naturen som ett givet och oföränderligt system.

Till ett av bokens intressantaste avsnitt hör resonemangen om det djuriska och dess roll i fabelbruket. Den inneboende mångtydighet i fabelgenren, som yttrar sig såväl i det språkdiraktiska, det moralpedagogiska som i det exemplumretoriska bruket, handlar om kontrasten mellan fablernas civiliserande syfte och de i fablerna agerande djuren. Denna skenbara motsägelse vittnar om fablernas underfundiga karaktär.

Studien åskådliggör hur fabeln användes inte bara som en moralpedagogisk bärare av dygdeetiska lärdomar utan även som ett realpolitiskt uttryckssätt eller en konfessionell instruktion. I detta hade fabeln naturligtvis även en given plats i retoriken. Att de tre bruksarenorna var sammanlänkade blir särskilt tydligt här: för att det retoriska exemplet ska ha kraft krävs att det är känt, det vill säga att det har brukats flitigt på de övriga arenorna.

Under den senare delen av perioden skedde en påtaglig intellektualisering av genren samtidigt som dess popularitet ökade markant. I förlängningen ledde expansionen till en urvattning och kris för fabelbruket. Samtidigt moderniserades zoologin och förmådde, i allt större utsträckning, förmedla information och iakttagelser av verkliga djur. Samtidens läsare tycktes ha förlorat intresset för fabeln och därmed kom dess bruksarenor att mista sin betydelse.

Erik Zilléns bok är ett *magnum opus* om fabelns historia och hans bok kommer att bli standardverket om det svenska fabelbrukets historia. Författaren skriver som en spränglörd akademiker: lekfullt, pregnant och kristallklart. Det är en fröjd att läsa.

Karin Dirke

Stockholms universitet

Vid världens ände

Joachim Östlund: *Vid världens ände. Sultanens sändebud och hans berättelse om 1700-talets Sverige*. Lund: Nordic Academic Press, 2020. 159 s. ISBN 9789188661999, inb.

Historiker har länge intresserat sig för svensk-osmanska relationer under 1700-talet. Det beror framför allt på Karl XII:s försök att engagera Osmanska riket i kriget mot tsaren, på kungens tid i Bender och på de fortsatta svenska försöken att liera sig med Istanbul mot ärkefienden Ryssland. Utöver de diplomatiska kontakterna fanns också starka ekonomiska intressen. Sverige försökte sig på handeln med Levanten och östra Medelhavet, med blandade resultat. Många svenskar reste också till Turkiet, Palestina, Egypten och den grekiska övärlden som var en del av Osmanska riket, för att utforska det kristna och antika arvet. Det finns också en omfattande litteratur om den svenska diplomatiska representationen i Istanbul. Sveriges ambassad – Svenska Palatset – var en samlingspunkt för de europeiska sändebuden, vilket väl illustrerar Sveriges plats i det osmanska diplomatiska nätverket under 1700-talet. I Istanbul var Sverige en av de viktigaste europeiska staterna.

Mindre kända är de osmanska representanter som sökte sig till Sverige. En av dessa var Mehmed Said Efendi (död 1761). Det är Mehmed Said Efendi och hans rapport om Sverigeresan år 1732–1733 som studeras i Joachim Östlunds bok *Vid världens ände*. Suids diplomatrapport till sultanen, så kallad *sefaretnâme*, översattes och kommenterades av Johannes Kolmodin år 1920. Östlund läser om och omtolkar texten på ett fruktbart sätt, inte minst genom att jämföra översättningen med originalet. Till sin hjälp tar han en teoretisk apparat om reseberättelser som genre och placerar på så sätt in sin studie i en textkritisk kontext. Han gör också Suids liv och resa till Sverige till en pusselbit i en globalhistoria.

Östlund börjar med att placera Osmanska riket i ett europeiskt politiskt sammanhang och beskriver den världsbild som format Said och hans liv. Osmanska riket både var och var inte en del av det europeiska statssystemet i början av 1700-talet. Å ena sidan erkände Höga porten de kristna staterna och hade diplomatiska relationer med dem; särskilt alliansen med Frankrike ska nämnas här. Å andra sidan var Osmanska riket en muslimsk statsbildning som inte erkände de europeiska makterna som jämlika. Liknande tvetydighet kan spåras i rikets ideologi. Å ena sidan var Osmanska riket islams ledande stat, med sultanen som religionens främsta företrädare. Å andra sidan såg sig osmanerna som arvtagare till romarriket och därmed som en förvaltare av romarrikets ideologiska arv. Denna sida av osmansk ideologi kallas rum-identiteten (från Rom). Sultanen var kejsarens arvtagare. I den ideologiska konstruktionen spelade religionen mindre roll. Och redan här kan framhållas att islam och religion över huvud taget är anmärkningsvärt frånvarande i Suids rapport.

Det fanns på 1700-talet ett omfattande idéutbyte mellan Västeuropa och Osmanska riket och kanske framförallt mellan Paris och Istanbul, och Mehmed Said Efendi deltog aktivt i det. Han var son till en framstående osmansk diplomat och tillsammans med sin far var han i Paris på 1720-talet, och han var utan tvekan väl påläst vad gäller litteratur om Sverige. Som Östlund visar, tyder mycket på att Said läste Voltaires nyligen publicerade biografi över Karl XII (1731). Efter sin Sverigeresa gjorde han en framgångsrik karriär i Istanbul och kom år 1742 även tjänstgöra som ambassadör i Paris. Utan tvekan hör han till Höga portens ledande skikt. Syftet med hans diplomatiska mission 1732–1733 var att ännu en gång försöka få Sverige att betala Karl XII:s skulder till Osmanska riket. Men den diplomatiska resan handlade också om att bekräfta ländernas fortsatta vänskap och diskutera det politiska läget i Europa, särskilt relationerna till den gemensamma fienden Ryssland. Även ekonomiska förbindelser och svenska problem med Barbareskstaterna – som kapade svenska skepp och förslavade svenska sjömän – stod på agendan. Barbareskstaterna var formellt en del av Osmanska riket men var i praktiken självständiga.

Östlunds textkritiska läsning av Suids *sefaretnâme* visar att skildringen av Sverige och Norden präglas av hans bildning och världsbild. Den bekräftar den etablerade bilden av det kalla, avlägsna Norden som traderats i litteraturen sedan antiken, och som Östlund främst spårar till Västeuropa. Beskrivningar av långa vintrar, farliga och stormiga hav, av is, snöfall och kyla upprepas gång på gång för att skapa kontrast mot Medelhavsvärlden. Det handlar alltså snarare om en, med Östlunds ord, ”föreställd geografi” än om en sanningsenlig reseskildring. I stället för att vara en saklig rapport följer narrativet reseberättelsegenrens stilideal – det handlar om en farlig resa till världens ände.

När det gäller själva vistelsen i Stockholm och kontakterna med kung Fredrik I och Sveriges politiker är Said mer saklig. Men även här präglas rapporten av idealisering och missförstånd. När Said försöker utröna varför kungen inte bara kan betala Sveriges skulder får han detta svar från Carl Gyllenborg: "Vårt rike är en republik, där en enda person icke har i sin makt att på egen hand avgöra ärendena, och att det här är fråga om en angelägenhet, där hela folkets samtycke är av nöden" (93). Svaret kan tolkas på olika sätt. Antingen är det ett försök att förstå och förklara Sveriges politiska styre under frihetstiden; men Sverige var naturligtvis inte en republik och riksdagen representerade inte hela folket. Det andra mer pragmatiska sättet att tolka Gyllenborgs svar är att han helt enkelt försökte undvika frågan om skuld genom att skjuta den på framtiden. För Mehmed Said Efendi måste det dock ha tett sig obegripligt att kungen inte hade mer makt.

Till skillnad från andra osmanska sändebud vistades Said endast i Stockholm, som i hans rapport får representera det ideala Sverige. Han skildrar 1700-talsstaden och svenskarna på ett mycket uppskattande sätt. Framför allt när det gäller befolkningen lyfts dess vänskap med Osmanska riket och dess modiga karaktär fram, med Suids ord "svenskt hjärta". Men han redogör också detaljerat för Sveriges krigsberedskap. Han informerar om flottstyrkan, förråd av vapen och ammunition, allt för att förmedla intrycket att Sverige är stark krigarmakt och därmed en värdefull allierad till Istanbul.

Efter bara sex veckor i Sverige, inledde det osmanska sändebudet hemresan den 11 juli 1733, som precis som ditresan gick via Gdańsk och Warszawa. Av rapporten får man lätt intrycket att den diplomatiska missionen egentligen var ett misslyckande; Karls XII:s skulder löstes inte in. Men så var det inte. År 1738 skrev Sverige och Osmanska riket ett handelstraktat. Höga porten gick med på att avskriya Karl XII:s skulder mot leverans av linjeskeppet *Sverige*. Den svenska diplomatiska representationen i Istanbul etablerades och Stockholms köpmän grundade Levantiska kompaniet. Mehmed Said Efendi gjorde under 1730- och 1740-talen en lysande karriär som avrundades med storvesirtiteln år 1755.

Faktumet att rapporten inte återger en mer saklig bild av Sverige, svenskar och Stockholm kanske inte spelar så stor roll. Syftet var snarare att verka för reformer i Istanbul, ett arbete i vilket Said aktivt deltog. Sverige tjänade i sammanhanget som en idealiserad förebild, ungefär på samma sätt som Kina i 1700-talets politiska diskurs i Europa. Östlund lyckas skickligt med att avläsa rapportens olika nivåer och balansera dem mot varandra. I stället för att handla om det kalla riket vid världens ände visar han att Mehmed Said Efendis *sefaretnâme* framförallt speglar författarens världsbild, hans motiv och tänkande.

Leos Müller

Stockholms universitet

Notiser och meddelanden

Notes and communications

Nya doktorsavhandlingar inom idé- och lärdoms historia 2020 (forts.)

- Daniele Valisena: *Coal lives. Italians and the metabolism of coal in Wallonia, Belgium, 1945–1980*. 431 s. KTH 2/6 2020. Handledare: fil. dr Marco Armiero & prof. Sverker Sörlin. Fakultetsopponent: prof. Don Mitchell, Uppsala.
- Jesse Peterson: *Excessive seas. Waste ecologies of eutrophication*. 342 s. KTH 16/10 2020. Handledare: doc. Sabine Höhler. Fakultetsopponent: prof. Kate Rigby, Bath Spa University.
- Jesper Meijling: *Marknadisering. En idé och dess former inom sjukvård och järnväg 1970–2000*. 328 s. KTH 20/11 2020. Handledare: prof. Sverker Sörlin & doc. Sabine Höhler. Fakultetsopponent: doc. Per Wisselgren, Umeå.

Nya doktorsavhandlingar inom idé- och lärdoms historia 2021

- Hampus Östh Gustafsson: *Folkhemmets styvbarn. Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980*. 493 s. Uppsala 5/2 2021. Handledare: prof. Anders Ekström & prof. Thomas Karlsruhn. Fakultetsopponent: prof. Thomas Kaiserfeld, Lund.
- Morag Ramsey: *The Swedish abortion pill. Co-producing medical abortion and values, ca 1965–1992*. 226 s. Uppsala 13/3 2021. Handledare: prof. Solveig Jülich & doc. Francis Lee. Fakultetsopponent: prof. Jean-Paul Gaudillière, École des hautes études en sciences sociales, Paris.
- Johan Fredrikzon: *Kretslopp av data. Miljö, befolkning, förvaltning och den tidiga digitaliseringens kulturtekniker*. 646 s. Stockholm 28/5 2021. Handledare: prof. Staffan Bergwik & prof. Thomas Götselius. Fakultetsopponent: prof. Anders Ekström, Uppsala.
- Corinna Röver: *Making reindeer. The negotiation of an Arctic animal in modern Swedish Sápmi, 1920–2020*. 233 s. KTH 2/6 2021. Handledare: prof. Sverker Sörlin, prof. Dag Avango, doc. Per Axelsson & fil. dr Annika Nilsson. Fakultetsopponent: prof. David G. Anderson, University of Aberdeen.

- Jonas Thungren Lindbärg: *Between old and new Rome. Armenian and Bulgarian contacts with the Papacy around 1204*. 227 s. Stockholm 14/6 2021. Handledare: prof. Helena Bodin & fil. dr Linn Holmberg. Fakultetsopponent: prof. Alexander Beihammer, University of Notre Dame.
- Dmitry V. Arzyutov: *Reassembling the environmental archives of the Cold War. Perspectives from the Russian North*. 35 s. KTH 20/8 2021. Handledare: doc. Peder Roberts, prof. Per Högselius & associate prof. Julia Lajus. Fakultetsopponent: assistant prof. Bathsheba Demuth, Brown University.
- Linnea Tillema: *Övningar i frihet. Pedagogiseringen av känslolivet och mellanmänskliga relationer i 1970-talets Sverige*. 282 s. Uppsala 24/9 2021. Handledare: doc. Frans Lundgren & prof. Solveig Jülich. Fakultetsopponent: prof. Anna Larsson, Umeå.
- Irma Allen: *Dirty coal. Industrial populism as purification in Poland's mining heartland*. 502 s. KTH 1/10 2021. Handledare: prof. Sverker Sörlin & doc. Sabine Höhler. Fakultetsopponent: prof. Christopher Hann, Max Planck Institute for Social Anthropology.
- Bruno Hamnell: *Two quests for unity. John Dewey, R. G. Collingwood, and the persistence of idealism*. 371 s. Lund 3/12 2021. Handledare: doc. Victoria Höög & doc. Jonas Hansson. Fakultetsopponent: prof. Anders Burman, Södertörn.

Idéhistoria på gång – en lägesrapport

Vad är på gång i idéhistoria i Sverige i dag? En ganska god värdemätare på hur det står till med ämnet, vad för forskning som just nu utförs, vilka ämnen som beforskas och perspektiv som appliceras är den av Lärdomshistoriska samfundet arrangerade nationella ämneskonferensen för idé- och lärdomshistoria ”Idéhistoria på gång”. Syftet med ämneskonferensen – som hålls vart tredje år – är att utgöra ett öppet forum för alla verksamma idéhistoriker, från doktorander till professor emeriti, för att diskutera och presentera pågående och planerad idéhistorisk forskning. Sistlidna konferens var ursprungligen tänkt att hållas i Lund under våren 2020, men på grund av pandemin flyttades den fram ett år. Den genomfördes slutligen som en online-konferens den 6–7 maj 2021. Arrangörer var Lärdomshistoriska samfundet och avdelningen för idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet. Konferenssekreterare och koordinatör var filosofie doktor Tove Paulsson Holmberg.

I samband med konferensen arrangerades också en doktorandkurs ”Metod och materialitet: Nya perspektiv på idéhistoria” (7,5 högskolepoäng) den 3–6 maj. Kursen ämnade ge en inblick i utvecklingen av forskningsmetoder för idéhistoriker samt praktisk kunskap om användning av tillgängliga forskningsverktyg. Tre teman behandlades: materialitet, begreppshistoria

och digitala metoder. För kursplaneringen stod professor Thomas Kaiserfeld, med lärare från Göteborg, Lund, Stockholm och Umeå. Förmiddagen den 6 maj hölls också ett ämnesmöte för att diskutera aktuella frågor som berör undervisning och forskarutbildning i idéhistoria. Det gavs tillfälle att utbyta praktiska erfarenheter och kunskaper om hur utbildningarna bedrivs på de olika lärosätena vad gäller kursupplägg, planerade kurser, antalet grundstudenter och forskarstuderande med mera. Behovet av gemensamma doktorandkurser omnämndes bland annat.

Själva forskningskonferensen började på eftermiddagen den 6 maj. 71 deltagare var anmälda, de allra flesta (tre av fyra) från Lund, Göteborg, Stockholm och Uppsala, några från Umeå och Södertörn, och enstaka från Borås, Jönköping, Linköping, KTH, Malmö och Mittuniversitetet, samt en verksam utanför Sverige. Trettio anmälda föredrag skulle presenteras under två dagar. Både vad gäller konferensdeltagare och presentatörer var fördelningen mellan kvinnor och män mycket jämn, nästan exakt 50 %, med en aning fler kvinnor som valde att presentera sin forskning.

Men så till den inledande frågan: vad är då på gång i idéhistoria i Sverige i dag? Det går förstås inte att uttala sig med statistisk säkerhet, dock ger presentationerna i sin helhet en viss bild av vad för forskning som bedrivs just nu, vilka som identifierar sig som idéhistoriker eller menar sig syssla med ett idéhistoriskt relevant ämne och därtill vill nå ut med sin forskning till likasinnade. Går det att se några tendenser vad gäller ämnesval, tidsperiod, forskningsmaterial, metod och teori? Det finns trots allt en viss ämnesbredd, alltifrån vetenskap, medicin och teknik till politik, samhälle, religion och media. En tydlig tendens framgår dock: Två tredjedelar av alla föredrag har fokus på politisk idéhistoria och samhällsfrågor. I stort sett samtliga föredrag berör på ett eller annat sätt frågan om förhållandet mellan kunskap, ideologi och samhälle, och då är det snarare de politiska eller ideologiska aspekterna än de ekonomiska eller materiella som ligger till grund för analyserna. Detaljerade studier av den inre idéutvecklingen och teoribildningen inom vetenskap, medicin, filosofi etc. framstår som tämligen sällsynta. Fokus ligger snarare på hur kunskap och idéer implementeras och används i samhället och hur kunskap påverkas och formas av samhällsdebatten. Intresset för mediehistoriska perspektiv och medicin/hälsa i samhället är framträdande. Filosofihistoriska studier av enskilda filosofer eller filosofiska skolor är få, med undantag för politisk idédebatt, feministisk filosofi och historieteori. Bortsett från medicinshistoria tycks studier av naturvetenskapernas historia inte heller vara så vanligt förekommande längre. En del av tendenserna bör förstås ses i ljuset av det begränsade underlag som en enskild konferens ger. En annan förklaring kan vara att vetenskapshistoriker och filosofiskt inriktade idéhistoriker väljer andra sammanhang att presentera och diskutera sin forskning. De teknik- och vetenskapshistoriska dagar som Svenska Natio-

nalkommittén för teknik- och vetenskapshistoria arrangerar är ett sådant alternativt forum. Därtill deltog Nätverket för politisk idéhistoria med att sända in sessionsförslag, vilket innebar att sådana forskningsfrågor kanske belystes i större omfattning än annars.

Vilken tidsperiod är det som svenska idé- och lärdomshistoriker numera ägnar sig åt? Av de trettio föredragen handlade inte ett enda om tiden före 1700-talets upplysning. Endast två föredrag höll sig inom 1700-talet och sex hade fokus i huvudsak på 1800-talet. Hela 22 föredrag hade betoningen i stället på 1900-talet, det vill säga nära 75 % av alla föredrag. Av de som behandlade 1900-talets idéhistoria hade tio föredrag – det vill säga en tredjedel av alla föredrag – dessutom sitt fokus på den senare delen av århundradet. Även 2000-talet är numera ett idéhistoriskt forskningsområde. En förklaring till den tidsmässiga förskjutningen framåt i tiden kan återigen vara att idéhistoriker som forskar på den tidigmoderna perioden söker sig till andra sammanhang och finner mer utbyte med historiker, konstvetare, litteraturvetare och andra som forskar på samma period. Barockakademien och Sällskapet för sjuttonhundredalsstudier arrangerar sådana tvärvetenskapliga symposier.

Kanske inte oväntat när det gäller en nationell ämneskonferens ligger betoningen på svensk idéhistoria. Två tredjedelar av den presenterade forskningen handlar om svensk idéhistoria. Det är i synnerhet svensk debatt, svenska texter och svenskt material som analyseras. Svårare är det att se tydligare tendenser vad gäller metod och teori. Just nu verkar det pågå ett ganska pluralistiskt sökande efter nya vägar för forskningen. Den humanistiska forskningen befinner sig såsom i ett teoretiskt limbo i väntan på nya metoder och teorier. Visst omnämns alltjämt Foucault och STS. Utgångspunkterna och teoribildningen bygger ofta till stor del på inarbetade teorier och metoder som varit i svang de senaste 30–40 åren. Även om alla numera förhåller sig till någon form av teori och metod, är det ganska få som explicit försöker självständigt driva teoridebatten framåt genom att formulera nya, egna teoretiska och metodologiska förklaringsmodeller. Om man inkluderar doktorandkursen, så framkommer dock några metodologiska angreppssätt som under de senaste decennierna börjat samla större intresse, som materialitet, begreppshistoria och digital humaniora.

Så sammanfattningsvis, vill man vara mitt i huvudfåran inom svensk idéhistorisk forskning i dag, ska man syssla med en samhällsfråga i Sverige under den senare delen av 1900-talet, och använda sig av ett specificerat svenskspråkigt källmaterial inom ett tydligt begränsat tidsspänn. Efter denna översikt kan konstateras att ämnet har förändrats påtagligt sedan Lärdomshistoriska samfundet bildades 1934. Då var det 1600-talets vetenskapshistoria som gällde, och 1700-talsforskningen, inte minst genom Sten Lindroths generation, kom att dominera, men så mycket längre fram i tiden

gick man inte. 1900-talets idéhistoria var ännu ett par decennier in på det nya århundradet ett helt okänt forskningsområde för en idéhistoriker. Det nya ämnet idé- och lärdomshistoria, som fick sin första professur 1932, motiverades genom att det skulle bredda historicämnet. Människans historia skulle inte endast vara en politisk historia, det vill säga en historia om kungar och krig – ”de blodiga parenteserna” i historien – där det politiska spelet, makten och de politiska händelserna utgjorde det centrala i historien, utan skulle också beröra människans idéer, hennes andliga liv, hennes inre, hennes kunskaper och världsåskådning. Kanske kan ämnet nu, i det tjugoförsta århundradet, sägas ha återgått till en politisk syn på människan – människan som samhällsvara – där det är politiken och samhällshändelserna som är drivkrafterna i idéhistorien och till vilka idéerna ska relateras. Människans kunskaper och idéer formar och formas av det samhälle hon lever i. Den samhälleliga kontexten har alltid varit central för ämnet idéhistoria, att idéer inte kan förstås utan att sättas i det sammanhang i vilka de formulerades. Om man med det syftade till att primärt förstå och förklara själva idéerna, har fokus i ökande omfattning lagts på att förstå och förklara samhällsförändringarna. Intressant i sammanhanget är att den politiska, samhällsreliga inriktningen dock mer sällan antar eller kombineras med ett ekonomiskt eller historiematerialistiskt perspektiv (som var så populärt under en period).

Generalister är ovanliga i dag, forskare som rör sig mellan århundradena och skilda ämnesområden. I stället fortgår en ökad specialisering, en koncentration vid ett avgränsat tidsavsnitt och problemområde. Tidsperspektivet har blivit snävare. De långa linjerna i historien har inte längre samma attraktion. Forskningen tycks mera betona det synkrona tidsperspektivet än det diakrona. Den nordströmska traditionen har ofta kritiserats för att ha varit ateoretisk, alltför empiriskt samlande. Intresset för metod och teori är numera, om inte bara mer medvetet, så i vart fall mer betonat och uttalat. De teoretiska och metodologiska problemen upptar i dag många forskares tankekraft. Men alltjämt är nationalstatens perspektiv rådande, nutida idéhistoriker tycks till och med i större omfattning utgå från svenskspråkigt material än vad det tidiga 1900-talets polyglotta, latinkunniga forskare grävde i. Vart är då svensk idéhistorisk forskning på väg i framtiden? Ett preliminärt svar på den frågan ges på nästa ”Idéhistoria på gång” våren 2024 i björkarnas stad Umeå.

David Dunér

Idé. Tidskrift för idéhistoria

I maj 2021 etablerades en ny kanal för idéhistoria i Sverige med student-tidskriften *Idé. Tidskrift för idéhistoria*. Syftet med tidskriften är att visa på hur stor bredden i det idéhistoriska tänkandet kan vara, att öka intresset för idéhistoria som ämne och perspektiv, och erbjuda en plattform för både studenter och erfarna ringrävar som vill skriva och/eller ingå i en student-driven idéhistorisk miljö.

Redaktionen består av en grupp idéhistorikerstudenter på olika nivåer, och rekryterar ständigt nya medlemmar. Rollen som chefredaktör roterar mellan redaktionens medlemmar. Redaktionen är i övrigt organiserad som en verkstad där medlemmarnas individuella intressen ska styra arbetsfördelningen och utformandet av tidskriftsnumret. Alla texter som redaktionen tar emot går igenom en första- och andraläsning, och slutligen korrektur, där redaktionen fördelar texterna sig emellan och i samarbete med författaren utvecklar texten till publicering.

Idé kommer inledningsvis inte att ha förbestämda teman för varje nummer, då dess första redaktion vill att tidskriften ska växa fram i samarbete med studenterna och skribenternas bidrag. Detta betyder att varje ny generation av redaktionsmedlemmar ska kunna forma nya tidskriftsnummer enligt sina egna visioner.

Tidskriften är gratis och publiceras i två versioner, både i tryckt och digital utgåva. Den första tryckta utgåvan av *Idé* kommer i slutet av 2021, och ska firas med en släppfest i Göteborg där alla med intresse för idéhistoria är välkomna. Redan nu kan man dock läsa våra första publicerade artiklar på hemsidan: www.tidskriftenide.com. E-post: kontakt@tidskriftenide.com.

Redaktionen för Idé

Känslostudier i Skandinavien

Känslostudier i Skandinavien är en Facebook-grupp med strax under 200 medlemmar, grundad 2019. Dess syfte är att skapa en mötesplats för känslostudier brett definierat (studier inom till exempel psykologi, sociologi, historieämnena, antikvetenskaper, etnologi och antropologi). Här kan forskare och andra intresserade från hela Skandinavien diskutera hur känslor definieras, undersökas och förstås, både i vår samtid och historiskt. Företrädelservis fungerar gruppen som en vanlig maillista, det vill säga en plattform där vi kan dela call for papers, sökbara jobb och utlysningar, tipsa om kommande kurser, efterfråga och erbjuda litteraturtips och så vidare. Därtill försöker vi här samla resurser som exempelvis open access-artiklar, listor över aktiva forskningscentra, samt bildmaterial med fri upphovsrätt. Diskussionerna förs företrädelservis på svenska men även andra språk är välkomna.

Gruppen administreras av historikerna Ina Lindblom och Mari Eyice samt idéhistorikern Annelie Drakman. Gå gärna med! Finn gruppen genom att söka på ”Känslostudier i Skandinavien” i Facebooks sökfält.

Annelie Drakman

Medicinhistoriskt nätverk

Medicinhistoriskt nätverk är ett nätverk för forskare, doktorander, uppsatsskrivande studenter, museifolk, arkivarier och andra som på ett eller annat sätt är verksamma inom det medicinhistoriska fältet. Vi välkomnar också er som är baserade i andra länder än Sverige. Med ”medicinhistoria” förstår vi ett brett historiskt forskningsfält som anknyter till och berikas av en rad olika discipliner och områden. Vår primära samlingspunkt är vår Facebookgrupp, som i skrivande stund har drygt 300 medlemmar. Medicinhistoriskt nätverk, som funnits i nuvarande form sedan 2015, var från början en sammanslagning av ett par andra medicinhistoriska nätverk och seminarieserier. Facebookgruppen har utvecklats till ett aktivt forum för diskussion kring medicinhistoria och angränsande områden – forskning, undervisning och utställningsverksamhet. Här tipsar vi också varandra om allt ifrån seminarier, workshops och konferenser till nya böcker, nya utställningar, bra webbresurser och utlysningar av anställningar och stipendier – och kan samordna workshops, föredrag eller studiebesök inom ramen för nätverket. Facebookgruppen administreras av Solveig Jülich, professor i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet och Annika Berg, docent i idéhistoria vid Stockholms universitet.

Annika Berg & Solveig Jülich

Lärdomshistoriska samfundets verksamhetsberättelse för 2020–2021

Styrelse: Thomas Kaiserfeld (ordförande), Charlotte Christensen-Nugues (vice ordförande), Bruno Hamnell (sekreterare), David Dunér (vice sekreterare/*Lychnos*-redaktör), Ingrid Dunér (skattmästare/*Lychnos*-sekreterare), Erland Mårald (ledamot), Karolina Enquist Källgren (ledamot), Victoria Höög (suppleant) och Kristiina Savin (suppleant).

Revisorer: Annika Windahl-Pontén (ordinarie), Anna Wällgren (ordinarie), Gustav Holmberg (suppleant) och Tove Paulsson-Holmberg (suppleant).

LHS verksamhet utöver *Lychnos*: Konferensen Idéhistoria på gång, ämneskonferensen, samt doktorandkursen ”Metod och materialitet – Nya perspektiv på idéhistoria” skjöts på grund av Covid 19-pandemin upp till maj

2021, då den ägde rum digitalt över Zoom. Den digitala lösningen fungerade smidigt och uppslutningen var god.

Från och med 2022 kommer LHS och *Lychnos* att flytta till Umeå universitet i tre år, därefter Södertörn. Förberedande samtal med dessa lärosäten har genomförts.

En diskussion har förts med Litteraturbanken (LB) gällande möjligheten att digitalisera äldre årgångar av årsboken (1936–2001). Sedan 2018 finns ett avtal mellan LHS och LB som ger de senare rätten att tillgängliggöra LHS publikationer. LB:s krav är att LHS av upphovsrättsliga skäl kontakter samtliga som medverkat i dessa volymer eller deras efterlevande (om inte 70 år passerat sedan författarens död) för få deras godkännande att publicera varje individuellt bidrag. En förstudie för detta projekt har genomförts. Projektet skulle kräva att ett index över samtliga medverkande samt alla deras bidrag till *Lychnos* inledningsvis upprättas. Uppskattningsvis kan det röra sig om långt över 1 000 personer. En svårighet är att många av dessa enbart medverkat med recensioner. I dessa fall nämns inte deras affilering, utan det enda som finns att gå på är för- och efternamn. I många fall är skribenterna hemmahörande utanför Sverige vilket kan innebära en ytterligare svårighet att spåra dem eller deras efterlevande. Visserligen har LB meddelat att undantag för publicering kan göras om rimliga försök att finna och kontakta upprättsinnehavare har genomförts utan framgång, ändå måste bedömningen bli att projektet framstår som svår genomförbart och tidskrävande.

Bruno Hamnell

Ny redaktion i Umeå

Lärdomshistoriska samfundet och redaktionen för *Lychnos* flyttar till Umeå. Nya redaktörer för perioden 2022–2024 blir professor Erland Mårald och docent Jenny Eklöf, Umeå universitet, vilka kommer dela på redaktörskapet och vara ansvariga för alla delar av tidskriften. Ny styrelse för Lärdomshistoriska samfundet tillsätts vid nästa årsmöte våren 2022. Ämneskonferens och doktorandkurs kommer hållas under våren 2024.

Tidigare redaktörer

Johan Nordström 1936–1949
Sten Lindroth 1950–1980
Gunnar Eriksson 1980–1990
Karin Johannisson 1990–2000

Sven Widmalm 2000–2006
Bosse Holmqvist 2006–2015
Katarina Leppänen 2016–2018
David Dunér 2019–2021

**MEDLEMSKAP & PRENUMERATION
MEMBERSHIP & SUBSCRIPTION**

Medlem i Lärdomshistoriska Samfundet erhåller årsboken *Lychnos* mot medlemsavgiften. Anmälan om medlemskap kan göras via hemsidan <https://tidskriftenlychnos.se>.

© 2021 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna

ISBN 978-91-85286-71-3

ISSN 0076-1648

**FORMGIVARE & BILDREDAKTÖR
DESIGNER & IMAGE EDITOR**

Johan Laserna

TRYCK / PRINT

Bulls Graphics, Halmstad 2021